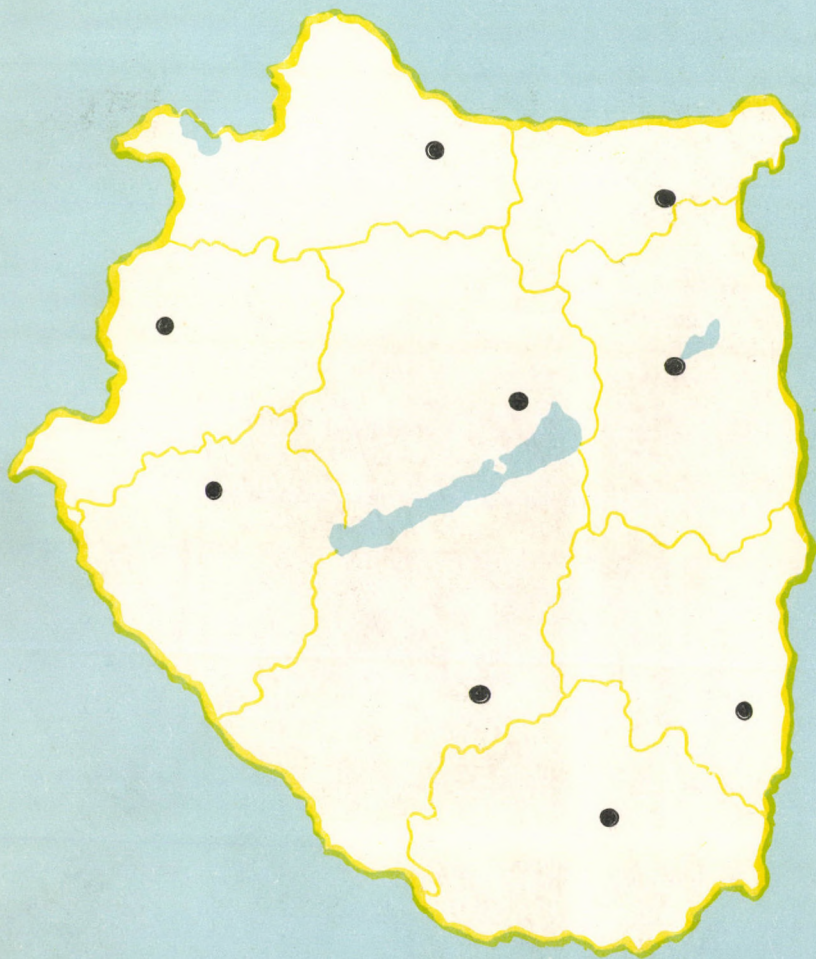

PAB-VEAB

**A DUNÁNTÚL
TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE
V. 1900–1944 1.**

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
PÉCSI ÉS VESZPRÉMI AKADÉMIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉRTESÍTŐJE**

A DUNANTÓL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

V.

(1900–1944)

I.

**A VESZPRÉMI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KONFERENCIÁN
ELHANGZOTT ELŐADÁSOK, KORREFERÁTUMOK SZÖVEGE**

(1981. november 10–11.)

**VESZPRÉM
1982**

SZERKESZTETTE:

Farkas Gábor

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

Kovács István

LEKTOROK:

Für Lajos, Kanyar József, Kállay István,

T. Mérey Klára, Szita László

ISSN 0133-4948*

ISBN 963 7121 36 6 V/1 V/2

ISBN 963 01 0441 5 összk.

Kiadta az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága
Felolvasó kiadó: Némecz Ernő, az MTA VEAB elnöke
Készült: 600 példányban a NEVIKI sokszorosítójában

Engedély száma: 46 681

TARTALOMJEGYZÉK

PLENÁRIS ÜLÉS

<i>Pölöskei Ferenc:</i> A Déldunántúl településtörténetének főbb kérdései 1900–1944.	9
<i>Kopasz Gábor:</i> Telepítések a Dunántúlon 1924–1944.	16
<i>Kelemen Elemér:</i> Népoktatás a Dunántúlon 1900–1944.	29

SZEKCIÓÜLÉSEK

I. AGRÁRTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

<i>Glósz József:</i> Tolna megye gazdasági fejlődésének korlátai a 19–20. század fordulóján.	41
<i>Dóka Klára:</i> Vízszabályozási munkák a Dunántúlon az 1929–1933-as gazdasági válság idején.	51
<i>Réfi Oszkó Magdolna:</i> A vízlecsapolások szerepe a Veszprém megyei községek fejlődésében.	59
<i>Lencsés Ferenc:</i> Az agrárproletáriátus települési elhelyezkedése Dunántúlon a két világháború között.	68
<i>Molnár Gyula:</i> Agrárproletárok Fejér megyében 1900–1945.	73
<i>Záborszky Miklós:</i> Csór a XX. század első felében.	76
<i>Lasky Gyula:</i> Az ellenforradalmi rendszer földbirtokreformja Lovasberényben.	84
<i>Gyúsi László:</i> Tagosítás Oroszlány községben 1928–1930.	91
<i>Mátyás László:</i> A gyümölcsfaállomány és a szőlőtermelés alakulása a XX. század első felében Fejér megyében.	102
<i>Lukács László:</i> Méhészeti újítások Csákváron a századforduló évtizedeiben.	110
<i>Demeter Zsófia:</i> A Baranyai-féle mezőgazdasági gépműhely működése Mezőkomáromban.	118
<i>Serényi Antal:</i> Az állategészségügyi igazgatás Fejér megyében 1900–1945-ig.	122

II. VÁROS- ES IPARTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

<i>T. Mérey Klára:</i> Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településeire.	127
<i>Ortutay András:</i> Esztergomi virilisták 1895–1944 között.	134
<i>Pifkó Péter:</i> Utcaszerkezet- és névadás Esztergomban 1895–1944.	141
<i>Gelencsér József:</i> A Székesfehérvár–Palotai városnegyed társadalmi struktúrája a XX. század elején.	147
<i>Andrássy Antal:</i> Az uralkodó elit Kaposváron 1919–1944 között.	154
<i>Tóttós Gábor:</i> Szekszárd város fejlődése 1900–1944.	158
<i>Borsy Károly:</i> A pécsi nyomdaipar technikai fejlődése a XX. század első felében.	165
<i>Bencze Géza:</i> Olajipari lakótelepek kialakítása Zala megyében a második világháború alatt.	170
<i>Ravasz Éva:</i> Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón.	175
<i>Enekes Ambrus:</i> A péti gyárkörnyéki település fejlődése az 1930-as és 1940-es években.	183

<i>Szili Ferenc</i> : A tisztviselők élet- és munkakörülményei a MIR Kaposvári cukorgyárában 1894–1945	189
<i>Naszdos István</i> : A gyárípar fejlődésének társadalmi hatása Sárváron 1900 és 1945 között	196
<i>Honvári János</i> : Győr gyárípara a két világháború között	200
<i>Horváth Ferenc</i> : Az ipari fejlődés néhány kérdése Vas megyében a századfordulón	207

III. POLITIKA (nemzetiség) TÖRTÉNETI SZEKCIÓ

<i>Szita László</i> : A német nemzetiségi iskolaügy és iskolapolitika kérdéséhez Magyarországon 1938–1944	211
<i>Fehér István</i> : Adatok a bonyhádi hűségmozgalom megalakulásához	218
<i>Füzes Miklós</i> : Német nemzetiségi mozgalom a baranyai Hegyháton 1934–1944	230
<i>Körmendy József</i> : Nemzetiségi nyelvek használata a Veszprémi Egyházmegye lekipásztori tevékenységében	235
<i>Tegzes Ferenc</i> : A délszlávok helyzete Baranyában 1919–1925	240
<i>Erdődi Gyula</i> : A szerb nemzetiség számának csökkenése Dél-Dunántúlon 1881–1930	247
<i>Zeleni Ferenc</i> : Köztársasági mozgalom Baranyában	256
<i>Erdős Ferenc</i> : Az I. világháború menekültjei Fejér megyében	260
<i>Vonyó József</i> : A Nemzeti Egység Pártja Baranya megyei megszervezése és működése	267
<i>Vargha Dezső</i> : A városi közigazgatás és a Szociáldemokrata Párt törekvése Pécssett az 1929–1933-as válság leküzdésére	277

IV. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

<i>Gerencséné Horváth Éva</i> : A nádasdladányi római katolikus elemi iskola története 1900–1925 között	293
<i>Reöthy Ferenc</i> : A kőröshegyi református iskola működése 1900–1945	298
<i>Kotnyek István</i> : Felnőttoktatási törekvések Zala megyében a századfordulót követő években	306
<i>Tóth Tamás</i> : A népiskolai könyvtárak helyzete Esztergom vármegyében, különös tekintettel az állami népiskolákra 1900–1918	311
<i>Rajczy Péter</i> : A mohácsi városi gimnázium története	317
<i>Kalácska László</i> : A sárbogárdi községi (reál) gimnázium története 1920–1928	321
<i>Nárai Gábor</i> : A tanoncoktatás korszerűsítési törekvései és hatása a somogyi ipari szakoktatásra 1920–1944	328
<i>Tóth Béláné</i> : Iparoktatás Székesfehérváron 1883–1919-ig	333
<i>Palos Gy. Bernardin</i> : Székesfehérvár helye a tanügyigazgatásban	338
<i>Bárdos István</i> : Iskolán kívüli népművelés Esztergomban az 1920-as években	358
<i>Vörös Károly</i> : Franciscs Károly daloskönyve	370
<i>Lencsés Ferenc</i> : A Fejér vármegyei Árvaház alapítása és működése 1903–1915	381
<i>Zielbauer György</i> : A Volksbund Vas megyében	387

Vörös József: A tótszentpáli „Magyar Alap” létrehozásának körülményei	401
--	-----

V. GENEALÓGIAI SZEKCIÓ

Kállay István: A Károlyi nemzetség Fejér megyei ágának genealógiája	403
Kardos József: A szent korona szövetségek dunántúli zászlóbontása	410
Hetényi István: Gróf Wimpffen család és ercsi uradalma	417
Kiss Mária: Változások az Erdődy család kötött és szabad birtok öröklésében	423
Balázs László: Sárközy Kázmér, az utolsó alnádor	432
Farkas Gábor: Széchenyi Viktor 1871–1945	444
Hörszik Richárd: Lázár Andor életútja 1882–1971	448
Unger Emil: Egy nyugat-dunántúli eredetű budapesti polgárcsalád története	453
Somkuti Éva: Egy székesfehérvári polgárcsalád genealógiája	459
Gyengő László: Barthely család genealógiája	466
Kőszegi Gyula: Kőszegi Ferenc életútja 1880–1942	474
Gál Szilveszterné Vadai Mária: Lityán Viktória székesfehérvári tevékenysége	480
Heiczinger János: Egy svábból jött magyar család története	487
Iharosy József: Tisztelet az utolsó Szendelbachnak	492
Gelencsérné Matovics Mária: Egy alsószentmártoni sokác parasztcsaládról	501
Bertényi Iván: A vörös-ezüst sávozat szimbolikája néhány dunántúli városunk címerében a XX. században	516
Halász Imre: Zala vármegye és székhelyének címere	524

ZÁRÓÜLES

A szekcióvezetők beszámolói	533
Für Lajos	533
T. Mérey Klára	535
Szita László	537
Kanyar József	539
Kállay István	542
Vörös Károly	543
Német nyelvű összefoglaló	547
A kötet munkatársai	573

INHALTSVERZEICHNIS

PLENARSITZUNG

<i>Pölöskei, Ferenc</i> : Hauptfragen der Siedlungsgeschichte in Transdanubien 1900–1944.	9
<i>Kopasz, Gábor</i> : Ansiedlungen in Transdanubien 1924–1944	16
<i>Kelemen, Elemér</i> : Volksbildung in Transdanubien 1900–1944.	29

SEKTIONSSITZUNGEN

I. AGRARHISTORISCHE SEKTION

<i>Glósz, József</i> : Einschränkungen der wirtschaftlichen Entwicklung des Komitats Tolna an der Wende des 19. Jhs.	41
<i>Dóka, Klára</i> : Wasserregelungen in Transdanubien zur Zeit der Wirtschaftskrise von 1929–1933.	51
<i>Réfi Oszkó, Magdolna</i> : Rolle der Entwässerungen bei der Entwicklung der Gemeinden des Komitats Veszprém	59
<i>Lencsés, Ferenc</i> : Ansiedlungen des Agrarproletariats in Trans- danubien zwischen den beiden Weltkriegen.	68
<i>Molnár, Gyula</i> : Agrarproletarier im Komitat Fejér 1900–1945.	73
<i>Záborszky, Miklós</i> : Gemeinde Csór in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	76
<i>Lasky, Gyula</i> : Bodenreform des konterrevolutionären Regimes in Lovasberény	84
<i>Gyúzi, László</i> : Flurbereinigung in der Gemeinde Oroszlány 1928–1930.	91
<i>Mátyás, László</i> : Obstbaumbestand und Weinbau im Komitat Fejér in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	102
<i>Lukács, László</i> : Erneuerungen in der Imkerei in Csákvár in den Jahrzehnten um die Jahrhundertwende.	110
<i>Demeter, Zsófia</i> : Funktion der landwirtschaftlichen „Maschinen- werkstatt von Baranyai“ in Mezökomárom	118
<i>Serényi, Antal</i> : Veterinärwesen und dessen Verwaltung im Komitat Fejér 1900–1945	122

II. STADT- UND INDUSTRIEGESCHICHTLICHE SEKTION

<i>T. Mérey, Klára</i> : Wirkung der Industrialisierung auf die Siedlungen in Südtransdanubien	127
<i>Ortutay, András</i> : Virilisten in Esztergom 1895–1944.	134
<i>Pifkó, Péter</i> : Strassenstruktur und- benennung in Esztergom 1895–1944.	141
<i>Gelencsér, József</i> : Gesellschaftliche Struktur des Palotaer Stadtviertels in Székesfehérvár Anfang des 20. Jhs.	147
<i>Andrássy, Antal</i> : Herrschende Elite in Kaposvár 1919–1944	154
<i>Tóttös, Gábor</i> : Entwicklung der Stadt Szekszárd 1900–1944.	158
<i>Borsy, Károly</i> : Technische Entwicklung der Buchdruckerei in Pécs in der ersten Hälfte des 20. Jhs.	165
<i>Bencze, Géza</i> : Ölundustrielle Wohnsiedlungen im Komitat Zala während des zweiten Weltkrieges.	170
<i>Ravasz, Éva</i> : Schaffung der Arbeiterkolonien in Tatabánya an der Jahrhundertwende	175
<i>Enekes, Ambrus</i> : Entwicklung der Siedlung um das Werk in Pét in den 1930-er und 40-er Jahren	183

<i>Szili, Ferenc</i> : Lebens- und Arbeitsverhältnisse der Beamten in der „Zuckerfabrik MIR“ von Kaposvár 1894–1945	189
<i>Naszódos, István</i> : Gesellschaftliche Wirkung der industriellen Entwicklung in Sárvár 1900–1945	196
<i>Honvári, János</i> : Industrie von Győr zwischen den beiden Weltkriegen	200
<i>Horváth, Ferenc</i> : Industrielle Entwicklung im Komitat Vas an der Jahrhundertwende	207

III. POLITISCH- (Nationalitäts-) HISTORISCHE SEKTION

<i>Szita, László</i> : Fragen des Schulwesens und Schulpolitik für deutsche Nationalität in Ungarn 1938–1944	211
<i>Fehér, István</i> : Beiträge zur Entfaltung der „Treue-Bewegung“ in Bonyhád	218
<i>Zielbauer, György</i> : Der Volksbund im Komitat Vas	387
<i>Füzes, Miklós</i> : Deutsche Nationalitäts-Bewegung von Hegyhát im Komitat Baranya 1934–1944	230
<i>Körmendy, József</i> : Gebrauch der Nationalitätssprachen in der Tätigkeit der Seelsorger der Veszprémer Diözese	235
<i>Tegzes, Ferenc</i> : Lage der Südslawen im Komitat Baranya 1919–1925	240
<i>Erdődi, Gyula</i> : Verminderung der Zahl der serbischen Nationalität in Südtransdanubien 1881–1930	247
<i>Zeleni, Ferenc</i> : Republiksbewegung im Komitat Baranya	256
<i>Erdős, Ferenc</i> : Flüchtlinge des ersten Weltkrieges im Komitat Fejér	260
<i>Vonyó, József</i> : Organisation und Tätigkeit der „Partei für Nationale Einheit“ (NEP) im Komitat Baranya	267
<i>Vargha, Dezső</i> : Bemühungen der Stadtverwaltung und der Sozialdemokratischen Partei in Pécs um das Überwinden der Krise von 1929–1933	277

IV. BILDUNGSGESCHICHTLICHE SEKTION

<i>Frau Gerencsér Horváth, Éva</i> : Geschichte der römisch-katholischen Volksschule in Nadasdladány 1900–1925	293
<i>Reöthy, Ferenc</i> : Tätigkeit der reformierten Schule in Köröshegy 1900–1945	298
<i>Kotnyek, István</i> : Streben nach Erwachsenenbildung im Komitat Zala in den Jahren nach der Jahrhundertwende	306
<i>Tóth, Tamás</i> : Lage der Volksschulbibliotheken im Komitat Esztergom mit besonderer Berücksichtigung auf die staatlichen Volksschulen 1900–1918	311
<i>Kalácska, László</i> : Geschichte des Realgymnasiums der Gemeinde Sárbogárd 1920–1928	321
<i>Nárai, Gábor</i> : Bestreben und Wirkung der Modernisierung in der Lehrlingsbildung auf die Berufsbildung im Komitat Somogy 1920–1944	328
<i>Rajczy, Péter</i> : Geschichte des Gymnasiums der Stadt Mohács	317
<i>Frau Tóth, Agota</i> : Lehrlingsbildung in Székesfehérvár 1883–1919	333
<i>Palos, Gy. Bernardin</i> : Platz von Székesfehérvár in der Verwaltung für Unterrichtswesen	338
<i>Bárdos, István</i> : Äußerschulische Volksbildung in Esztergom in den 1920-er Jahren	358

<i>Vörös, Károly</i> : Liederbuch von Károly Francsics	
<i>Lencsés, Ferenc</i> : Gründung und Wirkung des Waisenhauses im Komitat Fejér 1903–1915	
<i>Vörös, József</i> : Stiftung des „Ungarischen Fonds“ in Tótszentpáli	401

V. GENEALOGISCHE SEKTION

<i>Kállay, István</i> : Genealogie der Linie im Komitat/Fejér vom Geschlecht Károlyi	403
<i>Kardos, József</i> : Fahnenentfaltung der „Heiligen-Krone-Verbande“ in Transdanubien.	410
<i>Hetényi, István</i> : Familie Graf Wimpffen und ihre Domäne in Ercsi	417
<i>Kiss, Mária</i> : Änderungen in der gebundenen und freien Erbfolge der Familie Erdődy	423
<i>Balázs, László</i> : Kázmér Sárközy, der letzte Vizepalatin.	432
<i>Farkas, Gábor</i> : Viktor Széchényi 1871–1945	444
<i>Hörcsik, Richárd</i> : Laufbahn von Andor Lázár 1882–1971	448
<i>Unger, Emil</i> : Geschichte einer Budapester Bürgerfamilie westtransdanubischen Ursprungs.	453
<i>Somkuti, Éva</i> : Genealogie einer Bürgerfamilie von Székesfehérvár	459
<i>Gyengő, László</i> : Genealogie der Familie Bartheldy	466
<i>Kőszegi, Gyula</i> : Lebenslauf von Ferenc Kőszegi 1880–1942	474
<i>Frau Gál Vadál, Mária</i> : Tätigkeit von Viktoria Lityán in Székesfehérvár.	480
<i>Heiczinger, János</i> : Geschichte einer ungarischen Familie schwäbischer Herkunft	487
<i>Iharossy, József</i> : Ehre dem letzten Szendelbach	492
<i>Frau Gelencsér Matovics, Mária</i> : Eine schokazische Bauernfamilie in Alsószentmárton	501
<i>Bertényi, Iván</i> : Symbolik des silbern-roten Streifens in der Wappe einiger transdanubischer Städte im 20. Jh.	516
<i>Halász, Imre</i> : Wappe des Komitats Zala und seines Sitzes	524

SCHLUSS-SITZUNG

BERICHTE DER SEKTIONSLEITER

<i>Für, Lajos</i>	533
<i>T. Mérey, Klára</i>	535
<i>Szita, László</i>	537
<i>Kanyar, József</i>	539
<i>Kállay, István</i>	542
<i>Vörös, Károly</i>	543
Deutsche Zusammenfassung	547

PLENÁRIS ÜLÉS

PÖLOSKEI FERENC: A DUNÁNTÚL TELEPÜLESTÖRTENETÉNEK FŐBB KÉRDÉSEI

1940-1944

Az uj- és legujabbkori településtörténet nem tartozik történettudományunk erős ágai közé. Ez különösen manapság szembeűnő, amikor össtársadalmi méretekben megnövekedett a történelem iránti érdeklődés, amikor a történeti feldolgozások keresettek és olvasottak, s mindez ösztönzőleg hat magára a tudományra, s elfogultság nélkül állíthatjuk; a társadalomtudományok között kivételes eredményekkel büszkélkedhet. A szűkebb értelemben felfogott településtörténettel azonban elsősorban a földrajztudomány és részben a néprajz foglalkozik behatóbban. Pedig elválaszthatatlanul hozzákötődik a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődéshez, szoros szálakkal kapcsolódik a demográfiához, a tudati viszonyok alakulásához; valamint a népesség foglalkozási, nemzetiségi, sőt vallási megoszlásának alakulásához is. Ezért is országos jelentőségűek az immár hagyománnyá vált dunántúli településtörténeti konferenciák, amelyek a sokágu megközelítéssel keresik a válaszokat az ország e tájának településtörténeti problémáira.

Tanácskozásunk mai témájával, pontosabban a századfordulótól a felszabadulásig terjedő településtörténettel azonban jőszerivel az említett rokontudományok is adósak, hiszen e csaknem fél évszázad térképén csupán néhány magaslati pont megjelölését láthatjuk. Meggyőződésesem ezért, hogy az előadások, a szekciók munkája nemcsak a Dunántul, hanem az országos, átfogó igényű, korszerű településtörténeti áttekintés feldolgozását is szolgálja.

A kiegyezés után a kapitalista fejlődés európai méretű fellendülése lehetővé tette a gyors és nagyarányu gazdasági fejlődést Magyarországon. Ugrásszerűen megnőtt a külföldi tőke beáramlása, felgyorsult a belső tőkeképződés üteme, kiépült a hitelhálózat, vasuthálózat, fellendült a vas- és ércbányászat s a feldolgozó ipar termelése. Ezzel a gyors fejlődéssel azonban csak azok a városok, helységek tudtak lépést tartani, amelyek jórészt éppen a vasutépítések során termény- és áruforgalmi központokká váltak, vagy a természeti kincsek közelségében voltak, illetőleg egyéb kedvező adottságaik miatt bányavárosokká, vagy a feldolgozó ipar centrumaivá válhattak a vas- és ércfeldolgozás során. A dualizmus korában e körülmények kedvező volta miatt gyors fejlődésnek indult például Szombathely, Szolnok, Győr, Miskolc, Pécs, Salgótarján. Azok a városok azonban, amelyek e feltételek valamelyikével nem rendelkeztek, stagnálni kezdtek, lelassult vagy visszaesett fejlődési ütemük.

Előjáróban szeretném hangsúlyozni azt a meggyőződésemet, hogy bár első látásra a szekciók konkrét témái periférikusnak tűnhetnek, de a sokoldalú megközelítés igénye, összetartó erejüvé fonja őket. Mert a településtörténetnek ez a komplex megközelítése biztosíthatja csak a teljesebb egységet. Ezt szolgálja a választott kor s az országrész, a maga alapvető gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális meghatározó tényezőivel, sokszínűségével.

Maga a korszak persze - nem számítva ide a forradalmakat és részben a háborukat sem, - lényegében két szakaszra osztható: a konferencia előadásainak jórésze tükrözi is ezt. A századfordulótól 1914-ig, illetve az 1918-1919-es forradalmakig terjedő szakasz ugyanis az 1867-es kiegyezést követő dualista rendszer szerves része, folytatása gazdasági, társadalmi és településfejlődési aspektusból egyaránt. Másszóval az 1867 utáni településfejlődést meghatározó objektív tényezők hatnak még, a századfordulót követő másfél évtizedben is. Közöttük természetesen a gazdaságiak a meghatározók, ezen belül pedig az urbanizációt elősegítő, vagy nehezítő tényezők.

Felmerülhet természetesen a kérdés, hogy a településfejlődés gazdasági meghatározói mellett milyen szerepet tölthettek be pl. azok a telepítéspolitikai akciók, tervek, amelyek a századfordulón keletkeztek, de megújult formában az ellenforradalom korszakában - is jelentős szerepet kaptak.

Nincs itt most idő a századforduló táján fellobbanó un. agrárius-merkantilista ellentétek és viták akárcsak vázlatos ismertetésére sem. Témánk szempontjából azonban annyit közülük ide iktathatunk, hogy az agráriusok nagy telepítési, birtokparcellázási programmal rukkoltak elő, a "gazdatársadalom" egységének kikovácsolása érdekében, anélkül azonban, hogy birtokaik akár egy kis hányadát is felajánlották volna a telepések számára. Ilyen körülmények között inkább a merkantilistákhoz huzó, a ridegségig merev, egyébként joggal a magyar uralkodó osztályok reprezentáns figurájának tartott Tisza István elképzelései domináltak az állami telepítéspolitikában, ami természetesen lényegesen nem érintette az adott birtokstruktúrát.

Telepítéspolitikai koncepciójából idézek néhány kitéelt: Tisza mindvégig vallotta kételyeit a telepítéshez fűzött túlzott reményeket illetően. Az önálló telepkek községek létesítésére irányuló "tipikus" telepítési akcióknak ugyanis szerinte már elmúlt az ideje. A telepítés lehetőségét egyébként is csak a tehetősebbek részére tartja fenn, azok számára, akik képesek megvásárolni telepítvényes földjeiket. Ellenben főként a nemzetiségi vidékeken az állam a magyar nemzeti célok jegyében kézbevehetné a birtokváltozások ügyét; hitelnyújtással, a közvetítői nyereség kiiktatásával és más eszközökkel. Ugyanígy segíthetné a spontán jellegű, természetes telepítést is. 1900-ban megismétli azt a régebbi javaslatát, amely szerint a telepítések a hitbizományok áthelyezésével részint az erdőkre - is elősegíthetők.

A településtörténet síkján külön kérdéskörbe kívánkozik a különféle települések jogi közigazgatási státuszának bonyo-

lult kérdésköre. Miután azonban az erre vonatkozó városi és községi jogszabályokat már a kiegészítést követően érvénybe iktatták - s korszakunkban lényegében változatlanul maradtak -, ezekre ezuttal nem térünk ki. Kutatómunkánk során azonban nem mellőzhetjük ezeknek a közigazgatási jogszabályoknak az ismeretét.

Amint azonban már említettem, az ellenforradalom időszaka több vonatkozásban új periódust jelez. Hiszen megváltoztak az országhatárok, az Osztrák-Magyar-Monarchia széthullásával több vonatkozásban új gazdasági feltételek közepette alakult a településfejlődés is. 1919 után a korábbi 139 városból 47 maradt az ország területén.

A megváltozott viszonyok között is fennmaradt a régi földbirtokmegosztás, s mindez meghatározta, pontosabban korlátozta a településfejlődés terén is a radikálisabb változást. A Dunántulon uralkodók maradtak a régi településformák - város, község, agrárfalvak, pusztá, major /szórványtelepülések/. Mindenesetre annyit mégis megállapíthatunk, hogy az ország új gazdasági, társadalmi strukturában a Dunántul szerepe megnövekedett, holt az ország mintegy 9 millió lakosának egynegyede élt e tájon. Az urbanizáció és a jelentősebb népességyarapodás azonban csak néhány város esetében regisztrálható. Közülük mindenképpen Győr, Pécs, Magyaróvár emelkedik ki. A külterületi népesség, a szórványtelepülések lélekszáma azonban alig-alig változott. A hagyományos iparágakban azonban - elsősorban a bányászat és az energiatermelés területén - éppen a Dunántulon zajlott a legnagyobb arányú fejlődés. Ide sorolható a pusztavámi, oroszlányi széntermelés beindítása, a villamosítás terén pedig a korszerű Bánhidai Centrálé, a vegyiparban a Péti Nitrogénművek felépítése és üzembehelyezése. A legnagyobb arányú fejlődés azonban a Dunántulon nem kizárólag a hagyományos, hanem a könnyűiparban, valamint az "új" iparágakban bontakozott ki. Különösen gyors ütemet vett a textil és papíripar fejlődése. A 20-as években a textilipar az egész gyáripari beruházások egyharmadát tette ki. A két világháború közötti időszakban a textilipari munkások száma országosan 13 ezerről 64 ezerre növekedett, s jelentősen emelkedett a termelés volumene is. Közülük kiemelhetjük a soproni, győri, pápai, komáromi, tolnai, székesfehérvári, szombathelyi, magyaróvári gyárak termelésfokozását.

Az új, illetve gyorsan fejlődő iparágak közül még az elektrotechnika, az élelmiszeripar, az olaj és bauxitfeltárás, illetve feldolgozás hatott leginkább az ipari strukturára és ezzel természetesen a Dunántul településfejlődésére is.

Az Almásfüzitői Olajfinomító építése az amerikai Vacuum Részvénytársaság közreműködésével 1904-ben kezdődött s már 1906-ban megindult itt a kísérleti termelés. A finomító eleinte csak 170 munkást foglalkoztatott, a gyár munkáját egyébként amerikai mérnökök irányították. Az első világháború idején a nyersolajellátás akadozása miatt a termelés hosszabb-rövidebb ideig szünetelt, a háború után pedig átmenetileg leállt. A magyar olajipar fellendülése az 1930-as évekre tehető, amikor a Dunántulon új nyersanyaglelőhelyekre bukkantak. A termelés irányítását a

MAORT vette át. A második világháború során azonban az olajtermelést a német hadigépezet szolgálatába állították. Bővítették az almfűzítői üzemet s az alkalmazottak részére lakótelep építéséhez kezdtek.

A másik új iparág a bauxitbányászat, a Dunántulon a két világháború közötti időszakban lendült fel, amikor megkezdődött a Bakony és Vértes bauxitkincsének feltárása. /A magyarországi bauxit-bányászat egyébként visszanyulik a XX. század első évtizedére, amikor a Bihar megyei Barátka környékén megkezdték a bauxit kitermelését./ Az 1930-as években azután hozzákezdtek a bauxitfeldolgozó iparágak, a timföld, majd az alumíniumgyártáshoz is. Mosonmagyaróváron már 1934-re felépült az első timföldgyár. A második világháború előestéjén pedig, amikor az egész világon megnőtt a hadiipar szempontjából fontos alumínium iránti kereslet, 1939-ben megszületett egy nagyszabású timföldgyár és alumíniumgyár alapításának terve külföldi tőke, - ekkor még angol, svájci - részvételével. Végülis Magyarország háboruba lépése után 1941. júliusában megalakult a Dunavölgyi Timföld Ipar RT. Építésébe német cégek is bekapcsolódtak és szindikátust hoztak létre. Munkás kolónia építését is elhatározták.

A két világháború között azonban az ipari, s ezzel a településfejlődésnek a Dunántulon is útját állta a feudális eredetű nagybirtok fennmaradása, a tőkehiány, a tőkefelhalmozás belső és külső feltételeinek erőtlensége, a korábbi kereskedelmi kapcsolatok lazulása. Közbevetőleg szeretném hangsúlyozni, hogy bár az ipari fejlődés adja a településfejlődés objektív feltételeit - részint azonban a forgalmi, közlekedési feltételek javulása és más tényezők miatt - mégis létezik közöttük bizonyos fáziskülönbség, sőt ez korunkban még növekszik is. Vagyis az ipari fejlődést nem követi automatikusan a településrendszer átalakulása.

A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása egyébként az ellenforradalmi korszakban alig változott. Az agrárlakosság mindvégig tulsúlyban maradt. Az 1910. évi népszámlálás szerint ugyanis a lakosság 57 %-a, az 1920. évi összeírás alapján 56 %-a tartozott a mezőgazdasági népességhez s ez az arány 1930-ra csak 52 %-ra, 1941-re pedig a hadigazdaság hatását is figyelembe véve csak 49 %-ra csökkent. Az iparforgalmi népesség ugyanakkor 1930-tól 1941-ig csupán 30 %-ról 35 %-ra emelkedett.

A magyar ipari fejlődés tehát a két világháború között lelassult, legfeljebb az említett új iparágak annak szerkezetét módosították. A dunántuli nagyipari centrumok közül megemlíthetjük a vegyipar terén Pétet, Fűzfőt, Veszprémet, Magyaróvárt, Almásfüzitőt. A legjelentősebb dunántuli textilgyárak Sopronban, Pápán, Győrben, Komáromban voltak. /Kisebbség Szombathelyen, Magyaróváron, stb./ Az élelmiszeripari gyárak Kaposvárott, Petőházán, Győrben működtek, de kisebb kapacitású üzemek egész sorát figyelhetjük meg a dunántuli városokban, sőt a községekben is. Valamennyi egy-egy monográfia vagy tanulmány tárgya lehet. A konferencia gazdag tematikája és a várhatóan nyomába lépő kutatómunka teheti csak teljesebbé és egyben tartalmasabbá is a Dunántul e korszakbeli településtörténetét átfogó szintézis elkészítését.

A felszabadulást követő korszak településtörténete a kiemelt témák közé tartozik, emiatt elmélyültebb itt a kutatás, de a regionális kérdések külön alapkatatásokat is igényelnek. Ilyen speciális vonások fedezhetők fel például az ipari és mezőgazdasági fejlődés szinte valamennyi területén; a régi, valamint az új városok kialakulásának életében s hatásukban az őket körülvevő, környező vidékekre. De ide sorolható a magyar-csehszlovák lakosságcsere, a németek kitelepítése, a székelyek idetelepítése, az országhatárok adta nemzetiségi kérdés és az ezzel szorosan összefüggő viszony a szomszédos országokkal, vagyis Ausztriával, Csehszlovákiával és Jugoszláviával.

A következőkben a népi demokratikus korszak néhány e témakörbeli országos és egyben konkrétabb eredményére és problémájára pusztán azért térek ki, hogy egyrészt jelezzem és egyben javasoljam is a konferenciasorozat folytatását, másfelől viszont utaljak azokra a fő kutatási irányokra, amelyekhez kapcsolódni érdemes, és nem egyszerűen az országos kép kiegészítése, hanem alkotó kialakításának igénye szerint is.

Budapest - kihasználva központi fekvésének előnyeit - az ipari termelőerők nagy részét már korábban is falai közé vonzotta, míg az ország egyes más területei kirekedtek az iparosodásból, ezzel együtt természetesen a városiasodásból is. A városi népesség egyenlőtlen területi elhelyezkedését a szocialista iparosodás nyomán kibontakozott városiasodás természetesen módosította, hiszen a településhálózat tervszerű, egyenletes fejlesztését célzó erőfeszítések éreztetik hatásukat.

Jelentősebb ipari központjaink közül mindenütt kialakultak az elmúlt két évtized folyamán a népességtömörülések, de nemzetközi méretekben is számottevő agglomerációs gyűrű csak a főváros vonzáskörzetében fejlődött ki. Budapest szomszédságában 44 olyan település helyezkedik el, amelyekből a keresők 35-65 %-a a fővárosi üzemekbe, intézményekbe jár dolgozni. Ezeknek az "alvótelepüléseknek" mintegy 300.000 lakosuk van.

Hazánkban - Enyedi György geográfus utal erre egyik, a Földrajzi Közleményekben megjelent cikkében - a társadalom újabb átalakulásának belső jegyei, amelyek az ipari, műszaki és a városi fejlődés eredményei, gyakran hasonlónak tűnnek azokkal a folyamatokkal, amelyek Nyugat-Európában már korábban lezajlottak. Ide sorolhatjuk például a falusi foglalkozási szerkezet átalakulását, a falusi népesség csökkenését, vagy az ipari, városi agglomeráció kialakulását. Ugyanakkor több lényeges különbséget is felfedezhetünk. Nálunk pl. az átalakulás rendkívül gyorsan egy generáción belül zajlott. Ilyen módon a hagyományos és a modern elemek a társadalmi, gazdasági élet valamennyi területén összekeverednek. A második eltérés a város és a falu viszonyának formálódásában rejlik. A felszabadulás után ugyanis - összefügg ez a szocialista ipartelepítéssel - nem a város hozta létre az ipart, hanem az ipar a várost s a megfelelő infrastruktúrát. Végül az átalakulás nálunk rendkívül mélyreható társadalmi változásokkal járt együtt. Ezen belül a mezőgazdasági tulajdonviszonyok gyors egymásutánban kétszer is gyökeresen megváltoztak. A

szocialista mezőgazdaság kialakulása pedig a maga társadalmi, gazdasági szervezetével gyökeresen új elemekkel gazdagította a falu képét. Közben az agrárnépesség aránya az összlakosság-hoz viszonyítva 15 %-ra esett vissza.

Ezek után az a kérdés merülhet többek között fel, hogy vajon a nagyarányú iparosítás a szocialista mezőgazdaság megalapozása s mindennek függvényében a társadalmi szerkezet gyökeres átalakulása, az új ipari centrumok kialakulása arányban van-e a városba áramlással, illetve a falvak, a külterületi lakóhelyek népességének csökkenésével, másszóval maga után vonta-e a településhálózat hasonló méretű gyökeres átalakulását?

A statisztikai adatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár a városi népesség a természetes szaporodással együtt jelentősen gyarapodott, ám mégse beszélhetünk a falvak elnéptelenedéséről, sőt népességük abszolút számának csökkenéséről sem igen. Ez a folyamat tovább lassult és szinte csak a természetes szaporodásnak megfelelő létszám hagyja el a falvakat. De ennek mértéke tájanként, sőt helységenként is különböző. Elsősorban az aprófalvas települések lélekszáma csökkent a legnagyobb mértékben, ahol hiányoznak a foglalkoztatási lehetőségek, alacsony a szolgáltatások színvonala, rosszak a mezőgazdasági művelés feltételei, nem alakult ki helyi feldolgozó ipar, s kedvezőtlenek a közlekedési viszonyok. Ezeket az aprófalvakat, szórványtelepüléseket elsősorban az Északi és Dunántúli Középhegységben, az Alföldön, valamint az ország délnyugati részén találjuk. 1960. és 1970. között az 500-nál kevesebb lakosu községek lélekszáma 12,8 %-kal, az 500 és 1000 közöttieké 8,1 %-kal, míg a 3 és 6 ezer lakosu községeké csak 2 %-kal csökkent. A nagyközségek lakossága ugyanakkor jobbra máig növekszik, a városiasodás útjára lépett, vagy már azzá is vált. A falusi aktív keresők zöme ugyanakkor már nem a mezőgazdaságban dolgozik, bár jelentős részben mezőgazdasági munkájával gyarapszik.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kereső népességnek a mezőgazdaságból az ipari és szolgáltatási szektorokba áramlását lényegesen lassabb ütemben követte a városba költözés. Az ellentmondást az ingázók nagy seregének kialakulása oldotta fel. Két csoportjukat különböztethetjük meg. Egyfelől falusi lakóhelyükről naponta a városba utazókat, másfelől a messze vidékekről érkezetteket, akik csak hetente járnak lakóhelyükre. A legkomolyabb területfejlesztési, de szociális gondjaink közé sorolhatjuk az ingázók második csoportja helyzetének javítását. Vagy az ipartelepítés, vagy városba költözésük útján. A vidéki ipartelepítés látszik a járható - ha nem is az egyetlen - utnak. Ilyen módon ugyanis nem duzzadna tovább Budapest amugyis nagyfokú túlszűfolttsága. A városi lakosság, mindenekelőtt Budapest további népességnövekedése ugyanakkor maga után vonná az infrastruktúra lényeges bővítését, ami nagy anyagi kiadásokkal is járna. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a hetente ingázók jórésze ragaszkodik hagyományos paraszti életformájához is. Mert családtagjaikkal a háztáji vagy kisegítő gazdaságaikban jelentős jövedelemtöbbletetre tesz szert. Emellett faluhelyen könnyen és olcsón juthatnak telekhez és összefogással könnyebben építhetnek maguknak házat, vagy már fel is

építették azt és nem akarnak megválni tőle. Nem véletlenül vált tehát napjainkban a településfejlesztés fő kutatási ággá, amelynek feladata az újabb kormányzati döntések előkészítése. Idáig az ilyen természetű munkálatok átfogóbb, hosszabb távu kidolgozását több tényező is akadályozta. Csak utalok a világpiaci árrobbanásra és következményeire, amelyek természetesen a településfejlesztési korábbi tervek megvalósítását eleve nagymértékben befolyásolták. Ezzel függ össze a szénbányászat időszakonként eltérő lehetőségeinek megítélése, ami főként a magyarországi Középhegység települési helyzetét érintette. S végül nem tisztázódtak az aprófalvak és szórványtelepülések jövőjével kapcsolatos elképzelések sem.

Talán túl sokat időztem a mai konferenciánk időhatárain már tuleső kortörténet mezején, de talán nem volt hiábavaló két szempontból sem.

E l ő s z ö r : mert - s ezt nagyon remélem - sikerül még egy tanácskozás összehívása s egy újabb kötet megjelentetése.

M á s o d s z o r : ha most le is zárul a dunántuli településtörténeti konferenciasorozat, a résztvevők tovább tágitják munkásságuk időbeli határait, kiterjesztik azt a településfejlődés és fejlesztés jelenkori kutatására, tanulmányozására is.

Az első világháború után nagy problémája volt a magyar polgári társadalomnak, hogy visszaesett a lakosság szaporodása, különösen a Dunántúlon, és ennek az sem vetett gátat, hogy a trianoni békeszerződés után az utódállamokhoz csatolt országrészekből tömegesen menekültek át az új határokon a jelentősen megkisebbedett országba. A dunántúli népességcsökkenés, amelynek okait a lakosság közt elterjedt egygyermekrendszerben keresték, csaknem egy évszázadra nyúlt már vissza.

Különösen a nagy világgazdasági válság /1929-1933/ következtében még inkább kiütözték ezek a bajok és egyre jobban az a vélemény alakult ki, hogy az egykézés gazdasági okokra vezethető vissza, tehát a nép anyagi helyzetén kell javítani. Beleszóltak az egykéről megindult vitába a népi írók, akik a szegényparasztok részére földjuttatásokat javasoltak, a Márciusi Frontba tömörült ifjak, akiket az illegális kommunista párt is támogatott, s akik általános és radikális földreformot követeltek.

A polgári állam telepítéspolitikáját nem kismérvű nacionalizmus jellemezte. Ugyanis azt is hangoztatták, hogy a Dunántúlon tömbökben élő német nemzetiségű lakosság folyamatos terjeszkedését is telepítésekkel kell korlátozni.

Általános vélemény volt, hogy az egykerendszer főként a református lakosság között terjedt el, tehát "református betegség". Erre különösen az un. h i d a s i e s e t hívta fel a figyelmet 1934-ben. Május utolsó vasárnapján a Baranya megyei Hírdáson a református templomban gyászistentiszteletet tartottak abból az alkalomból, hogy ebben a községben a magyarság kihalt, mert az utolsó magyar család is elköltözött. Két napon keresztül az ország sajtója vészharangot kongatott, hogy a kétnyelvű községből az őslakosság teljesen eltűnt, pedig az 1930-as népszámláláskor még 243 fő volt. Nyolc budapesti egyetemista diák pedig a hídsai templom harangját leszerelte, Budapestre szállította, a Kálvin téri templom mellett elhelyezte a következő hangzatos felirattal: "Elhoztuk ezt a lélekharangot a magyarság temetőjéből, hogy az ország szívében legyen irányítója a magyar feltámadásnak."

Erre nemcsak a református egyházi szervek, hanem a kormányköri és a megyei hatóságok is felfigyeltek, s mindenki a telepítésben kereste a megoldást /1/.

Egyházi telepítések

Az egyke elleni telepítést a református egyházi szerveken belül az **Országos Református Szeretetszövetség** /ORSZ/ kezdte el. A szövetség 1931. májusában alakult Kiss Ferenc debreceni egyetemi tanár szervező munkája eredményeként, egyházzociálpolitikai célkitűzésekkel. Eredeti programjában nem volt telepités. Alapszabályait a Református Egyetemes Konvent, valamint a Belügyminiszter 1932-ben hagyta jóvá /2/.

Különösen a Délkelet-Dunántulon ezenkívül még maguk az egyes lelkészek is telepíteni kezdtek. Ez úgy történt, hogy felvették a kapcsolatot tiszántúli falvak lelkészeivel és sokgyermekes családok küldését kérték a Dunántulra. Így akarták a papi és tanítói javadalmi földek, vagy a falusi kigazdaságok feleslegeti, kishaszonbérleti és gazdasági alkalmazottakra irányuló szükségletét biztosítani. A szeretetszövetség éppen ezeket a szervezetlen telepítéseket, átköltöztetéseket akarta szervezettebbé tenni. Az 1933-34. évi jelentésében a szövetség elnöke arról szólt, hogy ki akarják venni részüket a dunántúli egykés falvakba tervezett telepítési munkából. Az egykés falvak lakatlan házaiból árvaházakat akarnak létesíteni, hogy oda elhagyott gyermekeket, mintegy 1.000 árvát lehessen áttelepíteni. A következő évben pedig az ORSZ egyik legfontosabb munkája a baranyai telepítés volt. Első évben a szövetség áttelepített mintegy 200 főt, köztük 150 gyermeket. Ezenkívül 150 szolgálégnyt is, hogy a baranyai leányokkal összeházasodjanak. Meghirdették a Dunántulra irányuló, **gyermekek örökbefogadását** közvetítő munkát. A szövetség 1939 őszéig áttelepített az Alföldről Baranyába 140 családot 969 taggal. Az átköltöztetések költségeit nagyobb részben a földművelésügyi minisztérium fedezte /3/.

A Baranya, Somogy és Tolna megyei lelkészek azonban az Országos Református Szeretetszövetségtől függetlenül, vagy annak segítségével továbbra is folytatták telepítési akcióikat. Ilyen egyéni telepítésekkel kerültek át sokgyermekes családok a **Baranya megyei** Drávaszabolcs, Drávapiski, Luzsok, Matty, Nagyharsány, Nagyváty, Old, Sellye, Tésenfa és más községekbe. Valóságos népvándorlás indult meg Szabolcs megyéből Baranyába.

Voltak egyéni telepítési akciók a **Somogy megyei** községekben is. Ezek közül csak kettőt emelek ki: Somogyjádót és Szentát.

Somogyjádóról kisebb küldöttséget indítottak a Tiszántulra, hogy keressenek telepítésre alkalmas családokat. A küldöttség, talán névhasznosság folytán, a Bereg megyei Jándon állapodott meg, ahonnan először 13 családot hoztak, azonban számuk később 20 fölé szaporodott. Somogyjádón a telepéseket barátságosan fogadták, lakást biztosítottak részükre, munkával látták el őket és kifizették utiköltségüket.

Ez a példa fellelkesítette a **szentai** tanítót, aki a választókerület országgyűlési képviselőjének segítségével a földművelésügyi minisztériumtól a telepések átköltöztetéséhez ingy-

nes vagonokat kapott. Majd a Szamosközbe utazott és Szamoskérrel /Szatmár m./ 16 családot költöztetett át Szentára 93 fővel. Később a Somogy megyei alispán kifogásolta, hogy a tanító úgy végzett csoportos áttelepítést, hogy ezt nem jelentette be előre a vármegyei igazgatási hatóságnak, ezért vissza akarta a telepéseket toloncoltatni eredeti lakóhelyükre, de földművelésügyi miniszeri engedéllyel telephelyükön maradtak.

T o l n a m e g y é b e n a Sárközben, mégpedig Alsónyéken, Decsen, Őcsényben voltak ilyen egyéni egyházi telepítések /4/.

A szeretetszövetség telepítési munkájában maga mögött érezhette az egész szervezett református egyházat az egyházközségekől kezdve, az egyházmegyéken és egyházkerületeken keresztül fel egészen az egyetemes konventig. Az egyházmegyei gyűléseken olykor szinte forradalmi hangulatban tárgyalták a dunántúli telepítések kérdését. Ajánlották a nagybirtokokra való telepítést örökbérlés formájában, ahol a telepések szövetkezeti gazdálkodásra, termelésre és értékesítésre szövetkeznek. Máshol azt állapították meg, hogy ütött a tizenkettedik órája a nagybirtokrendszer felszámolásának. Eljön az idő, amikor az állam maga fogja megoldani az agrárreformot.

Az egyházkerületi közgyűléseken azt hangoztatták, hogy szükség van a telepítéssel egybekötött földbirtokreformra, de ennek végrehajtása állami feladat.

A Debreceni Kollégium telepítési akciója

A debreceni református kollégium egyetemi internátusának bennlakó diákjai 1938. március 28-án házi teaestély keretében határozták el, hogy önkéntes adakozás révén gyűjtést indítanak abból a célból, hogy egy sokgyermekes családnak a Dunántul egyik vidékére való áttelepítésével, mintegy szimbolikus tettel mutassák meg a magyar társadalomnak azt az utat, amely a legalkalmasabbnak látszik az egykézés megfékezésére /5/.

A teaestélyen Kiss Géza kákicsi lelkész, néprajztudós is előadást tartott: az Ormányság és a magyar tragédia címen, amely további buzdítással hatott az ifjuság elhatározására. Kiss Géza ebben kifejtette, hogy a baranyai Ormányság őslakossága az utóbbi száz év alatt a felére csökkent, mert alig születnek gyermekek, nincs utánpótlás. Felhívta az ifjuságot, hogy memorandumban kérje az örökösödési törvény megváltoztatását, földnélküli sokgyermekes családok telepítését, az egykés falvaknak telepítéssel való megerősítését, az egykéző részekben ipartelepek létesítését, az orvos- és bábakérdés megoldását.

Az ifjuság döntését az is indokolta, hogy a szomszédos, állig felfegyverzett Németország a fasizmus útjára lépve, egyre nagyobb veszélyt jelentett. Ezt még aggasztóbbnak látták az osztály /Anschluss/ csatlakozás után, mivel még erősebb vonzással volt a dunántúli német nemzetiség terjeszkedésére.

A teaestélyen a diákok elhatározták, hogy lemondanak hetenként egy vacsorafeltétjükéről, év végén visszajáró kulcs- és könyv-

biztosítékukról, s felajánlották iskolai ösztöndijaik és legációjuk bizonyos százalékát. Ezenkívül készpénzben is jelentős összegeket adtak. Három hónap alatt 4.000 P gyűlt össze a kollégiumi egyetemi hallgatók /160 P/, valamint a gimnáziumi /800/, tanítóképzőintézeti /200 P/ és polgáriiskolai /400/ növendékek és tanárok között, s egyéb adományokból /6/.

Tíz tagu telepítési bizottságot alakítottak, amelynek tagjai voltak: Péter Zoltán egyetemi internátusi igazgató, a telepítési mozgalom irányítója, a kollégiumi szénior, esküdtfelügyelő és hét egyetemi hallgató /7/.

Önkéntes adományokat gyűjtöttek előbb a Tiszántúlon, majd az egész ország területén egyénektől, közületektől, iskoláktól, üzemeiktől, városoktól. Debrecen város képviselőtestülete egy sokgyermekes család áttelepítési költségeit vállalta 4.000 P összegben. Telepítési hangversenyeket rendeztek a tudományegyetem aulájában egy-egy előadással egybekötve, ahol Kodolányi János író is tartott előadást.

Ugy gondolták, minél több telepítési csoport alakulna az országban, annál több telepítést lehetne lebonyolítani. Ezért több telepítő munkaközösséget szerveztek. Ezek között a legnagyobb volt a pápai főiskola telepítési bizottsága. A pápaiak vállalták a mozgalomnak az egész Dunántúlra való kiterjesztését, nehogy a hitleri birodalom terjeszkedése következtében a Dunátul is Erdély sorsára jusson. A debreceni telepítési bizottság által szövegezett kérdőívekkel vették számba a telepítésre alkalmas dunántúli községeket. A telepítési kérdőívek 18 kérdést tartalmaztak. Kitérés után 410 kérdőív érkezett vissza, amelyek a továbbiak során a dunántúli telepítésre alkalmas helyek nyilvántartását képezték. Ugyancsak nyilvántartották az áttelepülésre jelentkezett tiszántúli sokgyermekes családokat is /8/.

A debreceni kollégiumi telepítési mozgalom 1938-tól kezdve, rövid néhány év alatt 20 sokgyermekes családot telepített át a Dunántúlra: Drávafokra 1, Püskösdvásárra 1, Zengővárkonyba 3, Tótszentgyörgyre 3, Tótvázsonyba 12 családot. - Ezek viszonylag megnövelték a falvak népességét és az iskolakötelesek számát. A tótszentgyörgyi egyik telepes családnak 13 gyermeke volt, több mint amennyi eddig a félfalunak volt /9/.

Egy család áttelepítésére általában 4.000 P-t irányoztak elő és mindennek előtt a lakóházhoz való juttatást tartották a legfontosabbnak. Ugy vélték, földbérletet már talál magának a telepes. Az áttelepítettekkel kötelezvényt irattak alá, miszerint a kamatmentes kölcsönöket 20 évi egyenlő részletekben visszafizetik, hogy ezeket új telepítésekre lehessen fordítani.

A telepeseket időnként meglátogatták. A telepítési mozgalom vezetője a tótszentgyörgyi telepítést tartotta a legsikerültebbnek és a telepítő ifjuság elgondolásával a leginkább megegyezőnek. A zengővárkonyi három telepes család tudott a legnehezebben behelyezkedni az új környezetbe; talán azért, mert ezek nem voltak kifejezetten agrárproletárok. Ezért írta Füleper Lajos Zengővárkonyból Debrecenbe: "Földműveseket küldjete!" De mind a három család telephelyén maradt /10/.

A tótvássonnyi nagyobb telepítés a földművelésügyi minisztériummal karöltve történt, s lakóházépítésekkel és földjuttatásokkal volt egybekapcsolva.

Állami telepítések: a földművelésügyi minisztérium telepítései

A különféle társadalmi /egyházi és egyéni/ telepítések alkalomszerűségével szemben az állami telepítéseket a rendszeresség és szakszerűség jellemezte. Az állami telepítések intézése a Földművelésügyi Minisztérium, illetve a minisztérium telepítési osztályának a feladata volt.

A polgári kormányzat telepítési szakszerűsége főként abból állott, hogy telepes lakóházakat építtetett és ún. kisparasztagadások kialakítása céljából 10-25 kataszteri hold nagyságu földterületeket juttatott meghatározott árösszeg ellenében, amelyet a telepeseknek általában 20 év alatt kellett letörleszteni az Országos Földhitelintézetnél. Előfordultak 10 kataszteri hold alatti és 25 fölötti juttatások is. Gondoskodtak a telepes kisgazdák élő- és holtfelszereléséről, vetőmag- és gyümölcsfaellátásáról, az új gazdák mezőgazdasági szakismereteinek bővítéséről. A tömbtelepek, az új községek vagy községrészek telepesei gazdálkodásának irányítására a minisztérium telepefelügyelőket állított.

A dunántúli állami telepítéseknél a főcsél szintén az egykező magyarság pusztulásának, s a szervezett /volksbundista/ német nemzetiségi kisebbség gazdasági és társadalmi előretörésének a megakadályozása volt. Ezért a minisztérium is leginkább az Alföldről telepített sokgyermekes családokat a Dunántúlra. Ezzel egyszersmind a "tulszapordott" agrárnépesség számát akarták csökkenteni és a mezőgazdasági munkanélküliséget enyhíteni. Ilyen elgondolásból hozott létre a földművelésügyi minisztérium a nagybirtokok megvásárolt pusztáin és majorjaiban nagy tömbtelepeket, vagy telepes községeket különösen Békés, Bihar, Heves megyékben, de a Dunántul egyes megyéiben is.

A földművelésügyi minisztérium telepítési osztályát 1934-ben állították fel. Mielőtt megkezdődtek volna az állami telepítések, a telepítési osztály a legfőbb feladatának tekintette az új telepítési törvény előkészítését, kidolgozását és az országgyűléssel való elfogadtatását. Ezért a telepítési törvény megalkotásáig a telepítési osztály közvetlenül alig végzett telepítéseket, hanem a folyamatban levő különböző társadalmi /egyházi és egyéni/ telepítéseket támogatta, sőt szorgalmazta /11/. Ezeket az akciókat úgy segítette, hogy az átköltöztetés költségeit magára vállalta, illetve megtérítette. Hivatalos szervek is felhívták a földművelésügyi minisztérium figyelmét a debreceni és pápai kollégiumok diákjai és tanárai telepítési mozgalmának támogatására.

Amikor az ország lakossága értesült a napisajton keresztül a telepítési osztály felállításáról, írásbeli beadványok, kérvények tömegével árasztották el a minisztériumot. A legtöbben földjuttatásban, telepítésben való részesítésüket kérték. Egy-egy nagyobb községből a csoportos földigénylők száma sok esetben többszáz családfőre emelkedett. A bankadósságokkal küszködő kisgazdák elárverezett bir-

tokaikat követelték vissza. Különösen a nagy- és középbirtokosok közül pedig már most felajánlották földbirtokuk egy bizonyos részét az államnak megvételre, földbirtokpolitikai célra. Nagyszám-
ban állástalan értelmiségiek alkalmaztatásukat kérték a telepítési munkálatoknál. Nem kevesen voltak azok sem, akik a legkülönbözőbb ötletekkel, javaslatokkal akarták szolgálni a telepítés végrehajtását, vagy az ehhez szükséges pénz előteremtését. A telepítési osztály válasza rendszerint az volt, hogy csak a telepítési törvény kibocsátása után lehet mindezekkel a kérésekkel és kérdésekkel foglalkozni.

Rendkívüli módon, a telepítési törvény megjelenése előtt azonban mégis történt két állami telepítés: 1924-ben a Békés megyei Csabacsüdön és 1930-ban a Tolna megyei Mutpusztán. - Csabacsüd mint pusztá, Békésszentandrás határához tartozott és 25 km távolságra esett az anyaközségtől, ahonnan a művelése lehetetlen volt. Ezért Békésszentandrásról és Szarvasról telepítettek ide 130 családot. A telepesek lakóházait a Falusi Kislakásépítő Szövetkezettől kapott tervek szerint építették fel. Csabacsüd két év múlva önálló községgé, majd hamarosan nagyközséggé lett /12/. Mutpusztán a telephely a jászárokszálási mezei proletárok demopulációjából keletkezett. A Felsőireghez tartozó pusztá aze-
lőtt gr. Zichy Rafael birtoka volt és vagyonváltság fejében jutott az állam tulajdonába. /Felsőireg és Szemcséd egyesítéséből 1938-ban lett Iregszemcse./ Jászárokszálásról 1930. őszén és 1931. tavaszán 80. család költözött át Mutpusztára /ma Ujireg/ mintegy 500 fővel. A telepházák építési költségeire kamatmentes állami kölcsönt engedélyezett a földművelésügyi minisztérium olyan feltétellel, hogy a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet /FAKSZ/ által előírt közegészségi és épületszilárdsági követelményeket betartják /13/.

Mire az országgyűlés elfogadta a telepítésről és más föld-
birtokpolitikai intézkedésekről szóló 1936. évi XXVII.
t ö r v é n y c i k k e t , a földművelésügyi minisztérium a
vármegyék gazdasági felügyelőseivel elkészítette a kimutatáso-
kat az átengedésre kötelezhető nagybirtokok adatairól. Amikor a
vármegyékből beérkezett adatokat a telepítési osztály összesítet-
te, kitűnt, hogy az országban a telepítési törvény alapján a
telepítésre felhasználható földterületek mennyisége: 3 2 4 6 3 3
k a t a s z t r á l i s h o l d , vagyis az összes nagybirtoknak csak
elenyésző része.

A telepítési törvény a telepítések végrehajtásának pénzügyi fedezésére telepítési alapot létesített a földművelésügyi miniszter kezelésében /71. §./ . A telepítési alap bevételeit képezte az állami költségvetésben tíz éven keresztül előirányzott évi 2.000.000 és a további tíz éven keresztül évi 2.500.000 P /72. §./ .

Ilyen előkészületek után a Dunántulon az alábbi megyékben végzett a földművelésügyi minisztérium nagyobb csoportos telepítéseket /földrajzilag északról délre haladva/.

Moson megyében /Győr-Moson/ a Pusztasemorjához tartozó Rohrerföldön és a Mosonszentjánoshoz tartozó Jessemajorban, valamint a Mosonszolnok határában lévő

R ó n a f ő p u s z t á n alakított ki a minisztérium telepes községeket. A Moson megyei telepítés a földművelésügyi minisztérium egyik legnagyobb telepítése volt. - Rohrerföldpusztát és Jessemajort Albrecht főhercegtől vásárolták meg földbirtokpolitikai célra. A környező községek - Pusztasomorja kivételével - valamennyien németajkuak voltak, ezért is tulajdonított fontos szerepet a polgári kormányzat ennek a telepítésnek. A megvásárolt ingatlanoknak a betelepítése 1938-ban kezdődött. Csanád megyéből 41, Hajdúböszörményből 2 sokgyermekes családot hoztak ide. A Sopron megyei Acsalagról és Bősárkányból is áttelepült 7 család. A volt uradalmi cselédségből 37 család részesült juttatásban. Összesen letelepült 87 család. Lakásaik építésénél az elbontott urasági épületek anyagát is felhasználták. A Jessemajorban és Rohrerföldön kialakított új telepesközséget P ü n - k ö s d v á s á r n a k neveztek el. A telepesek részére beszerették a szükséges állatokat és a mosonmagyaróvári Kühne gépgyárból a legfontosabb gazdasági felszereléseket. A telepesek gazdálkodásának irányítására telepfelügyelőt neveztek ki. - R ó n a f ő r e 22 családot telepítettek, összesen 124 fővel. A csoportos telephelyeken mindenütt gondoskodni kellett a nagylétszámú iskolakötelesek beiskolázásáról.

V e s z p r é m m e g y é b e n a földművelésügyi minisztérium Nagyvázszyban és Tótvázsonyban végzett állami csoportos telepítéseket. - N a g y v á z s o n y községben 17 telepes családi ház épült fel 1938-ban. A Nagyvázszyhoz beosztott N e m e s l e á n y f a l u kisközség határában pedig 22. A két helyen tehát együttvéve 39 családi házat építettek. - T ó t v á z s o n y b a n a csoportos telephely felépítésére és földjuttatására a Magyar Őstermelők R.T. Kövesgyűrű pusztájából, a dobriai oldalról és az un. csárdai oldalról összesen 160 katasztrális hold területet vásárolt meg a minisztérium. Itt 1943-ban 30 házat építettek fel és ugyanannyi telepeket helyeztek el, s tervbe vették még 20 telepesház felépítését. A tótvázsonyi telephely benépesítése jelentős részben a debreceni kollégiumi telepítési akció sokgyermekes családjaival történt /14/.

F e j é r m e g y é b e n a csoportos telepítések során A p á t s z á l l á s új községet alakították ki a ciszterci rend előszállási r.kat. egyházi birtokából a földbirtokpolitikai célra megvásárolt területen. A zirci apátság Előszállás és Hergfalva községek határában lévő 31.000 katasztrális hold ingatlanaiából 1938-ban felajánlott a földművelésügyi minisztériumnak 5.666 holdat. Az ingatlanok vételára az épületek nélkül 184.000 mázsa buza ellenértéke volt, az épületeket pedig 134.000 P-ért vette meg a minisztérium. Az új csoportos telepre Heves és Borsod vármegyék sűrűn lakott területeinek mezőgazdasági munkásaiból sokgyermekes r.kat. vallású családok áttelepítését határozták el. A már meglévő Széchenyi telephez még 70 új telepesházat kívántak építeni. Az új telepes községet a Széchenyi teleppel együtt Apátszállásnak nevezték el. Végül a csoportos telephelyre Borsod megyéből 64, Heves megyéből 71 család jelentkezett. A telepesházak építését a Fejér Vármegyei Közjóléti Szövetkezet végezte.

T o l n a m e g y é b e n a már említett Mutpusztán és a Majsamiklósvárhoz tartozó Adorjánpusztán végzett a minisztérium

csoportos telepítéseket. - M u t p u s z t a továbbfejlesztésére, népességszámának növelésére csak a második világháború közepe táján gondolt a minisztérium telepítési osztálya. Ekkor merült fel, hogy a műpusztai telepések gazdálkodásának irányítására is szakképzett telepfelügyelőt kellene kinevezni. Ehhez azonban a minisztérium véleménye szerint a települést még tovább kellett fejleszteni. - Adorjánpuszta volt a megyében a nagyobb csoportos település, amelynek kezdettől fogva volt telepfelügyelője. A telepések részére a mosonmagyaróvári Kühne gépgyárból szereztek be az ekéket és a fogasboronákat. Központilag gondoskodtak vetőmagszükségletükről és gyümölcsfa csemétékkel való ellátásukról.

B a r a n y a m e g y é b e n szintén két helyen végzett a földművelésügyi minisztérium csoportos telepítést: Magyarbólyban és a Gödreszentmártonhoz tartozó Szénáspusztán. - A m a g y a r b ó l y i telepítés folytán egészen nagy falurészt képeztek ki, a régi községhez szorosan hozzáépítve. Albrecht főherceg magyarbólyi gazdaságából telepítés céljára 1175 katasztrális holdat vásárolt meg a minisztérium 1.208.341 aranypengőért 1938-ban. A megvásárolt terület valamivel magasabb fekvésű volt, mint a régi község, mentes a vízjárástól. Így alkalmas volt az új településre. Miután Magyarbóly német nemzetiségű község volt, ahol a Volksbund is egyre erősebben szervezkedett, a Szabolcs megyei V a j á r ó l telepítettek ide 38 sokgyermekes családot. Jellemzően a Horthy-rendszer telepítéseire, az országos vitézi szék is megvett 250 holdat 11 vitéz részére. A minisztérium telepítési osztálya Magyarbólyban 38 telepesházat épített a kompolti /Heves m./ telepesházak mintájára. Az elkészült házakban 1939-ben költöztek be az új lakók. Épült ezenkívül templom, iskola és tanítói lakás. Mivel Vajáról sokkal többen jelentkeztek áttelepülésre, a minisztérium a telep továbbfejlesztését tervezte. - S z é n á s p u s z t a a magyarbólyinál kisebb csoportos telep volt. A telepéseket itt először ideiglenesen volt uradalmi cselédlakásokba helyezték el 1942-ben. Csak a következő évben kezdte meg a minisztérium telepítési osztálya 16 új telepesház építését. Az uradalmi tisztai lakást iskolává és tanítói lakássá alakították át.

S o m o g y m e g y é b e n a Zimány községhez tartozó Rácegresen volt a minisztériumnak csoportos telepítése. Itt székelt a telepések gazdálkodását irányító telepfelügyelő is, akinek felügyelete alá tartoztak még a Toponár község határában lévő R é p á s p u s z t á n elhelyezett családok is. Felügyelt továbbá az itteni vitézi, valamint a kishaszonbérleti telepésekre. A kishaszonbérleti telepéseknél a minisztérium először csak haszonbérbe adta a földet és csak később döntött a végleges juttatásról, ha azok már anyagilag elég erősek voltak a földvásárlási részletek törlesztésére.

A földművelésügyi minisztériumon kívül végzett még telepítéseket a b e l ü g y m i n i s z t é r i u m , illetve a keretében működő O r s z á g o s S z o c i á l i s F e l ü g y e l ő s é g . A belügyminisztérium bekapcsolódását a telepítési munkába az indokolta, hogy az országgyűlés megalkotta az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról /ONCSA/ szóló 1940. évi XXIII. t ö r v é n y c i k k e t , amely az egész or-

szágra kiterjedő szociálpolitikai munka megszervezését tűzte ki feladatul. Mivel a sokgyermekes családok boldogulását, szociális felemelkedését kívánta elősegíteni, ezzel kapcsolatban feladatkörebe tartozott többek között az egyke elleni küzdelem, valamint a kis családi házak építései /ONCSA-házak/. E széles munkakör el látására szervezte meg a belügyminisztérium az országos szociális felügyelőséget.

A belügyminiszter 1941. elején fordult a földművelésügyi miniszterhez az ONCSA-nak a földbirtokpolitikai tevékenységbe való bekapcsolódása iránt. Miután a földművelésügyi miniszter ehhez hozzájárult, ettől kezdve szerepeltek az országos szociális felügyelőség ügyköri beosztásában a kisebb jellegű szociálpolitikai munkákon kívül a földbirtokpolitikai és telepítési ügyek, valamint a Vármegyei Közjóléti Szövetkezetek szakellenőrzése. Ugyanis a belügyminisztérium, illetve a keretében működő országos szociális felügyelőség a vármegyéken, illetve a vármegyei közjóléti szövetkezeteken keresztül fejtette ki földbirtokpolitikai és telepítési tevékenységét /15/.

Vármegyei telepítések

A szoros értelemben vett megyei hatóság által végzett telepítések így csak az ONCSA-törvény megjelenése után indultak meg. Ennek alapján szervezték meg megyénként a vármegyei közjóléti szövetkezeteket, a megyék telepítési szerveit. Csak Szatmár és Baranya megyékben alakultak meg a közjóléti szövetkezetek egy évvel előbb /1939/, mivel a földművelésügyi minisztérium 100 Szatmár megyei sokgyermekes család Baranyába való áttelepítését vette tervbe és ezt a polgári hatóságok véleménye szerint nem lehetett közigazgatási uton végrehajtani. Létrehozták tehát ezeket az álszövetkezeteket, amelyek szorosan beépültek a megyei szervezetbe, hiszen minden vármegyei közjóléti szövetkezetnek az elnöke az alispán volt.

Az közjóléti szövetkezeteket az ONCSA látta el forgótőkével, kölcsönt is csak tőle vehettek igénybe. Máستól történő kölcsönfelvételhez az Országos Szociális Felügyelőség jóváhagyására volt szükség. A megyéknek évenként ONCSA-tervet kellett készíteni. A földművelésügyi telepítésekhez hasonlóan, a vármegyei közjóléti szövetkezetek is végeztek nagyobb csoportos telepítéseket és egyes kisebb telepítéseket a községek megfogadkozott népének a felerősítésére.

Baranya vármegyében a közjóléti szövetkezet a Kozármisleny községhez tartozó Úszögpusztán, a Gödréhez tartozó Vidákpusztán és a Szentkatalin község határában levő Képespusztán alakított ki csoportos telepeket.

Úszögpusztán a szövetkezet 1941-ben Nagy /Gross/ Miklós földbirtokostól 193 katasztrális hold szántót vásárolt meg telepítési célra 279.335 P-ért. Ide 15 sokgyermekes családot akartak telepíteni, tehát 15 lakóházat kellett építeni. Mivel egy lakóház felépítése 15.000 P-be került, összesen 225.000 P kiutalását kérte az alispán a belügyminisztertől az ONCSA-ból. A telepesek Úszögpusztára Zala, Hajdu, Szabolcs, Fejér megyékből érkeztek és családonként átlag 8 gyermekük volt /16/.

Vidákpusztán Jeszenszky Imrétől 340 katasztrális hold földnek a megvásárlására a földművelésügyi minisztérium hívta fel a baranyai alispánt. A vételár összegét /240.000 P/ fele részben az Országos Földhitelintézet, fele részben pedig az Országos Nép- és Családvédelmi Alap fedezte. Vidákpusztára Zala megyéből telepítettek át 14 nyolcgyermekes családot. Részükre nem építettek új lakóházakat, hanem a volt uradalmi cselédházakban helyezték el őket. Építettek azonban 14 istállót. A kastélyt iskolává és tanítói lakássá alakították át, s ugyanitt rendezték be a telepések olvasóköreit.

Képespusztán a 126.310 P-ért megvásárolt 460 katasztrális hold ingatlanra részben Zala, részben Baranya megyéből 16 sokgyermekes családot telepítettek. Építettek 15 telepes házat gazdasági épületekkel, egy család részére pedig Szentkatalin községben vettek lakóházat.

A tömbtelepítéseken kívül végzett a baranyai közjóléti szövetkezet kishaszonbélleti telepítéseket. Erre a célra herceg Montenuovo Nándor németbolyi /ma Bóly/ nagybirtokostól hosszabb időre haszonbérbe vette a Kistótfalu és Áta községek melletti **A v a s p u s z t á t**, a Szökéd községhez tartozó **S z ö k é d p u s z t á t** és a Vókány község határában lévő **K u r u c p u s z t á t**. A bérleményt 42 sokgyermekes család között osztották fel. Közülük 20 családot az uradalmi cselédlakásokban helyeztek el, Kistótfaluba 10, Átán szintén 10 telepesházat építettek, 2 család részére házat vásároltak Szökéden /17/.

Szórványos telepítéseket végeztek mintegy 60 baranyai faluban.

A baranyai közjóléti szövetkezet öt évi működése alatt 3.036.977 P-t fordított telepítésekre és a telepések különböző juttatásaira.

A Fejér vármegyei Közjóléti Szövetkezet a szociálpolitikai munka mellett szintén folytatott telepítő tevékenységet. 1943. tavaszán a cecei Hardpusztán 12, Apátszálláson 20, Nagyvenyimben 5, Bodajkon 10, Söréden 5, Mórton 35 telepesház építését kezdte el. Ezekbe a házakba sokgyermekes családokat telepített.

A Győr vármegyei Közjóléti Szövetkezet házhelyjuttatásokat, házépítési és tatarozási kölcsönöket, mezőgazdasági ingatlanjuttatásokat és állatjuttatásokat végzett. 1943-ban házhelyjuttatásban 9, házépítési és tatarozási kölcsönben 124, mezőgazdasági ingatlanjuttatásban 33 család részesült.

A Tolna Vármegyei Közjóléti Szövetkezet 1940 áprilisban alakult meg, de első rendes közgyűlését csak 1941. augusztusban tartotta meg. Még azután sem működött azonban 1942-ig, mert nem találtak megfelelő ügyvezető igazgatót. Munkája során több községben építettek sokgyermekes családoknak lakóházakat: Simontornyán 30, Tamásiban 29, Dunaszentgyörgyön 17, Felsőnyéken 15, Madocsán 10, Bonyhádön 5, Szekszárdon 25, Őcsényben 15, Iregszemcsén 25, Szedresen 6, Tolnanémediben 6 házat. Ezeket szociális házaknak nevezték.

Pusztahencsén kishaszonbérlethez juttatott a szövetkezet 23 családot. A kishaszonbérlelők 4 holdon közösen vetettek kendert; közös istállóban helyezték el állataikat. A kendertermelő lakosság támogatására mesterséges kenderáztatót létesített a szövetkezet Bogyszlón és Őcsényben. A háziipari cikkek értékesítése céljából megvásárolta a Tolna vármegyei Népművészeti Egyesülettől a "Sárközi Bolt"-ot /18/.

A V a s v á r m e g y e i K ö z j ö l é t i S z ö v e t k e z e t főként az ONCSA-házak építésében tevékenykedett. Szombathelyen 30, Sárváron 12, Szentkirályon 9, Kőszegen 2, Csönghén 3, Körmenten 14, Döbörhegyen 2, Muraszombatban 10 kis családi házat építettek fel.

A Z a l a v á r m e g y e i K ö z j ö l é t i S z ö v e t k e z e t 1940-től kezdve működött. Igavonó és növendékállatokat juttatott 126 családnak. Alsólendván 72 katasztrális hold szántóföldet vásárolt és ezt sokgyermekes családok között osztotta ki. Gyenesdiáson 10, Monostorapátiban 20, Nyirádon 17, Sümegen 20, Tapolcán 15, Zalalövön 20, Zalaszentgróton 8 házat építettek proletár családoknak. Keszthelyen 7 ikerház, vagyis 14 szoba-konyhás lakás, Zalaegerszegen pedig 10 ikerház, vagyis 20 kétszoba-konyhás lakás épült. Ezenkívül építettek Kanizsán 8, Pétsházán pedig 18 telepesházat. Ha a Baranya megyébe áttelepültek visszamaradt ingatlanait nem sikerült szabadkézből értékesíteni, ezeket a zalai közjóléti szövetkezet maga vásárolta meg egyes családok részére. A Zala megyei egykével kapcsolatos helyzet felmérésére a közgyűlés bizottságot küldött ki és a bizottság jegyzői /titkári/ teendőinek ellátásával a vármegyei főlevéltárost biztameg /19/.

A Dunántulon egyedül Somogy megyében nem alakult vármegyei közjóléti szövetkezet, hanem azokat a feladatokat, amelyeket más megyékben a közjóléti szövetkezetek intéztek, itt a nép- és családvédelmi alap ellátmányából közvetlen közigazgatási uton végezték. Itt tehát az egész megyei szociálpolitikai munka kifejezetten ONCSA-jellegű volt. Somogy megyében 1940 őszétől kezdődtek meg a tömegesebb és rendszeresebb házjuttatások. Az egykés Dráva menti falvak házaiból vásároltak kész lakóházakat, 19 telken pedig új lakóházakat építettek és ezekbe sokgyermekes családokat telepítettek. A készen vásárolt házakat kitatarozták. Barcs volt a megyében a leginségesebb község, ahol 30 db 600 négyszögletes telket vettek, hogy ezekre kertés házakat építsenek /20/.

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alaptól érkező ellátmányok bankszerű nyilvántartását díjtalanul látta el a Dunántúli Bank és Takarékpénztár R.T. Az alispán az ONCSA-kölcsönöket ezen pénzintézetten keresztül utalta ki a juttatott családok lakóhelye szerint illetékes községi /kör/jegyzőhöz. A különböző kölcsönök, juttatások odaitélésére egy un. Nép- és Családvédelmi Intézőbizottság működött. Somogy megyében 1940-1943-ig bezárólag juttattak összesen 50 régi házat, 276 új házat, 12 toldaléképületet, 62 tatarozási kölcsönt, 16 gazdasági felszerelést, 5 kiskereskedelmi kölcsönt, 80 lovat, 1110 tehenet, 427 anyagöbét, 38 házassági kölcsönt és 29 egyéb támogatást. A Somogy megyei ONCSA keretében folytattak számottevő háziipari tevékenységet és rendeztek háziipari tanfolyamokat.

Ha a telepítéseket összegezve nézzük, megállapíthatjuk, hogy puszták vásárlásával és új telepesházak építésével jelentős összegeket költöttek sokgyermekes családoknak a Dunántulra való áttelepítésére. Az áthozott telepések száma azonban nem volt arányban a ráfordított magas összegekkel. Az állam által megvásárolt földterületek nem csökkentették lényegesen a nagybirtokok kiterjedését. A nagybirtokokat csak radikális földreformmal lehetett volna felszámolni. Még a csoportos telepek sem voltak olyan magas lélekszámúak, hogy döntően megváltoztatták volna a régi népesség csökkenő tendenciáját. A csoportos telepek nem is mindig ott épültek fel, ahol legnagyobb volt az egykezés pusztító veszélye. Nem mindig voltak tekintettel arra sem, hogy a pusztai csoportos telepeknek biztosítva van-e a továbbfejlődésük; önálló községekké növekedhetnek-e; összeépülhetnek-e a legközelebb fekvő anyaközséggel, vagy mindig pusztai telepek maradnak. Az önálló pusztai csoportos telepek közül később néhányan elnéptelenedtek. Csak azok maradtak életképesek, amelyek önálló községekké alakulhattak, vagy mint falurészek szorosan hozzáépültek az anyaközséghez.

Viszonylag eredményesebbek és olcsóbbak voltak azok a telepítések, amelyek az eladó falusi házak és kisebb földingatlanok felvásárlásán és továbbjuttatásán alapultak; amilyen telepítést Somogy megye folytatott szintén ONCSA-pénzből, közjóléti szövetkezet megszervezése nélkül, kisebb látványossággal, közigazgatási uton.

Az áttelepített sokgyermekes agrárproletár családok azonban kétségtelenül növelték a Dunántulon a forradalmibb gondolkodású emberek számát, s ez főként az 1945-ös politikai felszabadulás, a gyökeres társadalmi változás és a forradalmi földosztás idején mutatkozott meg. Egyébként a polgári állam két világháború közötti telepítései nagyobb eredményeket nem hoztak. A Dunántulon is mind az egykeproblémát, mind a földkérdést, mind a nemzetiségi kérdést a második világháború után a telepítéssel egybekötött forradalmi földbirtokreform végrehajtása oldotta meg.

J e g y z e t e k

- /1/ Pécsi Napló, 1935. aug. 30. /XL. évf. 107. sz./ 1-2. old. - Fischer Béla baranyai alispán az ormánsági egykezést a nép százados magárahagyatottságából támadt erkölcsi eltévelyedésnek nevezte.
- /2/ Református Központi Lt. Bp. ORSz. A. 8. I.
- /3/ Uo. Ref. Egyetemes Konvent jegyzőkönyve. ORSz. 1933-34. évi jelentése.
- /4/ Uo. ORSz. A. 8. II.
- /5/ Tiszántúli Ref. Egyházkerület Lt. Debrecen. Telepitési iratok. Fontosabb megnyilatkozások. 47.
- /6/ Uo. Telepitési iratok I. 1. csomó.
- /7/ Uo. 2. csomó.
- /8/ Uo. Áttelepülésre jelentkezettek.
- /9/ Uo. Telepitési iratok II.
- /10/ Uo. III.
- /11/ O.L. K. 184. FM. ált. 1935. év, 30. tétel 88981/1935. sz. - Vass Elek min. tanácsos, telepitési osztályvezető levélben hívta fel Kiss Ferenc ny. egyetemi tanár, az ORSz. elnöke figyelmét arra, hogy a Baranya megyei Adorjás községben a Benyovszky birtokból 60-70 hold föld kerül vagyonváltás címen a kincstár birtokába. Az ORSz. nyilvántartásából olyan sokgyermekes családok javaslatbahozását kérte, akik telepitettek.
- /12/ Kerék Mihály: A telepités kérdése. Magyar Szemle, 1932. november, 224-234. old.
- /13/ Tolna megye lt., 12348/1931. alisp. sz.
- /14/ O.L.K. 184. FM. ált. 1943. év, 30. tétel, 61756/1943. sz.
- /15/ Uo. 1942. év, 30. tétel, 205295/1942. sz.
- /16/ O.L. K. 56. BM. Országos Szociális Felügyelőség, 9. csomó
- /17/ Kishaszonbérletek létesítésére az 1940: IV. tc. adott lehetőséget.
- /18/ O.L. K. 566. BM. Országos Szociális felügyelőség. 9. csomó
- /19/ Zala megyei lt., 19. kgy-48959/1943. alisp. sz.
- /20/ Somogy megyei lt., 51. kgy /100/6-1942. sz.

A dunántúli népoktatás történetének eddigi kutatásai során alkalmazott regionális összehasonlító vizsgálatok a népoktatás - és általában a művelődési viszonyok - fejlődésének lokálisan eltérő sajátosságaira hívták fel a figyelmet.

A XVIII. század végi történetstatisztikai adatok, B e n d a Kálmán, K a n y a r József és V ö r ö s Károly összehasonlító elemzéseivel meggyőzően bizonyították az iskoláztatás elterjedésének sajátos, a gazdaságföldrajzi tényezők és a gazdaságtörténeti fejlődés által közvetlenül is meghatározott irányát: egyrészt a Dunántulnak az országos átlaghoz viszonyított fejlettségét, másrészt e nagy tájon belüli szembetűnő eltéréseket.

Ez utóbbi jelenségnek, a K a t u s László által plasztikusan "dunántúli kulturlejtőként" jellemzett állapotnak a továbbélését bizonyíthattuk a kiegészítést megelőző évtized dunántúli helyzetképeinek a bemutatásakor is: az iskoláztatás különböző mutatói és az alfabetizmus elterjedésének adatai az északnyugat-dunántúli vármegyéktől, Mosontól és Soprontól kiindulva, és az óramutató járásával megegyező irányban a Duna mentén haladva, fokozatosan romlottak, hogy végül is a "lejtő" alján Tolna és Baranya után Somogy és Zala zárják a sort. Igaz, a XIX. századi adatok már arányosabb fejlődésről, bizonyos kiegyenlítődésről vallanak országosan és a Dunántúlon is, amit az árutermelés és a pénzgazdálkodás elterjedése, és az ennek nyomán bekövetkező társadalmi és életmódbeli változások, a hagyományokkal és a szokásokkal szembeforduló új művelődési igények magyaráznak.

A kiegészítést követően aztán még kevésbé beszélhetünk általánosan jellemző regionális sajátosságokról, mint korábban. A dunántúli megyéknek az iskoláztatási adatokra épülő különféle rangsoraiból kideríthető helyváltozásai már nem vezethetők vissza az előző korszakokban még kielégítő magyarázatot kínáló néhány tényezőre. Az új erőviszonyokat az egyes területeken eltérő módon és eltérő ütemben lejátszódó gazdasági-társadalmi változások, a mezőgazdaság kaptializálódásának, a paraszti életmódváltásnak nagy társadalmi és emberi megrázkódtatásokkal járó előrehaladása, az iparosodás és a városiasodás ujszerű dinamikája alakítják ki. A népoktatás eredményeiben és hatásában ekkor még kimutatható az e-

lőző évtizedek kulturális örökségének az erőteljes hatása, ám nem egy esetben ettől merőben eltérő körülményekkel, váratlan változásokkal, időszakos vagy tartósan bizonyuló fellendülésekkel és visszaesésekkel találkozhatunk.

* * *

A következőkben - a dunántúli népoktatás 1900 és 1945 közötti változásainak néhány statisztikailag igazolható összefüggését vizsgálva - arra keresünk választ, hogy hogyan ment végbe ezen a tájon a népoktatás fokozatos kiterjedése; megőrizte-e a Dunántul korábbi, kedvező helyzetét; elősegítette-e a népoktatás általános fejlődése az egyes dunántúli megyék közötti jelentős különbségek továbbbi kiegyenlítését, az elmaradottabb déli területek felzárkózását, és végezetül - mintegy összegezésképpen - : milyen örökséget hagyott maga után a modern, polgári közoktatásfejlődés háromnegyed évszázada.

A jelen előadás keretei természetesen csak a tipikus vonások felvázolását, a szervezeti változások tendenciáinak és ezek tartalmi következményeinek vázlatos bemutatását, olykor hipotézisszerű értelmezését teszik lehetővé. Az előadás /és egy későbbi, részletes feldolgozás/ alapját jelentő történetstatisztikai adatgyűjtés és elemzés során az iskolahálózat fejlődésének tényeit, a tankötelezettség és az iskolába-járás adatait, az iskolaügy gazdasági hátterét és az alfabetizmus elterjedését elemezve, olyan, viszonylag objektív fejlettségi mutatókat kerestünk, amelyek egyaránt kínálják a belső és a külső összehasonlítás lehetőségét, s egyben kiinduló pontot jelenthetnek a további - helytörténeti és összehasonlító - kutatómunka számára is. Elemzésünkhöz a korszak hivatalos statisztikai közleményeit /a vallás- és közoktatásügyi miniszteri jelentések, ill. a statisztikai évkönyvek adatait/ használtuk fel 1900-tól 1946/47-ig.

* * *

A dualista korszak utolsó évtizedeinek népoktatásügye - bár táblázatainkban igyekeztünk elkülöníteni az erre vonatkozó adatokat - módszertani megfontolásokból is nehezen választható külön az előző harminc évnek 1868, az Eötvös-féle népiskolai törvény által meghatározott fejlődésétől.

A századfordulót megelőző évtizedek kiegyenlítődési folyamata, az arányosabb népsűrűség és településszerkezet kialakulása 1900 után némiképpen módosul: a demográfiai változásoknak részben az inarfejlődéssel részben az egykével és a kivándorlással magyarázható újabb összefüggéseire figyelmeztet. Jellemző, hogy a Dunántul népességnövekedése ebben az időszakban alatta marad az országos átlagnak; ez az elmaradás a 6-12 éves korosztály esetén 1870 és 1900 között több mint 10, 1900 és 1910 között pedig közel 5 százalékos. Az iskolahálózat bővülése és a tanítói létszámnövekedés általában követi a lakosság gyarapodását; kevésbé és késve igazodik azonban - főképp az iskolahálózat - az iskolás kora gyermekek létszámváltozásaihoz, ami az iskolai feltételek terén állandósuló és a polgári korszakra mindvégig jellemző fáziskésést mutat.

Itt azonban egy másik, egyre sajátosabban dunántulinak mondható összefüggésre is fel kell figyelni: az iskolahálózat előnytelen belső tagoltságára, nagyfokú szétaprózottságára. Az egy iskolára jutó lakosság aránya mutat ugyan bizonyos kiegyenlítődést. Míg 1869-ben kb. 510, 1900-ban már csak kb. 410, 1910-ben pedig kb. 380 a szélső értékek közötti különbség. A két póluson azonban markánsan kirajzolódik a hazai népiskolafejlődés két iránya: a kedvezőbb településszerkezetű, gazdaságilag és társadalmilag fejlett területeken a differenciáltabb oktatás lehetőségeit kínáló többtanítós, több tanulócsoporthozos népiskola, a másik oldalon pedig az egytanítós, összevont tanulócsoporthozos, hagyományos kisiskola dominál. A két végletet a régióban Moson, Esztergom és Tolna, illetve Veszprém, Vas, Somogy és Baranya jelentik; a dunántuli fejlődésre egyre inkább ez utóbbi típus a jellemző. Az egy iskolára jutó népesség arányát tekintve a dunántuli átlag mindvégig alacsonyabb az országos átlagnál, de valamivel alacsonyabb a népiskolák gyarapodásának aránya is. A dunántuli megyék többségében ugyanis az iskolák száma a század elején már megközelítette a népességszám és a településszerkezet által megszabott optimumot. A fejlődés további útját itt az intenzifikálás, a belső struktúra finomítása, tehát a tanítói létszám növelése és az osztálybontás jelenthette volna. Ennek azonban a településföldrajzi és a gazdasági tényezőkön kívül a lakosság felekezeti megosztottsága is akadályt képezte. Mindez együttesen magyarázza, hogy a néptanítók létszámnövekedését tekintve a dunántuli fejlődés az iskolák gyarapodásához képest is elmarad az országos fejlődéstől /1869-1940: 161,85 - ill. 187,77 százalék!.

Ezek az adatok vezetnek el bennünket a korabeli iskolahálózat jellegzetességeit és fejlettségét, az iskolák és a tanítók arányát mutató viszonyszámhoz, amely a legmegbízhatóbban fejezi ki az eötvösi elgondolás: a hatosztályos, differenciált oktatást nyújtó elemi népiskola megvalósulásának objektív lehetőségét és mértékét. A fejlődés ellentmondásait jelzi, hogy a dunántuli átlag a negyven év alatt ugyan több mint 0,4-nyit javult, de amíg 1869-ben valamivel jobb volt, mint az országos átlag /1,315-1,289/, 1900-ban hat, 1910-ben már csupán négy dunántuli megye /Esztergom, Komárom, Moson és Tolna/ aránya jobb annál /1,741-1,969/. Három megyében /Vas, Somogy és Baranya/ ez az arány 1910-ben 1,5-1,6! Az iskolahálózat minőségi fejlődése, az iskolaszervezet differenciálódása tehát nem követte, nem követhette a népoktatás tartalmi megújítását célzó tantervi változásokat /1877, 1905/, s a forma, a szervezet meghatározó módon visszahatott a tartalmi fejlődésre. Az egytanítós felekezeti kisiskola eleve korlátok közé szorította a népiskolai tanterv megvalósulását. A hatosztályos népiskola ugyan fokozatosan elterjedt, az előirt tantárgyak közül azonban maradéktalanul csupán a hit- és erkölcstan, valamint az olvasás és az írás tanítása valósult meg; a többi tárgyak - a tanfelügyelők becslésszerű jelentései alapján - még a századforduló után is csak az iskolák 75-90 százalékában kaptak teret. Különösen érvényes volt ez a népiskola "modern" tantárgyaira, a természetrajzra és a természettanra, továbbá az énekre, a rajzra és a testgyakorlásra.

Nem történt sarkalatos változás a Dunántulon az egy tanítóra jutó 6-12 éves tankötelesek számarányában sem /1869: 81,25;

1900: 67,85; 1910: 68,61/; ez még századunk elején is messze elmaradt az Eötvös által pedagógiai és didaktikai szempontból elrendőnek tartott ötvenes létszámtól. Ez az átlag is természetesen igen nagy szóródást takar; még az 1910-es években sem ritka - főképpen a katolikus iskolákban, de néhány községi iskolában is - a 120-150 főt elérő, sőt meghaladó tanulólétszám.

A Dunántul iskolahálózatát az egyházi iskoláknak az országos átlagot meghaladó tulsulya jellemezte /1910: 84,93 - 73,38 százalék/, ami természetszerűen együtt járt a népoktatás felekezeti jellegének konzerválódásával. Az egyházak hagyományos iskolafenntartó szerepének a továbbélése, sőt az átmeneti visszaeséseket követő megszilárdulása közoktatásunk pénzügyi feltételeinek korlátozott voltával, az állami támogatás mindvégig szűken mért, s csak az 1890-es évektől javuló lehetőségeivel magyarázható. Ennek a helyzetnek a felülvizsgálatát és esetleges módosítását a dunántúli megyék többségében "különleges" szempontok, mint pl. a nemzetiségi kérdés vagy a munkáskérdés kevésbé indokolták, mint más vidékeken. /Kivételt tekintetben Zala, Vas és Moson megyék jelentettek, itt az állami iskolák aránya megközelítette vagy meghaladta a 10 százalékot/. A népoktatás polgári jellegű átalakulása ellenére is töretlen egyházi befolyás a paraszti tömegek tudati állapotával, vallásos meggyőződésével összhangban szilárd alapját jelentette az állam, de a helyi uralkodó elit céljainak is megfelelő ideológiai-világnézeti - "valláserkölcsi" - nevelésnek - az iskolában és az iskolán kívül egyaránt. Végző soron ez a hazai valóság jelentette az eötvösi népnevelési eszmék megvalósításának reális kereteit és korlátait, - a Dunántulon az országos átlagot meghaladó módon és mértékben.

A tankötelezettség és az iskolába járás adatainak mélyrehatóbb elemzése helyett csupán a viszonylagos fejlődés tényeire utalhatunk. A Dunántul kedvező kiinduló helyzete ezen a téren mindvégig nyomon követhető; a korszak végén kimutatott arányok megközelítik az adott feltételek között elérhető optimumot. Jelentős mértékben csökken a szóródás is: a szélső értékek közti eltérés 1869-ben 22, 1910-ben 7,5 százalék volt. Hozzá kell fűznünk azonban, hogy az iskolába járás "ténylegességét" és rendszerességét illetően még a korszak végén sem lehetnek illúzióink. A tankötelezettség normális ütemű teljesítését még a századforduló után is legfeljebb 30-40, összértékét kb. 50-60 százalékosnak tekinthetjük. /1905-ben pl. az elemi iskolába járó 12 éves somogyi tanköteleseknek 43,2 százaléka járt a 6. osztályba, kb. 30 százaléknak 2-5 éves visszamaradása volt./ Az viszont elvitathatatlan eredmény, hogy az iskolát végig járó gyermekek legalább irni-olvasni megtanultak, s növekvő számuk az analfabetizmus jelentősen csökkenő arányában is megmutatkozik. /Az irni-olvasni tudó 6 éves felüliek aránya a dunántúli vármegyékben 1869-ben, 29,9 és 70,9; 1900-ban 65,7 és 85,8; 1910-ben 75,1 és 89 százalékos szélső értékek között alakult. Ez az átlag - a korábbi állapotokból következően is - jelentősen meghaladta az országos átlagot! /

A népoktatási helyzet változásai mögött bizonyítható erővel sorakoztathatók fel a materiális tényezők, legkézzelfoghatóbban az iskolák fenntartására és működtetésére fordítható jövedelmek, ill. kiadások alakulása. A több évtizedes adatsorokban - a pillanatnyi helyzetet is érzékeltető hullámzások mellett - kirajzo-

lódnak az egyes megyék és a Dunántul fejlődésének jellegzetes tendenciái. Jól követhető Moson, Sopron és Győr viszonylag egyenletes színvonalu gyarapodása, Tolna, Vas, Baranya és Zala századvégi erőfeszítése a felzárkózásra, Komárom és Fejér fokozatos visszaesése, Somogy különböző tényezők kedvezőtlen együtt hatása következtében a századfordulón a dunántuli rangsor végére, valóságos "kulturgödörbe" került, az ezt követően tapasztalható gyarapodásának az első világháboru vetett véget. A legszembetűnőbb változás azonban a Dunántulnak az országos átlagértékekhez viszonyított megtorpanása, majd visszaesése. 1872-ben és 1880-ban az egy iskolára, ill. az egy népiskolai tankötelese vetített relatív költség még meghaladta az országos átlagot; 1890-ben azonban fordul a kocka, s ettől kezdve a Dunántul elmarad az országos átlagtól /1900-ban: 94,2, ill. 99,6; 1905-ben: 88,3, ill. 93,1 százalék./

Az iskolai költségek relatív csökkenése a Dunántulon kialakult iskolahálózat és iskolaszervezet dinamikus továbbfejlesztésének objektív korlátaira utal. A terhek legnagyobb hányada közvetlenül az iskolafenntartó - zömmel paraszti - lakosságra hárult, akár az egyházi, akár a községi iskolaadó, akár más hozzájárulások formájában; a lakosság anyagi ereje a fejlesztési lehetőségeket behatárolta. A hagyományosan kezelt népiskola költségeit ugyanakkor elsősorban a tanítói fizetés, s - csekély mértékben - a fűtés és a tisztogatás díja tette ki. Tanszerekre, könyvekre, szemléltető eszközökre a költségvetésnek csupán ezrelékekben kifejezhető töredéke jutott. Igaz, hogy ezt a beszűkült horizontu népoktatásnak a hagyományos tantárgyakra korlátozó tartalma nem is követelte türelmetlenül az iskolafenntartóktól. Mindehhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy a Dunántulon az országos átlagot messze meghaladó mértékben élt tovább az iskolai költségvetés jelentős hányadának természetbeli kiszolgáltatása, ami elsősorban a kiadásoknak átlagosan kb. 90 százalékát kitevő tanítói fizetés fedezetét jelentette, s így kirajzolódnak előttünk a dunántuli népoktatás felerősödő konzervatív vonásai, pl. a néptanítók anakronisztikus függősége, anyagi, erkölcsi és szellemi kiszolgáltatottsága is. Mindezek együttesen jelentették az iskolahálózat intenzív továbbfejlesztésének ideológiai-politikai elemekkel átszőtt anyagi-társadalmi korlátait.

Ebben a tekintetben a dunántuli megyék között természetesen jelentős különbségek voltak. A történetstatistikai adatok feldolgozása során olyan fejlettségi mutatókat kerestünk, amelyek segítségével a több szempontu összehasonlítás és rangsorolás viszonylagos objektivitással elvégezhető.

A dunántuli megyék 1869-es - négytényezős - rangsora, amelynél a tanítók és az iskolák arányát, az iskolába járás mértékét, a népiskolai kiadások relatív értékét és az olvasni-írni tudók arányát vettük figyelembe, kevés eltéréssel lényegében igazolja a dunántuli "kulturlejtővel" kapcsolatos korábbi megállapításokat.

Az 1900-as és az 1910-es hattényezős összehasonlítás alapján /itt az egy felső nép-, ill. polgári iskolára, ill. az egy középiskolára jutó összlakosság arányát is figyelembe vettük/, a megyék három, viszonylag jól elkülönülő csoportot alkotnak:

- I. Esztergom /+6/, Győr /+2/, Sopron és Moson /-3/
II. Tolna /+1/, Veszprém /-2/, Vas /+4/ és Komárom /-1/
III. Fejér /-6/, Baranya, Zala /+1/ és Somogy /-2/*

*Zárójelben az előző /az 1869-es/ rangsorhoz viszonyított helyváltoztatás.

Ezek a változások néhány ponton már jelentősen módosítják a Dunántul 30-40 évvel korábbi művelődési térképét. Adataink azonban azt is igazolják, hogy régióink a dualizmus évtizedei alatt vesztett hagyományosan kedvező pozíciójából, és a fejlődés ütemét tekintve elmaradt más, dinamikusan fejlődő országrészek mögött és elmaradt a fejlődés országos ütemétől.

* * *

Az első világháború a magyar népoktatásban megmutatkozó válságtüneteket, ellentmondásokat tovább mélyítette. Az oktatás színvonalát a tanítók katonai bevonulása és a teljesen felbomló iskolai rend következtében a mélypontra süllyedt. 1915-ben a tanítóknak mintegy 18-20 százaléka teljesített katonai szolgálatot. Somogyban és Tolnában ez az arány 21 százalék fölött volt. Ez a helyzet elsősorban a "kisiskolás" megyéket sújtotta: Somogyban, Baranyában és Veszprémben a népiskoláknak több mint 10 százalékaiban szünetelt a tanítás. A nélkülözés, a nyomor, a munkaerőhiány, az iskolák hadi célokra történő lefoglalása a következő években egyre súlyosbodó gondot jelentett. A világháború néhány éve két nemzedék erőfeszítéseit vonta kétségbe, s a népoktatás gyors leépülése nyilvánvalóvá tette a polgári közoktatás gyengeségeit, lényegi ellentmondásait.

Ez a felismerés lehetővé viszont az alapja a gyökeres változások programjával fellépő forradalmak művelődéspolitikájának. **V e l i n s z k y** László székesfehérvári tanító 1918. májusában közzétett felhívása a tanítók szakszervezetének megalakítására Dunántul-szerte élénk visszhangot keltett. A "Dunántuli Tanügyi Munkások" 1918. október 19-re tervezett kaposvári kongresszusát ugyan a hatóságok - a spanyol-járványra hivatkozva - betiltották; **V a j t h ó** Jenő kaposvári tanító programadó beköszöntője azonban megjelent a helyi sajtóban: "A magyar közoktatásügynek is át kell alakulnia. Nem teljességek, apró javításokra van most szükség, hanem meg kell teremteni az új, egységes, minden iskolafajra, minden közművelődési intézményre kiható közoktatási törvényt. A népoktatás következetes fejlesztésére irányuló erőfeszítések részleges eredményei és fájó kudarcai eddig is azt bizonyították, hogy a magyar művelődés és nevelés demokratikus hagyományainak az őrzése és ápolása, a dolgozó tömegek kulturális felemelésének humanista szándéka csak a paraszti és a munkásművelődés igényeinek a megfogalmazásával, a történelmi fejlődésének egy következő szakaszában válhatott reális társadalmi programmá. Ez az utat vezetett Eötvös népoktatási törvényétől a Magyarországi Tanácsköztársaság művelődéspolitikájáig.

A Tanácsköztársaság művelődéspolitikai programjának és a dunántuli eseményeknek a - mégoly vázlatos - bemutatása meghaladná ezen előadás kereteit, s messze vezetne kitűzött témánktól. Tanulságaiból azonban - az előzményekkel és a következményekkel egyaránt szoros összefüggésben - két dolgot feltétlenül meg kell

emlitenünk. Az egyik a tanítószag jelentős hányadának a közoktatás, a népművelés megújítása, érdekében még a politikai cselekvést is vállaló demokratikus gondolkodása és magatartása; - annak megannyi súlyos következményeivel együtt. /Somogy megyében pl. a tanítóknak kb. egyötödét érintették a bukást követő számonkérések! / A másik: az egységes, nyolcosztályos alapiskola létrehozásának polgári demokratikus perspektívája, amely fölött, mégha felemás megoldások jelentették is a kihívásra adott választ, a Horthy-rendszer iskolapolitikája sem térhetett napirendre.

* * *

A Horthy-korszak népoktatási statisztikáit elemezve, kissé a korábbinál is vázlatosabban, az alábbiakat jegyezhetjük meg a Dunántul helyzetével kapcsolatban.

A lakosság száma 1920 és 1941 között - a trianoni országhatárok között számolva - az országos átlagtól mintegy 8 százaléknnyira elmaradva, csekély mértékben növekedett. A tanköteles korosztályok növekedési rátája ennél is alacsonyabb volt. /A 6-15 éves korosztály esetén ez 99,77 - az országos 110,29 százalékkal szemben. Különösen alacsony Tolna, Sopron, Somogy és Vas megyékben, és főleg a korlátozott fejlődésű törvényhatósági jogú városokban. / Ez a demográfiai helyzet némileg javított a régió iskoláztatási mutatóin. Az országos útemtől, különösen a Klebelsberg-program éveiben jelentősen elmaradó iskolaépítés és -fejlesztés, valamint a tanítók számának hasonlóan szerényebb mértékű növekedése ellenére /1926-1938 között az iskolák esetén 104,53 - országosan: 112,03 -, a tanítók esetében 109,58 - országosan 120,61 - százalékos növekedés/ kiegyenlítettébbé válik a helyzet: az egy tanítóra jutó tanulók tekintetében 1926-ban és 1938-ban egyaránt alig van különbség a dunántuli és az országos adatok között /38,75 és 39,29, ill. 50,89 - 47,49; 1938-ban a dunántuli szélső értéket mutató Vas, ill. Sopron megyében 49,38, ill. 53,66! /

A "keresztény-nemzeti" kulturprogram szellemének megfelelően nem következett be lényeges változás az iskolafenntartók történetileg kialakult arányában. 1926-ban a dunántuli népiskolák 83,65, 1938-ban 78,55 százaléka változatlanul felekezeti iskola; ez most is jelentősen felülmulja a 70,62, ill. a 67,28 százalékos országos átlagot. Az állami iskolák aránya ekkor is alacsony: 1938-ban pl. 7,17 százalék az országos 18,65 százalékkal szemben.

Ezzel a helyzettel is összefügg az iskolarendszer és az iskolaszervezet változatlansága. 1926-ban országosan 2,6, a Dunántulon 1,97; 1938-ban 2,9, ill. 2,1 tanító jut egy iskolára. Ha a törvényhatósági jogú városok kedvezőbb adatait mellőzzük, ez a Dunántulon 1938-ban is csak átlag két tanítósz iskolákat jelent; Veszprémben 1,83, Somogyban 1,72, Baranyában 1,53 tanító jut egy iskolára. Ezek a megmerevedő keretek változatlannal gátolták a népiskola tartalmi korszerűsítését, erősítették "zsákutca"-jellegét, egy bíráló kortárs szavait idézve nem "alsóbb fokú", hanem "alsóbb rendű" iskolává tették az elemi népiskolát. /Karányony S./ Igaz, a népiskola tantervileg indukált tartalmi változásai - 1925-ben, 1932-ben, majd 1941-ben - elsősorban nem az ismeretanyag, az oktatómunka korszerűsítését, hanem a valláserkölcsi és a nemzeti-hazafias nevelés fokozását tüzték ki célul, - nem is eredménytelen-

nül. A nyolcosztályos elemi népiskolát megalkotó 1940: XX. tc., a maga ellentmondásos félmegoldásaival is illuzórikusnak hatott azonban olyan viszonyok között, amikor a népiskolák közel 50 százalékában - a Dunántulon több mint a felében - egyetlen tanító tanított /vagy ekkor már nem is tanított a katonai mozgósítások miatt!/.

A korabeli hivatalos statisztikai közlemények hallatlanul megnehezítik, esetenként nem is teszik lehetővé az előző korszakban alkalmazott, többtényezős összehasonlító vizsgálatok elvégzését. Az iskolába járás megdőböntő visszaeséséről tanuskodó 1921-es adatok után /a 6-12 éveseknek országosan 82,76, a Dunántulon 91,44, a 6-15 éveseknek 69,25 ill. 80,36 százaléka járt iskolába/ egyszerűen eltűntek a statisztikai jelentésekből ezek, a nagy propagandával hirdetett "kulturfölényt" alapjaiban cáfoló adatok, legfeljebb a "ténylegesen" iskolába járók számaiból következtethetünk, a demográfiai hullámzásokat is figyelembe véve, az iskoláztatás helyzetére, az iskolába járás arányaira, az országos átlagnál némiképp kedvezőbb dunántuli adatokra.

Hasonló a helyzet a népoktatásra fordított költségek területi megoszlását illetően is. A népiskolára fordított állami kiadások 1926. és 1931. között /a Klebelsberg-féle iskola- és tanteremépítési akció időszakában/, majd az 1930-as évek második felében jelentősen megnövekedtek; a korábbi évek, évtizedek sokszorosát tették ki. Ennek legnagyobb része azonban az alföldi tanyai iskolaprogram megoldására jutott, s csak kisebb hányada oszlott meg az ország más területei között. Valószínű, hogy ez az elosztás a dunántuli területet is kedvezőtlenül érintette, tovább lassította fejlődését, ill. elősegítette egy korábbi - annak idején még kedvező, de idővel egyre előnytelenebbé váló - helyzet konzerválódását.

Éz utóbbi fejtegetések összefoglalásaképpen megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a népiskola-hálózat korai kialakulása, a művelődési infrastruktúra szempontjából kedvező dunántuli start-helyzet - a településszerkezet és a felekezeti megosztottság által determináltan, de a reális fejlesztési igények folytonos elodázása, elodázhatósága miatt is - az idők során mintegy megmeregvedett, oly mértékben konzerválódott, hogy - végső fokon - a népoktatás továbbfejlesztésének, tartalmi megújulásának is objektív akadályává vált. Ez az ellentmondás még alig érzékelhető a dualista korszakban, legfeljebb a különféle fejlettségi mutatók romlása jelzi ezt a folyamatot, és elkendőződik az ellenforradalom évtizedeiben, amikor is a megosztott és erőteljes egyházi befolyás alatt álló iskolaszervezet lényegében megfelelt a népoktatás vállaláserkölcsi és nemzeti-hazafias alapokra helyezett konzervatív tartalmának.

Ugy gondolom, fontos kutatási feladatot jelenthetne annak a vizsgálata, hogy hogyan hatott ez a sajátos népoktatási helyzet a közgondolkodásra, a társadalmi tudatra, milyen befolyással volt a táj ideológiai-politikai arculatára.

A dunántúli népoktatás-fejlődésnek ezek a sajátosságai tulajdonképpen a felszabadulás után váltak igazán nyomasztóvá, amikor ugyanis a közoktatás polgári demokratikus, majd szocialista jellegű tartalmi megújításának az igénye más feltételeket, új struktúrákat követelt, ill. követelne meg, az iskolarendszer és az iskolaszervezet gyökeres átalakítását.

Befejezésül ennek a vég-állapotnak, a polgári kori "örökségnek" a paradox vonásait szeretném néhány adattal bemutatni. A háború utáni, konszolidálódó helyzetet tükröző, főbb vonásaiban azonban a korszakváltás viszonyait érzékeltető 1946/47. évi népoktatási statisztika szerint az elemi foku iskolák közül a Dunántúlon is, országosan is kb. 41:59 volt a "népiskolák" és az "általános iskolák" aránya. Az alacsonyabb szervezettségű népiskolákban tanított a Dunántúlon a tanítók 17,76 százaléka /országosan 15,51 százaléka/, s ide járt a tanulók 22,54 százaléka /országosan 21,17 százaléka/. A Dunántúli népiskoláinak 87,11 /országosan mindössze 66,78!/, az általános iskoláknak 71,73 /országosan csak 58,08/ százaléka volt felekezeti jellegű. Amíg egy dunántúli népiskolára átlag 1,4, egy általános iskolára 4,3 tanító jutott, összesítve pedig 3,2, addig ezek az értékek országosan: 1,6 - 6,0 - ill. 4,2. Ha kisebb mértékben is, de az országos átlagnál szintén valamivel kedvezőtlenebbek voltak az egy tanítóra jutó tanulólétszámok. A korábbi kiegyenlítődési folyamattal szemben pedig növekedtek az egyes megyék közötti különbségek. Komárom-Esztergom megyében pl. 5,34 /az általános iskolákban 8,5!/ tanító jutott egy iskolára - a Baranya megyei 2,01-dal vagy a somogyi 2,34-dal szemben. Ezek, a viszonylag fejletlen strukturán belüli további különbségek a felszabadulás utáni közoktatásfejlesztésnek jelentősen eltérő - és további feltáró-elemző munkát igénylő - helyi feltételeire és sajátosságaira hívják fel a figyelmet. A dunántúli népoktatás XX. századi helyzetének és változásainak ezzel a korántsem teljesen statisztikai leírásával és vázlatos elemzésével, az egyes megyék sommás - és bizonyos vitatható - megítélésben rejlő kihívással ehhez, a további megyei és helyi kutatásokhoz is szeretnénk volna ösztönzést és módszertani segítséget adni.

A felszabadulás utáni évtizedek súlyos, napjainkig gyűrűző gondjai az itt bemutatott állapotokban gyökereznek. Egyrészt úgy, hogy a polgári korszakban létrejött és onnan öröklött infrastruktúra kényszerítően megszabta a helyi fejlődés további lehetőségeit, másrészt úgy is, hogy meghatározó módon befolyásolta, mintegy guzsba kötötte a fejlesztési elképzeléseket. Korlátozott anyagi lehetőségeink és a hosszabb távú közoktatásfejlesztés szempontjait mellőző parciális és direkt fejlesztési programok napjainkra egy tulságosan széttagolt, a modern művelődés igényeinek alig-alig megfelelő intézményhálózat kialakulásához vezettek, amelyben egymás mellett - vagy időszakonként egymással szemben - épült fel az Eötvös-féle népiskola némileg korszerűsített változata és hol megalomániás, hol szegénységsgazu népművelési létesítmény.

Ennek a folyamatnak, közművelődésünk - objektumaiban is tükröződő - tudathasadásának az elemzése azonban már egy újabb, esetleg "versenyen kívüli" dunántúli településtörténeti konferenciának a témája lehetne.

* * *

F o r r á s o k

- /1/ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. Szerk. és kiad. a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. - XIX. köt., 1911., 1912. - XXII. köt., 1914., 1916. - XIII. köt., 1915., 1918. - XXVII. - XXX. köt., 1919-1922., 1925. - XXXIV. köt., 1926., 1927., - XXXVIII. köt., 1930., 1931. - XLIV., 1936., 1937. - XLVI. köt., 1938., 1939.

Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. LI-LIV. köt., 1943-1946. Szerk. és kiad. a Magyar Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1948.

- /2/ Magyarország közoktatásügye az 1900. évben Bp. 1901., - az 1910. évben. Bp. 1912. /Könyv. A magyar kir. kormány 1900., ill. 1910. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv c. műből./
- /3/ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. 1. rész. Buda, 1870.
- /4/ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló s az országgyűlés elé terjesztett jelentése. Buda, 1872.

* * *

I r o d a l o m

A Dunántul településtörténete I. /1686-1768./ A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga, Veszprém, 1976. 2 köt. /A művelődéstörténet kérdései, K a n y a r József és mások tanulmányai: 2. köt. 256-308. 1./

A Dunántul településtörténete. II. /1767-1848./ A pécsi településtörténeti konferencia anyaga. Pécs, 1977. 2. köt. /A művelődéstörténeti szekció előadásai - élükön K a n y a r József: A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántulon a kései feudalizmus korában c. bevezető előadása - : 2. köt. 5-140. 1./

A Dunántul településtörténete. III. /1848-1867./ A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. Székesfehérvár, 1978. 406. 1. /A művelődéstörténeti szekció előadásai: 180-251. 1./

Ez utóbbiból külön is kiemelve:

K a t u s László: A Dunántul gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai, 1848-1867. 6-30. 1. /Innen idéztük a "dunántuli kulturlejtő" kifejezést./

* * *

B e n d a Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében. = Somogy megye multjából. Levéltári évkönyv. Szerk. Kanyar József. 8. köt. Kaposvár, 1977. 123-133. 1.

J ó b o r u Magda: A köznevelés a Horthy-korszakban. /Alsó- és középfokú oktatás./ Bp. 1972.

K a n y a r József: Népiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon - különös tekintettel Somogyra. = uo. 10. köt. Kaposvár, 1979. 175-220. 1.

K e l e m e n Elemér: A Dunántul népoktatása a XIX. század második felében. = Somogy megye multjából. 13. köt. Kaposvár, 1982. 243-282 1.

K e l e m e n Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában. Kandidátusi értekezés. Kaposvár, /Kézirat/ 319. 1.

A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. 3. kiad. Szerk. R a v a s z János. Bp. 1968.

S á r k ö z i István: Az ellenforradalmi rendszer népiskolapolitikája Magyarországon. /1919. augusztus - 1944./ Bp. 1980.

V ö r ö s Károly: A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon. 1774-1868. = Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1975 in Mogersdorf. Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niedern Schulwesens. Eisenstadt, 1976. 219-232. 1.

SZEKCIÓŰLESEK

I. AGRÁRTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

GLÓSZ JÓZSEF: A TOLNA MEGYE GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK KORLÁTAI
A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A 19. sz. végére lezárult a tőkés fejlődés alapozó szakasza. A népességszám növekedése, a városiasodás növelte a belső piacot /1/. A növekedés spontán tényezői mellett a tudatos állami iparpolitika is ösztönözte a fejlődést és nagyobb mértékűvé válik az állami ipartámogatás. Kiélezetté vált az agráriusok és a merkantilizmust közötti küzdelem. Az agráriusok az árak emelkedéséért a kartelleket, a spekulációt, az ipari-kereskedelmi tőke a magas agrár-vámokat tették felelőssé /2/. A tőke mezőgazdasági és ipari szárnyának pozícióharca azonban nem változtat a tényen, hogy Magyarország a fejlődésben nagyot lépve előre agrár-ipari országgá vált. Ismeretesek a mezőgazdaságban és az iparban elért eredmények és azok korlátai is. A mezőgazdaságban a növekedést az extenzív elemek mellett a termelékenység, a termésátlagok emelkedésével, a termelési technika fejlődésével, istállózással, új nagyobb hozamu állatfajták tenyésztésével, már intenzív tényezők is táplálták /3/. Ugyanakkor a birtokszerkezet - az életképtelen törpebirtokok, a nagy feudális latifundiumok - korlátot is szabtak a fejlődés elé.

Még gyorsabb volt az ipar fejlődése. Megduplázódott az ipar-telepek száma, az évi növekedés üteme elérte az 5 %-ot. A fejlődésben az extenzív tényező mellett fontos szerepe volt a megkésetttségnek, amely magas technikai színvonal elérését tette lehetővé az akkor létesülő üzemekben. A monarchián belüli munkamegosztásból fakadó egyoldalú iparszerkezet ezekben az években kiegyensúlyozottabbá lett /4/. A századforduló idején jelennek meg a kartellek, amelyek néhány iparágban valóban döntő tényezővé váltak. Ez a koncentráció a bankokban is megvalósult, s viszonylag nagy tőkeerejük révén döntő szerepük volt az ipari fejlődés finanszírozásában /5/.

Ez a minden ellentmondása ellenére is imponáló fejlődés területileg nem egyenletesen valósult meg. A tőkés fejlődés felgyorsulása az ország Ny-i középső és D-i részén indult meg, s csak a századfordulón érte el az ÉK-i, K-i zömmel nemzetiségek lakta peremkerületeket /6/.

Ezek előrebocsátása után is meghökkentő az a drámai hang, mely ifj. Leopold Lajos, Tolna megyei közigazdász 1907-ben, a vármegye gazdasági viszonyairól írott munkáját jellemzi /7/. Az országos fejlődés kontrasztjaként a hanyatlás tüneteit mutatja ki. Magyar-

ország népessége 1890-1900 között 10,2 %-kal gyarapodott, Tolna megyéé azonban csupán 0,2 %-kal. Ezzel az eredménnyel az utolsó helyen állt az országban, Árva megye társaságában. A tendencia nemcsak az országos adatokhoz, hanem a két korábbi évtizedhez képest is riasztó, hiszen akkor 6,3 %-os ill. 7,4 %-os népességnövekedést ért el a megye, ami lényegében azonos a Dunántul átlagával. A századforduló után még erőteljesebb hanyatlás gyökerei tehát a 90-es évekre nyulnak vissza /8/. A népességszám növekedésének megtorpanását egyrészt a természetes szaporulat csökkenése, másrészt az elvándorlás okozta.

Az elvándorlás ill. a születések számának csökkenése azonban csupán okozat az összefüggések láncolatában. A valódi okok a gazdasági és társadalmi viszonyokban rejlenek. Vizsgáljuk meg tehát az egyes tényezők hatását a helyzet alakulására.

Tolna megye alapvetően mezőgazdasági jellegű volt, a negyedmillió lakosságból 180 ezer ember megélhetését biztosította. A termelési adottságok nem voltak rosszak. Jó a termőtalaj, hires borvidéke és országosan is vezető az állattenyésztése. Kenyérgabonából nemcsak a megye szükségleteit tudta kielégíteni, de jelentős felesleget is termelt /9/. A buza 1903.évi átlagtermése 13 q/ha /10/, 1911-ben pedig közel 17 q/ha /11/, azaz lényegesen magasabb, mint az 1910-es évek 12,4 q-ás országos átlaga /12/. Hasonló átlagtermést értek el a többi gabonafajtánál is. Kukoricából az 1903. évi átlagtermés 19 q/ha /13/. A szőlőterület nagysága 27.346 kat. holdat tett ki 1915-ben /14/, azaz a megye lényegében kiheverte a filoxéra következményeit, s a rekonstrukció révén elérték a korábbi szintet. 1906-ban 23.390 hold szőlőterületen 211 ezer hl bort termeltek. A megye leghiresebb és legnagyobb a borvidékének a szekszárdinak adatai kedvezőbbek, itt 3.687 kat. holdon 53.158 hl bort termelt /15/. A filoxéra utáni gyors talpraállást több tényező segítette: a termelők áttértek a korszerűbb szőlőművelési eljárásokra, a megye filoxerabiztosi állás szervezésével, szénkénegraktár létesítésével segítette, az állam pedig a létrehozott szőlészeti-borászati felügyelőség útján vincelléreket képezett ki, és szőlővesszőt termelő telepeket létesített Szekszárdon, Bonyhádon, Gyönkön; a gazdasági egyesület jutalmak kitűzésével ösztönözte a termelési kedv megújulását.

A rekonstrukció súlyos anyagi terhet jelentett a termelőknek. Befektetésük megtérülését csak jó értékesítési feltételek esetén várhatták. E tekintetben azonban komoly gondok mutatkoztak. A filoxéra idején alig termelt bor, így elvesztették korábbi piacukat. Termőre fordultak az alföldi telepítések, amelyek gyengébb minőségű, olcsóbb boraival a drágább szekszárdi nehéz vörösborok nehezen állták a versenyt. További gondot jelentett, hogy Szekszárdon a szőlő viszonylag kis termelők kezében volt, így nem tudtak azonos minőségűből nagyobb tételeket szállítani a nagykereskedelemnek. A kiskereskedelem pedig nem tudta az egész termést felvenni.

A gondok megoldására, számtalan javaslat született. 1902-ben borvásárt javasolnak, ahol a termelők és a kereskedelem emberei találkozhatnak. 1905-ben pinceszövetkezeti gondolata vető-

dik fel, amely ellensúlyozhatná a nagytermelők konkurenciáját. A pinceszövetkezettől 5-10.000 hl azonos és kiváló minőségű vörösbort vártak. 1908-ra a pinceszövetkezet gondolatát borértékesítő szövetkezet elképzelése váltja fel. Ez sem valósult meg, helyette a bortermelők részvénytársaságát javasolják. Végül 1909-ben egy borértékesítési hivatal létrehozásáról születik szabályrendelettervezet. 1911-ben a földművelési minisztérium borközpontok felállítását tervezte. Szekszárd is szeretett volna egyet a hatból.

Szép eredményeket ért el az állattenyésztés is, amelynek vezető ága szarvasmarhatenyésztés volt. Bár a számszerű növekedés is jelentős - a 105 ezres marhaállomány egyetlen év alatt 6000-rel növekedett 1908-ban /16/ - ennél fontosabb volt a fajták teljes kicserélődése. 1902-ben a vármegye tenyészanyagának 68,76 %-a volt nyugati, 31,24 %-a magyar /17/, 1908-ban pedig a szaporulat már 96 %-ban a vöröstarka fajtára esik. A számbeli növekedés évi 20-30 ezer darabos kivitel mellett valósul meg. A 150 ezres sertésállományból is egy év alatt 20 ezret vittek ki a megyéből, miközben 9000-es szaporulat mutatkozott. Egyedül a juhok száma csökkent, ami a belterjes gazdálkodás elterjedésével magyarázható /18/. A lóállományban a számszerű növekedés mellett előtérbe került a hidegvérű fajták tenyésztése /19/.

Az állattenyésztés minőségi fejlődését a hatóságok is igyekeztek elősegíteni. 1913-ban 160 sertéskant és 152 tenyészbikát osztottak szét a tenyésztők között állami ártámogatással /20/. A gazdasági egyesület közvetítésével kedvezményes áron jutottak az uradalmak törzskönyvezett tenyészállataihoz a községek /21/.

A mezőgazdaság vázolt helyzete tehát önmagában nem magyarázza Tolna megye gondjait. Megértéséhez ismerni kell a megye birtokstruktúráját. Az ezer hold feletti birtokok aránya a megye összterületéből 35,2 %-abszolút értékben magas - de a szomszéd megyékhez képest már nem:

Baranya:	37,3 %
Somogy:	54,4 %
Fejér:	58,0 % /22/

A megye 611 ezer kat. hold területe következőképpen oszlott meg 1895-ben:

1-5 hold	-	25.951 gazdaság	
		41.083 hold	
5-100 hold	-	15.653 gazdaság	
		249.743 hold	
100-1000 hold	-	153 gazdaság	
		53.119 hold	
1000 -		71 gazdaság	
		219.548 hold	/23/

A nagybirtok említett aránya mellett feltűnő a középbirtok gyengesége, amely az összterület alig 10 %-át foglalja el.

A gazdaságok közel kétharmad része az 1-5 hold közötti nagyságba esik, vagyis olyan birtokkategóriába, amely sem a család megélhetését, sem a korszerű racionális gazdálkodást nem biztosította. Ez a családtagokkal együtt mintegy 100.000-es tömeg névlegesen birtokos volt, de a nagybirtokon végzett munkára való ráutaltság miatt helyzetében az agrárproletárokhoz állt közel. Ha figyelembe vesszük, hogy a nagybirtokok zöme a dombóvári és tamási járásra koncentrálódik, vagyis a birtokarányok itt még kedvezőtlenebbek voltak, akkor már érthetőbbé válik, miért éppen itt robbant ki aratósztrájk 1905-ben, s miért innen vándoroltak ki legtömegesebben Amerikába.

A korlátolt forgalmu birtokok területe 165.732 hold volt, az összterület 27,11 %-a, azaz nagysága megközelíti az 1000 hold feletti birtokok összterjedelmét. Az országos ill. a dunántúli arány még ennél is magasabb, 34,48 %, ill. 30,52 %. A korlátolt forgalmu birtokoknak csupán 1/3 része volt saját kezelésben, a többi bérlet /24/.

A művelési ágak aránya a birtoknagyság függvényében alakult. A törpegazdaságoknál magas a szőlő, a kert aránya. Fordított az összefüggés a legelők esetében, a nagyobb birtokoknak nagyobb hányadát foglalta el. A rétek aránya kisebb a dunántúlinál. Hiányát belterjesebb állattartás mellett takarmánnyal pótolták. A helyzet rövid felvázolásából is kitűnik, hogy a mezőgazdaságban rejlik a probléma gyökere, de az mégsem a mezőgazdasági termelés válsága, hanem a birtokszerkezet és a föld tulajdonviszonyainak problémája. A földdel alig rendelkezők ill. a mezőgazdasági cselédek közel tízezres, a mezőgazdasági munkások mintegy 25 ezres serege a nagybirtokoknak állandó olcsó munkaerőtartalékot, de ugyankor növekvő szociális feszültséget jelentett. Az 1905-ös sztrájk kapcsán pedig már politikai problémává vált. A hatalom önvédelmi reflexei azonnal működésbe léptek: karhatalommal igyekeztek a sztrájkot letörni. Kiváltó okát a szocialista agitációban látták. Ugyanakkor tárgyilagosabb szemlélők elismerték, hogy az agrárproletárság helyzete valóban tarthatatlan /25/. A földbirtok érdekképviselő, a megyei gazdasági egyesület 1905. okt. 31-i ülésén egyrészt a gyülekezési jog korlátozását, szigorubb szankciókat követelt, másrészt önmérsékletre intette a birtokosokat, javasolta a vasárnapi munkaszünetet, a cselédek lakásviszonyainak rendezését, a kötelező napszám eltörlését /26/. A sztrájk lényegi hatása azonban egészen más: a következő évben ugrásszerűen megnő az aratógépvásárlás /27/. Az aratás gépesítése ugyan valóban megoldja a földbirtokosok gondjait, de csak fokozza a felhalmozódó szociális feszültséget. A kérdés megoldására három megoldás kínálkozott:

1. földhöz juttatni az embereket,
2. a mezőgazdaságon kívül, elsősorban az iparban munkalehetőséget biztosítani,
3. a kivándorlás.

1. A földkérdés radikális földreform útján történő megoldásáról az adott társadalmi viszonyok között nem lehetett szó. A bajok orvoslásaként a birtokok parcellázását javasolták, és helyel-közzel alkalmazták is. Két lehetséges módozata a kisbérlet

és a vásárlás. Kisbérletként szándékoztak pl. szétosztani a Thereziánum uradalom Furkó pusztáján 1200 hold földet. A bátaiak között. Hogy mennyi föld juthatott egy-egy embernek, arra következtetettünk abból, hogy a községben 2485 embernek nem, vagy csak alig volt földje. Vásárlás útján szereztek földet a tolnaiak. Br.Drasche birtokát - 2081 hold szántó, 2682 hold legelő - egy bank vásárolta meg parcellázás céljára. A vételár 2,9 millió K /28/. A bankokat nem társadalmi felelősségérzet vezette. A parcellázásban közvetítőként közreműködve óriási haszonra tettek szert, s olyan terhet háritottak a parcellák bérlőjére ill. tulajdonosára, ami eleve kilátástalanná tette helyzetüket. A közvetlen haszonon túl még egy megfontolás vezérelte a tőke stratégiát a parcellázásnál: mivel bérek dolgában Magyarország nem versenyezhetett Amerikával, a szociális problémákat földdel, vagyis a földbirtok terhére kell megoldani /29/.

A föld tulajdonviszonyainak radikális felforgatásában azonban az uralkodó osztály egyik csoportja sem volt érdekelt, így valóságos megoldást ez az út nem kínálhatott.

A mezőgazdaságban feleslegessé vált agrárnépeség elvándorlása világjelenség. Optimális fejlődés esetén az ipar szívtá fel a munkaerőfelesleget. Tolna megyében az ipar ezt a funkciót nem volt képes betölteni. Az iparban foglalkoztatott népesség 1890-ben 36599 fő, 1900-ban 33997 fő. /30/, vagyis 10 év alatt 7 %-kal csökkent, Fogaras mellett az egyetlen megyeként az országban. Nagyságrendben a környező megyék még alig előzik meg Tolnát, de az ellentétes tendencia egyértelmű.

	1890	1900
Baranya	47563	49959
Somogy	37544	39214
Fejér	28678	31239
Zala	41367	44218 /31/

A jelenség magyarázata az ipar jellegében van. Az ipari népességet megyénkben a kisiparosok alkották. A kézműipar hanyatlása a gyáripari korszakváltás időszakában törvényszerű. Tolna megyében azonban a folyamatnak csupán az egyik oldala zajlott le: a kisipar hanyatlása, de gyáripar nem alakult ki a helyén. A koncentráció folyamata a megyén kívül zajlott le. Bár a gyáripar elsősorban a fővárosba koncentrálódott, a helyi adottságokból mégis egy regionális jelentőségű gyáripar alakult ki a szomszédos megyékben. Kiemelkedik közülük Pécs, amely széleskörű iparát elsősorban a mecseki szénbányászatnak köszönhette. Somogy megye székhelyén a helyi mezőgazdasági termelés hozta létre az ipart - egy cukorgyárat. Székesfehérvárott kékfestőgyár, 4 gépjavító, 2 téglagyár működött a század elején /32/. Mindegyik megyében kialakult tehát egy olyan ipari centrum, amely ha a teljes mezőgazdasági népességfelesleget felvenni nem is tudta, de a szétszórt kisipar hanyatlását ellensúlyozhatta.

Tolna megye a kézműipar tekintetében nem maradt el szomszédaitól, hátrányba a gyáripar területén került. Leopold Lajos adatai szerint az 1900-as évek elején mindössze 4 üzem volt, amely

20-nál több munkást foglalkoztatott. A szekszárdi selyemgyár 107 munkásával a selyemtenyésztes országos központja volt, nem tekinthető igazi gyárnak. A tolnai selyemfonoda 174 munkással dolgozott. Ezt sem magánkezdeményezés hozta létre. A tolnanémedi posztócipőgyár 42 embert foglalkoztatott. Ez sem volt igazi gyár, háziipari jelleggel működött. Simontornyán a bőrgyár 25 főt foglalkoztatott /33/. Még két vállalat alkalmazott 20-nál több embert, 2 kőszénbánya, összesen 556 alkalmazottal /34/. 1909-ben létesült bonyhádi zománcgyár 1910-ben 31 fővel dolgozott, termelése a háborúig egyenletesen fejlődött /35/. Dombóváron a vasuti műhelyben 27 munkás dolgozott. Fejlődőben lévő iparág volt a téglagyártás Paks, Dombóvár központtal /36/. 1914-ben 5 téglagyárban összesen 343 munkást foglalkoztattak 155 LE gépi teljesítmény felhasználásával. E viszonylagos fejlődés a helyi nyersanyaglelőhelyeknek és piacnak köszönhető 1910 körül megélnékvált az ipari fejlődés. Tovább fejlődött a selyemipar Tolnában 458-ra emelkedett dolgozói száma. Ugyanítt szőnyeggyár létesült /37/. A paksi gyapjufonógyár, a dunaföldvári kendergyár, a bátaszéki cipőfelsőrészkesztő üzem jelzi a vállalkozókedv növekedését /38/.

Összesítve a világháború előtt 15 gyár alkalmazott 20-nál több munkást. A munkások összlétszáma 1141 fő volt. További 5 üzem /bánya, vasut/ 490 fővel dolgozott /39/.

A robbanómotor és a villamos-energia megjelenése lehetővé tette kisebb üzemek, kisiparosok műhelyeinek gépesítését is. Pl. az igen eldugott Tevelen egy 12 főt alkalmazó szövőüzem létesült. A szövőszékeket robbanómotor hajtotta /40/. A század első éveiben Szekszárdon, Bonyhádon majd Dombóváron villanytelepek létesültek. Bonyhádon, 1906-ban már 11 kisiparos dolgozott árammal.

Összegezve elmondható, hogy a kiegyezés után még átmenetileg fejlődő kisipar a század végére hanyatlani kezdett. Egyidejűleg azonban még nem indult meg a gyáripar fejlődése. Az első eredményeket az I. vh. előtti években érte el, de méreteiben elmaradt mind az országotól, mind a szomszédos megyék fejlődésétől, s érdemben nem járulhatott hozzá a megye egészségtelen agrárstruktúrájából fakadó feszültség feloldásához. Leopold Lajos idézett művében a gyárak hiányából vezeti le a városok, a kereskedelem és jó közlekedés hiányát /41/. Kétségtelenül szoros összefüggés áll fenn közöttük, de helyesebb kölcsönhatásról beszélni. Mindezzel azok a megyei vezetők is tisztában voltak, akik évtizedeken keresztül fáradoztak a közlekedési viszonyok javításán. E törekvések sikere ill. kudarca jelentősen befolyásolta az ipari fejlődést is. A legolcsóbb, legkézenfekvőbb szállítót a Duna lett volna. A vasut megjelenése előtt valóban a Duna partján vagy közelében fejlődtek ki a megye legjelentősebb települései /D. földvár, Paks, Tolna, Szekszárd/. A vasut megjelenése után a forgalom súlypontja oda tevődött át, s nemcsak a már említett, hanem a megyén kívüli dunamenti városok fejlődése is elakadt /Kalocsa, Baja, Mohács/. Az ok a vasut konkurrenciája mellett a túl széles ártérben, a folyónoz vezetők utak, kikötők, rakpartok hiányában rejlett. A közlekedés áthelyezésével az egyes területek közötti gazdasági erőviszonyok is megváltoztak, mégpedig Tolna megye kárára. A megye később jutott vasúthoz. A századforduló idején létezett a Bp.-Pécs fővonal Dombóváron át, a Bp.-Bátaszék vasut Szekszárdon át. Szekszárd

törekvése, hogy esetleg vasutvonalát meghosszabbítsák D-i irányban Mohács Pélmónostor felé lehetőleg a Balkánig, nem valósult meg. A Bátaszék-Pécs, ill. a Dombóvár-Bátaszék-Baja vonal a megye két vasuti központjává Bátaszéket és főként Dombóvárt avatta. Ez utóbbi helyen jelentős rendező pályaudvar és vasuti járműjavító is létesült. Szekszárd küzdelme a jobb vasuti közlekedésért nem járt eredménnyel. Sem a Szekszárd-Bp-vonal elsőrangusítását, sem a többi tervezett vonal - Szekszárd-Tolna-Paks ill. Szekszárd-Bonyhád megvalósítását nem sikerült elérnie. Elszigeteltségét növelte, hogy 1900-ban végleg megszűnt dunai kikötője, a keselyüsi hajóállomás /42/, s a Sió-csatorna hajózhatóvá tétele is csak terv maradt /43/. A vasut pótlására az országutak akkor még nem voltak megfelelőek. Bár terveztek "társas-automobil" - azaz autóbuszjáratokat Szekszárd-Dunaföldvár, Szekszárd-Bonyhád, Szekszárd-Tamási között, az nem helyettesíthette a vízi és vasuti közlekedést /44/. A megye forgalmi helyzete így a centrifugális tendenciákat erősítette, a peremterületek gazdaságilag más megyékhez kapcsolódtak, s ez akadályozta egy erős központ kialakulását a megyén belül.

Megyén belüli vonzasközpont hiányát jelzi Dunaföldvár kérése 1911-ből, a járásbírósnak néhány Fejér megyei községgel történő kibővítését, s az egész járás Fejér megyéhez való átcsatolását kívánták. A vasuttal, hajózással, 4 pénzintézettel, polgári iskolával rendelkező 12 ezer lakosu község - Tolna megye egyik legnagyobb települése - a megye É-i peremén sokkal jobban kapcsolódott szomszédjához, mint saját megyéjéhez. Az 59 km-re fekvő megyeszékhely csak kocsin megközelíthető, ezzel szemben közvetlen vasuti közlekedése van Székesfehérvárral /45/.

A megye településfejlődésének szakaszait jól jelzi néhány nagyobb helység lélekszámának alakulása.

	1869	1880	1890	1900	1910
Szekszárd	11069	11948	14325	13384	14947
D. földvár	12382	12720	12364	12112	12087
Paks	10302	11086	11803	12024	12561
Dombóvár*	4165	5889	7267	8875	11611
Bonyhád	5832	5917	6295	5740	6432

*6- és Ujdombóvár együtt.

A kiegészítés korában a megye legjelentősebb települései a Duna mentén területek el /D.földvár, Paks, ill. kissé távolabb Szekszárd./ A tökéletes fejlődés korszakában közlekedésföldrajzi okokból bekövetkező súlyponteltolódások éppen a megye legnagyobb településeit sújtották. Nem csupán az itt felsoroltak, de szinte kivétel nélkül valamennyi stagnált, vagy éppenséggel visszaesett. Egyetlen kivétel Dombóvár volt, amely éppen a vasuti közlekedésnek köszönhette fellendülését. Igen tanulságos Szekszárd és néhány környékbéli megyeszékhely lakosság száma alakulásának összevetése:

	1851	1869	1890	1900	1910	
Szekszárd	9845	11069	14325	13895	14947	
Pécs	15318	23863	34067	43982	49822	
Kaposvár	3780	6649	12544	18218	24124	
Baja	15076	18110	19485	20361	21032	/46/

A XIX. század közepén Szekszárd lélekszám tekintetében még Péccsel közel azonos nagyságrendet képviselt, és messze megelőzte Kaposvárt. Korszakunk végére nemcsak Pécstől szakadt le reménytelenül, de Kaposvár is messze megelőzte.

A növekedés aránya Szekszárd esetében kb. 50 %, Pécs lakossága ezzel szemben több mint háromszorosára, Kaposváré több mint hatszorosára növekedett. Mi a magyarázata ennek az erős divergenciának?

Szekszárd a Duna közelében, három tájegység találkozási pontján, annak természetes központjaként fejlődött mezővárossá. Helyzetét erősítette közigazgatási funkciója, megyeszékhely rangja. Am éppén a döntő szakaszban a XIX. szd. 2. felében jelentős akadályok gördültek további fejlődése elé. A túl közel fekvő megyei mezővárosok konkurrenciája, a Duna mint közlekedési útvonal jelentőségének csökkenése, a későn kapott és Szekszárd szempontjából kedvezőtlen vasut. Az iparosodáshoz szükséges szén csak körülmenyes átrakodással volt Szekszárdra szállítható. A megye amúgy sem jelentős ipara így nem koncentrálnálódhatott egy központba /47/. A vasutépítésnek Szekszárd gyengesége következtében volt még egy nem várt s a város szempontjából negatív következménye. Az elmaradott közlekedés miatt a város környéke a maga elszigeteltségében mégis Szekszárdhoz kapcsolódott, az alkotta természetes központját. A vasutépítés révén nem Szekszárd kapcsolta magához a távolabbi vidékeket, hanem Szekszárd környéke került más, nagyobb központok vonzáskörébe, tovább csökkentve ezzel vonzáskörzetét. Szekszárd a hanyatlás megállítására sokmindennel próbálkozott. Felismerték, hogy a szőlőtermelés és a közigazgatási funkció önmagában nem biztosíthatja a fejlődést. Am a gyártelepítő próbálkozások sorra meghiusultak. Nem itt épült fel a kendergyár /48/, nem lett semmi a konyakgyárból sem. Az olyan, inkább kommunális jellegű befektetések mint a jéggyár /49/, közbúgóhid, villamosítás önmagukban nem hozhattak fordulatot.

Szekszárd és a megye fejlődésének megtorpanásában a sok esetleges elem mögött nyomós közgazdasági tények rejlenek. Leopold Iajos úgy látta, hogy a gyárak hiánya az oka a kereskedelem, a közlekedés, a városfejlődés gyengeségének. A megállapítás igaz, de az ellenkezője is joggal állítható. Vajon Tolna megye adottságai annyira rosszak voltak, hogy szükségzerűen maradt el a fejlődésben? A kérdésre a megye viszonyainak vizsgálata önmagában nem adhat választ. A tökéletes fejlődés egyenlőtlen jellege következtében a termelés koncentrálnálódása egy ponton szükségképpen tökélet, munkaerőt von el máshonnan. Ez a munkamegosztás, s vele az alá- ill. fölérendelés nemcsak országosan, hanem regionálisan is megvalósult. Egyes területek előretörése bizonyos fokig a másik rovására ment végbe. A kérdés tehát nem az, hogy lemarad-e valaki, hanem, hogy ki marad le? Hogy a lemaradás - ipari téren - miért Tolna megyében történt. azt csupán más megyékkel való összehasonlító vizsgálat válaszolhatja.

ja meg. Annyi bizonyos, hogy egy gyökeres agrárreform elmaradása miatt a mezőgazdaságból kiáramló munkaerő foglalkoztatásának feladatát Tolna megye ipara nem tudta betölteni, így sok ezer ember előtt nem állt más lehetőség, mint vándorbotot a kezükbe véve, máshol - az országban vagy azon kívül - próbálni szerencsét.

F o r r á s o k

- /1/ Magyarország története IV. szerk. Hanák Péter Bp. 1972. 338. o.
- /2/ Im. 339. o.
- /3/ Im. 340. o.
- /4/ Im. 344. o.
- /5/ Im. 347. o.
- /6/ Im. 351. o.
- /7/ Ifj. Leopold Lajos: Gyárak nélkül; Egy pusztuló vármegye emlékirataiból. Szekszárd, 1907.
- /8/ Im. 6. o.
- /9/ Im. 35. o.
- /10/ Tolna megyei Levéltár /TmL/ Közigazgatási bizottság iratai. 520/1904.
- /11/ TmL. Alispáni iratok 4490/1911.
- /12/ Magyarország története IV. 342. o.
- /13/ TmL. Közig. biz. iratai 520/1904.
- /14/ TmL. Tolna megyei Gazdasági Egyesület /GE/ iratai 3. doboz.
- /15/ Közérdek 1907. január 5.
- /16/ Tolnavármegye /TVM/ 1908. augusztus 16.
- /17/ TmL. GE. 3. doboz
- /18/ A TVM 1903. augusztus 16.
- /19/ TVM és a Közérdek 1913. szeptember 8.
- /20/ TmL. Alispáni ir. 5468/1913.
- /21/ TmL. GE 2. doboz
- /22/ Magyarország tört. IV. 343. o.
- /23/ TVM és a Közérdek 1911. december 23.
- /24/ Uo.
- /25/ Közérdek 1905. július 8.
- /26/ TmL. GE.2. doboz
- /27/ Ifj. Leopold Lajos: Elmélet nélkül I. A munka 48.o. Bp. 1917.
- /28/ Közérdek 1906. július 11.
- /29/ Ifj. Leopold L.: Elmélet nélkül II. A föld 65.o.

- /30/ Leopold: Gyáarak nélkül 11. o. .
- /31/ Im. 13. o.
- /32/ Im. 17. o.
- /33/ Im. 20-21. o.
- /34/ T.Mérey Klára: A gyáripar Tolna megyében a két világháboru között. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Szekszárd, 1975. 281. o.
- /35/ Im. 282. o.
- /36/ Im. 283. o.
- /37/ TVM 1909. június 13.
- /38/ T. Mérey: Im. 285.o.
- /39/ Im. 290. o.
- /40/ TVM és a Közérdek 1913. december 23.
- /41/ Leopold: Gyáarak nélkül 21.o.
- /42/ TVM 1900. március 11.
- /43/ TVM és a Közérdek 1913. szeptember 18.
- /44/ Im. 1911. április 24.
- /45/ Im. 1911. május 18.
- /46/ Erdősy-Lehmann: Szekszárd településfejlődését alakító földrajzi tényezők. In. Szekszárd 1944-1974. 12.o.
- /47/ In. 14. o.
- /48/ TVM 1909. január 31.
- /49/ TVM 1909. január 24.

A dunántúli folyók szabályozása a 19. század második felében lényegében befejeződött. 1855-ben megépült az új Sió meder, amely a Kapos és Sárvíz vizét is a Dunába szállította, 1895-ben befejeződött a Rábavölgy rendezése, az 1890-es évek végén pedig a Zala és Dráva szabályozása. Az 1880-as évek közepétől a kulturmérnökök irányításával megkezdődött a vizenyős területek lecsapolása, az alagcsövezés, és a folyószabályozások miatt túlságosan kiszáradt rétek nedvesítésére árasztásos öntözőtelepeket létesítettek.

A századfordulón a legfőbb vízügyi feladat a szabályozott folyószakaszok rendbentartása, a patakrendezés, belvízszabályozás és az öntözőtelepek fejlesztése volt. Az első világháború után - néhány terület kivételével - a vízimunkálatok terén általános pangás következett be. Sem a községek, sem az egyes birtokosok nem tudtak áldozni ilyen munkákra, és igen drága volt a munkaerő is. A vízügyi szolgálat kisebb létszámmal dolgozott, és csak a legszükségesebb feladatok ellátására korlátozta tevékenységét. A Dunántúlon működő győri, nagykanizsai Folyammérnöki Hivatal - a hozzá tartozó ármentesítő és vízszabályozó társulatokkal csak az árvízvédelmi teendőket és a vízrajzi szolgálatot látta el. A győri szombathelyi, székesfehérvári, pécsi kulturmérnöki hivatalok segítséget adtak az 1920-as években zajló lecsapolásoknál, szörványosan létesített öntözőtelepeknél, és felügyeltek a vízhasználati társulatok munkájára. Ezek között legfontosabbak a Lajta Vízrendező Társulat, a Balatoni Nagyberék Lecsapoló Társulat, a Kisbalaton Vízrendező Társulat, a Marcalvölgyi Vízitársulat, valamint a 19. században még vízszabályozóként működő Nádorcsatorna és Kaposvízi Társulatok voltak /1/.

A vízimunkálatok pangása miatt hamarosan jelentkeztek a problémák. Az elhanyagolt, feliszapolódott medrek a nagyvizeket nem tudták megfelelően levezetni. A Kapos mellett a 19. században végrehajtott szabályozás alkalmával nem épültek töltések, és a mellékvizek rendezése következtében meggyorsult vízjárás megrongálta a partokat. 1897-ben a székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatal tervet készített a meder bővítésére, azonban a Társulat erejéből legfeljebb a partomlások megakadályozására futotta. 1925-ben olyan rossz volt a helyzet, hogy Kaposvár tanácsa a folyó város határához tartozó szakaszát saját kezelésébe vette /2/. Hasonló gondok voltak a csatornázott Sárviznél, a Nádorcsatornánál is. Az első világháború előtt mélyítették a medret, Sárszentmihályon, Sár-

szentmiklóson, Tácon zsilipeket építettek a belvizek levezetésére, de az 1920-as években a töltések hiánya már problémákat okozott a csaknem 50.000 holdas ártéri területen /3/.

A Siómeder bővítését a balatoni fürdőkultúra rohamos fejlődése tette szükségessé. A parton kialakuló üdülőtelepek miatt szükség volt arra, hogy csapadékos időjárás esetén a Sió megfelelő mennyiségű vizet tudjon levezetni. A századfordulón a felső szakaszon bővítést hajtottak végre /4/, majd 1908-ban a törvényhozás biztosította a további munka költségeit. A kivitelezést azonban az első világháború és az azt követő depressziós gazdasági helyzet megakadályozta. 1925-ben a székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatal vette kézbe az ügyet, és a munka irányítására Szekszárdon Építvezetőséget hoztak létre /5/. A kotrás ennek ellenére rendkívül lassan haladt /6/. A két világháború között szinte újra kellett szabályozni a Lajtát. A 18. század végén, 19. század elején épült övcsatornák a főmederrel együtt feliszapolódtak, a Rábaszabályozó Társulat pedig csak az ártér alsó részét volt hajlandó bevonni érdekeltségi területébe. Az egész folyó szabályozására vonatkozó tervet 1908-ban a pozsonyi Kulturmérnöki Hivatal készítette el. Annak végrehajtására 1911-ben megalakult a Lajta Vizrendező Társulat /7/, amely az 1920-as években újra folytatta működését. Bár a mentesítendő, közel 6000 holdas terület mezőgazdasági szempontból komoly értéket képviselt sem pénz, sem munkaerő nem volt az építkezés megkezdéséhez /8/.

Végül sürgős beavatkozásra volt szükség a nicki Rábagátnál is. A Társulat kezelésében lévő ősi vizosztóművet 1904-ben újjáépítették, de 1925-ben árvíz áldozata lett /9/. A Kis-Rába vizelátása nem volt megfelelően biztosítva, ugyanakkor a megnövekedett vízmennyiség a folyó főágában okozott gondot. Hiába álltak rendelkezésre újjáépítési és egyuttal vízerőhasznosítási tervek is - pénz- és munkaerőhiány miatt itt sem kerülhetett sor érdemi intézkedésre.

1929-től mindkét probléma megoldódott. Így a gazdasági válság amely súlyos gondokat okozott az ország mezőgazdaságában és iparában egyaránt, a vizimunkákat fellendítette. A kereset nélkül maradt mezőgazdasági munkások nagy tömegben jelentkeztek a vízügyi hivatalnoknál, társulatoknál, és vállalkozóknál, hogy igen olcsó nap-szármért dolgozzanak a folyók szabályozásánál, töltésépítésekénél és egyéb munkáknál. 1929. szeptemberében például a Rábaszabályozó Társulatnál 378, a Lajtánál 367, a Siónál 418, a Kaposvizi Társulatnál 337 fő volt /10/, és számuk még tovább is emelkedett /11/. A munkások zöme az Alföldről, főként a Tiszántulról jött, azonban alkalmaztak helyi napszamosokat is.

A vizimunkálatokat a kormány pénzzel segítette. Az 1929: 3. tc. a nicki duzzasztó építésére a Társulatnak 1 millió pengőt engedélyezett /1/4 részt államsegély, 3/4 részt kölcsön formájában/, állami pénzből történt a Siómeder bővítése, és kapott segílyt a munkához a Lajta Vizrendező Társulat is. A Kapos és Sárviz bővítését államkölcsönnel oldották meg. A gazdasági válság idején a munkanélküliek helyzetének javítása elsősorban politikai kérdés volt. A kormány a vízügyi építkezéseket tartotta az egyik fontos területnek; ahol a munkanélkülieket el lehet helyezni. Mivel a vízügyi szervezetben legerősebbeknek a társulatokat tartották, ezért elsősorban ők részesültek állami támogatásban. A se-

gély és részben a kölcsön feltétele az volt, hogy lehetőleg ne gépekkel dolgozzanak, hanem alkalmazzanak minél több napszámost és kubikust. Az intézkedés főként a tiszántúli belvizszabályozást segítette elő, de elmozdította a holtpontról a megkezdett dunántúli munkálatokat is /12/.

Az 1929-1933. évi vízszabályozások azonban nem voltak problémamentesek. A kézierő alkalmazása miatt az építkezések elhúzódtak, a tavaszi és nyári árviz megzavarta a folyamatos munkát. A gazdasági krízist kísérő pénz- és hitelválság miatt a bankok nem tudták a kölcsönt és segílyt egyenletesen folyósítani. A vállalkozók nehezen szerezték be az építőanyagot, szerszámokat, üzemanyagot. A sokfelé meginduló építkezések miatt a műszaki erők szétforgácsolódtak, nem volt megfelelő az irányítás. A társulati közgyűléseken sokszor egyes érdekeltek szava döntött a pénz felhasználásáról, és így elvégeztettek olyan munkát is, amelyek nem voltak feltétlenül szükségesek. Az összes problémák és nehézségek ellenére azonban a válság éveiben, állami támogatással elvégzett vízimunkálatok hasznosnak bizonyultak, és elősegítették az érdekelt települések fejlődését.

A gazdasági válság idején zárult le az évek óta tartó Sió bővítése, amelyet az Országos Építő Részvénytársaság fejezett be. Az új meder a Kapos torkolata felett $50 \text{ m}^3/\text{sec}$, a torkolat alatt pedig $90 \text{ m}^3/\text{sec}$ vizet volt képes elszállítani /13/. 1929. januárjában a munka még csak Ozóránál folyt, és két év alatt sikerült a szekszárdi torkolatig eljutni. A meder mélyítését gőzzel hajtott kotrókkal végezték, azonban a depóniák elhelyezésénél, töltésépítésekénél kézierőt alkalmaztak. A munkások száma 1929. márciusától 150-200 fő körül mozgott, nyáron, az aratás idején visszaesett, majd szeptemberben ismét sokan jelentkeztek az építkezésnél. 1930-ban már a nyári hónapokban sem csökkent az Alföldről származó kubikusok és napszámosok létszáma. A visszaeső mezőgazdasági termelés, és főként a nagy távolság miatt nem volt érdemes elhagyni az aratás kedvéért az építkezést /14/.

A Sió munkálataihoz hasonlóan az Országos Építő Részvénytársaság végezte a Kapos meder bővítési munkáit is, amelyet a Földművelésügyi Minisztérium államkölcsönrel segített. A műszaki irányítást nehezítette az, hogy a Kaposvizi Társulatnak korábban nem volt saját mérnöke, ezért a székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatal egyik műszaki tanácsosát küldte segítségül. 1930-1932-ben azonban a Társulat is alkalmazott napidíjas mérnököt. A meder bővítését követően - 67 km hosszúságban gátakat építettek, másutt a depónia szolgált töltésként. A munka végrehajtásával a Társulat 18.000 holdas ártéren az árvízi biztonság fokozódott, és a Kapos újabb szabályozása éreztette hatását a Tolnanémedi - Kaposvár között fekvő 31 község mezőgazdaságában is /15/.

A Nádorcsatorna Társulat árterébe 37 község tartozott. Az építkezés költségeit itt is államkölcsönrel biztosították, amelynek első részletét már 1927-ben kiutalták. 1930-1931-ben a munka meggyorsult, majd 1932-ben teljesen elakadt, mert a vállalkozó nem tudott pénzhez jutni. A társulat képtelen volt rendkívüli pénzt behajtani az érdekeltektől, és a bankok fizetésképtelenné váltak. Végül a Földművelésügyi Minisztérium képviselőjének, Sa-

jó Elemérnek közbenjárására sikerült a több mint 1 mill. pengővel végrehajtott munkát befejezni. A kapott pénzt a Társulat még évek múlva sem tudta visszafizetni. A birtokosok és az érdekelt községek nem vállaltak külön kiadásokat, hogy az állankölcsönnel meggyorsított építkezés rendkívüli költségeit kiegyenlítsék. Ezuttal is a Minisztérium avatkozott be, amikor a közgyűlés megkérdezése nélkül felemelte a társulati járulékot, és adó formájában hajtotta be a tartozást /16/. A sárvízi munkák legfőbb eredménye a védművek megépítése volt. 1910-ben a folyó mellett mindössze 94 km töltés húzódott, 1935-ben pedig már 314 km töltésszakasz védte az érdekelt községeket /17/.

A vizsgált időszakban a Dunántúlon a legjellegzetesebb "váltság"-építkezés a Lajta szabályozása volt. Az 1927-ben elfogadott végleges terv szerint két egymással párhuzamos medret létesítettek, amelyek között a gátai /nikelsdorfi/ zsilip osztotta el fele-fele arányban a Lajta vizét. A volt balparti csatornát kibővítették, és mélyítették a főmedret is, ami elsősorban a magyaróvári főhercegi uradalom érdeke volt. A költségeket 750.000 pengőnek számították, de ennek csak 32 %-át kellett az érdekelteknek kölcsönként felvenni. A munka többi részének finanszírozását államsegélyből oldották meg. 1931-ig Márialigetig elvégezték a főmeder bővítését, azonban a balparti csatorna munkái igen lassan haladtak előre. Mivel az első években megtakarítást értek el, az érdekeltek úgy gondolták, hogy nem veszik fel a szükséges kölcsön második részletét, hanem még a segélyt is - a munka folytatása helyett - a kölcsön törlesztésére fordítják. Végül Magyaróvár mérnöke lépett fel a döntés ellen, aki a társulati ülésen felszólította az uradalom képviselőjét, hogy ha már a munkanélküliség csökkentése címén adott segélyből ilyen méretű nemzeti ajándékhoz jutottak, legalább fejezzék be a megkezdett szabályozást.

A lajtai munkákat házi kezelésben végezték, és arra törekedtek, hogy ne csak a Tiszántúlról alkalmazzanak napszámosokat, hanem Győr és Vas megye területéről is. Ennek az lett az eredménye, hogy nyáron a munkások létszáma csökkent, mivel sokan hazatértek aratni a közeli helységekre /18/.

A gazdasági válság okozta problémák többször megzavarták a nicki gát ujjaépítését is, ahol egyébként érdekes műszaki megoldással kísérleteztek. 1929-1932 között az országban elsőként itt épült önműködő nyerges, fedeles gát, amely 1/3 - 2/3 arányban osztotta el a vizet a Kis-Rába és a főág között. Az új terveket a bécsi Pflöschinger-cég készítette, a kivitelezésre pedig a Rábaszabályozó Társulat Széchy Endre építési vállalkozóval kötött szerződést. A munkát közvetlenül az Uraiujfaluban létrehozott építészeti vezetőség ellenőrizte, de beleszólt a minisztérium, a Vizrajzi Intézet és a Társulat is. A vállalkozó igen sok nehézséggel küzdött. Sem építőanyag, sem elegendő pénz nem állt rendelkezésre, és többször kényszerült arra, hogy elbocsássa munkásait. Az összegeket rendszerint ő előleglezte, és a számlák kiegyenlítése körül viták voltak. A tervező nem küldte időben a rajzokat, azokat időnként módosítani kellett, az építészeti vezetőség főnöke - az adott körülmények között érthetően - anyagi előnyökért összejátszott a tervezővel. Hogy az építkezés sikeresen befejeződött, az elsősorban a vállalkozó szervezőképességének és kitartásának volt köszönhető /19/.

A gazdasági válság idején elvégzett vizimunkálatok településfejlesztő hatása már az 1930-as években érezhető volt. A mederbővítés, a vízostó zsilipek építése kiindulópontja volt a jobb vizimunkálatoknak. Rendszerték a szabályozott folyószakaszokba ömlő patakok medrét, kisebb-nagyobb területeken lecsapolásokat végeztek. Az egyenletes vízjárás következtében az újra szabályozott folyószakaszok mellett lehetőség volt az öntözőtelepek halastavak létesítésére, sőt az 1930-as években új vizimalmokat is építettek.

A Lajta szabályozása például a magyaróvári főhercegi uradalmat, valamint Hegyeshalom, Rajka, Bezenye, Levél, Magyaróvár községeket érintette. Hegyeshalom határából a szabályozás előtt 36,6 % volt árvíz, Levélen 17,5 %, Bezenyén csak 2,3 %. A munkák befejezése után Hegyeshalomban intenzív földművelés alakult ki, csaknem 2000 holddal nőtt a szántóterület, a rétek pedig 1374 holdról 836 holdra csökkentek. A főhercegi uradalom a csatornázott Lajta főmeder vizével kibővítette a márialigeti malmot, 755 holdas permetező öntözést létesített, Bezenyén - szintén uradalmi birtokon - ugyanakkor 600 holdas öntözőtelep megépítésére került sor. Az öntözési lehetőségek növekedése következtében az 1930-as évek közepére Magyaróváron a kertek területe 142 holdról 280 holdra, Rajkán 31 holdról 88 holdra növekedett /20/. Megmutatkozott a fejlődés a lakosság számának emelkedésében is. Mosonmagyaróvár népessége 1925-1941 között 13.436-ról 17.073-ra, Rajka lakossága 2.781-ről 3.064-re, Hegyeshalomé 2.527-ről 3.550-re nőtt.

A nicki gát ujjaépítését követően főként a kistrabai öntözések fejlődtek. 1933-ban Kóny, Rábapatonna, Rábacsécsény községekben 393 hold rét öntözésére kértek engedélyt /21/, 1935-ben Mihályi kertjeinek öntözésére a Kis-Rábából két élővíz csatornát létesítettek /22/, és hasonló céllal építették ujjá a baboti élővíz-csatornát is /23/. 1933-ban Bezi és Enese községekben két birtokos kapott engedélyt 291 holdas terület öntözésére /24/, 1913 és 1935 között a kertek nagysága Kapuváron 120 holdról 201 holdra, Mihályiban 55 holdról 63 holdra nőtt. A lakosság száma Kapuváron, Mihályiban, Enesén, Abdán, Vitnyéden emelkedett, aminek alapja e községek esetében a fejlődő zöldségtermelés, és az ezzel együtt járó öntözéses gazdálkodás volt.

A Sárvíz és Sió medrének bővítésével a két folyó mentén a tógazdálkodás és öntözés kapott a korábnál nagyobb szerepet. Az uradalmak számára a halastavak feltöltéséhez rendelkezésre állt a megfelelő vízmennyiség, amit az új szabályozással biztosítottak. 1931-ben kelt a sárszentmiklósi, Őrsi, fáncsi, iszkaszentgyörgyi halastavak vízjogi engedélye /25/ és 1934-ben kezdték meg az Eszterházy-uradalomban a 60 holdas ágostonpusztai halastavak építését, amelyeket a Sió látott el vízzel /26/. A kertgazdálkodás. Simontornyan, Szekszárdon, Tolnanémedin volt jelentős, ahol az 1930-as években egy sor öntözési engedélyt adtak ki /27/. A Nádorcsatorna Társulat érdekeltségi területén, az ártéri községekben 1913 és 1935 között a legelők területe csökkent. A talajvíz szintje lejjebb szállt, és a korábban csak külterjes állattartással hasznosítható területek alkalmassá váltak a szántóföldi művelésre. Sárszentlőrincen például 894 holdról 432-re, Kölesden 439-ről 321-re, Pálfán 988-ról 679-re, Medinán 295 holdról 209 holdra zsugorodtak a legelők.

A Sárviz szabályozását követően kerülhetett sor a Völgységi-patak rendezésére és a Györkönyi, Bikácsi-vízfolyások medrének mélyítésére is /28/. A Kapos új szabályozása is elsősorban azért volt jelentős a környék fejlődése szempontjából, mivel a mellékvízfolyások rendezését, és ezzel a környező területek lecsapolását lehetővé tette. Legfontosabb a Koppány szabályozása volt, amelynek során 2.584 kat. hold területet sikerült kiszáritani, Regöly, Tamási, Alsómajsa, Nagyköny és egy sor más községben. A Kapos medrének rendezése indokolta 1930-ban a Görbői, Belecskai, Csernédi, Csicsói, Csibráki árkok jókarbahelyezését /29/, 1935-ben a döbröközi Vadvizárok tisztogatását /30/, 1938-ban a Köves-patak rendezését /31/, valamint a Regölyi-vízfolyások szabályozását is /32/. 1932-ben és 1940-ben került sor a Koppány 2 mellékvizének, a Gonoszdi- és Okrádi-patakoknak rendezésére /33/.

A Kapos mentén fontosak voltak az öntözések. A Kaposvizi Társulat 1936. januári közgyűlésén Fejér Vilmos társulati mérnök tervet dolgozott ki az öntözés megszervezésére, de nem fogadták el javaslatát. Az ország más társulataihoz hasonlóan itt sem a közöség, hanem az egyének létesítették az öntözőtelepeket /34/. A közgyűlésen elutasított mérnök és társai javaslatai alapján Pincehelyen, Döbröközben /35/, Dombóváron, Szakályon, Tamásiban egy sor bolgárkertbe vezették csatornákon a Kapos vizét /36/. A folyóból nemcsak kerteket öntöztek, hanem találkoznak permetező szántóföldi öntözéssel /37/, sőt a rétek nedvesítésével is /38/. A belterjes állattartás miatt az 1930-as években a rétek területén több Kapos-menti községben növekedett. Ezt részben öntözéssel segítették elő, azonban a patakok szabályozásának és a lecsapolásnak sem volt az a célja, hogy a mocsarakat kopár területekké száritsák.

A rétek nagysága a többször említett Regölyön 1913-1935 között a lecsapolásokkal 448 holdról 568 holdra, Pincehelyen 189-ről 495-re, Döbröközön 233 holdról 553 holdra emelkedett. A kertek Szakályon 13-ről 34 holdra, Tamásiban 101-ről 131-re, Dombóváron 181-ről 355 holdra növekedtek. Az intenzív mezőgazdaság, a földművelés, állattenyésztés, kertgazdálkodás következtében az 1930-as években emelkedett a lakosság száma is. A legnagyobb növekedés Szakályon, Tamásiban, Pincehelyen tapasztalható /39/.

A számok összehasonlításával nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a települések fejlődésében az iparnak, kereskedelemnek, a városok vonzóerejének - a mezőgazdaság mellett - egyaránt szerepük volt. Hiszen a földművelés, állattartás, kertgazdálkodás csak akkor biztosított többletjévedelmet, amikor az 1929-1933-as súlyos válság után a gazdasági élet normalizálódott, és a termények megfelelő áron eladhatóvá váltak. A válság éveiben végrehajtott, állami támogatással meggyorsított vízimunkálatok azonban ellentmondásos megoldásaikkal együtt hozzájárultak a Dunántul életében meghatározó mezőgazdaság és ezzel együtt a települések fejlődéséhez.

F o r r á s o k

- /1/ Országos Vizügyi Levéltár [OVL/ XV. 11. Sajó Elemér gyűjtemény, 4. tétel /1931/ 60-61 old.
- /2/ OVL VI. 21. a. Székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatal, ált. iratok T 1-19/3.
- /3/ OVL VI. 21. a. F 3.
- /4/ Vizlevezető képesség $24 \text{ m}^3/\text{sec}$.
- /5/ OVL VI. 108. Siószabályozási Munkálatok Építésvezetősége.
- /6/ A magyar vízszabályozás története. /szerk.: Ihrig Dénes/ Bp. 1973. 264.
- /7/ OVL. IX. 121. Rábaszabályozó Társulat iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek 1911. okt. 26; 1912. máj. 22; nov. 6; dec. 18. Péch Béla: A Lajta szabályozása. Vizügyi Közlemények, 1912. 229.
- /8/ OVL VI. 5.a. Győri Kulturmérnöki Hivatal, ált. iratok 604. /1926. évi érdekeltségi összeírás/
- /9/ Dóka Klára: A nicki gát építése. Vasi Szemle, 1977. 129.
- /10/ OL. K. 184. Földművelésügyi Minisztérium, ált. iratok 1929-19-51742.
- /11/ 1930-ban a Rábaszabályozó társulatnak már 698 munkása volt. OVL IX. 121. Iratok 1757/1930.
- /12/ OL K. 184. 1929-19-50968
- /13/ A magyar vízszabályozás.. i.m. 264.
- /14/ OVL VI. 108. Építési napló 1925-1933.
- /15/ OVL VI. 21. a. T 1-19/5.
- /16/ OVL VI. 21. a. F 1-19/9.
- /17/ OVL VIII. 1. a. Vizrajzi Intézet iratai 408/1935.
- /18/ OVL VI. 5. a. 604; VI. 5. b. Győri Kulturmérnöki Hivatal, vizikönyvi iratok 809.
- /19/ OVL VI. 106. Kiszabatoroki Duzzasztómű Építésvezetősége iratai 21, 72/1930; 5, 6, 88, 114, 1187, 1305/1931; 1052/1933.
- /20/ OVL VIII. 1. a. 25/1933.
- /21/ OVL VI. 5. a. 1009/46.
- /22/ OVL VI. 5. a. 1009/47.
- /23/ OVL VI. 5. a. 1009/50.
- /24/ OVL VI. 5. a. 1009/48.
- /25/ OVL VI. 21. a. F 1-19/5.
- /26/ OVL VI. 21. b. Székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatal, vizikönyvi iratok II/52.
- /27/ OVL. VI. 21. b. II/37, 42, 44, 56.

- /28/ OVL VI. 21. a. T 247/7.
- /29/ OVL VI. 21. a. T 21; T 1-19/2.
- /30/ OVL VI. 21. b. IX/63.
- /31/ OVL VI. 21. b. XXXVII/4.
- /32/ OVL VI. 21. b. IX/39.
- /33/ OVL. VI. 21. a. T 231; VI. 21. b. XI/5.
- /34/ OVL. VI. 21. a. T 1-19/5.
- /35/ OVL. VI. 21. b. IX/53, 54.
- /36/ OVL. VI. 21. b. IX/56, 61, 63.
- /37/ OVL. VI. 21. b. IX/70.
- /38/ OVL. VI. 21. b. IX/69.
- /39/ A statisztikai adatok forrásai: Magyarország helységnévtára. KSH, Bp. 1926. Az 1941. évi népszámlálás. I. rész; KSH. Bp. 1942. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. I. Földterület. III. Községsoros adatok. KSH. Bp. 1970.

RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA: A VÍZLECSAPOLÁSOK SZEREPE A VESZPRÉM MEGYEI
KÖZSÉGEK FEJLŐDÉSÉBEN

A két világháború között a Dunántúlon nemcsak a gazdasági válság idején végrehajtott, állami támogatással elősegített vizimunkálatok - a folyószabályozások és ármentesítések - voltak fontosak, hanem igen nagy szerepük volt a lecsapolásoknak is.

Az első lecsapolási, belvízszabályozási munkákat még a múlt század 80-as, 90-es éveiben hajtották végre. Ezeket rendszerint a nagybirtokosok létesítették, és a rétek, legelők vízmentesítését szolgálták /1/. Bár a kulturmérnöki hivatalok megbízható terveket készítettek, a kiásott csatornákat már nem tartották rendben és ezért a mentesített területek rövid idő alatt újra elmocsarasodtak.

Az I. világháború alatt a munkák szüneteltek. Az 1920-as évektől azonban a lecsapolást és a belvízrendezést tovább halasztani nem lehetett. Az érdekeltek panaszos hangú, sürgető levelek tucatjait küldték a földművelésügyi miniszterhez és a kulturmérnöki hivatalokhoz. A bakonyszombathelyiek ezt írták:

"Minthogy a parti birtokosok már három év óta a nagy kiöntések miatt kertjeiknek semmi hasznát nem vehetik, az érmenti földeken termett takarmányok mind elrohadnak, a földeket kétszer is beiszapolja évente a víz, a kutakat megfertőzi az egészségtelen, beleszivárgó, büzös szagu víz, s így ihatatlan vizüek, a lakások annyira fel vannak ázva, hogy azokban valaki székre ül, földbe süllyed"
/2/.

A fentiek alapján érthető, hogy az egyes birtokosok által kezdeményezett munkákon kívül egyre több lecsapolást végeztek az egyes községek is. Sürgette ezt a legelők feltörése, a települések belsősegeinek rendezése, a községi tagosítás és a türhettelen közegéhszégügyi viszonyok.

A munkák végrehajtása történhetett:

- patakszabályozással,
- a meglévő árkok kitisztításával, jókarba-helyezésével,
- a lefolyástalan területen nyílt vagy boltzott árkok ásásával.

A további vizsgálatot - az anyag nagysága miatt - Veszprém megye területén folytatom. Nemcsak annak sajátos természeti-földrajzi adottságai miatt, hanem azért is, mert ipari településeinek fejlődése a környező községek gazdasági tevékenységére, társadalmi és szociális helyzetére is hatott. Hiszen magában az iparosodó területeken is szükség volt a házhelyek kiméréséhez a területek kiszáritására. Például Berhida lakossága 1920-1941 között csaknem háromszorosára növekedett, Hajmáskéren megduplázódott a népesség /3/.

A balatoni táj üdülőkörzetté fejlődése is meggyorsult, ami szintén egyik mozgatója volt a községi lecsapolásoknak.

A munkák egy részét patakok medrének kimélyítésével hajtották végre, miközben jelentős területeket lecsapoltak. Ilyen vizimunkálatokkal az 1920-as években több esetben találkozunk. Bakonycsérnye határában a Dolosdi-ér beiszapolódása miatt minden évben víz alá került 60 kh-nyi rét, a faluhatárban lévő rét 1/5-e. Az eret már 1913-ban jókarbahelyezték, azonban a háboru éveiben medre annyira elvadult, hogy a 20-as évek elejére még a nagyobb esőzések vizét sem tudta levezetni /4/. 1928-ban a Jári-patak Adászteveltől Pápáig terjedő szakaszát rendezték /5/.

Ebben az évtizedben a mederrendezési terveket a Székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatal mérnökei vagy az érdekeltek által megbízott műszakiak tervezték. A felügyeletet azonban állami vizügyi hivatal nem biztosította. Ezen kívánt segíteni az 1931. évi 15. tc, mely az állami szabályozás alá nem eső vízfolyások kártételeinek elhárítását szolgáló munkálatok állami támogatásáról rendelkezett /6/. A törvény jelentőségét még inkább aláhúzza az a tény, hogy ebben az időben Veszprém megye egyetlen vízfolyása sem volt állami kezelésben. A törvénycikk célja az egységes műszaki tervezés és felügyelet, valamint az érdekeltek egyenlő képviselőitének a véleményező bizottságok által történő megteremtése volt.

A törvény életbelépése után a patakszabályozások meggyorsultak fellendültek. Másfél évtized alatt - 1931-1945 között - a Veszprém megyei községek 1/3-ában /56 községben/ 228 km hosszúságú patakmedret szabályoztak, a mentesített terület 9 854 kh volt.

A Séd-, a Torna-, a Hajagos- és a Bitva-patak szabályozása évekig - sőt évtizedekig - elhúzódott. A megye déli felét metsző két patak, a Séd és a Torna a városlődi vízváltónál ered, ahonnan az egyik, a Torna nyugati felé, a másik, a Séd keletnek tart. A bővíző Séd Herend környéki forrásvidékétől ősi község határáig terjedő szakasza, amelyen alul fekvő része már a Nádorcsatorna-társulat gondozása alatt állt, gazdasági szempontból két egymástól lényegesen elütő részre osztható. Felső szakasza /Herend-jutasi vasuti hid között/ nagyésű, vad hegyi patak jellegű volt. A jutasi hid alatti szakasza nemcsak az ipari vízhasználatok /örlö, fűrészmalmok, kallók/ miatt volt fontos, hanem azért is, mert értékes mezőgazdasági területek szenvedtek évről-évre nagy vízkárokat részint a meder elégtelen mélysége miatt, részint az évenként többször megismétlődő kiöntések miatt. 11 község /Peremarten, Berhida, Kiskovácsi, Papkeszi, Litér, Király-

szentistván, Vilonya, Soly, Hajmáskér, Gyulafirátót, Kádárta/ valamint a Veszprémi káptalan, a MÁV és a malomtulajdonosok együttes érdekeltisége 1 925 kh volt. A szabályozandó Séd-szakasz 33,6 km. A munkálatok 1937 júliusában indultak meg és többszöri megszakítással 1939 októberéig folytatódtak. Akkor is pénz hiányában kellett a munkát abbahagyni. Hátra volt még egy 10,7 km hosszúságú patakszakasz, amit csak újabb államsegélyből tudtak elvégezni 1941-ben /7/.

A Torna-patak 1912-ben kezdődő szabályozását az I. világháború megakadályozta. A Kisberzsény, Apácatorna, Veszprémpinkóc, Túskevár, Somlójenő, Somlővásárhely, Borszörcsök, Devecser és Karaköszörcsök határában mentesített terület 1827 kh, a szabályozott mederszakasz 20,1 km volt. El kellett végezni a Tornába ömlő másik két vízfolyás, a somlővásárhelyi Belső-árok és a Csiger-patak medertisztogatását is. A háborúban, majd a gazdasági válság éveiben anyagilag teljesen meggyengült lakosság nehézségeit fokozták az elemi csapások. Kisberzsény, Apácatorna, Karaköszörcsök és Túskevár gabonatermését 1933 májusában elverte a jég. Ezért a lakosság kenyérszükségletét csak állami kamatmentes kölcsöngabonával és vármegyei segélyakcióval /pl. utépítés/ lehetett biztosítani. Sok község még az 1931. évre eső érdekeltiségi hozzájárulás befizetésével is adós volt /8/. A Torna-patak időközben annyira feliszapolódott és medre elfajult, hogy 1940-re már a közepes vizeket sem tudta levezetni. Különösen nagy területek - főleg szántó és rét - kerültek víz alá Devecserben és Somlővásárhelyen. A kiviteli költségek 44 %-át államsegélyként biztosították a községeknek. A rohamosan emelkedő anyagárak és munkabérek hónapok alatt felemésztették a rendelkezésre álló pénzeket. 1943-ban az érdekeltek újabb államsegélyért folyamodtak. Veszprém megye alispánja a földművelésügyi miniszterhez intézett levelében így írt:

"Az érdekeltség saját erejéből képtelen az árkolási költségeket megfizetni amiatt, mert az évek óta sorozatosan ismétlődő rossz termések, továbbá a rendkívüli idők miatt szaporodott közterhek, valamint a ragadós száj- és körömfájás miatt már 1 év óta tartó állatforgalmi korlátozások a lakosság teljesítőképeségét teljesen kimerítették."

Az újabb - ezuttal a pótköltség 54 %-át kitevő - államsegélyből végül is befejezték a Torna-patak szabályozását 1943-ban /9/. A munka jelentőségét bizonyítja, hogy - a somlővásárhelyiek szerint - "nemcsak a bevont területek, hanem az egész határ /a magas bazalthegy kivételével/ védelembe részesült" /10/.

A Bitva-patak rendezése már 1901 óta sürgető feladat volt. 1916-ban hadifoglyokkal akarták a munkát elvégeztetni. 1927-ben Nyárád és Dáka községek hozzáláttak a munkához, de azt pénzügyi nehézségek miatt 1930-ban abbahagyták. Csak az 1931-es törvény után tudtak elégséges pénzügyi segítséghez jutni, s 1941-re a munkát befejezték. Mihályháza, Nyárád, Pápadereske, Dáka, Pápasalamon és Kup községekben 1 181 kh-at mentesítettek /11/.

A Hajagos-patak jókarbahelyezése a vízgyűjtőjén települt mintegy 14 község /Vinár, Mihályháza, Pórszalók, Nemesszalók, Nyárád,

Dabrony, Nagyalásony, Vid, Somlószőlős, Kisszőlős, Somlóvecse, Oroszi, Doba, Noszlop/ főleg rétként és szántóként hasznosított földjéből 800 kh-at mentesített. A Hajagos- és Gányás-patakon, valamint a Tegye-vizfolyáson 26,5 km hosszúságban rendezték a medret részben tisztogatással, részben mederkiegyenesítéssel és mélyítéssel. Különösen Noszlop sürgette a szabályozási munkák végrehajtását, mivel 1929-ben a községet igen súlyos kár érte az elhanyagolt meder miatt /12/.

Papkeszi, Litér és Királyszentistván a legelők minőségének javításáért akarták a Bendola-patakot szabályozni.

"A Bendola-patak medre esőzések után annyira megdagad, hogy a legelőben amugy is szegény papkeszi közbirto-kossági tulajdont képező legelőt vízzel borítja el. Ennek következtében az év legnagyobb részében állatokkal nem legeltethető, sőt évről-évre fokozatosan romlik"

jelentették a földművelésügyi miniszternek 1939-ben.

A kisebb költségek miatt mederátvágással akarták a patak lefolyási viszonyait megjavítani, mert akkor, mint irták "lenne egy jól gondozható legelőnk, melyre a nagy lendületet vett állattenyésztésünk szempontjából igen nagy szükségünk lenne." A munkálatok 1944-re befejeződtek, Papkeszi összes legelőterületének 30 %-a, Királyszentistván mezőgazdaságilag hasznosított területének 16 %-a mentesült a víztől /13/.

Veszprém megye domborzati adottságai következtében ösztörelének alig felén /44,4 %-án/ alakulhatott ki szántóföldi művelés. A patakok keskeny völgyikjában vagy a medencékben lévő szántókon kellett megtermelni nemcsak a községek, hanem az erősen iparosodó települések népességének kenyérszükségletét is. A rossz hidrológiai adottságok következtében gyakran előfordult, hogy a szántók még a nyár elején is víz alatt álltak. Például Kertán 1942. júniusában kezdődhettek el a vetési munkák, mert "a legtöbb napokig a terület jó részét víz borította" a falu szántójának 23 %-án, 486 kh-on /14/. Papkeszi és Litér határában 350 kh - főleg szántó - "2 év óta az esőzések és a talajvíz következtében víz alatt áll és teljesen használhatatlan" - jelentették a kulturmérnöki hivatalnak 1941-ben /15/.

A Kálóz-patak Peremartonnál /16/, a Dudari-patak Bakonyoszló határában /17/, a Pét folyó Őskü és Várpalota községekben /18/, a lovászpatonai Kánya-ér /19/, Devecserben a Csigere-patak szabályozása /20/ több száz hold - szántó, kert, rét és legelő - vízmentesítését tette lehetővé.

Azonban a termőterület növelését nem követte a termelés biztonságának fokozása, a terméseredmények növekedése. Ennek legfőbb akadálya a települések tagosításának elhuzódása volt. A két világháború között Bakonygyirót /21/, Doba /22/, Lepsény /23/, Siómaros /24/, Bakonyzentlászló és Balatonszabadi a község általános tagosításával kapcsolatos vízrendezés ügyében a Székesfehérvári Kulturmérnöki Hivatalhoz fordulnak.

Bakonyszentlászló területének 39,8 %-a állt mezőgazdasági művelés alatt. A község határának nagy részét erdő borította. A vízrendezés során nyert területekből, az ésszerű földhasznosítás-tól remélték a mezőgazdasági árutermelés fokozását. A hivatalhoz küldött indoklásuk szerint:

"A községben az illetmények feldaraboltsága igen nagy, a dűlőhálózat hiányos és célszerűtlen, az uthálózat nem megfelelő, az áttérés a jobb - célszerűbb - és belterjesebb gazdálkodásra csak a tagosítástól remélhető" /25/.

A balatonszabadi Fenéki bozót lecsapolását és mellékágainak rendezését a községi tagosítás során kívánták elvégezni. A mentesítendő terület 265 kh volt. A munka 1940-ban kezdődött és évekig elhúzódott. 1944 elején a tagosító érdekeltség a hivatalhoz fordult:

"Ha a vízlevezető árkok kiásása ez év tavaszán sem kerül kivitelezésre, úgy ez évben nem lehet kiosztani az új birtoktagokat, mert a nagykiterjedésű vizes területekre senki sem jelentkezik önként, odakényszeríteni sem lehet senkit. Régi földjét senki sem trágyázza évek óta és ha a földek még egy esztendeig nélkülöznek a trágyát, úgy ez egyénileg is és nemzetgazdaságilag is mérhetetlen kárt okoz" /26/.

Munkaerőt a szabályozásokhoz általában a községek a helyi lakosságból biztosították, mivel e munkákat tavasszal és ősszel végezték. A gazdasági válság idején azonban alföldi munkások is dolgoztak Veszprém megyében. A bakonyszombathelyiek a Pintérházi-ér tisztításának vízjogi engedélyezését sürgetve írták 1928-ban "Az ér jókarbahelyezése most már sürgős és az itt tartózkodó csongrádi földmunkásokkal azonnal elvégeztetnének" /27/.

Az 1920-as 30-as években megyeszerte számtalan kisebb, alig néhány tíz kh-ra kiterjedő lefolyástalan területet is lecsapoltak. Például: 1931-ben Ősi község határában mentesítettek 33 kh-at /28/. 1937-ben a volt-urbéres telkesgazdák 19 holdnyi sertéslegelőjét csapolták le /29/. 1941-ben Oroszi belterületén vált szükségessé a lecsapolás, mivel a magas talajvízállás a község házeit is veszélyeztette /30/.

Ha végigtekintünk a példákön, három fő elemet kell kiemelni a Veszprém megyei lecsapolások okai közül:

Mezőgazdasági célu lecsapolások, melyek általában nagyobb, több száz holdra kiterjedő vállalkozások voltak. Sok esetben egy-egy patak egész vízgyűjtőjére kiterjedtek. Ilyenek voltak a Séd-, a Hajagos-, a Bendola-, a Bitva- és a Torna-patak szabályozási munkái. Főleg azokban a községekben, melyekben a szántó kis arányban részesedett a község összterületéből, mert a talaj- és a domborzati adottságok miatt a hatar nagyobbik részét legelő és erdő foglalta el.

Néhány község mezőgazdasági földhasznosítását 1913-ban /31/ az alábbi táblázat mutatja be:

Település	Összes ter. /kh/	Szántó		Rét		Legelő		Erdő	
		kh	%	kh	%	kh	%	kh	%
Bakonyszentlászló	6686	1901	28,4	242	3,6	347	5,2	3834	57,3
Hajmáskér	6603	905	13,7	178	2,6	3002	45,5	2305	34,9
Gyulafirátót	9460	2021	21,3	467	4,9	2203	23,2	4536	47,9
Óskü	8380	1674	19,9	366	4,4	3455	41,2	2588	30,8

Sok községben a lecsapolások elsődleges célja a rét és legelő-területek növelése és minőségének javítása volt. A nagy lendülettel fejlődő állattenyésztésnek jó értékesítési lehetőségei voltak az ipari települések körzetében. A fejlesztést azonban akadályozták az állandóan elöntött rétek, rossz minőségű legelők. 1942-ben Tótvázsonyban azt panaszolták, hogy az "elsőosztályú réteket 6 év óta borítja a víz" /32/, Túskeváron és Apácatornán "savanyu jelleget mutat a szénatermés, és így az értéktelen" /33/. A devecseri sertéslegelőn csak "zsombékos, sásos fü terem, amit az állatok sem esznek meg" /34/. Pusztamiske /35/, Peremarton /36/, Csögle /37/, Káptalantóti /38/, Bakonytamási és Gic községek rétjeik lecsapolása ügyében kérnek gyors segítséget a hatóságoktól, mert "szénatermelésünkben és rétjeinken tetemes károk származnak" /39/.

A közegészségügy javítását szolgáló lecsapolások szükségességére a magyar kormány az elvesztett I. világháború után döbbsen rá. Igaz, az 1876. évi 14. tc. - "A közegészségügyről" - rendelkezett a települések levegőjét fertőző mocsarak és posványok lecsapolásáról, de a falusi népesség egészségének védelméről inkább csak karitatív módon történt gondoskodás. Az I. világháború végére az ország szegénysége a települések képében is tükröződött. Így volt ez Veszprém megyében is. Veszprém megye népessége 1920-1941 között 232-554 főről 266 865 főre növekedett. A városok /Veszprém, Pápa/, a bányásztelepülések vagy a mezőgazdasági tevékenységet folytató községek növekvő lakossága miatt új házhelyek kijelölésével parcellázni, a belsejüket rendezni kellett. Gondoskodni kellett a csapadékvíz elvezetéséről, mert a felgyülemelő csapadékvíz a vasuti és közúti közlekedésben nehéz akadályt jelenthetett /40/. Rédén /41/, Bakonyölpöskén /42/, Ajkán /43/, Csóton /44/, Pápán /45/, Pápadereskén /46/, Pápakovácsiban /47/, Herenden /48/, Oroziban /49/, Solyon /50/ és Somlóvásárhelyen /51/ végeztek kizárólag közegészségügyi célú lecsapolásokat a két világháború között.

A Balaton üdülőkörzetté fejlődése az 1930-as évek derekán meggyorsult. Négy balatonmenti község: Balatonalmádi, Balatonkenese, Balatonszabadi és Siófok településfejlesztési célú lecsapolásait nemcsak az állandóan ott lakók számára, hanem a rohamosan növekedése igényelte, hanem az évről-évre .. nagyobb számú fürdővendég is.

1936-ban Balatonakarattyán engedélyezett víziművek 48 kh-nyi Balaton-part feltöltésével kapcsolatban szükséges partbiztosítást, valamint a csapadék- és a talajviz elvezetését szolgálták /52/, Balatonkenesén a községben 2,2 km hosszúságban keresztülhuzódó vízmosás jókarbahelyezését végezték el /53/. Balatonszabadiban a MÁV-Sóstó állomás körüli vizenyős területeket száritották ki /54/. Balatonalmádiban házhelyek parcellázásával kapcsolatos vízrendezést végeztek el és a Balatonparton 360 m partvédőművet építettek. A község rendezése folyamán szükségessé vált 747 m nyílt csapadéklevezető csatorna átépítése földalatti csatornává /55/. 1938-ban Siófokon 150 kh-nyi területen végezték el a lecsapolást, mentesítve így a község mélyfekvésű részeit a sokszor hónapokig tartó elöntésektől /56/. A balatonparti települések fejlődésének egyik jelentős láncszeme volt az 1920-1945 közötti vízrendezés. Tükrözik ezt a népesség számában bekövetkezett változások /57/.

Település	Népesség száma		
	1920	1930	1941
Balatonalmádi	848	1311	2280
Balatonkenese	1847	2456	3264
Balatonszabadi	1741	1786	1862
Siófok	3150	3899	4545

Összefoglalva az 1920-1945 közötti Veszprém megyei lecsapolások hatását a települések fejlődésére elmondható, hogy a legjelentősebb változásokat a megye mezőgazdasági földhasznosításában hozták.

1913-ban Veszprém megye özszerületének:

43,6 %-a szántó
7,4 %-a rét
11,7 %-a legelő
24,2 %-a erdő

1935-ben

44,4 %-a szántó
8,1 %-a rét
10,8 %-a legelő
24,1 %-a erdő

Ez idő alatt a szántó özszerülete 5384 kh-dal /391477 kh-ról 396961 kh-ra/, a rété 6308 kh-dal /66534 kh-ról 72842 kh-ra/, a kert- és gyümölcsösként hasznosított földterület 1643 kh-dal /8003 kh-ról 9646 kh-ra/ növekedett /58/.

A faluhatár célszerűbb hasznosítása, mely a földművelés és állattenyésztés egymást kiegészítő és segítő tevékenységén keresztül a megye mezőgazdaságának belterjesebb fejlődése irányában mutatott nem kis részben a lecsapolási-vízrendezési munkának volt az eredménye.

F o r r á s o k

- /1/ A magyar vízszabályozás története. /Szerk.: Ihring Dénes/Bp. 1973. VIZDOK, 398 p.
- /2/ VIZDOK-Országos Vízügyi Levéltár /továbbiakban OVL/ VI. 21. V 228/1
- /3/ Az 1941. évi népszámlálás Magyarországon. KSH, Bp. 1942.
- /4/ OVL VI. 21. V 13/10
- /5/ OVL VI. 21. V 3
- /6/ Magyar Törvénytár. Az 1931. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1932.
- /7/ OVL VI. 21. V 203/75
- /8/ OVL VI. 21. V 204/3
- /9/ OVL VI. 21. V 204/60
- /10/ OVL VI. 21. V 204/3
- /11/ OVL VI. 21. V 205/4
- /12/ OVL VI. 21. V 216/3
- /13/ OVL VI. 21. V 230/1
- /14/ OVL VI. 21. V 206/7
- /15/ OVL VI. 21. V 142
- /16/ OVL VI. 21. V 203/116
- /17/ OVL VI. 21 V 19
- /18/ OVL VI. 21. V 220/7
- /19/ OVL VI. 21. V 98/4
- /20/ OVL VI. 21. V 225/4
- /21/ OVL VI. 21. V 148
- /22/ OVL VI. 21. V 216/16
- /23/ OVL VI. 21. V 95/5
- /24/ OVL VI. 21. V 151
- /25/ OVL VI. 21. V 211/40
- /26/ OVL VI. 21. V 202/26
- /27/ OVL VI. 21. V 26
- /28/ OVL VI. 21. V 203/115
- /29/ OVL VI. 21. V 53/13
- /30/ OVL VI. 21. V 216/15
- /31/ Mezőgazdasági Statisztikai Gyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros adatok. KSH, Bp. 1972.
- /32/ OVL VI. 21. V 168/4
- /33/ OVL VI. 21. V 204/56.

- /34/ OVL VI. 21. V 53/13
- /35/ OVL VI. 21. V 146
- /36/ OVL VI. 21. V 203/113
- /37/ OVL VI. 21. V 206/8.
- /38/ OVL VI. 21. V 268/1
- /39/ OVL VI. 21. V 211/41
- /40/ Az 1941. évi népszámlálás Magyarországon. KSH, Bp. 1942.
- /41/ OVL VI. 21. V 147
- /42/ OVL VI. 21. V 21
- /43/ OVL VI. 21. V 204/54
- /44/ OVL VI. 21. V 48
- /45/ OVL VI. 21. V 136/28
- /46/ OVL VI. 21. V 137
- /47/ OVL VI. 21. V 318
- /48/ OVL VI. 21. V 203/109
- /49/ OVL VI. 21. V 216/15
- /50/ OVL VI. 21. V 152
- /51/ OVL VI. 21. V 204/57
- /52/ OVL VI. 21. V 201/9
- /53/ OVL VI. 21. V 201/19
- /54/ OVL VI. 21. V 202/22
- /55/ OVL VI. 21. V 201/33
- /56/ OVL VI. 21. V 150
- /57/ Az 1941. évi népszámlálás Magyarországon. KSH, Bp. 1942.
- /58/ Mezőgazdasági Statisztikai Gyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros adatok. KSH, Bp. 1972.

LENCSES FERENC: AZ AGRÁRPROLETÁRIÁTUS TELEPÜLÉSI ELHELYEZKEDÉSE
DUNÁNTULON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az emberek emlékezetében egyre inkább elhalványul a két világháború közötti magyar társadalom képe. A második világháború után végrehajtott földosztással kapcsolatos nagy telekparcellázások és ennek kapcsán elkezdődött házépítkezések megváltoztatták a falvak régi települési rajzát. Csak hosszabb időn át végzett kutatások után tűnik fel a falu településében fellelhető társadalomrajz körvonala.

A felszabadulás előtti magyar társadalmat vizsgálva nemcsak az egyes rétegeken belül találunk elkülönülést, hanem a falusi települések is megmutatták a paraszti tagozódást. Az agrárproletáriátus a két világháború közötti társadalom legszegényebb, számbelíleg viszont a legnagyobb rétege volt. Az agrárproletáriátuson belül két nagy csoportot különböztetünk meg: az uradalmi /gazdasági/ cselédeket és az időszaki munkásokat:

a./ az uradalmi cselédek száma általában 220 ezer fő tét ki. A pusztai munka- és szálláshelyeket nem annyira az alacsony népességszám jellemezte, hanem a szigorú életviszonyok, amelyben egész évben a gazdasági cselédek és a nyári munkaidőben az időny munkások éltek.

b./ a többi mezőgazdasági munkás száma az 1920. évi 668 ezerről 1930-ban 567 ezerre esett vissza, 1941-ben még további 21 ezer fővel csökkent.

Az időszaki mezőgazdasági munkások állandó lakóhelye a hagyományos paraszti falu volt. Szervesen beletartoztak a falu társadalmába s ennek is a legalsó, legnyomorúságosabb és egyben a legkiszolgáltatottabb rétegét képezték. A helybeli munkások általában az aratás-cséplési szerződés kötötte az uradalomhoz. Egész évi munkájuk legnagyobb részét nagyüzemben végezték. Ha lehetőségük volt, akkor kisebb gazdaságokba is elmentek napszámba, de ha a nagygazdaságnak munkaerőre volt szüksége, akkor oda kellett menniök. Az uradalomhoz való további kötöttségüket jelentette a részesmunkálásra kiadott kukorica-, cukorrépa-, takarmányrépa stb. földek.

A felszabadulás előtt Dunántulon a legtöbb nagybirtok: Fejér és Veszprém megyében volt. A nagybirtokok területe - általában - több falura terjedt ki. Az uradalom központját jelentette a kas-

tély, ahol a birtokos vagy bérlő állandóan vagy csak nyári időszakban lakott. A néhány főből álló adminisztratív személyzet /számartóság/ mellett foglalt helyet a gazdasági irányítás, amit vagy maga a birtokos vagy pedig megbízott jószágkormányzója látta el. Az uradalom több pusztából állt, amelynek élén legtöbbször az intéző s nagyobb helyeken még segédtsízt járult. A nagygazdaság tulajdonosának szükségleteinek kielégítésére a faluban központi vagy belmajort létesítettek. Erdei Ferenc a puszták népét úgy jellemezte, hogy itt "urak vannak és cselédek, akik közbül állanak: a béresgazdák és az iparosok, azok fölülről nézve cselédek, mint a többi, alulról nézve pedig urak, mint a többi." /Magyar falu 119. o./. Ez az elkülönülés a pusztán belüli elhelyezkedésben is megnyilvánult. Amennyiben a nagyüzem nyáron időszaki /summás, arató, cséplő stb./ munkásokat is foglalkoztatott azokat a pusztá félreeső helyén helyezték el. Szállásuk legtöbbször istálló vagy pajta volt. A pusztai településen belüli elkülönüléshez nagyban hozzájárult, hogy egyes nagygazdaságok szándékosan elzárták az agrárproletáriátus különböző rétegeit. Ezt az elkülönülést nemcsak a külön szállás és étkezés, hanem az is előmozdította, hogy pl. az időszaki munkások külön munkacsoportokban dolgoztak. Az idénymunkások elzártan való életüket szolgálta pl. az előszállási uradalomban a munkaszervezős azon kitétele, hogy a pusztát csak az uradalom engedélyével hagyhaták el.

Erdei Ferenc a "Magyar falu" c. munkájában megalkotta az **u r a d a l m i f a l u** fogalmát. Az uradalmi falu nem egész és nem teljes falu. Az összes paraszti falvaknál nagyobb arányban szorul kiegészülésre. Ez a falutípus - ha egy-két értelmiségi vagy iparos elő is fordult - összetételében és arányában legtöbbször agrárproletár szállás- és munkahelyül szolgált. A két világháború közötti uradalmi falvak számát 2000-re tette s ebből kb. 1300 Dunántulra esett. Népszámlálási adatokból történt számítások alapján a dunántúli uradalmi falvak népességét 160.000-re becsülte.

A nagyobb pusztákon, majorokban megtalálható volt: iskola, templom, üzlet és kocsmá. Erdei uradalmi faluja lényegesen különbözött mindenféle közönséges falutól. Az uradalmi falu két típusát különbözteti meg "az u. n. e s z m e i f a l v a k, ahol több uradalmi major egy igazgatási falu egységet alkot, s ezenkívül társadalmilag is megtörténhet a kölcsönös kiegészülés, akár közös templom, akár közös üzlet, akár egyes közös kiegészülés révén. A másik gyakoribb eset, amikor az u r a d a l m i f a l u e g y p a r a s z t f a l u v a l e g y ü t t alkot teljes falut, mind igazgatásilag, mind társadalmilag." /Magyar falu 116. o./.

Erdei az uradalmi falu legszembetűnőbb jellemzőjének a teljes elzártaságot tartja. Ezzel szembe állítja a tulajdonos szabad mozgási lehetőségét és külső kapcsolatainak fenntartását. A cselédek számára meg volt "a teljes és valószínűtlenül áttörhetetlen zárttság", s ehhez járult a legteljesebb szolgálati viszony.

A puszták népének számbelileg jelentős részét az uradalmi vagy gazdasági cselédség képezte, akik munkájukért nagyrészt természetbeni bért kaptak. A puszták szélén volt istállóiban vagy

dohányszárítókban helyezték el tavasztól őszig a legsürgősebb munkák elvégzésére szerződötött idénymunkásokat. A gazdaságok munkásokkal és a hivatalos rendelkezésekkel szembeni magatartását legjobban mutatja az időszakos munkások elhelyezése.

Az 1921. évi genfi nemzetközi munkaügyi konferencia határozatot fogadott el a mezőgazdasági munkások szállása és fekhelye tárgyában, amelyet a magyar nemzetgyűlés 1925. március 4-én iktatott törvénybe. A földművelésügyi miniszter az 1928. évi mezőgazdasági munkák biztosításáról kiadott körrendeletében részletesen ismertette a munkások szállásával kapcsolatos követelményeket. Eszerint a munkásszállásnak hideg időben fűthetőnek, minden munkásnak külön fekhelyének vagy ágyának kellett lennie. A munkások szállásai nemek szerint elkülönítendőek. A munkáscsaládok részére kijelölt lakóhelyek közül a gyermekek részére megfelelő berendezést kellett létesíteni. Istállók, aklok, pajták a munkások szállás/lakó/helyéül megfelelő átalakítás nélkül nem lettek volna használhatók. A földművelésügyi miniszter alárendelt hatóságaitól 1928. szeptember 1-ére jelentést kért be a szálláshelyek ellenőrzéséről. Nyilvánvalóan a beérkezett jelentések nagyon lesújtó helyzetről számolhattak be, mivel a földművelésügyi miniszter újabb körrendeletében is elismerte: "Arról értesültem, hogy az elszorított mezőgazdasági munkások elhelyezése /alvóhelyei, szállásai/ a közegészség és közérkölciség követelményeinek az országban több helyen nem felel meg. Gyakori pl. az az eset, hogy egyes gazdaságokban a munkások nemre való tekintet nélkül közösen vagy szálláshelyéül nem megfelelő istállóban vagy pajtában helyeztetnek el."

Az idénymunkások szállásainak jellemzésére tovább idézhetném még a népjóléti és munkaügyi miniszter rendeletét is. Az egyikben elrendelte a munkások részéről felhasználandó ivóvizek előzetes megvizsgálását, a másik rendelet a munkásszállások közegészségügyi és köztisztasági követelményeiről szólt. Ha a miniszteri rendeletekből itélnénk meg a két világháború közötti idénymunkások szálláshelyzetét, akkor minden rendbenlevőnek, rózsaszínűnek tűnne. A valóságban azonban rossz volt a helyzet: mire az 1930. évi szállásrendelet végrehajtására került volna sor a nagybirtokosok érdekképviseleti szerve, az OMGE /Országos Magyar Gazdasági Egyesület/ kérte a szállásrendelet "végrehajtásától, amelynek a gazdaságokra új terhetek hárítanának a jelenlegi súlyos gazdasági viszonyokra figyelemmel, egyelőre tekintsenek el." Az egyelőre való eltekintés teljesen egyet jelentett a rendelet hatályon kívül helyezésével. Ezek után azon sem csodálkozhattunk, hogy a két világháború közötti időszakban több gazdaság a szállással kapcsolatos esetleges panaszok elkerülésére - már a munkásszerződésbe felvette, hogy a munkások az istállóból vagy pajtából kialakított szálláshelyet megfelelőnek ismerik el.

A dunántúli pusztákra jellemző helyzet felvázolása után nézzük meg, hogy milyen körülmények között élt az agrárproletáriátus a falvak életében. A nagybirtok a helybeli mezőgazdasági munkásokat legtöbbször arató-cséplőknek szerződötette. Az aratóbandát az uradalom által kiválasztott aratógazda tartotta össze, értesítet-

te az elvégzendő munka helyéről és idejéről. A munka dandárját kitevő aratási és cséplési munkák mellett napszámos és részes munkát is kellett vállalniok.

Az uradalmi falu központját a nagybirtokos kastélya jelentette, s ezzel kifejezésre jutott, hogy a falu társadalmi-gazdasági, sőt politikai életére a nagybirtokos érdeke nyomta rá bélyegét. Látszólag különböző gazdasági és nyomorenyhítő akciókban vett részt, de döntő módon befolyással volt a falu agrárproletáriátusának életére is. Csak egyetlen tényt említenék: a két világháború közötti időben igen sok ellentét származott abból, hogy a nagybirtok milyen álláspontra helyezkedett a helyi mezőgazdasági munkásokkal szemben. Volt olyan hely, ahol a helybeli munkások mellett időszakos munkásokat is alkalmaztak. Olyan jelenségekkel is találkozunk, ahol a nagybirtok helyi munkásokat nem szerződtetett, hanem az idegen munkásokat sztrájk- és bérletöröknek alkalmazták. Az egyre nagyobb munkanélküliség sem hatotta meg a nagybirtokosokat, akik kijelentették, hogy az általuk felkinált bérért a helybeli munkások nem voltak hajlandók leszerződni. A nagybirtokosok és vezetőik álláspontja nemcsak a szerződtetésekre, hanem pl. a gazdasági cselédek és az időnyomunkások közti kapcsolatra is döntő hatással volt. Illyés Gyula "A puszták népe"-ben egy olyan ideális helyzetet ír le, amikor az uradalmi cselédek és az időnyomunkások, mint jó ismerősök üdvözölték egymást, baráti viszony alakult ki, megajándékozták egymást, szóval nagyon jól megfértek egymás mellett. Másutt ezt a két réteget igyekeztek egymástól elszigetelni, néhol szembeállítani, s nem jó szemmel nézték e két réteg közeledését, kapcsolatát.

A kastélyt körülvevő magas kerítés vagy park csak a tulajdon határát jelentette, s nemcsak az agrárproletáriátus életkörülményeire, hanem az egész falu életére, területi elhelyezkedésére is befolyással volt. A falu központjában helyezkedtek el a különböző kereskedések. A következő körben azok az iparosok foglaltak helyet, akiknek tevékenységükhöz nagyobb műhelyre volt szükségük. A falu önálló gazdálkodói döntő többségben egy-két utcára összpontosultak s ezt tükrözi a ma is élő "gazda utca" elnevezés. Az agrárproletáriátus igen szűkös körülmények között élt. Kis telkeken házuk általában egy szoba-konyhából állt, amihez néhol kisebb kamra is járult. A ház téglalapalaku és sárból vagy vályogból készült. Az agrárproletáriátus külön utcában vagy gyakran a falu periferiális körzetében lakott. Az uradalomba elszerződötteken kívül több olyan munkásember élt, aki napszámos, vagy alkalmi munkával kereste kenyerét. A falu szélére települt proletáriátus a falu társadalmának legalsó és legszegényebb rétegét képezte. A dunántúli nagybirtokosok minden eszközzel igyekeztek megakadályozni, hogy a faluszéliek szervezkedjenek vagy munkásegyletet alakítsanak. Ez az oka annak, hogy a Dunántúlon nem volt olyan sok, gazdag multtal és harci tapasztalattal rendelkező munkáskör, mint Tiszántúlon.

Az agrárproletáriátus települési elhelyezkedését ma már nemcsak a mai igényekhez képest szegényes kis házak, hanem egyes településrészek elnevezése is őrzi. Pl. Martonvásáron az első világháború után kiosztott földeket "proliföldek"-nek hív-

ták. A paraszti faluban a belmajorban dolgozó uradalmi cselédek számára emelt épület még ma is "cselédház". A negyvenes években a sokgyermekes agrárproletárok részére épített "ONCSA házak" sokáig külön negyedet képeztek a falu településén belül.

Az idő rövideje miatt nem vállalkozhattam a két világháboru közti agrárproletáriátus teljes bemutatására. Felszabadulásunkkal az "agrárproletár" szó rossz emlékké, s a lexikonok multat felidézõ címszavává vált. Az évek során ezek az emlékek egyre halványabbak lesznek, s ma már a két világháboru közti vagyoni helyzet szerinti társadalmi tagozódást az egyes településeken belül napról-napra egyre kevesebb épület őrzi.

Legujabban a statisztika figyelme a korábbiaknál határozottabban fordul az életkörülmények vizsgálata felé. Az elmult rendszerre vonatkozóan ezt főleg szociológusok végezték, így tehát nem kívánok idegen kertben virágot szedni. Céлом mindössze annyi, hogy röviden bemutassam az agrárproletariatus számának és arányának alakulását a századfordulótól a felszabadulásig, tehát lényegében addig az időpontig, amíg ez a fogalom létezett a magyar társadalomban. Remélem azonban, hogy ez a rövid ismertetés is alkalmas lesz arra, hogy kissé a számok mögé nézzünk.

Amikor a régi Magyarországot, a "hárommillió koldus" országnak nevezték, ennek a hárommilliónak a "derékhadát" az agrárproletárok adták. Köztudomásu, hogy Magyarország a felszabadulásig alapvetően mezőgazdasági jellegű ország volt, ahol a kapitalizmus lassu fejlődése mellett még igen erős feudális maradványok éltek. A legujabb, 1980. évi népszámlálás adatai szerint az ország aktiv keresőinek 42 %-a dolgozott az iparban, építőiparban és mindössze 18,5 %-a a mező- és erdőgazdálkodásban. Ezzel szemben az I. világháboru előtt a keresőknek 60 %-a dolgozott az őstermelésben és csak 18 %-a az iparban, építőiparban. /Az "őstermelés" megnevezés lényegében a mező- és erdőgazdálkodást foglalta magában. / 1941-ig az előbbi 48 %-ra csökkent, az utóbbi 25 %-ra nőtt, tehát még mindig közel 2-1 volt az arány.

A döntően mezőgazdasági jelleg Fejér megyére még inkább vonatkozott. Itt 1910-ben az aktiv keresőknek 65 %-a dolgozott az őstermelésben és nem egészen 15 %-a az iparban, építőiparban. A két világháboru között az arányeltolódás még az országosnál is kisebb volt. 1941-ben - 30-as évek számottevő iparosítása ellenére - még mindig 59 % volt az őstermelés és csak 18 % az ipar, építőipar aránya, tehát a mezőgazdaság tulsulya több mint háromszoros volt. /Itt kívánom megjegyezni, hogy Fejér megye alatt a történeti Fejér megyét értem, - Székesfehérvárral együtt. Bár a megyehatárok a II. világháboru után változtak, a hozzászólásomban előkerülő tendenciákat ez lényegében nem befolyásolja./

A megye mezőgazdaságát a nagybirtok nyomasztó tulsulya jellemezte. Különösen vonatkozik ez a vizsgált időszak első részére, az első világháboru előtti korszakra József Attila ezt írta: "Ki-

tántorgott Amerikába másfélmillió emberünk". Tudjuk, hogy a ki-tántorgók igen nagy része a reménytelen helyzetű agrárproletá-rokból került ki.

Az 1897. évi gazdalajstrom tanúsága szerint ekkor Fejér me-gye földbirtokai területének 11 %-a négy 10.000 kh-nál nagyobb nagybirtokhoz tartozott. A Zirci Apátságban Hercegfalván /ma Mezőfalva/ 31 ezer, gr.Wimpffen Szigfridnek Ercsiben 19 ezer, gr. Eszterházy Miklósnak Csákváron 17,5 ezer, gr.Zichy Nándornak Pusztaszabolcson közel 11 ezer holdas földbirtoka volt. Az 1000 kh feletti nagybirtokok összes területe több mint 400 ezer hold volt, az összes földbirtok 59 %-a.

A vizsgált időszakban - főként könnyelmű, pazarló életmódja miatt - több nagybirtokos tönkrement, helyüket általában közép-birtokok foglalták el. Ez országosan jellemző volt, így Fejér megyében megmaradt a nagybirtokoknak az országosnál jóval na-gyobb aránya. Az 1935. évi országos mezőgazdasági összeírás ide-jén Fejér megyében az 1000 kat. hold feletti nagybirtokokhoz tartozott a megye gazdasági összes területének 40 %-a, szemben az országos 22 %-kal. Ugyanakkor a földbirtok nagyság szerinti polarizációja a másik végleten is megmutatkozott. Az 1 kat.hold alatti törpebirtokok aránya magasabb volt az országosnál. Míg a megyében gazdasággal rendelkezők 44,5 %-át kitevő 1 kat. hold alatti törpebirtokok a földterület 1,7 %-át mondhatták maguké-nak, a 0,2 %-ot kitevő nagybirtokosoké volt a földterület 40 %-a.

A nagybirtokok hatalmas területén természetesen megfelelő munkaerőre volt szükség. Így Fejér megyében a nagybirtokok terü-letével együtt az agrárproletárok aránya is az egész vizsgált időszakban az országos átlagot jóval meghaladó volt. Különösen is vonatkozik ez a gazdasági cselédekre. 1900-ban a földművelés-sel főfoglalkozásképpen foglalkozó népességnek országosan 10 %-a, Fejér megyében közel 22 %-a volt gazdasági cseléd. A megyében dolgozó gazdasági cselédeknek 62 %-a 1000 hold feletti nagybirtok-on dolgozott. /Országosan 26 % volt ez az arány/.

Az akkori Magyarország földműveléssel foglalkozó keresőinek 1,3 %-a, a nagybirtokok gazdasági cselédeinek közel 7 %-a dolgo-zott Fejér megyében. A mezőgazdasági munkások aránya a megyében 33 % volt az országos 28 %-kal, az összes agrárproletár dolgozóé 54,8 % az országos 38,4 %-kal szemben /a földműveléssel foglalko-zó keresőkön belül/.

Az első világháborúig ezek az arányok nem változtak számot-tevően. Az első világháború után a háborús eseményeket majd a te-rületcsatolásokat és az ezzel kapcsolatos népmozgásokat követően a helyzet kedvezőtlenebbé vált. Csökkent ugyan a gazdasági cselé-dek aránya /18 %-ra/ a mezőgazdasági munkásoké viszont jelentősebben emelkedett /40 %-ra/, így az agrárproletárok együttes aránya is nőtt /58 %-ra/. Kedvező irányú változás csak az 1920-as években történt, amikor a gazdasági cselédek aránya ugyan néhány tízed százalékkal nőtt, de a mezőgazdasági munkásoké több mint 12 %-kal csökkenve az országos aránnyal vált megegyezővé. Az agrárproletá-rok együttes aránya 46 %-ra csökkent, így közelebb került az or-

szághoz, amely 38,4 % volt az 1930. évi népszámlálás idején. Ebben az időpontban a megyében a mezőgazdasági keresők száma 72,3 ezer volt, 8 ezerrel több, a gazdasági cselédeké 13,3 ezer, hatszázzal, a mezőgazdasági munkásoké 20 ezer, ezeröttszázzal kevesebb mint a századfordulón.

Az 1941. évi népszámlálásról - a közbejött háborús események miatt - ugyanilyen részletezésű feldolgozás nem készült. Az a tény azonban, hogy az őstermelés 80 ezer dolgozója közül az önállóak aránya 34 % volt, a "segédszemélyzet"-é 43 %, arra enged következtetni, hogy az önálló birtokosok, bérlők aránya nőtt, az agrárproletároké csökkent, bár még így is magasabb volt az 1930. évi országos aránynál is.

Mint említettem, az agrárproletáriátus életkörülményeivel nem kívánok foglalkozni. Ez a téma külön tanulmányt érdemel, nálam avatottabb hozzászólók részéről. Néhány szót azonban szeretnék szólni a keresők és az eltartottak arányáról, mivel bizonyos vonatkozásban ez is rávilágít a családok helyzetére. Ezt a kérdést a vizsgált időszakban az jellemezte, hogy egy részről Fejér megyében a keresőknek általában több eltartottról kellett gondoskodni az országos átlagnál, másrészt az őstermelők közt a megyében is, országosan is az átlagnál nagyobb volt az eltartottak aránya. Az 1910. évi népszámlálás idején országosan 136, a megyében 151 eltartottról kellett 100 keresőnek gondoskodni. Az őstermelők közt országosan 145, a megyében 160 eltartott jutott 100 keresőre. Itt kívánom megjegyezni, hogy a népszámlálás akkori fogalma szerint az összes keresők számában a nyugdíjasok is benne voltak, minthogy azonban ezek külön foglalkozási fősoportot képeztek, az őstermelők számában már az aktív keresők száma szerepel keresőként. A nyugdíjasok száma ekkor azonban még olyan csekély volt, hogy ez a tendenciákat nem befolyásolta.

Az agrárproletárokon belül lényeges volt az eltérés a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások közt, különösen Fejér megyében. A mezőgazdasági munkások közt országosan 133, a megyében 142 eltartottról kellett 100 keresőnek gondoskodni, a gazdasági cselédek közt országosan 152-ről, a megyében 208-ról. Ez az igen magas szám egyrészt azzal függ össze, hogy ennél a társadalmi csoportnál általában nagyobbak voltak a családok, de hozzájárult a kereső nők rendkívül alacsony aránya is. Az említett időpontban /1910-ben/ országosan a mezőgazdasági munkássághoz tartozó nőknek 19,6 %-a a gazdasági cselédséghez tartozóknak 3,2 %-a volt kereső, a megyében viszont 13,1 %, illetve 0,4 % volt ez az arány.

Rövid hozzászólásban a kérdés szociológiai vonatkozása nélkül, csak néhány statisztikai adatot ismertettem Fejér megye agrárproletáriátusáról.

Azt hiszem azonban ez a néhány - talán száraznak tetsző - adat is elég arra, hogy kissé rávilágítson: milyen sokat jelentett 1945-ben éppen ennek a társadalmi rétegnek a demokratikus kormányzat egyik első rendelkezése a földreformról, a nagybirtokrendszer megszüntetéséről.

ZÁBORSZKY MIKLÓS: CSÓR A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A község Székesfehérvártól 10 km távolságban fekszik kb. féluton a város és Várpalota között. Lakossága 1970-ben 1635 fő /1/. Lakói ma elsősorban iparral foglalkoznak, de a felszabadulásig mezőgazdasági település volt.

Az első rendelkezésünkre álló adat 1256-ból való /2/, amikor már több birtokos tulajdona.

A középkorban többször változtatta birtokosait, a török idők alatt, mivel a végvonalak közelében fekszik, elpusztul, de még a török kitakarodása előtt újratelepítik /3/. 1685-re csak 3 lakott és 27 lakatlan telke volt /4/, 1720-ra 20 családfő lakik itt /5/.

1830-ban az összlakosság 1819 /6/, 1846-ban 34 jobbágy, 53 házas és 52 háztalan zsellér lakott itt /7/. A község földesura a török kiűzése után Mecsery Ádám lett /8/. Mint a legtöbb földbirtok esetében, úgy itt is a család egyeneságának kihalása után a XVIII. század közepén hosszú pereskedés következett, míg végül a falu a Marich és Nedeczky családok kezébe került /9/.

A község lakossága a kapitalista időszakban - bár lassu ütemben - csökkent. 1869-ben 1723, 1941-ben csak 1468 /10/. A csökkenés oka rendkívül egyszerűen magyarázható. A gyenge minőségű földek kevés embert tudtak eltartani, így folyamatos elvándorlás történt. A környező két település Székesfehérvár és Várpalota iparosítása még nem indult meg.

A lakosság gyakorlatilag teljesen a mezőgazdaságból élt. 1900-ban 85 %, 1941-ben 79 % /11/.

A határ megoszlása %-ban /12/

	szántóföld	rét	legelő	erdő	szőlő	kert	egyéb
1909.	33	22	34	3	1,1	1,1	4
1913.	33	22	34	3	0,9	1,1	3
1935.	33	22	31	3	0,9	0,8	8

A földek tulnyomó többsége az 1909. évi kimutatás szerint 6-7-8. osztályu, és az erdők is ide esnek.

Az adatok szerint a XX. században semmiféle változtatás nem történik, csak a legelők válnak fokozatosan terméketlenné.

Érdeemes egy pillantást vetni az uradalmak és gazdák földjeinek arányára /13/. 1935-ben a Nedeczky és Somsich uradalmakon a legelő és szántóföld aránya 70:30, ugyanez a gazdák esetében 15:85.

A kimutatásból világosan látszik, hogy a legelők elsősorban a nagybirtok, a szántóföldek a parasztek kezén voltak.

A mezőgazdaság döntő hányada az állattenyésztésé. A rétek és legelők összegben a határ több mint 50 %-át tették ki.

Az állattenyésztés adatai /14/

	ló	szarvas- marha	ebből i- gásökör	juh	sertés	számár
1911.	335	703	120	4125	728	7
1935.	336	435	10	1414	772	3
1942.	352	821	45	237	976	1

A legelők aránya azt mutatja, hogy elsősorban legeltetés folyt, de lényeges a takarmánytermelés is. 1936-ban 285 hektár a kukorica /a szántóföld 20 %/, 1937-ben 109 hektár a zab vetésterülete. Az árpa a telkesgazdák esetében 1901-ben 8 q-ás holdankénti /13,6 q hektáronként/, az uradalmakéban 6 q-ás holdankénti /10,2 q hektáronkénti/ átlagot hozott /15/.

Lovat elsősorban a gazdák tartottak. Igaerejükre mindig nagy szükség volt. Az uradalmakban lovat és szarvasmarhát egyaránt tartottak igavonás céljára /16/.

Szarvasmarhát csak a gazdaságban használták igazásra. A parasztek a teheneket fejték. A borjút általában felnevelték és az ökröket felnevelés után értékesítették.

A szarvasmarhák száma feltűnő módon megnő, ami a juhászat csökkenésével függhet össze. 1901-ben tejszövetkezet is működött /17/. Erről később nem tudunk.

A juhászatot elsősorban az uradalmak folytatták. Egy időben a parasztek is tenyésztettek juhot, tenyésztését azonban kizárólag gyapjáért folytatták, melléktermékeit /husát, tejét/ nem értékesítették.

Elsorvadása összefügghet a legelők romlásával, és az osztrák vámpolitikával, mely az ausztrál gyapju behozatalának kedvezett.

Fejlődött a sertésenyésztés. Sertést még a gazdasági cseléd-ek is vágtak, hisz ünnepi ebédjükön az év legnagyobb részében füstölt húst fogyasztottak /18/.

A szántóföldek termékei között a takarmánynövényeken kívül legfontosabb a buza volt.

1936-ban 237 hektáron /a szántóföldek 16 %-án/ termelték /19/. 1901-ben a gazdáknál 10 q-ás a holdankénti /17 q-ás hektáronkénti/, ugyanakkor az uradalmaknál csak 5,5 q-ás az átlagtermés holdanként /9,35 q hektáronként/. A telkesgazdák jobb eredményei onnan származnak, hogy nyaranta 4-szer is szántanak egy 1901-es adat szerint /20/.

A Somsich birtokot 2000 □-öles kertészet egészíti ki, mely a család szükségletét fedezi. A kertészetben paradicsomon, paprikán és káposztán kívül a francia konyha kellékeiként egyéb növényeket is termeltek /21/.

Egészeiben mégis úgy látszik, a parasztok jobban gazdálkodtak mint az uradalmak.

Állítólag a 20-as években olyan hírek keltek szárnyra, hogy hatalmas kertészet lesz az egész Sárret, de ebből semmi nem vált valóra. A szőlészet, mely a jobbágyvilágban a lakosság egyik legfőbb jövedelme volt, a században teljesen jelentéktelen lett, nyilván a filoxéra pusztítása miatt.

Jelentéktelen volt a gyümölcstermelés is /22/.

	1895.	1935.
almafa	318	412
körtefa	355	413
cseresznye	734	413
meggyfa	1630	479
őszibarackfa	492	1128
kajszibarackfa	235	759
szilvafa	1726	1362
diófa	635	438
mandulafa	311	594
eperfa	905	285

1931-ben működött egy Halastó rt. is, mely akkor évente 10 vagon halat szállított külföldre /23/. /Ez később mint a Pappenheim uradalom része szerepel/.

A földbirtokviszonyok sem változtak a korszakban lényegesen.

A határ %-os megoszlása /24/ 1935-ben

5 kh-on	aluli gazdasághoz tartozik	6
5-50	kh-as gazdasághoz tartozik	23
50-100	kh-as gazdasághoz tartozik	6
100-500	kh-as gazdasághoz tartozik	4
500-1000	kh-as gazdasághoz tartozik	9
1000	kh-as gazdasághoz tartozik	49

A parasztságot sokáig még telkek szerint osztályozták /25/. E szerint:

	1863.	1904.
egész telkes	1	9
3/4 telkes	2	-
1/2 telkes	35	23
1/4 telkes	17	20
Ö s s z e s :	55	52

Az urbéri pátens után 26,5 jobbágytelek került a gazdák kezére, ehhez képest 1907-ig lényegesen nem változott a jobbágytelkek száma. 1907-ig a legelő egy részét is feltörhették. 1910-ben a 10-100 kh-as gazdák száma 49, az 50-100 kh-as gazdáké 2 /26/.

1931-ben a 20-50 kh-as gazdák száma 15, az 50-100 holdasoké 4 /27/. Az egykori 1/4 jobbágytelkek sokáig együttmaradtak, viszont polarizáció is folyt, melyet elősegített a Nedeczky birtok parcellázása.

A gazdákat a falu életében egészen a felszabadulásig a jobbágyvilág emlékeként, egész heles, félheles és fertály birtokosként osztályozták /28/.

A gazdák kezében volt az ő birtokaik vadászati joga is /29/. A telkesgazdák szervezete egész a felszabadulásig megmaradt. 1936-ban is rendelkeztek 191 kh legelővel. Hasonló módon a zsellér közösség is rendelkezik legelővel, ennek nagysága 1946-ban 75 kh /30/.

A birtokos parasztság természetesen összefolyik a nincstelekkel és zsellérekkel.

1907-ben 264 törpebirtokos és 75 cseléd szerepel a kimutatásban, 1930-ban az 1-10 kh-as birtokos 172, az 1 kh-on aluli cseléd 67 /31/.

A parasztnál a század elején ha az egykezés még nem is mutatható ki, már a század elején világosan látszik a tulszaporodás elleni védekezés. Míg a törpebirtokos és napszámos esetében a két-tőnél több gyermekes családok 85 %-a, addig a telkesgazdák esetében az arány csak 62 % /32/.

1925-ben két nagybirtok /Somsich Józsefné és Szögyén Marich örökösei/ és egy középbirtok volt a község határában.

A legeltető nagybirtok kevés cselédet foglalkoztatott. A Somsich uradalomban a volt főkertész emléke szerint a konvenció 19 q gabona /buza, árpa, rozs/ 1 kh földhasználat, szabadtüzelés, ezenkívül mindössze 40 P "fertálypénz" volt. Egyes kiemelt munkások, mint a főkertész, még az általa előállított termények 10 %-át is megkapta. Nyárra a szegények közül aratókat szerződtettek /33/.

A gazdák közül még a jobbmóduak is elmentek szénát gyűjteni az uradalomba, egyéb kapcsolatuk az uradalommal nem volt /34/.

Az ellenforradalom földreformja 371 kh szántóföldet és 4 kh házhelyet osztott ki.

1921-ben készült jelentés szerint kishaszonbérletet nem adtak ki, de a Somsich és Nedeczky uradalmakból kellő nagyságú földet adtak ki részesművelésre a szegényeknek, a hadirokkantak és hadiözvegyek ingyenes kertet kaptak és 2-2 hold feles tengerit. 50-en igényeltek házhelyet. E célra Somsich ajánlott fel birka- legelőt /35/.

A Nedeczky féle 1000 kh-as uradalmat sikerült a szegénységnek felvásárolnia a főispán szerint /36/. Persze valószínűbb az, amit az egykori cseléd emleget, ti., hogy a felosztott birtokból csak a jómódu gazdák tudtak vásárolni /37/.

Ipari vállalkozások száma teljesen jelentéktelen, és csak a helyi szükségletet elégítette ki.

Egyedül a malomipar termelése volt jelentősebb, 1900-ban 16-an dolgoztak a malomiparban /38/.

A molnárok kocsisaikat a szomszéd falukba is elküldték és ott "csengettyűzéssel" keresték fel ügyfeleiket, köztük erős rivalizálás is folyt /39/. A községi szabályrendelet 1888-ból származik. A képviselőtestületnek 34 tagja van /17 virilista, 17 választott/. Az előljáróság: bíró, jegyző, törvénybíró, 4 esküdt, közigyám, községi és adópenztárnok, körorvos.

1900-ban határozatot hoztak segédjegyzői állás létesítéséről.

A választók száma 1892-ben 100 /6,4 %/, 1926-ban 627 /39,3 %/ /40/.

Működik a század elején tűzoltóegylet /41/. Létezik egy Kőlcsonős Segélyző Egylet, mely azonban olyan gyengén működik, hogy már 1874-ben a pénztáros 23.000 Ft-ot el tudott sikkasztani.

1898-ban Katolikus Kör is működik. Ezeken kívül csak levente és lövészegylet létezik a Horthy korban, melynek vezetője a jegyző /42/.

A körorvos már 1897-ben helyben lakik. 1901-ben két szülész-nő is működik. 1897-ben kórházat is emlitenek /mely alkalmasint szegényház lehetett/. Csak 1922-ben határozza el a képviselőtestület gyógyszertár létesítését /43/.

Az iskolában 3 tanító működött az egész korszakban /2 katolikus, 1 református/. A tankötelesek száma 1897-ben 270. 1902-ben 178 katolikus, 105 református tankötelesről tudunk /44/. Az iskolák helyzetére jellemző, hogy az 1917/18-as tanévben míg a katolikus iskola I. osztályába 39 gyereket irattak be /köztük 15 ismétlőt/, addig a VI. osztályba csak 6-ot. A tanítás szeptember végén kezdődik és május végén volt a vizsga /45/.

A parasztság politikai aktivitása minimális lehetett és úgy látszik ingadozott. 1899-ben a választók fele néppárti, fele kormánypárti, 1904-ben 36 % szabadelvű, 8 % csak a néppárti és 56 % függetlenségi /46/.

Amennyire közömbös a lakosság országos ügyekben, annyira heves harcok folynak a községházán.

Igy felháborodottan tiltakozik a képviselőtestület 1887-88-ban a jegyző ellen, mikor az saját jelöltjét akarja beültetni a bírói székbe, 1895-ben az ellen, hogy az anyakönyvvezetés költségeit a község fizesse /47/.

Jellemző, hogy a református lelkész azért tiltakozik Varga János előljáróvá választása ellen 1903-ban, mivel az gazdai hatalom alatt áll.

Jellemző visszaélés az is, hogy a község 1894-ben a szegény-pénztárból építteti fel a közbúvághidat /48/.

Az első világháború idején 306 bevonuló közül 52 esett el /49/.

A falu elmaradottságát mutatta, hogy a sok szenvedés ellenére 1918 novemberében sikerült a református lelkésznek elérnie, hogy a népgyűlés gr. Somsich Józsefet válassza elnöknek /50/.

Ennek dacára november 24-én szociáldemokrata népgyűlés volt a községben, és a párt Fejér megyei szervezete agitációs tevékenységet fejtett ki /51/. A munkástanács 1919. április 10-én alakult meg. Tagjai közül Varga Barnabás a járási tanácsba került /52/.

Sajnos, mint a legtöbb községben, itt sem rendelkezünk elég adattal a Tanácsköztársaság koráról, de hogy a lakosságban nem bizott a jegyző, azt világosan mutatja, hogy mikor a polgárőrséget fel akarják fegyverezni, erre a jegyző csak a tűzoltótestületet tartja alkalmasnak /53/.

A politikai élet megindulását érdekesen mutatják a községbe járt hírlapok. Száma szerint legtöbben 1926-ban a kisgazda irányzatú Magyarországot járatták /54/.

Ujságra természetesen csak a jobb módú gazdák fizethettek elő, de a 30-as évek vége felé már a cselédemberek is kezdtek rádiót is venni. A parasztok és cselédek semmiféle megmozdulásáról nem tudunk, "a csendőrségtől semmit sem csinálhattunk" - vallja az egykori zsellér /55/.

A községházán viszont tovább tartott a jegyző és a Somsich uradalom vitája, mely a jegyzőnek Zámolyra helyezésével oldódott meg. Erős lehetett a nyilas nyomás is, hisz 1938-ban a nyilas párt tagjai közül a leventéket törölték /56/.

Végezetül az életszínvonal stagnálására mutat, hogy a lakóházak száma 1900-tól 1930-ig 272-ről csak 284-re emelkedett, és ebből a kő, valamint téglapépületek száma még némi csökkenést mutat /57/.

J e g y z e t e k

- /1/ Népszámlálási adat
- /2/ DL. 83 128.
- /3/ Uet C. 37/19 Dic Vesprém, 1623
- /4/ Uet C. 7/32.
- /5/ OL Archivum Regni Conscriptio com. Albensis. 1720.
- /6/ Magyar Statisztikai Szemle 1938. 3. sz. 2591.
- /7/ Fm. L. Conscriptiones dicales 1846 Csór
- /8/ Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után Fejér megyei Történeti Évkönyv. V. 1971. 175. 1.
- /9/ OL NRA f.: 1475. n. 7.
- /10/ Péntes Ferenc: Fejér megye gazdasági statisztikája az 1869. évre. Népszámlálási adatok.
- /11/ Népszámlálási adat
- /12/ KSH - Földterület - Községsoros adatok
F.m.L. Fejér megye községeinek területe, és tiszta kataszteri jövedelme 1909.
- /13/ Gazdacimtár 1935. - Magyarország állatállománya, gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935-ös évben.
- /14/ KSH Állattenyésztés - Községsoros adatok
- /15/ FM.L.: Fejér megyei Gazdasági Felügyelőség iratai 1935. szeptember 24. Székesfehérvár és Vidéke 1901. aug. 1.,
Zách József: Fejér megye topográfiai statisztikája, politikai, egyházi és nemzetgazdasági helyleírás. Székesfehérvár 1863.,
- KSH Növénytermelés - Községsoros adatok.
- /16/ Józsa József 72 éves volt gazdasági cseléd és Sági István 75 éves volt 15 kh-as gazda visszaemlékezése.
- /17/ Székesfehérvári Naptár 1901. és Józsa József közlése
- /18/ Józsa József közlése
- /19/ KSH - Növénytermelés - Községsoros adatok
- /20/ Székesfehérvár és Vidéke 1901. aug. 1., F.m.L.: Fejér megyei Gazdasági Főfelügyelőség iratai 1931. szeptember 24.
- /21/ Józsa József közlése
- /22/ A Magyar Szent Korona Országainak mezőgazdasági összeírása, 1895. - Magyarország mezőgazdasági összeírása, 1935.
- /23/ Gazdacimtár 1935.
- /24/ Magyarország mezőgazdasági összeírása 1935.
- /25/ Zách i.m., Fm.L. Fejér megyei alispánjának iratai - Csór /lejjebb Alisp./
- /26/ Népszámlálási adatok
- /27/ Fejér vármegye és Székesfehérvár ismertetője az 1931-32. évre. Budapest, 1932 /lejjebb Fm.ism./ 268. o.
- /28/ Józsa József közlése

- /29/ Alisp. 1897.
- /30/ Gazdacimtar 1930., Alisp. 1907., Fm.L. Községi iratok Csór község 1946.
- /31/ Népszámlálási adatok 1930., Alisp. 1907.
- /32/ Alisp. 1907.
- /33/ Józsa József közlése
- /34/ Sági István közlése
- /35/ Alisp. 1921-30.
- /36/ Fm. L. Fejér vármegye főispánjának bizalmas iratai 1937-47.
- /37/ Józsa József közlése.
- /38/ Népszámlálási adat
- /39/ Józsa József közlése
- /40/ Alisp. 1888-1900.
- /41/ Székesfehérvári Naptár 1901.
- /42/ Alisp. 1877., Székesfehérvári Naptár 1898.
- /43/ Alisp. 1897., Székesfehérvári Naptár 1901., Fm.L. Törv.Biz. 1922.
- /44/ Alisp. 1902.
- /45/ Fm.L. A csóri r.k. iskola iratai
- /46/ Fm.L. Fejér megye főispánjának bizalmas iratai 1899., 1905.
- /47/ Alisp.: 1887., 1888., Fejér megyei Napló 1895.
- /48/ Alisp.: 1903., 1894.
- /49/ Fm. ism. 268. o.
- /50/ Salamon Konrád: A községi Nemzeti Tanácsok Fejér megyében az első világháború idején. Fejér Megyei Történeti Évkönyv I. 79. o.
- /51/ A munkásmozgalom Fejér megyei története 1918-19. Tanulmányok, dokumentumok Székesfehérvár 1919., 31. o., 280. o.
- /52/ Dani-Kadácsiné: A tanácsok megalakulása Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyvek II. 249. o.
- /53/ Fm.L.: Fejér megye főispánjának bizalmas iratai 1921-23.
- /54/ Fm.L.: Fejér megye főispánjának bizalmas iratai 1926.
- /55/ Józsa József közlése
- /56/ Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919-45. Bp. 1980. 150. 1., 216. o.
- /57/ Népszámlálási adat

LASKY GYULA: AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER FÖLDBIRTOKREFORMJA
LOVASBERÉNYBEN

Fejér megyében a Tanácsköztársaság megdöntése után azonnal intézkedéseket vezettek be a mezőgazdasági proletárok gazdasági érdekei ellen. Hatálytalanították a kollektív szerződéseket, maximálták a napszámosbéréket és az aratórészt.

A Tanácsköztársaság idején a szegényparasztoknak művelésre átadott földeket 1919 ősziig bérletként hagyták meg.

A mezőgazdasági termékek hiánya állandó drágulást eredményezett. A mezőgazdasági proletárság helyzete állandóan rosszabbodott. A birtokosok is igyekeztek bosszút állni rajtuk: a "19"-esek nem kaphattak részművelésre földet, sok helyen még napszám munkára sem alkalmazták őket. A megyében több helyen sztrájk keletkezett. Az állam gabonaszükségeit katonai erő igénybevételel tudták csak beszédni /1/.

Igy érthető, hogy 1920. második felében egyre hevesebben zajlik a vita Fejér megyében is a földreformról. A földreform szükségességéről még a nagybirtokosok többsége is meg volt győződve. A végrehajtás módját illetően azonban megoszlottak a vélemények. A nagybirtokos arisztokráciát az OMGE, a parasztságot a kisgazdapárt Nagyatádi-féle szárnya képviselte. Nagyatádi programja minden 500 holdon felüli nagy- és középbirtok megváltását követeli. Az így megváltásra kerülő mezőgazdasági földterületből a földnélküliek legfeljebb 3 holdat, a kisbirtokosok pedig annyit kapnának, hogy földjüket 15 holdra egészítsék ki. Nagyatádi programja a földek kiosztását a községi előljárásságra kívánja bízni /2/.

A különböző álláspontokkal kapcsolatos viták jól nyomon követhetők Fejér megyében is. A helyi lap 1920. november 21-én a következőket írja: "Ma közismert, hogy a földművelés milliőinak érdekével ellentétes a szociáldemokrácia eszméje. Mégis ezek a tanítások talajt találtak a szegényparasztok körében. A kormányon a sor tehát, hogy a proletárdiktatúrában csalódott szegényparasztok milliőinak bizonyítsa, hogy igazi érdekeit nem a szociáldemokrácia, hanem az ellenforradalmi rend képviseli." Ezért kell a jól felfogott földreformot rugalmasan megvalósítani. Ugyanakkor sürgetik is a reformot, hogy a földkövetelő mozgalmakat csillapítani tudják. A nagybirtokosok többsége azonban nem tartja alkalmasnak a földigénylők többségét. Szerintük az agrárlakosság nagy része nem értett még arra, hogy földet kapjon.

Lyka Döme pázmándi nagybirtokos javasolja, hogy a szegényparasztság politikai tudatformálást kapjon. Nyilván, hogy az ellenforradalmi rendszer odaadó hívei legyenek. Károlyi József főispán azonban a hivatalos hangnemet üti meg a reformmal kapcsolatban. Igyekszik megértetni a nagybirtokosokkal a reform célját. Koncepciója az ellenforradalmi rendszer erősítését szolgálja és célozza. Szerinte a földreform erős parasztságot fog teremteni, amely a nemzet gerince /3/.

A különböző álláspontok vitáját végül is lezárta az 1920. augusztus 17-én törvénybe iktatott rendelkezés /a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezések 1920. 36. t.c./, amelyből végül is hiányzott Nagyatádi tervezetének fontos tétele, az 500 holdon felüli nagy- és középbirtok megváltásának kimondása.

A földreform végrehajtását az Országos Földbirtokrendező Biróságra bízták /4/. A nagybirtokos Fejér megyében azonban még továbbra sem csillapodtak a kedélyek.

Erdemes idézni Felsőbüki Nagy Pál főispán 1922. augusztus 27-én kelt leveléből, amelyet elküldött a miniszterelnöknek, a belügyminiszternek és a földművelésügyi miniszternek. Ő a földreform végrehajtásában látja annak okát, hogy a megyében az agrárlakosság helyzete tovább romlott. Levelében észrevehető a félelem is:

"Meggyőződéseem, hogy százakra, családtagjaikkal ezrekre fog menni azoknak a legrosszabb és legkevésbé megbízható cselédeknek a száma, akik január 1-re nemcsak el látás, de fedél nélkül is fognak maradni."

A későbbiekben ezt írja: Éppen ezért aggályosnak tartom azt az irányt, amelyet az Országos Földbirtokrendező Biróság maga elé tűzni látszik. A legutóbbi időben ugyanis több olyan ítéletet hozott, amelyek azt a benyomást keltik bennem, hogy az OFB intenciója a földbirtokreform minél nagyobb kiterjedésben való keresztülvitelét célozza. Tisztában vagyok azzal, hogy az OFB független bíróság, amely a törvény alapján hoz ítéletet, de talán meg lehetne előtte világítani a közelgő veszélyt és társadalmi megrázkódtatást, amelyet a föld egészségtelen és átmenet nélküli hirtelen feldarabolása fog szükségképp maga után vonni. A reform keresztülvitele nem hoz megnyugvást. Sürgősen kell a reformot keresztülvinni, de nem nagy kiterjedésben /5/.

A főispán sürgeti ugyan a reform keresztülvitelét, de az OFB körülményes és lassu eljárása miatt rendkívül nehezen haladt a földek kiosztása. 1923. tavaszán a miniszterelnökség sürgeti a reform végrehajtását, ennek érdekében a megváltási eljárásokról tájékoztatást vár.

Felszólítja a megyét, hogy a községi előljárástól rendszeres jelentéseket kérjenek a reform munkálatairól, az igénylők számáról, az érdekelt birtokosokról /6/.

A főispán egy másik levélben visszautasítja azt a vádat, hogy a vármegyék akadályozzák a földreform munkálatait. A lassu haladás oka szerinte az, hogy a Földművelésügyi Minisztérium

nem ad elég szakértőt. Mindezek ellenére 103 község közül 34-ben volt már eddig kishaszonbérleti eljárás és 6322 kérelmező közül 3833 igényjogosult részére 5768 kat. hold szántóföld került kiosztásra.

A 34 község közül az egyik Lovasberény község volt, ahol már 1922-ben volt sürgős házhelyrendezés. A 16.247/1922. OFB számu ítélet alapján már megváltottak 106 kat.holdat az Eszterházyak csákvári birtokából, ill. a Cziráky hitbizományból 227 kat. holdat.

A végleges birtokrendezésre hosszas halogatás után 1925. tavaszán került sor.

Az alábbiakban ismertetem az OFB lovasberényi eljárását, amely alapján képet kaphatunk a földbirtokreform lényegéről.

Az OFB 9 pontban ítélik az lovasberényi kérelmezők ügyében. A T. 1. pont kijelenti, hogy a Cziráky földbirtokból az OFB megszerez megváltás útján 46 házhelyet /átlag 400 öl/.

A T. 2. pont a mezőgazdasági művelés céljaira megváltott területeket említi. Ezeknek megosztását azonban 11 pont részletezi az alábbiak szerint.

A T. 2. pontban írt ingatlanokból a lovasberényi .m. kir. csendőroros részére 5 kat. holdat, a lovasberényi református egyház részére a másodtanítói javadalom kiegészítése céljából 6 kat. holdat, Petrovics Pál továbbszolgáló katonának /a m. kir. honvédelmi miniszter átirata/ 4 kat. holdat, és a Vitézi Szék részére vitézi telkek céljára 160 kat. holdat juttatott. A házhelyeket és a többi megváltott területeket pedig azoknak a kérelmezőknek juttatja, akik a tárgyalási jegyzőkönyvben lévő, s a tárgyalást vezető bíró által átvizsgált, ehhez az ítélethez hiteles másolatban csatolt 2. jelzéssel ellátott összeírásban névszerint felsorolva vannak, mégpedig az egyenként kiosztandó olyan darabokban, mint azt a tárgyaló bizottság minden egyénre nézve javaslatba hozta, s amely terület összesen kitesz 152 kat. holdat és 300 négyszöglet.

A 3. pontban nyilatkozatot kérnek a Cziráky földbirtokostól arra vonatkozólag, hogy a megváltásokra való tekintettel valóban apasztani kívánja-e a cselédlétszámot. Igenlő válasz esetén a bizottság tegyen javaslatot az arra érdemes cselédek földigényének kielégítéséhez. Ha a felsorolt földek nem elegendők, úgy újabb területeket kell kijelölni.

A 4. pont kimondja, hogy elsősorban a fenti földekből a hadiözvegyeket, hadiárvákat, a vitézi éremmel kitüntetetteket, a vitézi telkeket kell elhelyezni. A vitézi telkeket /160 kat.hold/ lehetőleg egy tagban.

Az 5-6. pont a vagyonváltság összegének megállapítására tesz javaslatot.

A 7. pont az eljárások során kérelmek, panaszok kivizsgálására, tisztázására tesz javaslatot.

A 8. pont megállapítja, hogy a megváltással járó költségek a földhöz juttatottakat terhelik. Telkenként, illetve házhelyenként 35, ill. 25 kg buza árát kell befizetni.

A 9. pont néhány igény elutasítását tartalmazza. Cziráky azon kérését is elutasítják, miszerint az ő birtoka a további megváltás alól mentesíttessék.

Az OFB ítéletének indoklásából az alábbiakat emelném ki: "A pót eljárás igazolta, hogy ebben a községben voltak kielégítésre váró földbirtokpolitikai célok. A bizottság ugyanis ebben az eljárásban 133 egyént talált érdemesnek s hozott javaslatba 46 házhelyre és 140 kat. hold 1100 négyszögöl területű mezőgazdasági ingatlanra. Ezzel szemben a Cziráky-féle hitbizományból eddig megváltás útján megszerzett ingatlanok a vagyonváltásot nem meritik ki, s nevezetesen éppen a lovasberényi birtoka után még 1929 Korona 45 fillér kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelő területet köteles vagyonváltásba leadni.

Cziráky kifogásolja, hogy pákozdi birtokán túl sok az igénylők száma. Ezt az ottani bírósági eljárás során kell bejelenteni és jogot érvényesíteni. A bíróság a kötelezőn felül is váltott meg földet, mert véleményük szerint ez nem akadályozza az okszerű gazdálkodást.

A bíróság a gróf Cziráky hitbizománynak azt a kifogását, hogy már kétszer volt ebben a községben házhely-kiosztás, tehát újabb házhelyigénylésnek nincs helye, nem vette figyelembe azért, mert a házhelyjuttatás a törvény szerint egyik elsőrendű földbirtokpolitikai cél, ennek kielégítésére a megváltási eljárás akárhányszor megismételhető.

Tekintetbe kell venni az X... számú ingatlanok elleni kifogást, mert ez a terület az uradalmi park szomszédságában van. A bizottság eredetileg azért jelölte ki ezeket a földeket, mert a községtől 1 km-re vannak. De a többi földhözjuttatott földje a községtől 3,5 km-re van. Ezért elfogadják az uradalom javaslatát, amely a távolabb eső földeket jelölte meg.

A Cziráky-féle hitbizomány azon kérését, hogy az ő birtokai a további megváltás alól mentesíttessenek, el kellett utasítani. /Megjegyzem, hogy további megváltási eljárásnak nyomát nem találtam./

A ténylegesen kiosztásra kerülő földek mennyiségéről a 24971/1924. OFB számú iktatmány mellékletéből kapunk képet.

I. csoport: Hadirokkantak /3 fő/

1 kat. hold, 1.800 □-öl,
1.400 □-öl,

Hadiözvegyek /3 fő/

1400, 1800, 1200 □-öl.

II. csoport: Földnélküli mezőgazdasági munkások

	Összesen	60 fő
Házhely	400 ö1	31 fő
1 hold		20 fő
1 hold	400 ö1	23 fő
1 hold	800 ö1	8 fő
1 hold	1200 ö1	4 fő
csak házhely		6 fő

III. csoport: Törpe kisbirtokos /Összesen 46 fő/

1 hold		27 fő
1 hold 400 ö1		11 fő
1 hold 800 ö1		6 fő
2 hold 400 ö1		1 fő
1 hold 1200 ö1		1 fő
csak házhely		2 fő

IV. csoport: Földnélküli ipari munkások /Összesen 21 fő/

1000 ö1		19 fő
csak házhely		2 fő

Az OFB. lovasberényi tevékenységével kapcsolatosan az alábbi megállapításokat lehet tenni.

1. A községben megváltásra kerülő földek össz. mennyisége nem érte el az 500 holdat. /Az előző eljárást is beleértve/ Ez a 10.000 holdas Cziráky birtoknak csak töredéke.
2. A pót eljárás során megváltott 152 hold 300 ö1 terület a fenti kimutatás alapján 133 igénylő között oszlott meg. Így az egy igénylőre jutó mennyiség alig haladta meg az 1 holdat.
3. A kiosztott földek, mint az indoklásból kiderül, a községtől távol 3,5 - 4 km-re lévő, nehezen megközelíthető területeken voltak.
4. A földbirtokos még ezen csekély megváltásu területek átadása ellen is tiltakozott. /A földek minőségéről a későbbiekben lesz szó./
5. Megállapítható továbbá, hogy a földbirtokreform ilyen megvalósulása a nagybirtokosoknak kedvezett, hiszen így megszabadultak azoktól a földterületektől, amelyeknek megművelése különösen sok gondot okozott számukra.

Az állam egy összegben kártalanította a földbirtokost, a földhözjuttatottak a pénzügyminiszter utasítása alapján haszonbért fizettek az államnak. A szegényparasztság nem sokáig örülhetett a juttatott földeknek. Hamarosan rájöttek, hogy csupán becsapták őket.

Már néhány évvel a földreform bevezetése után megszaporodnak az olyan jegyzőkönyvek, amelyek a haszonbérleti díj megtagadását tartalmazzák. Így pl. a megyei pénzügyigazgatóság iratai között volt a következő tartalmu jegyzőkönyv:

Keresztes Imre nem fizet. Fenyegető magatartást mutatott a községi előljárókkal szemben. A földet el kell tőle venni és az adósságát be kell hajtani.

1928-ban még ösztönözték a földhözjuttatottakat arra, hogy a kis területű földeket /200-400 öles házhelyeket/ egyösszegeben fizessék ki. Így kaphatnak hitelt kislakásépítésre kb. 1500 pengőt. Az 1928. október 20-i jegyzői jelentésből kiderül, hogy 20 fő /névszerint felsorolva/ a házhelyek árát kifizette.

A nagy gazdasági világválság hatására azonban a szegényparasztok helyzete szinte tarthatatlanná vált. Erre az időre az is kiderült, hogy az így kapott földek mennyire értéktelenek, sőt bizonyos esetekben egyenesen ráfizetések. Ezért először a föld értékének mérséklését kérik. Egy 1931-ből származó jegyzőkönyv arról számol be, hogy a juttatottak nem hajlandók még ármérséklés esetén sem a birtokot megtartani. A jegyző jelenti, hogy a földek mint szőlőföldek szerepeltek a kiosztáskor, ami nem felel meg a föld minőségének. Így a vételár törlesztése, valamint az adók kifizetése a juttatottak anyagi helyzetét veszélyezteti.

Egy másik jegyzőkönyv a panaszosok bejelentése alapján arról számol be, hogy a juttatott földek minősége a minimum alatt van. A községtől 7 km-re vannak. A panaszosok kérik a 70 %-os mérséklést.

U.i. A panaszosok a mérséklés ellenére lemondanak a földekről. A panaszosok aláírásának száma 36.

Az így felszabadult földeket a pénzügyigazgatóság utasítása alapján árverésre kell bocsájtani. A panaszosok közül ekkor még 21-en visszaléptek, mivel - ahogy indokolták - "A földre szükségük van, de az előző magas törlesztést a földek jövedelméből nem tudták törleszteni."

A fennmaradó 15 földet a községi előljáróság árverésre bocsájtotta. Jellemző a földek minőségére, hogy az inséges idők ellenére 5 területet nem tudtak árverés útján sem értékesíteni.

Lovasberény község dobolási könyvének kivonata egyre több gazdátlan földről számolt be. "A fornai határban és az Antal-majori homok földeken 30 hold szántó terület van gazda nélkül. Felhívom a község lakosságát, hogy ezen területeket igényelheti, ha megfelelnek a kiadott törvényes rendelkezéseknek. A földek egy része azonnal munkába állitható."

Egy 1932-ben készült "Kimutatás" már 67 lemondó nevét tartalmazza. A pénzügyigazgatóság utasítja a jegyzőt, hogy próbálja árverésen hasznosítani a földeket. A jegyző ezek után jelenti, hogy a község vezetői határbejárást tettek és azt állapították meg, hogy az u.n. szőlő vagyonváltság földekben mintegy 20 kat. hold elszórtan 1 holdon és 200 öles parcellákon még nincs elvetve, és nem is fogják elvetni. Megemlíti, hogy ezek a földek anynyira elhanyagoltak és silány minőségűek, hogy a munkát nem érdemlik meg.

A pénzügyigazgatóság ezek után utasítja a jegyzőt, hogy próbálja meg a szomszéd községekben is meghirdetni az üresen maradt parcellákat árverésre bocsájtani. Az 1933-as árverési jegyzőkönyv azt bizonyítja, hogy a földek nagy része továbbra is megműveletlen maradt.

Érdekes a fentiekkel kapcsolatban megemlíteni a pénzügyigazgatóságnak azt a jelentését, amely az Est című napilap lovasberényi földreformokról szóló cikkére reagál. A jelentés mintegy válasz az említett cikk - ugymond - "rosszszisztemű" vádaskodására. Az alábbiakban itt közölnék néhány lényeges elemet a cikkből:

Lovasberényben a földhözjuttatottak nagy része nem tett eleget fizetési kötelezettségének már hosszabb idő óta, miért is a királyi pénzügyigazgatóság kérte a rosszindulatú hátralékosok kimozdítását. Közel 200 hátralékos kimozdítására volt szükség, de ténylegesen csak 20 hátralékosot mozdítottak ki, akik fizetési kötelezettségüknek rosszindulatúan nem tettek eleget.

A juttatottak nagy része nem vette komolyan a földreformot, hanem csak addig használta a földet, amíg abból ki nem mozdították, vagy pedig teljesen ki nem zsarolta és önszántából otthagyta. Ezen eljárás folytán 66 db földről mondtak le. A megüresedett telkeket a legszélesebb körben meghirdették, de olyan igényjogosult, aki a földet komolyan megtartani szándékozik és fizetőképes, alig jelentkezett.

1934-től megszorodnak azok az iratok, amelyek a váltságföldek törlesztésével, adósságaival foglalkoznak. Egyes lakosok /Nagy Mihály, Meiszter Ignác/ csak nagy keservesen tudják kifizetni a törlesztést.

A fenti adatok elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy az előzetes várakozással szemben a földbirtokreform nem oldotta meg az agrárproletariátus nehéz helyzetét, sőt bizonyos esetekben, amint ezt a példák is bizonyították, nehezítette helyzetüket.

Végezetül álljon itt az az 1942. évben készült kimutatás, amely a vagyonváltságos ingatlanoknak megváltott ingatlanokká történt átminősítése folytán beállott törlésekről és szaporodásról szól. Ez mindössze 12 fő.

F o r r á s o k :

- /1/ Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1918-1945.
- /2/ Mészáros Károly: Magyarország története 1919-1929 /Egyetemi jegyzet/
- /3/ Farkas Gábor: ua.
- /4/ Mészáros Károly: ua.
- /5/ Fejér vármegye Főispánjának iratai. Bizalmas iratok, Földreformmal kapcsolatos iratok 1921-1922.
- /6/ A székesfehérvári pénzügyi igazgatóság iratai 1924-1944. Birtokívek Fejér megyei Levéltár VI. 101. A továbbiakban valamennyi adat innen származik.

Az előző településtörténeti konferenciákon vázlatosan ismertetem a jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés oroszlányi körülményeit, gazdasági és társadalmi hatását. A kataszteri birtokkönyvek, az 1895-ös mezőgazdasági összeírás és népszámlálások adatai, a birtokrendezési iratok, levelek és jegyzőkönyvek alapján kialakult kép azt mutatta, hogy az oroszlányi parasztok a legnagyobb szorgalommal és erőfeszítéssel sem tudták gazdaságaikat felvirágoztatni. A legelőfeltörés, a szőlőtelepítés és gyümölcsstermelés sem hozta meg a várt eredményt. A XIX. század első feléig szépen fejlődő falu a század második felében hanyatlani kezd, s ez a hanyatlás a XX. században fokozott mértékben folytatódik. A két világháború között éppen a világgazdasági válság éveiben történelmének mélypontjára jutott Oroszlány. Majd csak 1938-ban, a szénbányászat megkezdésével fordul meg ez a folyamat. Magyar Zoltán 1936-ban még a fogyó községek közé sorolta, de megjegyezte, hogy "a MÁK ide is kiterjeszti működését, s újabb emelkedés várható" /1/. Elég egy pillantást vetni a demográfiai adatokra /2/.

Év:	Népeség
1900	1.663
1910	1.644
1920	1.527
1930	1.473
1941	1.742

A század első évtizedében még jelentéktelen a csökkenés. A tizes években már 117-tel fogyott a lélekszám. Ezt két okkal magyarázhatjuk: a háborúval és a kivándorlással. A kivándorlás a világháború után is folytatódott. Edelényi Szabó Dénes Komárom megye népességéről írva megállapítja, hogy a kivándorlás legerősebben a gesztesi és a tatai járás községeit érintette. Legtöbben távoztak Oroszlányról: 325-en /3/. Így bár 1920 és 1930 között 121 volt a természetes szaporodás a faluban, az elvándorlás és kivándorlás következtében a vándorlási különbözet azonban mínusz 175 /11,4 % /4/.

A tagosítási iratok között a tervezési naplóban olvashatjuk az extraneusok névsorát, lakóhelyük és a birtok nagyság feltüntetésével. A 130 extraneusból 42 Amerikában, 47 pedig Budapesten lakott. Az extraneusok közül csak 13 kecskédi és 4 majkpusztai lakos használta maga az oroszlányi határban lévő földjét. Sokan él-

tek a közeli falvakban is: Alsógallán, Bánhidán, Bokodon, Császárón, Dadon, Tatabányán és Tatán. A kimutatásból azt is meg tudjuk, hogy nem csak az agrárproletárok vándoroltak ki vagy költöztek a fővárosba, hanem a kisbirtokosok is /5/.

Az elvándorlás és kivándorlás alapvető oka természetesen a szegénység és a mezőgazdasági munkanélküliség volt. Az Eszterházy hitbizományba ékelődő Oroszlányban kevés volt a föld, s lehetőség sem kínálkozott földszerzésre. Ezen kívül a szegénységet súlyosbította a földek rossz minősége. A Vértes hegység nyugati oldalán vastag homoréteg rakódott le, s ez a futóhomok, vagy "rókahomok" Magyary Zoltán szerint azért jelentett "elátkozott teherfételt" az itt lakóknak, mert ezen a vidéken nem ismerték a homoki mezőgazdasági kulturát /6/. Kísérletező kedvben nem volt hiány. A századforduló óta a homokos, másra nem használható talajon szőlő- és gyümölcsstermeléssel kísérleteztek az orosz-lányi gazdák, de egy-egy rossz termés évekre kiható súlyos gondot jelentett számukra. Ilyenkor sokan inkább az elvándorlást választották. 1924-ben például a kedvezőtlen időjárás miatt a peronoszpóra a szőlőket teljesen tönkretette, úgy, hogy még a következő évben is csak "nagyon kevés, és igen rossz minőségű bor termett." A bornak literje nem ért többet mint a reá eső fogyasztási adó. Ezért határozott úgy a képviselőtestület, hogy az 1925-ös évre senkitől sem szednek fogyasztási adót /7/. Ezt a hiányt azonban a községi pénztár megérezte. Nem véletlen, hogy 1927-ben az evangélikus egyház segélyezéséről szóló határozatot a vármegyei számvevőség azzal az indokkal utasította el, hogy "a község jövedelmei évről évre csökkenést mutatnak, és így a község nincs olyan kedvező anyagi viszonyok között, hogy a segélyt az adózók megterhelése nélkül fedezni képes lenne" /8/.

A gazdasági nehézségek kényszerítő hatására a végső elkese-redésben talán utolsó kísérletként határozta el az orosz-lányi gazdák egy csoportja, 1927-ben, hogy kérelmezik a határ általános tagosítását. A sok kudarc, eredménytelenség meggyőzhette őket arról, hogy az intenzív gazdálkodásnak elengedhetetlen feltétele a tagosítás s az ezzel összekapcsolható csatornázás, vízrendezés, amelynek kérdése már 1922. óta huzódott a faluban.

A tagosítás kérvényezői általában a 10-20 holdas középparasztok közül kerültek ki, de akadtak közöttük gazdagabbak és szegényebbek is. A birtokok elaprózottságára jellemző, hogy a kérvényt első helyen aláíró Danis Pálnak 22 helyen volt földje a határban, s általában egy 10 holdas kisbirtok 17 helyen fektült. A kérvényezők arra hivatkoztak, hogy "az urbéri rendezés és az azzal kapcsolatos tagosítás óta a földbirtokok elaprózódtak, s a számos dűlőben szétszórt kicsi földrésztleteken a föld termőerejének, a ráfordított munkának jobb és értelmesebb gazdálkodással való kihasználása már lehetetlen" /9/. Nem kis túlzással minden bajnak az okát a határ tagosítatlanságában jelölték meg. Így érveltek: "... ez okozta s idézte elő Oroszlány községből Észak-Amerikába való kivándorlást, s jelenleg is tömegesen keresik fel a székesfővárost, mivel munkakedvüket veszítve, biztosabb megélhetést biztosít az számukra, mint az itteni, eredmény nélküli gazdálkodás. Oroszlány község eladósodottsága is ide vezethető vissza, végül a tagosítatlanság eredménye az

is, hogy a község lakóinak nagy része mész-, szén-, és fakereskedéssel és fuvarozással foglalkozik." Tulzást azt állítani, hogy minden bajnak az oka a paraszti birtok szétdaraboltsága, de a földhiány, a földek rossz minősége, s a munkalehetőségek hiánya mellett ez is egyik fő oka lehetett a szegénységnek. A fuvarozás, a mésszel és szénrel való kereskedés egyébként már a betelepülés óta fontos kereseti forrása volt az oroszországiaknak. A századforduló után még edénnyel és gyümölcscsel is jártak kereskedni faluról falura, vásárról vásárra. A fuvarosok nagyobb részt azonban a zsellérek közül kerültek ki, akiknek kevés földje volt, vagy éppen semmi. A 10-20 holdas gazdákat az elaprózott birtok lekötötte, kevesebb idejük jutott fuvarozásra. Ők érezhették leginkább szükségét a birtokrészek összevonásának.

A tagosítás kérdése már a XVIII. század vége óta foglalkoztatta a politikusokat és a gazdasági szakembereket. 1836-ban törvény korlátozta a jobbágytelkek szétdarabolását, meghatározta a birtokminimumot. Az 1848-as törvénykönyvből sok részletkérdéssel együtt ez is kimaradt. Az 1853-as császári nyílt parancs már figyelmen kívül hagyta a birtok feldarabolásának tilalmát. Az urbéri birtokrendezések is felvetették a tagosítás kérdését. 1871-ben került sor a törvényes szabályozásra /10/.

A jobbágyfelszabadítás után a kapitalista fejlődés viszonyai között egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a paraszti birtokok szétaraboltsága akadályozza a korszerű gazdálkodást, mert nehezíti a gazdaság ellenőrzését, alkalmazkodni kell a szomszédokhoz, lehetetlenné teszi a munka jó megszervezését, az idő gazdaságos beosztását, a talajjavítást, és sok terület marad műveletlenül. A parasztok mégis ragaszkodtak a régihez, nem bíztak a tagosítás igazságos végrehajtásában, féltek a költségektől, s azt vallották, hogy a szétszórt birtok biztonságosabb az elemi csapásokkal szemben. A legfőbb érv, ami a tagosítás ellen szólt - különösen fontos vidékeken - az volt, hogy a határ egyes részei közt nagy a minőségi különbség, s az összesítéskor egyeseknek jobb, másoknak silányabb föld jutna. Ezért az urbéri rendezéskor a paraszti földek tagosítására a legtöbb helyen nem került sor, vagy csak "fordulós", illetve "dülös" tagosítást valósítottak meg. Az oroszországi volt jobbágyok is csak azt kérték, hogy szántóföldjeiket "három vetőre, minden vetőt két dülőre, rétföldjeiket legközelebb a helységhez, kenderföldjeiket megtartva külön egy dülőben" szabják ki. A fordulós és a dülös tagosítás összekapcsolása jellemezte az 1871-ben végrehajtott oroszországi határrendezést, amelynek következtében valamennyire csökkent a birtokok eldaraboltsága, de így is 6-17 tagból állt egy gazdaság. De ha teljes mértékben megvalósult volna is a parcellák összesítése, nem jelentette volna a kérdés örök időkre szóló megoldását, mert nem voltak jogszabályok az elaprózódás megakadályozására. Az öröklések, adás-vételek folytán a tagosított községek határa 3-5 generáció után ismét olyan lett, mint a tagosítás előtt volt. Egyes szakértők szerint 30 évenként meg kellett volna ismételni a tagosítást /11/. Ha a korlátozó intézkedések idején is nagymértékben aprózódtak a birtokok, természetesen, hogy a szabad birtokforgalom korában ez a folyamat felgyorsult. Öröklési rendszerünk - a "parcellás osztály", a köteles rész biztosítása - a kisbirtokok elaprózódásának

egyik fő oka volt, bár Hantos László ennél is fontosabb oknak tartotta az élők közötti jogügyleteket. A birtokforgalom háromnegyed részét ezek tették ki.

Az oroszlányi birtokváltozásokra jellemző példa a következő: 1906-ban az oroszlányi gazdák egy csoportja kérte a törvényt, hogy a közös legelő egy részének 16 évvel korábban történt egyéni felosztását törvényesítse. Ezzel kapcsolatban új birtokkönyv készítésére volt szükség, s ezt azzal indokolták, hogy "16 év alatt részint öröklés, részint adás-vevés útján felette sok birtokváltozás keletkezett." A birtokkönyvekben nyomon lehet követni a változásokat, amelyek következtében olyan nagymértékben aprózódtak el a birtokok Oroszlányban, hogy a tagosítás előtt 328 birtokosra 10.421 birtokrészlet jutott, tehát egy birtokos földje átlag 31 részletből állt, s egy birtokrészlet nagysága 0,32 kat. hold volt /12/. Országos viszonylatban 1934-ben a 100 hold alatti kisbirtok átlagosan 7,1 parcellából állt, s a parcellák nagysága 0,58 kat. hold volt. A hegyvidékeken azonban az országosnál kisebb a parcellanagyság. Esztergom környékén 0,23 kat. hold, a Vértes vidékén pedig 0,39 kat. hold /13/.

Az 1908 évi tagosítási törvény hatására megélnkültek a tagosítási törekvések az egész országban, de főleg Erdélyben és a Felvidéken. A mai Magyarország területén a törvény megjelenése utáni első három évben 169 község kérte a tagosítást, s 67-ben végre is hajtották, de csak hat községben volt általános tagosítás /14/. A parasztok bizalmatlansága nehezen oldódott. A taitai járás 26 községéből a 30-as évek közepéig csak kettőben hajtották végre tagosítást, Naszányon és Oroszlányban. Pedig az új törvény kedvező volt a tagosítást kérőknek. A földművelésügyi miniszter határozata hasznosnak és megvalósíthatónak tartotta a tagosítást, akkor elegendő volt, ha a birtokokos birtoknagyság szerinti egynegyede akarta a rendezést, s a községi földeket, a gyámság alatt lévő földjét, a tárgyaláson meg nem jelent gazdák birtokát is a tagosítást "igenlőkéhez" sorolták.

Tekintsük most át az oroszlányi tagosítási eljárást, s vizsgáljuk meg eredményét és hatását.

Az oroszlányi gazdák fentebb már idézett kérvényére a földművelésügyi miniszter 1928. augusztus 7-én kelt rendeletében válaszolt. A közben eltelt 8 hónap alatt egy minisztériumi tárgyalóbizottság vizsgálta meg a falu határát, hogy a tagosítás célszerű-e, s ha igen, milyen módon lenne megvalósítható, mely területek nem vonhatók be a tagosításba. Tájékozták a korábbi tagosításról és a földreformról, megvizsgálták a közös legelők nagyságát, állapotát, s azt is, hogy szükség van-e csatornázásra, fásításra. A tagosítási kérelem elbírálásához szükséges adatokat kimutatásba foglalták, s azok alapján készült el a miniszteri rendelet, amely kimondta, hogy "hasznos a tagosítás, mert az illetmények eldaraboltsága akadályozza a gondosabb és okszerűbb gazdálkodásra való áttérést, a dűlőbeosztások nem megfelelőek, és a határ víztelenítésének és a legelőkérdésnek felette szükséges megoldása is csak a tagosítás során lesz megfelelően eszközölhető" /15/. Megemlíti még a rendelet a talajminőségekben mutakkozó

különbségeket, s megállapítja, hogy azok helyes osztályozással, lelkiismeretes becsléssel kiegyenlíthetők. Nem vonhatók be a tagosításba a beltelkek, kertek, szőlők, házhelyek, javadalmi földek /jegyző, lelkész, tanító, egyház, egyházi földje/ valamint az Eszterházy hitbizomány. Így a 7.933 kat. holdas határból 2.663 holdat ítéltek tagosíthatónak. Szükségesnek tartották a legelőrészek egyesítését, ugyanis a 348 kat. hold közös legelő két helyen volt a határban. Előírta a rendelet a legelők javítását, széleinek és vízmosásos részeinek befásítását is. Végül a tagosítás módjára tett javaslatot a miniszter. A szántóföldeket egy darabban, a réteket külön egy tagban javasolta kiadni. A határ lecsapolását a tagosításra való tekintettel soron kívül elvégezhetőnek tartotta. Felhívta a figyelmet a dülők és az utak körültekintő kijelölésére, az utak szélének befásítására.

Ezzel a tagosítási eljárás első, közigazgatási szakasza lezárult, s a továbbiakban a bírói eljárással folytatódott. Danis Pál és társai 1928. szeptember 10-én a törvényszékhez intézett kérvényükben a tagosítást megelőző bírói eljárás megkezdését kérték. Ezután tárgyalások kezdődnek. Elkészítik a szavazási lajstromot, a tagosítást ellenzők meghatalmazottakat jelölnek, megállapodnak a földmérő személyében. A győri törvényszék 1928. december 16-án hozott ítélete szerint a tagosítást kívánók birtoka 387 kataszteri hold, de a törvény értelmében ide kell számítani a község 152 hold, a telkes gazdák 514 hold, a gyámság alatt lévők 252 hold és a tárgyaláson meg nem jelent felek 578 hold birtokát is. Így 1883 kat. holddal szemben a tagosítást ellenzők birtoka kevesebb, csak 1114 kat.hold /16/. A számokból az derült ki, hogy valójában kisebbségben voltak a tagosítást kérők. A kérvényt aláíró 48 gazda összesen 387 kat. hold földdel rendelkezett. A tagosítást ellenzők többen voltak, de magatartásukat a passzivitás jellemezte. Ezt igazolja az is, hogy nagyon sokan nem mentek el a tárgyalásra és hogy nagyobb összeütközésre nem került sor. Kisebbségi konfliktusok is inkább csak a tagosítási eljárás végén, a végrehajtás során tapasztalhatók.

1929. tavaszán megkezdődhetnek az előmunkálatok, s egészen az év végéig folytatódtak. Ennek során megválasztották a bizalmi férfiakat, megalakították a birtokosok három csoportját, ellenőrző bizottságokat hoztak létre. A március 7-i tárgyaláson a birtokosok bejelentették, hogy a község határában vízenyős és lecsapolást igénylő helyek vannak ugyan, de ők maguk vízlevezető árkokat már húztak, "ennél fogva vízlevezető csatornák létesítése iránt, amely rájuk nézve további költséggel való megterhelést volna maga után, kérelmet elő nem terjesztenek" /17/. Később, június 18-án mégis a Svandaberki patak, a Dolinai ér és a Pénzes patak rendezése mellett döntöttek. A kulturmérnöki hivatal ingyen elkészítette a terveket, az 500 pengő vízmeisteri díj kifizetését pedig az érdekeltek vállalták.

A legkörültekintőbb munkát igénylő feladat a becsosztályok megállapítása volt. Ez 1929. június 18-án kezdődött, és 55 napig tartott. A földeket hat becsosztályba sorolták, megállapították a mintaföldek terméseredményét, s a földek pénzbeli értékét.

Becsosztály:	Egy becshold területe n.ől:	Terméseredmény q/kat.h.	Pénzbeli érték:
I.	800	8	600 pengő
II.	900	7	530 "
III.	1.100	6	435 "
IV.	1.700	4,5	280 "
V.	3.200	2,5	150 "
VI.	12.000	-	40

A hatodik becsosztályba sorolt földek gazdasági növények termesztésére alkalmatlanok. S 300 becshold tartozik ebbe a kategóriába.

A részletes osztályozás és becslés befejezése után kihirdették, hogy a megbecsült birtokrészleteken tilos minden olyan változtatás, amely a becsertertét csökkentené.

Közben számos részletkérdés is felmerült, amelyek közül érdekes megemlíteni a következőket: a Homoki dűlőben lévő szőlők tulajdonosai beleegyeztek e szőlőművelésre használt területek tagosításába, ugyanis sok volt a hasznavehetetlen szőlőterület. A dűlőutak kijelölésére utbizottságot választottak. A birtokváltozásokat egyenként megbeszéltek a birtokosokkal, kijelölték a közlegelőt. A szántó művelésre alkalmatlan Prikopci dűlőt felcserélték a Planiverskai legelő jobb minőségű részével, s így a közlegelő összevonását megoldották. Kijelölték a befásítandó kopár területeket, s ezeket községi területekként kezelték.

A birtokváltozások felvételét 1930. február 4-én fejezték be. Február 7-én az előmunkálatokat hitelesítették, s megkezdődhetek az érdemleges tárgyalások. Az első tárgyalási napon számba vették azokat a gazdákat, akik családi, illetve birtokos csoportot akarnak alkotni. Sokan jelentették be ilyen szándékukat, a jegyzőkönyvben 71 birtokcsoport szerepel /18/. Határoztak az új dűlők beosztásáról és elnevezéséről. A régi dűlők legnagyobb része megváltozott, csak 5 marad változatlan. Az új dűlőket pontosan körülhatárolták, elnevezték, és a vázrajzon feltüntették. A dűlőneveket magyarosították. Az 55 dűlőből csak 5 mellett van feljegyezve a régi szlovák név. Nyilván ezek a változatlanul maradt dűlők. Meghatározták a közös használatu területeket: homokhordó helyet, agyagvermet, kavicsbányát, faiskolát, új temetőt, levante gyakorlóteret és sporttelepet. Ezután következett a legfontosabb az új birtoktagok elhelyezésének megállapítása. Kiderült, hogy a földművelésügyi miniszter rendeletében javasolt mód nem valósítható meg a határ nagyfoku egyenetlensége miatt. Az V. és VI. becsosztályba sorolt területek "oly rossz minőségűek, hogy még gyenge rozs és burgonya termelésére is alig alkalmasak." Ezért a birtokosok egyhangulag abban állapodtak meg, hogy ezek az igen gyenge minőségű területek birtoknagyság arányában osztassanak fel a 10 becshold körüli és azon felüli, "az itteni viszonyok szerint nagyobb birtokosok között, akik a rájuk eső részt inkább elbirják." A 10 becsholdon aluli birtokosok ezekből a földekből ne részesüljenek. A határban öt dűlő teljesen, hat pedig részben tartozott ebbe a kategóriába. Továbbá az új birtokok kijelölésével kapcsolatban úgy határoztak, hogy a kisebb birtokosok közepes minőségű földeket kapjanak. Az I. és II. osztályu területeket, így a

silányabbakkal együtt szintén a 10 holdon felüli birtokosoknak osztják. Abban is megállapodtak, hogy az öt becsholdig terjedő birtokosok új birtoktagjukat egy darabban, az öt és tiz becshold közöttiek egy vagy két darabban, a tiz becsholdon felüli birtokosok pedig három darabban kapják meg a legjobb, legrosszabb és közepes minőségű földekből.

A könnyebb elosztás céljából meg kellett határozni birtokkategóriáinként is a területek nagyságát becsholdakban /19/:

0 - 2 becshold	136 becshold
2 - 5 "	164 "
5 - 10 "	410 "
10 - 20 "	1.100 "
20 becsholdon felül	740 "
Utak, községi földek	328 "

A tagosításba bevont terület: 2.878 becshold

Az érdemleges tárgyalás befejezéseként házhelyek kijelöléséről és kiosztásáról döntöttek. A község jövőbeni fejlődésére hivatkozva a Temetői dűlőt jelölték ki házhelyek céljára. Itt emlitem meg, hogy az első világháború után már két alkalommal osztottak házhelyeket, összesen 13,5 holdat, 44 részletben. Korábban sokan laktak közös udvarban, illetve közös házban. Ezek igényeltek házhelyeket, ha építeni nem tudtak is mindjárt. A tagosítással kapcsolatban a temetői dűlőben 24 házhelyet osztottak. A házhelyek nagysága általában 600-800 négyszögről között volt. A Hamuházi dűlőben a házak közötti üres területen öten kaptak házhelyet, egy igénylő pedig a Homoki dűlőben. 21 birtokos házhelyét nagyobbitották. Természetesen a házhelyeket beszámították az illetményekbe.

Az érdemleges tárgyalás egyezséggel ért véget, s az egyezés 1930. augusztus 18-án emelkedett jogerőre. Ezután már csak a végrehajtás volt hátra. Gazdasági érdek sürgette, hogy a gazdák minél előbb megkapják új birtokaikat, hiszen addig nem tudnak vetni. Felszólították a község lakóit, hogy a régi birtokaikról az őszi terményt 14 nap alatt szedjék le, mert különben az új tulajdonos minden kártérítés nélkül kiszánthatja.

Még a tagosítási eljárás utolsó szakaszában is történtek változások a felszólalások következtében. Szakértők véleménye alapján a bíró tudomásul vette, hogy a Hamuházi dűlő egy részét tévesen osztályozták. Egy becsosztállyal alacsonyabba kellett volna sorolni. Négy birtokos szólalt fel emiatt. Mivel a felszólalás jogos volt, kártérítésükről kellett gondoskodni. A Levente dűlőben lévő igen jó minőségű föld alkalmas volt a kártérítésre. Hanzlik Mihály bíró és László Zsigmond levanteoktató tudomásul vették, hogy azt a területet elcserélik a Hamuházi dűlőben fekvő területtel. Gyakorló térnek az is jó /20/.

A sok panasz miatt a felszólalások határidejét meg kellett hosszabbítani. Összesen 42 felszólaló volt. Többségük azt kifogásolta, hogy az új tagbirtokuk a réginél kevesebb, s a megállapított becsosztálynál gyengébb minőségű. Ilyen esetben a szakértők

helyszíni szemlét tartottak, s ha a felszólalók kérése jogos volt, teljesítették, de ha nem, elutasították. Pontos és részletes kimutatást készítettek, amelyben összehasonlították a felszólaló régi és új birtokát /21/.

A viszonylag békés körülmények között lezajlott tagosítás végén, 1930. december 12-én a kiosztási munkálatok hitelesítésére kitűzött tárgyaláson történt olyan eset, amely - a felszólalások nagy számával együtt - jelezte a parasztok egy részének elégedetlenségét a tagosítással kapcsolatban. Major Pál azt sérelmezte, hogy a tagosítás előtti 1.100 négyszögöl I-II. osztályu földjével szemben semmi jöminőségű földet nem kapott, s így nem tud búzát termelni. Sértettségében gorombán támadt a bíróra, mire ő figyelmeztette, hogy ne kiabáljon, mert megbünteti. A hangoskodásnak az lett a következménye, hogy Major Pálra 30 pengő pénzbüntetést szabtak ki, amit behajthatatlanság esetén 3 napi elzárásra kellett átváltoztatni. A határozat kihirdetése után Major kijelentette, hogy 3 napig legalább ingyen koszton lesz.

A győri törvényszéki bíró a hitelesítő mérnök és a gazdasági szakértő véleménye alapján a kiosztási térképet, a földkönyvet és a birtokívek összesítését hitelesítette, a régi birtokállapotokat érvénytelenítette, s a tagosítást végrehajtását 1930. december 17-én befejezettnek nyilvánította /22/.

A földművelésügyi miniszter által javasolt, s eredetileg tervezett egytagos tagosítást nem lehetett megvalósítani, mert a határ egyes területeinek minőségében nagy különbségek voltak. A gazdák nagyobb része két, vagy három darabban kapta meg az új birtokát, de a birtokok elaprózottságát így is felszámolták. A tagosítás után egy birtok átlagosan 2,22 tagból állt, s egy birtokrészlet átlagos területe 2.58 kat. hold volt /23/. S ha figyelembe vesszük a határt átszelő három patak medrének szabályozását, a legelőszéleket, utszéleket és kopár területek fásítását, megállapíthatjuk, hogy kialakultak Oroszlányban az intenzív mezőgazdaság alapvető feltételei. Szükség lett volna azonban még talajjavításra, gépesítésre, korszerűbb talajművelésre és vetésszerkezet átalakítására, de ezekre már nem jutott pénz.

A tagosítás költségei súlyos terhet jelentettek a falu lakosságának. Az összes költség 78.163 pengő 69 fillér volt, amit földadó arányában vetettek ki a birtokosokra. Egy kataszteri holdra 28 pengő költség jutott. Három év alatt kellett volna befizetni az összeget, de mivel az oroszlányi gazdáknak nem volt pénzüik, a pénzügyminisztérium kénytelen volt halasztást adni 6 %-os késedelmi kamat mellett. 1938-ban a törvényszéki bíró jelentést kért az előjárásagtól, hogy van-e még be nem hajtott tagosítási költség, s ha igen, mi a késedelem oka, s mikorra várható a behajtása. Nagyon tanulságos az oroszlányi bíró válasza. Megírta, hogy már befolyt 70.821 pengő, 82 fillér tőke és 9.183 pengő, 75 fillér késedelmi kamat, de még maradt 7.340 pengő 52 fillér hátralék. Ezután a késedelmet a gazdasági helyzet rövid ismertetésével így indokolta meg: "A tagosítási díj befizetését hátráltatta a tagosítás után közvetlenül bekövetkezett rossz gazdasági helyzet, az időközben kétszer is bekövetkezett elemi csapások, a termény és állattárak csökkenése, valamint az ingatlanok legnagyobb részét

terhelő pénzügyi adósságok. A most még meglévő hátralék a gazdaságilag leggyengébb birtokok terhén áll fent. Ezeknek egy része az erre a célra nevelt állatok árából szándékozik a hátralékot kifizetni, más részük szabad kézből történő földeladással, s mintegy 30 %-át a hátraléknak - lefoglalható ingóság hiányában - ingatlan végrehajtás útján kell behajtani." Egy másik levelében azt írja, hogy valószínű ingatlan árverésekre is szükség lesz. A jegyző 1939. tavaszán írt jelentésében a befizetési késedelem okát azzal magyarázta, hogy "a tavaszi állatvásárokban szarvasmarha után alig van kereslet." 1940. elején azt jelenti, hogy a hátralék behajtása hosszadalmasabb lesz, mivel kb. 1.200 pengő csak ingatlan végrehajtás útján szedhető be. Júliusban pedig bizonytalannak ítéli a hátralékos összeg behajtását, mert "a hátralékosok jó része katonai szolgálatot teljesít, így azokat nem lehet a tagosítási díj tartozásaikért megzalogolni." A teljes tagosítási költséget 1942. őszére egyenlítette ki a község /24/.

Az idézett jelentések ellentmondanak Magyary Zoltán megállapításának, amely szerint "Oroszlány virágzó, felfelé törekvő falu... korszerű mezőgazdaságával és emögött jól fejlődő kisgazda társadalmával tűnik ki"/25/. A fejlődés okát a tagosítás mellett a művelési ágak megváltoztatásában látta. Pedig ha összehasonlítjuk az 1895-ös és az 1935-ös mezőgazdasági összeírás adatait, nem sok eltérést tapasztalunk /26/.

A művelési ágak megoszlása

	1895	1935
szántóföld	2.712 kh	2.795 kh.
kert	18	29
rét	234	238
szőlő	79	59
legelő	581	495
erdő	4.133	4.088
nádas	17	14
földadó alá nem eső terület	157	192
Ö s s z e s e n :	7.931	7.910

A szántóterület növekedése és a legelő csökkenése között természetesen az összefüggés. Már a századfordulón is legelőfeltöréssel igyekeztek növelni a vetésterületet az oroszlányi gazdák. De még korábban a legelőfeltörésen sokan kísérleteztek szőlőtelepítéssel, s így a múlt század második felében ötszörösére nőtt a szőlőterület, addig 1935-ben 20 holddal lett kevesebb a szőlő. Ez összefügg a tagosítással, mert sok dűlőben volt a szántóföldek között kisebb szőlőterület. Ezek nagy részét a tagosítással kapcsolatban kivágták, s helyettük nem telepítettek újakat.

Ha a vetésterületek statisztikáját is megnézzük, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Oroszlány mezőgazdaságára a hagyományos külterjes gazdálkodás volt a jellemző. A járás községei közül itt volt a legnagyobb az ugaron hagyott terület is /27/:

Termények	Vetésterület /kh/	Százalék
gabonafélék	1.234	44,1
szálastakarmány	502	17,9
kapások	872	31,2
kereskedelmi, kerti és egyéb termény	31	1,1
ugor	156	5,7
<u>Összes szántóterület</u>	<u>2.795</u>	<u>100,0</u>

Ezekből a tényekből azonban nem arra kell következtetni, hogy a tagosítás csak felesleges költséget jelentett a falu népének. A tagosítás szükséges és hasznos volt, de a birtokrészek összevonása önmagában nem oldhatta meg a kis- és törpebirtokos parasztság gazdasági problémáit.

F o r r á s o k

- /1/ Magyar Zoltán: A közigazgatás és az ember. Bp. 1939. 54.
- /2/ Az 1930. évi népszámlálás. 1. Demográfiai adatok. Bp. 1932. Oroszlány 14. Összevetve az 1900., 1910., 1920. és 1941. évi népszámlálás adataival.
- /3/ Edelényi Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. Bp. 1927. 8.
- /4/ Az 1930. évi népszámlálás. 1. Demográfiai adatok. Bp. 1932. Oroszlány 14.
- /5/ Komárom megyei Levéltár /továbbiakban KmL./ Tagosítási iratok /továbbiakban Ti./ Tervezési napló 1930.
- /6/ Magyar i.m. 119.
- /7/ KmL. Oroszlány község képviselőtestületének jegyzőkönyve 1925. dec. 28.
- /8/ U.o. 1927. aug. 31.
- /9/ KmL. Ti. Oroszlány község előjáróságának kérvénye a földművelésügyi miniszterhez 1927. nov. 20.
- /10/ A tagosítás történetével foglalkozó tanulmányok: Hantos László: A mezőgazdasági ingatlanok elaprózódása Bp. 1944. Simonffy Endre: A parasztföld és a tagosítás. /A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. /1848-1914/. Szerk. Szabó István Bp. 1972. Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920-1938.
- /11/ Hantos i.m. 5. Simonffy i.m. 211.
- /12/ Magyar i.m. 125.
- /13/ Hantos i.m. 15.
- /14/ Simonffy i.m. 247.
- /15/ KmL. Ti. Oroszlány 1928-1942. 38.

- /16/ U.o. A győri törvényszék ítélete.
- /17/ U.o. Jegyzőkönyv az előmunkálatokról 1929. III. 7.
- /18/ U.o. Az érdelemleges tárgyalás jegyzőkönyve 1939. május 19.
- /19/ U.o. Az új birtoktagok elhelyezésének megállapítása.
- /20/ U.o. Jegyzőkönyv a végrehajtási eljárásról. 1930. dec. 4.
- /21/ U.o. Eljáró bíró határozata a felszólalások tárgyában. 1930. dec. 11.
- /22/ U.o. A győri királyi törvényszék végzése 1930. dec. 17.
- /23/ Magyary i.m. 125.
- /24/ KmL. Ti. Oroszlány 1928-1942. 38. 1938. jan. 26., 1938. máj. 3., 1939. ápr. 15., 1940. jan. 12., 1940. jul. 15., 1942. okt. 15.
- /25/ Magyary i.m. 73.
- /26/ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája Bp. 1897. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Bp. 1938.
- /27/ Magyary i.m. 120.

MÁTYÁS LÁSZLÓ: A GYÜMÖLCSFAÁLLOMÁNY ÉS A SZŐLŐTERMELÉS ALAKULÁSA
A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN FEJÉR MEGYÉBEN

A megye mezőgazdasági termelésében már régóta jelentős helyet foglal el a gyümölcsstermelés és a szőlőtermelés is. Éppen ezért tartottuk célszerűnek megvizsgálni a megye gyümölcsfaállományára és a szőlőtermelésre vonatkozó adatokat. Előadásomban - bár eltérő módon - ezzel a két területtel foglalkozom. A gyümölcsfaállományról csak egy helyzetelemzés erejéig. A szőlőtermelés tekintetében pedig az egész vizsgált időszakot kívánom végigkísérni. Célszerű a két területtel azért is együtt foglalkozni, mert bizonyos tekintetben kölcsönhatások is tapasztalhatók. Megnövekedett a szőlő közötti gyümölcsfaállomány és egyes településeken a filoxéra pusztítás után - a szőlő helyén - igen jelentős gyümölcsstelepitések voltak.

Gyümölcsfaállomány

Az 1935. év folyamán végrehajtott általános mezőgazdasági összeírás során számba vették a gyümölcsfaállományt is. Ezt megelőzően 1895-ben volt hasonló összeírás. Mindkettő kikérdezéses volt. A megye gyümölcsfaállománya a két összeírás között eltelt 40 év alatt közel kétszeresére nőtt. Ez a növekedés azért is figyelemre méltó, mert az eltelt időszakban a termelők idejét, anyagi erejét egyéb irányú gondok is lekötötték /világháború, munkanélküliség, gazdasági válság, elemi csapások stb./. Az 1935. évi összeírás során kiemelten a következő gyümölcsféléket vették számba: alma, körte, birs, naspolya, cseresznye, meggy, őszibarack, kajszli, szilva, dió, mogyoró, mandula, gesztenye, eperfa /szederfa/. A megye területén a felsorolt gyümölcsfélékből 1 millió 715 ezer fát írtak össze, ami az ország gyümölcsfaállományának 5 %-a. Az 1 km²-re jutó gyümölcsfák száma 415 darab, ami az országos átlagnál 44 fával, a dunántúli átlagnál 71 fával több. A megyében megfigyelt 14-féle gyümölcsfából haté meghaladja a százezret, míg a másik négyből 50-100 ezer között van a fák száma.

A megye gyümölcsfaállománya az 1895. és az 1935. évi összeírások között gyümölcsnemenként igen eltérően változott. Különösen jelentős volt a növekedés, több mint hétszeres őszibarackból és kajsziból, közel hétszeres mandulából, továbbá cseresznyéből 60 %-os és szilvából 30 %-os. Csökkent a fák száma a két összeírás között - több mint a felére - az eperfából és a gesztenyefából. A kiemelkedő mértékben gyarapodó gyümölcsnemek - őszibarack, kajszli,

mandula - faállománynak növekedését a megye észak-keleti részén a század elején végzett nagyarányú telepítések idézték elő. A múlt század végén ezeken a területeken igen nagy volt a filoxéra pusztítása. A kipusztult szőlők helyére gyümölcsfákat - főként őszibarackot - telepítettek. Az itt elhelyezkedő négy település - Érd, Diósd, Sóskut és Tárnok - adta 1935-ben a megye gyümölcsfaállományának 43,4 %-át, az őszibaracknak 75,9 %-át, a kajszinak 59,5 %-át, a mandulának 64,7 %-át és a meggynek 46,9 %-át. 1935-ben Fejér megyében volt az ország őszibarack fájának közel egyhatoda, a mandulafájának egynegyede.

Fejér megye gyümölcsfaállománya,
1935

Gyümölcsnemek	Gyümölcsfák		Az Országos állomány %-ában	Az 1935. évi az 1895. évi %-ában
	száma, 1000 db	%-os megoszlása		
Őszibarack	603,0	35,2	15,8	762,9
Szilva	219,3	12,8	1,9	130,0
Kajszai	218,9	12,8	7,6	710,9
Alma	131,3	7,6	2,2	112,0
Meggy	119,5	7,0	4,8	100,8
Körte	101,3	5,9	3,5	108,2
Dió	92,5	5,4	4,9	116,6
Cseresznye	78,0	4,5	3,8	159,5
Mandula	62,3	3,6	26,4	691,5
Eperfa	57,6	3,4	3,0	46,0
Birs	17,4	1,0	3,3	--
Mogyoró	10,4	0,6	7,4	--
Naspolya	2,1	0,1	2,5	--
Gesztenye	1,0	0,1	1,0	38,4
Egyéb	0,2	0,1	4,9	--
Összesen:	1.714,8	100,0	5,0	193,0*

*Birs, mogyoró, naspolya és egyéb gyümölcs nélkül számítva.

A gyümölcsfaállomány járásonkénti adatait vizsgálva szembeűnő az, hogy az adonyi járásban volt a megye gyümölcsfaállományának több mint 40 %-a. Ez abból adódik, hogy 1935-ben Érd a maga 595 ezer gyümölcsfájával az adonyi járáshoz tartozott. Érd nélkül az adonyi járás részesedése csak 7,3 % volna. Az adonyi járás után a váli, majd a székesfehérvári járás részesedése a legnagyobb.

A két összeírás között a gyümölcsfaállomány legnagyobb mértékben - a már említett Érd község miatt - az adonyi járásban nőtt, közel kilencszeresére, majd ezt követte a váli járás, ahol közel kétharmadával nőtt a gyümölcsfaállomány. Ehhez a járáshoz tartozott az előzőekben már jelzett három község - Diósd, Sóskut, és Tárnok - a közel 150 ezer gyümölcsfájával. Ebben a három község-

ben több gyümölcsfa volt, mint a móri vagy a sárbogárdi járásban. Egyedül a Móri járásban csökkent a gyümölcsfák száma a két időpont között közel 16 %-kal.

A járások gyümölcsfaállománya,
1935

Járás, város	Gyümölcsfák száma 1000 db	%-os megoszlása	Az 1935. évi az 1895. évi %-ában*
Adonyi járás	721,2	42,0	875,6
Móri járás	124,5	7,3	84,3
Sárbogárdi járás	122,9	7,2	112,6
Székesfehérvári járás	284,1	16,6	100,7
Váli járás	367,5	21,4	164,9
Járások összesen	1620,2	94,5	193,7
Székesfehérvár tjv.	94,6	5,5	181,6
MINDÖSSZESEN	1714,8	100,0	193,0

*Birs, mogyoró, naspolya és egyéb gyümölcs nélkül számítva.

A községek közül 11 községben volt 20 ezer darabnál több a gyümölcsfa. Ezek a következők:

Érd	595,4 ezer db	Kápolnásnyék	26,9 ezer db
Diósd	89,9 ezer db	Bicske	23,4 ezer db
Mány	31,4 ezer db	Mór	22,6 ezer db
Sóskut	30,2 ezer db	Velence	21,7 ezer db
Tárnok	28,8 ezer db	Csókakő	20,1 ezer db
Polgárdi	28,7 ezer db		

A megye gyümölcsfaállománya, mint arra már utaltunk, 40 év alatt - 1895 és 1935 között - közel a kétszeresére emelkedett. Az 1935 és 1945 közötti 10 év alatti növekedés véleményem szerint megközelítette az előző 40 éviét.

A megye gyümölcsfaállományának nagyobbik része a házikertekben található, míg a másik jelentős részét a szőlők között ültették el. Az elkülönített gyümölcsösök területe 1935-ben 755 hektár volt, ennek 60 %-a a váli járásban /Mány 212 ha, Diósd 76 ha, Felcsut 46 ha, Sóskut 46 ha. stb./ Az elkülönített gyümölcsösök termő faállománya megközelítette a 60 ezret és ennek több mint a fele őszibarack volt. A fentiek mellett még a többi művelési ágak területén is található gyümölcsfa, az összes gyümölcsfaállománynak mintegy 15-20 %-a.

Szőlőtermelés

Mielőtt bármilyen értékelést is végeznék a XX. század első felének szőlőtermeléséről, vissza kell tekintenünk a XIX. század végén történetekre, mivel az akkori események hosszú időre kihatottak.

A XIX. század utolsó negyedének kezdetén jelentkezett először hazánkban a filoxéra kártétele. A kezdeti lassu terjedés után 1895-ig az ország akkori szőlőterületéből 173 ezer hektár szőlő pusztult el. Egyes vidékeken a szőlők szinte teljesen kipusztultak. Jelentős volt a kár a dunántúli megyékben is, ahol a szőlőterület csaknem a felére csökkent. Elmondható, hogy a filoxéra-véssel hazánk szőlőtermesztésének többszáz éves korszaka zárult le.

A filoxéra észlelése után a védekezés mindenütt azonnal megindult. Erről tanuskodik - többek között - az az írásos feljegyzés is, amely Etyek község képviselőtestületének jegyzőkönyvében maradt. Az 1895. évi augusztus 8-i ülés alkalmával a községi jegyző tudatta a képviselőtestülettel, hogy egy állam biztos az előző napon megvizsgálta a szőlőket és megerősítette a filoxéra-vész tényét. A vész könnyebb szemmelkísérése végett feltűnő jeleket kellett felállítani. E munkával a községi bírót bízták meg. A vészes helyek körül 300 ölnyire a fákat be kellett meszelni. Az ülésen jelenlevő állami biztos a szénkéneggel való védekezést ajánlotta. A vést nem lehetett megállítani. A szőlők igen kevés kivétellel Etyeken is kipusztultak. A vést megelőzően Etyeken 748 hektár jól művelt szőlő volt.

A lakosság az egész országban minden alkalmat megragadott a kipusztult szőlők pótlására. Igyekezetüket az állam is segítette. Viszonylag nagy kiterjedésű szőlőket ujitottak fel, főleg azóta, amióta az államkincstár a megujtáshoz szükséges anyagokat és eszközöket az 1896. évi V. tc. alapján fokozottabb mértékben bocsáthatja a szőlőbirtokosok rendelkezésére. Sajnálatos volt az, hogy az ország több területén újabb fertőzéseket jeleztek. Az 1899. év végén az ország szőlőtermelésével foglalkozó községeinek 52,7 %-ában állapították meg hivatalosan a filoxéra jelenlétét. Ez az adat önmagában is jelzi, hogy a XX. század elején még jelentős feladatot képez a kipusztult területek pótlása. Az 1899. év adatai már jelzik, hogy a szőlőművelés már túl van azon a súlyos válságon, amelybe a filoxéra pusztítása döntötte, és bár még sok szőlő ment tönkre ebben az időben is, de az új telepítések már meghaladták a kipusztult területek nagyságát. Ismételten csak Etyek példáját említem. A helybeli szőlősgazdák is törekedtek a filoxéra okozta károk megszüntetésére. Elsajátították az oltás technikáját, és később már más községekbe is jártak. Kitartó és szorgalmas 15 évi munka elegendő volt ahhoz, hogy a kipusztult szőlőterületek helyén ismét virágzó szőlőkultúrát teremtsenek Etyeken.

Fejér megyében ez időben a szőlőműveléssel foglalkozó községek száma 97 volt. Ebből a filoxéra által megfertőzött községek száma 1897. év végén 89 és ez a következő két évben nem emelkedett. A dunántúli megyék közül csak Tolna megyében volt ilyen magas arányu a filoxéras községek száma. Az elpusztult szőlők megujtása tulnyomóan nagyobb részben amerikai szőlőfajtákon készült szőlőoltványokkal történt. Magyarországon /Horvát-Szlavónia nélkül/ 1899-ben 46 állami amerikai szőlőtelep működött 1012 hektáron. Emellett azonban megfelelő talajokon az elpusztult szőlőknek hazai fajtákkal szénkénegezésre való beültetése is egyre nagyobb tért hódított.

A filoxéra szinte karöltve pusztított a peronoszpórával. Ami a peronoszpóra magyarországi elterjedését illeti, egyes évek között nagy ingadozások találhatók, 1894-ben a peronoszpóra a szőlőterületeknek 32 %-át lepte meg, a következő években a baj rohamosan terjedt, úgy, hogy 1897-ben már az összes szőlőterületnek 72 %-át érintette. A baj ebben az évben érte el tetőpontját, és azóta mérséklődött, 1899-ben az ország szőlőterületének 51 %-át lepte meg a peronoszpóra.

Ugy gondolom, indokolt volna bemutatni néhány adattal, hogy Fejér megyében szőlőterületből mit hogyan hagyott örökül az egyik század a másiknak az 1899. évi adatok szerint. Ezek közül célszerű néhány adatot külön is kiemelni:

- 1899-ben a teljes termésben levő szőlőterület aránya 35,7 %;
- Peronoszpóra által sujtva a szőlőterületnek 35,2 %-a;
- Peronoszpóra ellen permetezett a szőlőterületnek 91,2 %-a;
- Elemi csapások által sujtott szőlőterület aránya 21,3 %.

Mindezek mellett ezt az évet - gondolva az ezt megelőzőkre - már a jobbak közé sorolja a krónika.

Fejér megye szőlőterületének főbb adatai,
1899

Megnevezés	A vár- megye községei	Székes- fehérvár th.j.v.	Együtt	% - os megosz- lás
	n e k t á r			
Összes szőlőterület	6140	589	6729	100,0
Ebből: teljes termésben levő szőlő terület	2269	130	2399	35,7
elvénuilt szőlőterület	264	-	264	3,9
filoxéralepett, de még részben termő szőlőterület	854	45	899	13,4
új ültetésű terület	2753	414	3167	47,0
Az összes szőlőterületből:				
immunis talajon	1723	-	1723	25,6
amerikai ültevény volt	853	320	1173	17,4
peronoszpóra által sujtva	2370	-	2370	35,2
filoxéralepett területből szénkénnel gyéritett	1221	512	1733	25,8
peronoszpóra ellen perme- tezett	5628	512	6140	91,2
elemi csapások által sujtott terület	1434	-	1434	21,3

Nemcsak a szőlőterület nőtt 1899-ben, hanem a szüret is kedvezőbb volt, mint a korábbi években, bár az 1895. évi átlagot nem érte el. Fejér megyében ujborból 8,6 hl termett hektáronként, ami valamivel több volt, mint az országos átlag /8,1 hl/. Itt kívánok utalni arra, hogy csak csodálni lehet az akkori szőlősgazdák kitartását, hogy sok nehéz év után erejük volt ujrakezdeni. A termett ujbor hektáronkénti átlagát tekintve 1890 után nem érte el egyik évben sem a 10 hl-t, az 1899. évinél csak 1895-ben volt valamivel jobb /9,5 hl/, a többi években lényegesen kevesebb /pl.: 1892-ben 3,20 hl/. Az átlagterméshez hasonlóan alakult az ország borértékesítése is. 1890-ben még több mint egy millió hektoliter kiviteli többlete volt az országnak, és azóta két év kivételével pedig behozatali többlet. Négy éven át több mint félmillió hl volt a behozatali többlet.

Az állam igyekezett a szőlősgazdák segítségére lenni a szakképzettség előmozdításával, különféle tanfolyamok tartásával, az árengedményes védőszerrel és oltványyszőlőkkel.

Az 1896. évi szőlőfelujítási törvény szabályozta a kipusztult szőlők pótlását. A telepítéshez biztosított hosszulejáratu hitelt az akkor korszerű termesztési eljárásokhoz kötötték /fajtakiválasztás, talajforogatás, szabályos telepítés, karózás stb./ Ebben az időben terjedtek el a filoxérának ellenálló, de rossz bort adó direkttermő fajták is.

A filoxéra és a peronoszpóra elleni - még ma is használt - védekezési módok elterjedése után az első világháboru idejére az ország szőlőtermelése feljavult /pl.: 1908-ban 22,5 hl ujbor termett hektáronként. Ilyen termésátlag a felszabadulásig nem volt./.

A megye szőlőterülete másfél évtized alatt két és félezer hektárral nőtt és javultak a termésátlagok is, kivéve néhány rossz időjárásu évet /pl.: 1916, must termésátlag 5,1 hl/hektár/. Az első világháboru visszavetette a szőlőtermelést. A háboru alatt munkaerő- és anyagihiány miatt a szőlők területe csökkent, a megmaradók egy részének állapota - elsősorban a szénkénegezéssel fenntartott szőlőkben - leromlott. A megye szőlőterülete 1935-ben több mint másfélezer hektárral volt kevesebb, mint 20 évvel korábban.

A megye szőlőterülete 1935-től a felszabadulásig mintegy 200 hektárral - 2-3 %-kal - nőtt. A szőlő termésátlaga a megyében a két világháboru közötti években nagymértékben ingadozott. A szőlőtermelők nem voltak felkészülve arra, hogy a kedvezőtlen időjárásu években is megvédjék termésüket a betegségekkel és a kártevőkkel szemben.

A legnagyobb termés kieséseket a fagy és jégkárok idézték elő. Egyes években - például 1935-ben - igen nagy szélsőségek voltak a termésátlag tekintetében egyes megyék között. Ezt az évet Fejér megye még kedvezően vészelte át, de az 1940. évi katasztrófálisan rossz termés a megyét sem kerülte el. Ez évben az elemi csapások, a növényi és állati kártevők szokatlanul nagy arányban pusztították a szőlőket. A megyében ez évben 5,2 hl. must termett hektáronként, ami egyharmada az előző évinek.

Fejér megye szőlőterületének 1935. évi adatait a következő táblázat ismerteti:

A szőlőterület	A vár- megye községei	Székes- fehérvár tjv.	Összesen	
	h e k t á r			%-os meg- oszlás
Talaj szerint:				
- hegyi szőlők	4275	224	4499	59,0
- síkvidéki szőlők				
nem immunis talajon	1593	91	1684	22,1
immunis homoktalajon	1428	-	1428	18,7
Telepítési mód szerint:				
- európai vesszőkkel	5144	97	5241	68,8
- amerikai alanyu oltványokkal	1636	197	1833	24,0
- amerikai direkttermő szőlővel	516	21	537	7,0
Amerikai anyatelepek és szőlőiskolák	11	-	11	0,2
ÖSSZES SZŐLŐTERÜLET	7307	315	7622	100,0

A megyében termett ujborkok szín-szerinti megoszlását tekintve döntő többségében fehér bor /80-90 %/, majd a fennmaradó rész a siller és a vörös borok között oszlik meg, közel azonos arányban.

Végezetül még szólni szeretnék az 1935. évi adatok alapján a szőlők területi megoszlásáról, valamint a direkttermő szőlőről. A megye szőlőterületének 25 %-a a váli, 22 %-a móri és 21 %-a a székesfehérvári, 13 %-a sárbogárdi és 12 %-a az adonyi járásban volt az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás adatai szerint. Településként vizsgálva Mórnak volt legnagyobb szőlőterülete, 946 hektár, majd Székesfehérvár /519 ha/ és Etyek /374 ha/ következnek. Ezekon kívül még 20 településen volt 100 hektárnál nagyobb szőlőterület. Ezen a 23 településen volt a megye szőlőterületének 60 %-a, míg a többi 79 településen a további 40 %.

A direkttermő szőlők a századfordulón honosodtak meg hazánkban, így a megyében is. Telepítésüket 1924-ben rendeletileg megtiltották. 1938-ban a telepítési tilalom mellett a meglévő ültetvények három év alatti kivágását, illetve az átoltását rendelték el. Ennek ellenére a direkttermő szőlők továbbra is léteznek és ezek a fajták a megye szőlőterületének 10 %-át képezik. A direkttermő szőlők aránya a székesfehérvári járásban a legnagyobb - 21 % -, majd a sárbogárdi járásban /12 %/. Legkisebb a direkttermők aránya a móri járásban - 6,5 % -, ezt követi az adonyi és a váli járás 7-7 %-kal.

A Miniszteri rendelet értelmében 1924-től az addig a neszélyi borvidékhez tartozó Fejér megyei Bakonysárkány, Bodajk, Csákberény, Csókakő, Mór, Nagyveleg, Pusztavám és Söréd községekből, valamint a Komárom megyei Császár községből... "Móri borvidék" néven önálló borvidéket alakítottak ki. A borvidék területe 1927-ben 2121 hektár volt.

Az 1936. évi V. törvény végrehajtására kiadott miniszteri rendelet értelmében a "Móri borvidék"-hez tartozik Fejér megyéből: Mór, Bodajk, Csókakő, Csákberény, Nagyveleg és Pusztavám községek, továbbá Komárom megyéből Császár község határában fekvő hegyiszőlők. Ezen borvidék területe 1936-ban 929 hektár volt. A borvidéknek ez a meghatározása a felszabadulásig érvényben maradt. A borvidék fő szőlőfajtája az "Ezerjő".

F o r r á s o k :

- Statisztikai évkönyvek és kiadványok
- Peterdy Emma: Etyek község szőlőkulturája, Megjelent: Megyei és Városi Statisztikai Értesítő 1961. évi 9. szám/.

LUKÁCS LÁSZLÓ: MÉHÉSZETI ÚJÍTÁSOK CSÁKVÁRON A SZÁZADFORDULÓ
ÉVTIZEDEIBEN

A 19. század közepéig a méhészkedés hazánkban vesszőből, gyékényből, sásból, szalmából font kasokban, valamint fatörzsekből készített tönkkaptárakban folyt. Középkorvégi kasos méhészkedésünkről Takáts Sándor emlékezett meg "A méheskert" című írásában /1/. A kasnak számos hátránya volt a keretes szerkezetű kaptárakkal szemben. A lépet csak késsel lehetett kivagdosni belőle, úgy, hogy a méhcsaládot előzőleg lekénnezték, megölték. Évközben a kasban néhez volt a családot megvizsgálni, rendellenességeit /pl. költés-rothadás/ megszüntetni. A hagyományos kas mézelésben is elmaradt a keretes kaptár mögött, s a kasból a mézet csak kezdetleges módon /csurgatással, olvasztással, sajtolással/ nyerhette a méhész /2/.

A 17-18. századi angol, svájci, ukrán kísérletezések nyomán Magyarországon elsőként Kövesdi Szarka Sándor szerkesztett a szalmakás és a tönkkaptár hiányosságait kiküszöbölő, szétszedhető szerkezetű méh lakást: keretes kaptárt. Bár Kövesdi Szarka Kolozsváron 1844-ben megjelent "Izletes méhtenyésztés" című könyvében népszerűsítette kaptárát, találmánya mégis hatástalan maradt /3/. Dzierzon János felső-sziléziai plébános egy évvel később szerkesztette meg felső keretlécetekkel felszerelt kaptárát, amit Berlepsch tökéletesített keretes kaptárrá. Nálunk Sággy Mihály Méhész naptárában 1856-ban mutatta be a Dzierzon-kaptárt.

Dzierzon és követői nyomán hazánkban ez a német eredetű kaptár kezdett meghonosodni a 19. század utolsó harmadában /4/. Bárány Ambrózy Béla, a korszak legtekintélyesebb méhészje így jellemezte ezeket az évtizedeket: "A kutatásokban megállapodni, megnyugodni nem tudó emberi elme törekvéseinek, de egyszersmind az emberi hiúságnak a következményeként Dzierzon után szakadatlan sorozatban keletkeztek az új találmányú kaptárak, föltalálóiuk neveire keresztelve. Sok célszerű, de annál több hasznavehetetien van ezek között" /5/. A kor új kaptárainak sorában jelent meg a Mayer Károly csákvári esperesplébános által megszerkesztett méh lakás is.

Mayer munkásságának, kaptárának bemutatása előtt megemlítem, hogy Fényes Elek Fejér megye méhészetéről szólva már 1847-ben így vélekedett:

"A méhtenyésztés szinte nagy haszonnal jár, s kívánni lehetne, hogy nagyobb, s tudományosabb terjedést nyerjen" /6/. A 19. század második felében a méhészet "tudományosabb terjedés"-e egyet jelentett a kasoknak kaptárakra való felcserélésével. Ez az eszközváltás az uradalmi méhészetekben gyorsabban, jóval korábban lezajlott, mint a paraszti méhészkedés gyakorlatában. A Mezőföld keleti részén, az enyingi járás községeiben 1884 őszén a nagybirtokokon 390 család méhet kaptárban, 347-et "közönséges kasban" tartottak. Ugyanitt a paraszti méhészek kezén az 1043 család kasos méh mellett csupán 83 család kaptáros méh volt /7/.

Mayer Károly 1837-ben született Székesfehérváron. Tanulmányait a Bécsi Egyetem hittudományi karán végezte, mint a Pázmány-növendéke. 1860-ban szentelték pappá. 3 évig káplánkodott, 1868-tól Szigetcsépen adminisztrátor, 1876-tól Vértesbogláron plébános volt. 1880 és 1896 között Csákváron esperesplébánosként működött. 1895-től kanonok, 1895-98 között a püspöki szeminárium rektora. 1916-tól 1925-ben bekövetkezett haláláig Károly János, Fejér vármegye történetírójának utódként székesfehérvári nagypost.

Életrajzírója, Potyondy Imre rendkívül sokoldalú egyéniségnek mutatta be Mayer Károlyt. Plébános korában szövetkezetbe tömörítette a kerámiagyárok által tönkretett csákvári fazekasokat. Géppel szerelte fel a szövetkezetet, megszervezte az értékesítést, tanfolyamokkal tökéletesítette a szövetkezet tagjainak ipari képzettségét. Csákváron énekkart, fuvószzenekart szervezett.

"Mint plébános szakszerű méhész volt és a méhészeti szaklap munkatársa. Új kaptártípust szerkesztett, a róla elnevezett kaptártípus nagy népszerűségnek örvendett" /8/. Kanonok korában Székesfehérváron gimnazista fiukból saját költségén gregorián-scolát szervezett a Wiener Sängerknaben mintájára. Mindezek mellett komoly teológusnak tartották. Könyvtárában megtalálhatók voltak a legújabb hittudományi, filozófiai és zenei könyvek. 80 ezer koronás alapítványt tett, hogy egyházmegyéje teológust neveljen a római Germanico-Hungarico Collegiumban. Saját költségén ugyanitt taníttatta Vass Józsefet, a későbbi minisztert. Mayer Károly nagy kedvvel tanulta a modern nyelveket. Elmult 60 esztendő, amikor angolul kezdett tanulni gramofonlemezről, s pár év múlva az angol klasszikusokat eredetiben olvasta. Komoly méhészeti szaktudását többek között német nyelvismeretének köszönhette. Ugyanis az Esterházy-uradalom német főkertészével és méhészével, Gottfried Enderschel együtt rendszeresen olvasták a korabeli németnyelvű méhészeti könyveket, folyóiratokat. Mayer sokoldalú egyéniségének jellemzésére mindezek mellett életrajzírója megemlíti, hogy a szakkozásban is elismert mester volt.

Mayer Károly méhészeti munkásságára a legkorábbi adatot a Méhészeti Lapok V. /1884/ évfolyamában találjuk. Arról értesülünk hogy a Válvidéki gazdakör méhészeti kiállításán a bírálóbizottság tagjává választották.

A méhészeti eszközök kiállításán többek között gróf Esterházy Miklós Mór főúr majki méhészete és Mayer Károly tűntek ki. A viasztermények és az élőméhek kiállításán ugyancsak kiemelkedően

szerepelt Mayer. A kiállítók közül aranyéremmel jutalmazták gróf Esterházy Miklós Móric főurat: "A méhészet terén kifejtett buzgalmaért, tevékenységéért és helyes irányáért, melyeket kiállított tárgyaival igazolt." Aranyérmet kapott "ugyanezen alapon főtisztelendő Mayer Károly plébános ur, mint Fejérmegye legszakavatottabb méhészé." Ezüstéremmel jutalmazták Gottfried Enderscht, Esterházy méhésztét gyakorlati működéséért /9/. Ez a kiállítási beszámoló a méhészeti eszközök között még nem említi a Mayer-féle kaptárt. Ennek ellenére valószínű, hogy Mayer már a váli kiállításon bemutatta kaptárát, s elsősorban azzal aratott sikert.

Ez azért is valószínű, mert két év múlva a német és osztrák méhészek troppai vándorgyűlésén már ismerteti, az itt rendezett kiállításon be is mutatja kaptárát. Előadásában hangsúlyozta: "minden méhészeti manipuláció legkönnyebben a Dzierzon-féle eredeti kettős kaptárakban hajtható végre". A vándorgyűlésről Kühne Ferenc kereskedelmi méhész, a Méhészeti Lapok egyik szerkesztője írt beszámolót. Ebben megemlítette: "Mayer ur valóban helyesen cselekednék, ha az általa használt kaptárt egyletünk közlönyeiben ismertetné, hogy a méhészközönség felőle magának véleményt alkot-hasson." Kühne nem is várt Mayer ismertetésére, hanem a troppai vándorgyűlésen hallottak és látottak alapján beszámolójában részletesen bemutatta a Mayer-féle kaptárt /10/. Mayer kaptárát a troppai kiállításon diszoklevéllel tüntették ki.

Kühne biztatására Mayer Károly a Méhészeti Lapok VIII. /1887/ évfolyamában ismertette kaptárát "A szabadban álló méhducok előnyei a méhházakkal szemben" című cikkében /11/. Ebből kiderül, hogy Mayer első kaptárát 1872-ben készíthette, mert kaptárái között vannak olyanok "a melyek csak az idén, 15 év után lettek külsőleg egy kis festéssel megújítva." Kaptárát a helybeli asztalos 25 forintért készíti talapzattal és fedéllel, együtt, de keretek és Hanemann-rács nélkül. Fekvő kaptárak, 2 külső, szalmával bélelt ajtóval, 2 belső üvegajtóval, egy Hanemann-féle rácsajtóval. Ezekből a fekvő ikerkaptárakból 3 darab alkot egy hatlakásos, talapzaton álló és nyeregvető alaku fedéllel takart piramist vagy ducot. "Nem tartom a kaptárt elég melegnek, ha falai legalább 8-9 cm vastagsággal nem bírnak. Ebből a belső falra jöhet 25 mm vastag deszka, erre 55 mm vastagságú szalmatöltelék, mely ismét... 10 mm vastag deszkával födetik be; kívülről festéssel bevonva" - írta Mayer. Kaptárában "a lépek éleikkel fordulnak a röpnylás felé", tehát hidegépítményű méh lakásról van szó. Kettős keretet használ, mivel a nagy keret a könnyű kezelésnek, a nagyban való méhészkedésnek fontos feltétele. Az egyöntetű, a méheknek jó telelést biztosító, a költésfejlődést nem akadályozó nagy keretek és a Hanemann-rács alkalmazásával kaptárában költőfészket és tetszés szerinti méztárat rendezett be: "Rendes körülmények között legalább, ha ezen rekeszajtóval a 69 cm mélységű fekvőkast úgy választjuk két részre, hogy a rekeszt közvetlen a röplyuk mellé tolva, röplyuktól elzárt részben 5, a röplyukas részben pedig 10 nagy keret foglalhasson helyet, itt a költés, ott pedig a méz számára."

Mayer ezután a magyar méhészek IV. vándorgyűlésén és a vele kapcsolatos országos méhészeti kiállításon 1887-ben Székesfehérváron mutatta be kaptárát /12/. Szaktekintélyét bizonyítja,

hogy a Magyar Országos Méhészeti Egyesület részéről ő lett a kiállítás bírálóbizottságának elnöke. A székesfehérvári kiállítást a polgári lövölde helyiségeiben és parkjában rendezték meg. Itt a csákváriak többes ducokat mutattak be: Mayer 4 db nyolcas, Esterházy 2 db nyolcas és 1 db tizenhatos ducal szerepelt. Róluk a kiállítás ismertetésében ezt olvashatjuk: "A kiállítás tanúsága szerint ifj. Liebner József, Mayer Károly, Esterházy Miklós gróf, mind nagy termelők, a szabadban álló ducokban méhészkednek, még pedig a legszebb sikerrel.../13/. A kiállítási helyiségekben bemutatottak között "Mayer Károly /Csákvár/ házilag készített saját igen czélszerű szerszámait" is /14/. "E szobának azonban legfőbb dísz volt Mayer Károly plébános által kiállított méztömeg. Ő kiállított 6 drb 36 kilós bádog edénybe és fél kilós 19 drb. cserép kannába, egy-egy kilós 50 üvegbe igen szép tiszta mézet" /15/. A fehérvári kiállításon is eredményesen szerepeltek a csákváriak: Esterházy méhészetét aranyéremmel, Mayert elismerő okirattal és 4 Ft-tal, Gottfried Enderscht 15 Ft-tal jutalmazták. A Magyar Méh kiállítási beszámolója megjegyzi: "Mayer Károly méhészete Csákvár, remek és széleskörű kiállításáért... az első díjra lett volna érdemes" /16/.

Mayer kaptárát Kühne Ferenc, a budapesti Első Magyar Kereskedelmi Méhtelep tulajdonosa a székesfehérvári vándorgyűlésre irt "A nagy üzemhez és a szegény embernek egyaránt való kaptár" című felolvasásával akarta népszerűsíteni. Felolvasása idő hiányában elmaradt, azt a Méhészeti Lapokban közölték /17/. Kühne hangsúlyozta, hogy a Mayer-kaptár minden követelménynek megfelel, egyetlen hibája, hogy drága. Ő igyekezett "a készitési mód egyszerűsítése által" a lehető legolcsóbban előállítani: ezáltal a székesfehérvári kiállításon bemutatott hatos duca 22 Ft 80 krajcárba került. Kühne ismertetésében a Mayer-kaptár előnyeit így foglalta össze:

"1. A költőfészek és a mézkamra a közibük tolható rekesz által tetszésük szerint nagyobbítható és kisebbíthető - a nép számára képest.

2. Két ily kaptár ikerkaptárrá egyesíthető; ez által nemcsak anyag lesz megtakarítva, de a méhek még jobban át is telelnek. Egy további előny még az is, hogy 3 ilyen ikerkaptár egymás fölé rakva szabadon felállítható, s így a méhes költsége meg lesz takarítva.

A kas belseje...egy rekesz által, melybe Hanemann-féle rács van illesztve, két részre osztható; a röplő luk a kaptár hosszoldalán nem egészen közepén van. Ha azt akarjuk, hogy a nép rajt adjon, akkor a költőfészket azon oldalra helyezzük, melyen a kas szája van és a mézkamrát természetesen zárva tartjuk mindaddig, míg a raj kivonult; hogy ha ellenben a rajzást meg akarjuk akadályozni, akkor az anyát a rácsos rekesz segítségével arra az oldalra zárjuk, melybe a kas szája nem nyílik. A gyűjtő méhek most közvetlen a mézkamrába jutnak, s nem kénytelenek terhökkel a rácson keresztül bujkálni. Ha netalán mégis rajzásnak indulna a nép az anyára el lévén zárva, a raj a kasra visszaszáll.

Minden kaptárnak van két ablaka, azért mind a költőfészek, mind pedig a mézkamra külön-külön tekinthető meg..." Kühne kereskedelmi célú ismertetését ezzel zárta: "Teljes megnyugvással bi-

zom tehát ezen kaptárt a tapasztalt méhészek szíves elfogulatlan megbírálására, mert meg vagyok győződve, hogy ez mind a kis üzemű, mind a nagy üzemű méhész igényeinek teljesen megfelel."

Kühne Ferenc a troppaul kiállítás után 1886-ban a Magyar Országos Méhészeti Egyesület csákvári kirándulásán tanulmányozta a Mayer-kaptárt. Kriesch János az egyesület alelnöke igen elismerően nyilatkozott a Csákváron látottakról: "... a ki rendesen és szakszerűen kezelt méhest akar látni, az menjen el Csákvára és tekintse meg a plébános ur és Enders ur, az uradalmi kertész méhesét. Valóban gyönyörűséges méhesek ezek, a kasok szabadban állanak ducokban és mindenütt a legnagyobb rend, pontosság és tisztaság uralkodik. Mayer kettős fekvő kaptárai... kitűnően válnak be... Hogy azonban Mayer plébános kaptáiraival nemcsak ő maga szépen és igen könnyen boldogul, hanem mindenki, ki azokkal méhészkedik, bizonyítja a többi között Enders és gróf Eszterházy méhészte" /18/. Kühne a csákvári kirándulás hatására elkezdte a Mayer-kaptár gyártását és árusítását. Budapesten 1889-ben a Méhészeti Egyesület estélyén "egy hat családra berendezett Meier-féle kaptárcsoport lön bemutatva, melyet Kühne tagtársunk, külön e célra készítettett saját költségén" /19/. Az estélyről a Méhészeti Lapokban megjelent beszámolóban ismét jó alkalom adódott a Mayer-kaptár erényeinek hangsúlyozására. Kühne Ferenc Első Magyar Kereskedelmi Méhtelege 1889. évi árjegyzékében már szerepel a Mayer-kaptár: "Kaptárducz 6 családra, 90 egész kerettel, tetővel és talapzattal /csak külön megrend. készítik/ 25. Ugyanez tető és talapzat nélkül 19.50 -".

Mayer kaptárát 1890-ben a bécsi Praterben megrendezett gazdasági és erdészeti kiállításon is kitüntették. Ez év pünkösdjén a Magyar Országos Méhészeti Egyesület kirándulását ismét Csákvára szervezték. Binder Iván, a Méhészeti Lapok felelős szerkesztője a kirándulás nyomán bemutatta a Mayer-féle kaptárt. Terjedéséről ezt írta: "Veszedelemesebb versenytársa a háromszakaszú Berlepsch-féle, illetve a délmagyarországi kaptárnak a Mayer-féle kaptárnál alig lehet... Meg is hódoltak már neki sokan. Csak magában Csákvárban rövid idő alatt 600-nál több ilyen kaptár készült, részint fehérmegyei, részint más magyar méhész részére, a többi pedig külföldre szállított. De nem csak a csákvári asztalos-műhelyt foglalkoztatja nagyban a Mayer-féle kaptár terjedése, hanem másutt is ad a fűrésznek és gyalunak dolgot. Kühne kereskedelmi méhész tagtársunk éjjel-nappal dolgoztat és mégis alig képes a Mayer-féle kaptárokra szóló számos megrendelésnek megfelelni" /20/. A csákvári kiránduláson a kaptárokon kívül Mayer méhészetében az általa meghonosított amerikai napviaszolvasztó, valamint Endersch saját készítésű "gypsmülép-prése" keltett feltűnést, amelyen a mülépöntést be is mutatta. Esterházy méhészetében a ducokban tartott olasz méhektől kaptáranként átlag 24 kg-ot szüreteltek. A látottak alapján a kirándulás résztvevői méltán állapíthatták meg, hogy a csákvári méhtelegek valóságos mintatelegek.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Mayer pár év alatt nagy sikert aratott kaptárával, méhészeti szaktudásával. 1888-ban a Magyar Országos Méhészeti Egyesület választmányi tagjai közé került, az egyesületben felolvasásokat tartott, a Méhészeti Lapokban szakcikkei jelentek meg /21/. Kaptárának közlésével, mégis-

mertetésével, népszerűsítésével azonban elkésett. A kiállításokon, a szakajtóban, és Kühne hatására a Magyar Országos Méhészeti Egyesületben kaptárával aratott sikere ellenére fellépése idején hivatalos részről már más irányba terelték a magyar kaptárkérdés utját. Mayer ugyan már 1872-ben megszerveztette kaptárát de csak 1884-ben a váli, majd 1886-ban a troppai kiállításon mutatta be azt. A magyar kaptárfejlődés irányát ekkor már a Grand Miklós által szerkesztett háromkeretsoros állókaptár szabta meg. Grand 1874-ben bemutatott kaptárját Délmagyarországi Méhészeti Egyesület hivatalosnak fogadta el. 1885-86-ban ezt a kaptárt a földművelés-ipar- és kereskedelmi minisztérium is hivatalosnak minősítette. Országos egyesületi kaptár néven elfogadta az Országos Magyar Méhészeti Egyesület is. Grand a földművelési minisztérium méhészeti felügyelőjeként kaptárát hivatalos nyomással, tanfolyamokkal, kedvezményekkel és ajándékosokkal is terjesztette /22/. A kicsiny térfogatu, aprókeretű egyesületi kaptár hibáinak részbeni kiküszöbölése a magyar méhészek első országos kongresszusán 1896-ban megtörtént: "...a nagyobb méhtelegek tulajdonosainak kívánságára, kik a gyorsabb kezelés szempontjából a kaptárban három sor keret helyett csak két sort alkalmaznak, kimondja a kongresszus, hogy az ilyen kaptárt is - ha különbeni berendezése és kereteinek szélessége a szabvány kaptárral azonos - országos szabvány kaptárnak ismeri el, hasonlóan mint az olyan kaptárakat, amelyek köitőfészke csupa egész kerettel van ellátva" /23/. Ezzel a határozattal országossá emelték a csupa egész kerettel rendezett Mayer kaptárt is. Az országos egyesületi kaptár hibáit végérvényesen idős Boczonáci Szabó Imre nagy állókaptára küszöböltte ki 1901-ben. Boczonáci egész századunkra meghatározta a magyar kaptárfejlődést /24/.

A Mayer-kaptárról a legkésőbbi kereskedelmi hirdetés 1912-ből maradt ránk: a Meister Testvérek Faáru- és Méhkaptárgyára /Budapest/ katalógusában még hirdették. Varga József /sz. 1886/, a csákvári Esterházy uradalom méhésze elmondta, hogy az uradalomban az első világháború előtt főként Mayer-i és egy Boczonády-kaptárral szerepelt. Az 1914-es év méhészeti leltárában a 173 méhcsalád számára 81 kettős fekvőkaptárt /Mayer kaptár/, 21 állókaptárt /egyesületi kaptár/, 4 négyes méhkaptárt /egyesületi kaptár/, 7 öreg méhcast fából és 2 Boczonádi-kaptárt találunk 1912-ből ránkmaradt Varga József "A méhészetről 1912-ben" című kéziratos feljegyzése, amiből ugyancsak a Mayer-kaptár használata derül ki. Az uradalom és a csákvári méhészek egyészen a II. világháborúig főként a Mayer-kaptárt alkalmazták. Csákváron néhány méhész ma is használja. Megemlítem, hogy a csákvári parochia kertjében egészen a II. világháború végéig egy Mayer-kaptár állt. Ez a kaptár - amely megszerkesztőjének emlékét idézte - a harcokban megsemmisült. Ma a csákvári Vértesséki Múzeum udvarán három Mayer-kaptár emlékeztet a századforduló itteni méhészeti ujitásaira.

Mayer Károly kaptárát a régi és az újabb méhészeti szakirodalom is elismeri. Ambrózy Béla 1905-ben kiadott kézikönyvében ezt írta róla: "A Mayer-féle ikerduc is érdekes, mely 15 évvel előzte meg Dzierzon János legutolsó alkotását, az általa most átídomított és teljesen modernné javított ikerkaptárát, amennyiben az utóbbi - csekély eltéréssel - szakasztott testvére a Mayer-féle kaptárnak" /25/. Hangsúlyozza Mayer érdemeit Örösi Pál Zoltán legújabb méhészeti összefoglalása is /26/.

Csákvár Mayer ujitásai, az Esterházy uradaiom méhészete és jólképzett német méhésze, valamint a kaptárakat gyártó asztalosmester, Giesz János munkája révén a kasról a kaptárra történő eszközváltás korszakában méhészetünk egyik innovációs központjává válhatott.

F o r r á s o k

- /1/ Takáts Sándor: A méheskert. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból. Budapest, 1961. 199-203.
- /2/ Örösi Pál Zoltán: Méhek között. Budapest, 1962. 52.
- /3/ Héjjas Endre: Méhészet dióhéjban. Budapest, 1936. 72-73. Örösi: i.m. 94; Szabó Károly: A kaptaras méhészkedés kialakulása Debrecenben. Agrártörténeti Szemle XV. 1973. 156.
- /4/ Örösi: i.m. 120.
- /5/ Ambrózy Béla: A méh. Elméleti és gyakorlati utmutató a méhészet terén. Temesvár, 1905. 87.
- /6/ Fényes Elek: Magyarország leirása. I. Pest, 1847. 36.
- /7/ Varga József: Enying-vidéki méhészet. Méhészeti Lapok V. 1884. 226.
- /8/ Az életrajzi adatok forrásai: Potyondy Imre: A székesfehérvári székeskáptalan tagjai és nagyprépostjai. Székesfehérvári Püspöki Levéltár, Kézirattár, 1703. sz.; Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Albaregalensis ad annum Domini MCMX. Alba Regia, 1910. 112-113.
- /9/ Dömötör László: A vaál-vidéki gazdakör méhészeti kiállítása. Méhészeti Lapok V. 1884. 201-204.
- /10/ Kühne Ferenc: Jelentés a német és osztrák méhészek troppaui vándorgyűléséről. Méhészeti Lapok VII. 1886. 267-269.
- /11/ Mayer Károly: A szabadban álló méhduczok előnyei a méhházakkal szemben. Méhészeti Lapok VIII. 1887. 50-56, 74-80.
- /12/ A székesfehérvári vándorgyűlésről és kiállításról megjelent beszámolók: Tanos Pál: A magyar méhészek IV. vándorgyűlése és a vele kapcsolatos országos méhészeti kiállítás. Méhészeti Lapok VIII. 1887. 162-169; Az országos méhészeti kiállítás Székesfehérvárott. Méhészeti Lapok VIII. 1887. 217-222; ...sy ...ly: A magyar méhészek IV-ik vándorgyűlése és méhészeti kiállítása Székesfehérvárott augusztus hó 25-től 28-ig. A Magyar Méh XI. 1887. 167-174.
- /13/ Méhészeti Lapok VIII. 1887. 219.
- /14/ Uo. 220.
- /15/ A Magyar Méh XI. 1887. 172.
- /16/ Uo. 173.
- /17/ Kühne Ferenc: Egy a nagyüzemhez való, de a szegény ember által is használható kaptár. Méhészeti Lapok VIII. 1887. 213-217.

- /18/ Kriesch /János/: Méhészeti kirándulás. Méhészeti Lapok VII. 1886. 241-243.
- /19/ Egyesületi élet. Méhészeti Lapok XI. 1890. 20-23.
- /20/ B. /inder Iván/: Pünkösdi kirándulás. Méhészeti Lapok IX. 1890. 110-116.
- /21/ Mayer Károly: A méhek röptülési köre. Méhészeti Lapok V. 1884. 247-248; Uő: Hány kaptár legyen egy méhesben. Uo. 248. Uő: Hány családot kezelhet egy méhész. Uo. 248-249. Uő: A heilbronni viaszfőző edény. Méhészeti Lapok VII. 1886. 49-52; Uő: A méhméreg fontossága a méhek háztartásában. Uo. 134-135.
- /22/ Egyesületi kaptárunk. Magyar Mész XIV. 1890. 122-128; Örösi: im. 112-113, 120, Szabó: im. 157.
- /23/ Örösi: im. 121., 24 Örösi: im. 113-114.
- /24/ Ambrózy: im. 154.
- /25/ Örösi: im. 116, 268.
- /28/ Innovációs központjainkról: Jenő Barabás: Innovationszentren in der ungarischen Agrarkultur. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971-1972. Budapest, 1972. 287-290.

DEMETER ZSÓFIA. A BARANYAI-FÉLE MEZŐGAZDASÁGI GÉPMŰHELY
MŰKÖDÉSE MEZŐKOMÁROMBAN

Baranyai István gépműhelyének termékeivel a Mezőföld történetével foglalkozó kiállításunk gyűjtőmunkája során találkoztam. B.I. jellel ellátott ekéket, boronákat sikerült az István király Múzeum gyűjteményébe megszerezni, de ugyanezt a jelet mezőkomáromi zárrakon is megtalálhatjuk.

A mezőkomáromi Petőfi u. 54. számú házon az egykori vakolatfelirat is jól látható: Baranyai István gépműhelye.

Baranyai István 1867. október 28-án született Nemes Baranyai István és Vörös Zsuzsanna szülőkötől Mezőkomáromban. A szülői házban azoknak a kurtanemesi familiáknak az életében nőtt fel, ahol a nemesség nimbusza alatt kemény paraszti munkával teremtették elő a meglélhetést. Baranyai István a családi hagyomány szerint sokat mesélt ezekről az időről és a maga érdeklődési körének kialakulását a következőképpen magyarázta: apja 45 holdját családi erővel munkálták, s akkor még nagyon nehéz gyári ekéket használtak. Ő már akkor megfogadta, hogy kovács lesz és gyárt az apjának könnyű ekét; inkább, minthogy ő vállalja azt a nehéz munkát.

Baranyai István kovács lett. Szabadhidvégen egy Német nevű kovácsnál tanult, majd a mezőkomáromi Füveshez került. Későbbi elbeszélései szerint nem volt megelégedve az itt tanultakkal és a falusi kovácssággal sem. 1885-ben kiállított munkakönyve szerint 1891-ig 6 különböző helyen fordult meg: Tiszarofftól a Döry uradalom Süttvényi Gépészetiig. A 6 év alatt a lakatosmesterséggel ismerkedett meg közelebbről és azokkal a mezőgazdasági gépekkel, amelyekkel később oly sokat foglalkozott.

Hazatérve 1893-ban önállósította magát, a mezőkomáromi házban műhelyt nyitott. Saját erejével és 1-2 tanonc foglalkoztatásával kezdte a munkát, de kezdettől fogva alapelve volt, hogy nem áll be a falusi kovácsok sorába - annál is inkább mert abból Mezőkomáromban a sok régi kovács mellett nem élhetett volna meg - magát gépésznek vallotta. A könnyű ekék készítésében nagyon hamar eredményeket ért el, gépműhelye a teljesen vasból készült ekék gyártására épült. Termékeit hamarosan Mezőföld-szerte ismerték, első sorban a falusi parasztok; hiszen a nagy uradalmak saját gépészekkel, s ekkorra már általában gőzekékkel dolgoztak.

Az eredeti műhely 1935-ig állt fenn. Századunk 20-as, 30-as éveiben általában 10-16 munkással és évente 2-3 tanonccal termelt. Baranyai István híres volt arról a környéken, hogy nagy gondot fordított a tanításra: tanoncai nagy tudással és jó gyakorlattal szabadultak fel.

A műhely munkásai ekkor még kétlaki életet éltek. Mindnek, magának Baranyai Istvánnak is volt valamennyi földje, annak a művelését is elvégezték: az ekék gyártása így jobbára - télen folyt a 20-as évek közepéig. Raktárra termeltek, termékeiket egész éven át raktárról árusították.

1935-ben épült fel az új műhely. Abban, hogy az új műhely felszerelését már villamos energiára alapozták jelentős változás tükröződik a család életében. Belépett a termelésbe a 20-as évek közepén és végén a két vő, Kardos Imre és Balogh János. Kardos hódmezővásárhelyi születésű okleveles mérnök volt, Balogh pedig székesfehérvári géplakatos és utóbb mozdonyvezető. A két vő belépése nagyot lendített a műhelyen, ami nem csak a nagyobb beruházásokban /új műhely, villanygépek stb./, hanem a termékek új, szélesebb körének a kialakulásában is megmutatkozott. A műhely legfontosabb, hírnevet hozó terméke továbbra is a Baranyai-féle eke maradt, de emellett gépjavitással, vas- és rézöntéssel, autogén-hegesztéssel is foglalkoztak, valamint a már régebben is meglévő kereskedőtevékenységet, a bizományi árusítást is kiterjesztették. Balogh inkább a műhelyben, Kardos pedig inkább az irodában foglalatoskodott. Mindkettőjüknek voltak azonban kisebb ujitásai, amellyel hozzájárultak a termékek javításához: pl. Kardos Imre találmánya volt az eketaligák önzsirzója.

1909-ben Enyingen kiadott árjegyzékük szerint a következő ekéket gyártották: egybarázdás és kétbarázdás eke, eketaliga egyenes és állítható tengellyel /ami szintén jelentős ujitás volt/, kapáló- és töltögető eke. Mindezek Baranyai ujitásait felhasználó vasalkatrészes ekék voltak. Gyártottak azonban hagyományos fagerendelyes ekéket is. Az ekéken kívül fogasokat, /un. Z+alaku boronákat/ darálókat, sorvető gépeket is állítottak elő. Géprekeskedésük azonban nem csak saját készítésű gépeket árult, hanem bizományi árusítással is foglalkozott: préseket, darálókat, kukoricamorzsoló gépeket, cséplőkészleteket, permetező gépeket, szecskavágókat, illetve konkolyválasztókat forgalmazott. A bizományi gépeket a kecskeméti Szigeti-féle gyártól vette át és raktározta.

A háznál árultak minden nap, még vasárnapokon is 9 óráig. A legjelesebb vásárló alkalmakat a híres mezőkomáromi, Szent György, Szent Mihály - napi és Pünkösdi vásárok jelentették. A környékbeli parasztok terményt és elsősorban állatot hoztak ide a vásárra, és az érte kapott pénzből szereztek be a szükséges gépeket vagy alkatrészeket. A saját termékek közül az 1909-es prospektusban feltüntetett árak alapján a kétbarázdás eke volt a legdrágább, 74 Korona; bizományi termékek közül pedig a legnagyobb fajta páros-soru vetőgép került a legtöbbe, 550 Koronába. Az árakkal kapcsolatban tájékoztatásomra Baranyai István leánya, Balogh Jánosné a következő adatot találta jellemzőnek: a jó eke annyira mindenna-

pos közszükségleti cikk volt, hogy amíg abból a legdrágább 74 Koronába került, addig a pápai Kollégium egy évi internátusi díja 600 Korona volt.

A falusi kovács szintjéről indult mester sokféle kedvezményt próbált adni vevőinek, a vevők megtartása érdekében: részletre is adott el gépeket, de olyan megállapodással is, hogy az árát fogatos munkával, vagy terménnyel törlesztették. Takarodáskor sorba álltak a kocsik a kapu előtt, hozták a gabona-törlesztést. A fogatos napszámra pedig a sokféle és sokirányú szállításnál volt szükség. Pécsről, vagy Szászvárról hozták a kovácsszenet; a Dombóvár-Veszprém vasutvonal megépüléséig szekerekkel, azután csak a vasutig és a vasutállomástól kellettek a fogatok. A vas alapanyagot és az öntvényeket Pestről szerezték be, az acélárut pedig az I. világháborúig Sankt Pöltenből Ausztriából, majd az Állami Vasgyárból Pestről.

A bizományi áru szállítása a kereskedő cég feladata volt, ott Baranyaiékra csak a raktározás, az adminisztráció és az eladás tartozott.

A Baranyai-féle gépműhely és gépkereskedés az Angol-Magyar Bankkal, majd a Magyar Kereskedelmi Bankkal állt összeköttetésben. A cég tevékenységét hitel formájában is ez a bank finanszírozta. A másik hitelforrás a föld volt. Az apai örökséget Baranyai István testvéreitől megváltotta, majd 1921-ben 90.000 Koronáért vett még hozzá 15 holdat az Esztergomi Káptalan fölparcellázott uradalom-részből Mezőkomárom és Szentmihályfa között. Erre a földre kaptak kölcsönt a Mezőkomáromi Hitelszövetkezetenél ha kellett. Így a család mindvégig megtartotta kétlakiságát: a férfiak a gépgyártással és kereskedelemmel foglalkoztak, míg a föld művelése, illetve műveltetése a nők feladata volt.

Ujabb befektetésre 1938-ban került sor, amikor a Kardos család számára Székesfehérváron a Budai uton vásároltak műhelyt. Ez a műhely főként öntőmunkákkal és gépészettel foglalkozott a későbbiekben Kardos Imre irányítása alatt. Az új műhely megszerzésével természetesen Kardos kivált a Baranyai-féle üzemből, azt az időse mester mellett Balogh János vezette tovább.

A II. világháborút megelőző évek jelentették az üzemnek a kiteljesedést: termékeinek sora nem bővült ugyan, de az ekék ekkor voltak a legközkedveltebbek: természetesen elsősorban a környéken, de az Alföldre és más vidékekre is rendszeresen szállítottak. A két világháború közötti paraszti kivándorlás magával vitte a Baranyai-féle eke hírnevét Amerikába is: az Ulrich család rendelt először ily módon, már Amerikából Baranyaiéktól az itthon megismert és megkedvelt eketípusból. Ez az eset természetesen nem nagy tételekben, de rendszeresen ismétlődött.

Az utolsó nagy befektetést a hadikölcsön jegyzés jelentette; e befektetés szomorú sorsát ismerjük. Az időse mester 1944-ben halt meg.

Baranyai István munkájáért 3 kiállítási ezüst érmet /egyet Veszprémben, kettőt Pécsen/ és egy elismerő oklevelet kapott /Szé-

kesfehérváron/. Az elismerésre a legméltóbbak ekéi voltak, az egyik ezüst érmet azonban szellemes, csalafinta zármegoldásáért kapta.

A Baranyai család befektetései jelzik, hogy a 10-16 embert foglalkoztató mezőgazdasági gépeket gyártó kis üzem a Mezőföldön rentábilis vállalkozás volt. Példáján bemutatatható az az új, kapitalizmuskori embertípus, aki a falusi társadalomból kiemelkedve, azt kiszolgálva tud virágzó vállalatba fogni: kiváló szaktudása és mozgékony vállalkozó-készsége egész családjának jó megélhetést biztosít. Kisvállalkozásról, kisüzemről volt szó és csak példa. Az ilyenfajta példák száma pedig bőséggel szaporítható. A Baranyai-féle eke viszont ma már a mezőgazdasági szakemberképzésben megtanulandó tétel, a paraszti munka tárgyai között pedig becses mezőföldi emlék.

A magyar állategészségügyi igazgatás kezdete, mintegy két és fél évszázadra vezethető vissza. Magyarországnak - mint agrárállamnak - nemzeti vagyona jelentékeny részét a multban az állatállomány képezte. Ezt a nagy nemzeti vagyont állandóan veszélyeztették /a nyugat és kelet felől egyaránt behurcolt/ különböző járványos állatbetegségek.

Az állatjárványok ellen a XVIII. századig szervezett védekezés nem volt. Csak 1724-től, mikor a helytartótanácsot megszervezték, került ez a védelmi feladat e kormány szervhez. Ez, a közegészségügy keretén belül humánorvosok véleményezése alapján irányította az állategészségügyet is /1/. Az 1867-es kiegyezéstől az állategészségügy intézése a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz tartozott, ahol külön ügyosztályt kapott, amely megkezdte az önálló állategészségügy szervezését, irányítását és felügyeletét /2/.

Megyénkben a XIX. század végéig az állategészségügy még ez után is a közegészségügy felügyelete alatt maradt. Csak a XX. századtól beszélhetünk külön állategészségügyről, állategészségügyi igazgatásról.

Már a századfordulóban az állategészségügyi igazgatás célja és feladata a kedvező állategészségügyi viszonyok létesítése, illetve az állatállományban rejlő nagy nemzeti vagyonnak a betegségtől való megvédése, az állatállomány javítása és főképp a fertőző állatbetegségek elfojtására szolgáló tennivalók végzése volt.

A járványok elleni küzdelem állami feladattá vált. Ez magával hozta az állatorvosi közszolgálat államosításának gondolatát, mely 1900-ban törvénnyé is vált. Megjelent az állatorvosi közszolgálat államosításáról szóló 1900. évi XVII. t.c., mely 1901. január 1-vel lépett érvénybe. E törvény megteremtette alapjait az állategészségügyi szolgálat erőteljesebb fejlesztésének. Ez időtől az állategészségügyi igazgatás vezetése és legfelsőbb felügyelete, továbbá e téren szükségesnek mutatkozó hatósági intézkedések megtétele a földmivelésügyi miniszter hatáskörébe tartoztak.

A törvény ugy rendelkezett, hogy "az állatorvosi közszolgálatot, a törvény és végrehajtása iránt kibocsátandó rendelet által megállapított módon és hatáskörrel, magyar királyi állatorvosok látják el."

Az állami állatorvosokat a földművelésügyi miniszter nevezte ki. A törvény rendezte az állami állatorvosok szolgálati viszonyát, kimondva azt, hogy a járási és városi m. kir. állatorvos az I. foku állategészségügyi hatósághoz beosztott szakközegek és ehhez a hatósághoz alárendeltségi viszonyban áll. Az állategészségügyi szolgálatot a II. foku hatóságnál a törvényhatósági m. kir. állatorvos látja el és mint ennek a hatóságnak a szakközege a közigazgatási bizottsághoz, a főispánhoz és a törvényhatóság első tisztviselőjéhez alárendeltségi viszonyban áll. A m. kir. állategészségügyi felügyelők - akiknek működése több megyére terjedt ki - a földművelésügyi miniszter szakközegei. A törvény értelmében a járási, városi m. kir. állatorvos hivatalból tagja a járási mezőgazdasági bizottságnak és pedig állategészségügyekben szavazati, egyéb ügyekben tanácskozási joggal rendelkezett. A törvényhatósági m. kir. állatorvost a megyei mezőgazdasági bizottságban ugyanilyen jogok illették meg. A törvény részletesen szabályozta az állatorvosok további hatáskörét, feladatkörét, felelősségét és megállapította fizetési osztályukat. E törvény hatálybalépésével az állatorvosoknak az állategészségügyi szervezet fejlesztésére irányuló törekvései valósultak meg.

Fejér megyében 1 törvényhatósági m. kir. állatorvost és 5 járási /adonyi, móri, sárbogárdi, székesfehérvári, váli járásokban/ és 1 városi /Székesfehérvár/ m. kir. állatorvost neveztek ki /3/. A helyhatósági állatorvosi szolgálatot 3 községi /Seregélyes, Kálóz, Csákvár községekben/ állatorvos látta el. 2 helyhatósági állatorvosi állás /Lovasberény, Polgárdi-Füle/ üresedésben volt. A megyében még 8 magán és uradalmi állatorvos működött /4/.

Az 1900. évi XVII. t.c. az akkori kor tudományos kívánalmainak teljesen megfelelt. Keretének időnkénti, az állategészségügyi haladás szellemében kiadott rendeletek által való bővítése és változtatása alkalmassá tette arra, hogy évtizedekig érvényben lehessen. Azonban a törvény nem oldotta meg az össz-állatorvosi képviselői egységet. Az állami állatorvosoké megoldódott, de a helyhatósági állatorvosok érdekeit - akik továbbra is a belügyminisztériumhoz tartoztak - egyetlen szakember sem képviselte. Ez így tartott egy fél évszázadon keresztül.

A megyében az első világháborúig a helyhatósági állatorvosok létszáma 12-re emelkedett. A megye ekkor rendezte a helyhatósági állatorvosok szolgálati viszonyát. A "Községi és körállatorvosok szolgálati viszonyáról" alkotott szabályrendeletet, melyet 1914-ben a földművelésügyi miniszter jóváhagyott. A magán állatorvosok létszáma ekkor 10 volt /5/.

Az első világháború alatt nehéz volt az állategészségügyi helyzet. Az állatorvosok nagy részét hadi szolgálatra rendelték be. Az állami állatorvosok száma 3-ra csökkent, a helyhatósági állatorvosok közül csak 1 maradt itthon szolgálatban /6/.

A Tanácsköztársaság idején az egyre nagyobb számban megalakuló munkástanácsok és szövetkezetek az állatorvosoknak az új társadalomban elfoglalandó helyével és betöltendő szerepével foglalkoztak. Az üres állatorvosi állások betöltésével kapcsolatos és az állatorvosok feladatait a Tanácsköztársaság Földművelés-

ügyei Népbiztosságának 9. F. N. számú rendelete szabályozta, mely 1919. április 3-án "Az állatorvosi állások betöltése" címen jelent meg. Ennek 1. §-a szerint "az üresedésben levő helyhatósági /városi, községi és kör-/ állatorvosi állásokat addig, amíg végleges betöltésük megtörténik, ideiglenesen a Földművelésügyi Népbiztosság tölti be."

E rendelkezés alapján az állategészségügy zavartalan ellátása érdekében a megyében betöltötték az ujonnan szervezett sárbogárdi községi állatorvosi állást. A Földművelésügyi Népbiztosság előbb ideiglenesen helyettesítéssel, majd a községi munkástanács küldöttjei véglegesen választással töltötték be /7/. A proletárdiktatura megszűnte után az alispán a választást - mint "törvénytelen" megsemmisítette /8/.

Az első világháború végén az elcsatolástól féltő állami állatorvosok is igyekeztek az ország belsejében elehelyezkedni. Ezek közül 3 járási m.kir. állatorvost helyeztek el a megyében a járási m.kir. állatorvosok mellé kiségitő járási állatorvosként. Így 1919-ben a megyében 8 járási állatorvos látta el a járási szolgálatot. Kiségitő állami állatorvos volt az adonyi, a móri és a sárbogárdi járásban. Ezek működési területül a járásnak egy részét kapták, külön működési székhellyel. Az adonyi járásban Rácalmás, a sárbogárdiban Sárosd volt a kiségitő járási állatorvos székhelye /9/. 1920-ban a váli járásban is került kiségitő járási állatorvos Alcsut székhellyel. Ekkor a megyében 9 járási állatorvos látta el feladatait. A helyhatósági állatorvosok száma 14-re emelkedett. A magán állatorvosok száma 7 volt /10/.

A háború után a kiségitő járási állatorvosok állását fokozatosan megszüntették. Az utolsó /Sárosd/ 1923-ban szűnt meg /11/.

Az első világháború után az állatorvostudomány rohamos fejlődése és a megváltozott gazdasági viszonyok folytán az addig kiadott, elavult rendeletek helyett az egyes állategészségügyi kérdéseket újból szabályozó, a fennálló rendelkezéseket kiegészítő és magyarázó rendeletek százait adták ki, ami annyira megnehezítette a végrehajtást, hogy már szükségessé vált az állategészségügyi törvény revíziója. Ez meg is történt és megjelent az 1928. évi XIX. t.c., az állategészségügyről szóló törvény. E törvény újabb határkövet jelentett az állategészségügyi igazgatásban. A törvény betüibe azonban életet kellett öntené, az intézkedéseket a gyakorlati életben kellett alkalmazni és azokat szigorúan végrehajtani. Ez - a félfedális társadalmi rendben - nem ment könnyen.

Az állategészségügyi rendészetnek már voltak eddig eredményei, melyek részben még a múlt századra és a század elejére tehetőek, amikor is sikerült a keleti marhavész a megyében 1873-ban /12/ majd országosan 1881-ben /13/, a szarvasmarhák ragadós tüdőlobját 1902-ben az ország területéről végleg kiirtani. A két világháború között számos járványos állatbetegség elleni védekezés újból szabályozást nyert. Új oltási módokat vezettek be. Széleskörű alkalmazást nyertek a diagnosztikai eljárások. Bevezetésre került az ebek veszettség elleni kötelező védőoltása. Szabályozást nyert a szarvasmarhák gümőkórjának állami támogatással történő irtása. Ezen állategészségügyi eredmények mellett azon-

ban elmaradt az állategészségügyi szolgálat további fejlesztése. Az 1928. évi XIX. t.c. végrehajtási rendelete, az 1932. évi 100.000 számú F.M. rendelet még csak igyekezett kapcsolatot teremteni a járási m.kir. állatorvos és a helyhatósági állatorvosok szolgálata között, de megoldania nem sikerült.

A II. világháború előtt 1938-ban a 6 állami állatorvoson kívül 25 helyhatósági és 15 magánállatorvos volt a megyében /14/.

1943-ban az állategészségügyi igazgatásban változás történt. Az egyes állategészségügyi igazgatás körébe eső ügyek az állategészségügyi-rendőri hatóságok hatásköréből az állami állatorvosok hatáskörébe utaltattak. Ezzel az állategészségügyi igazgatásban több ügy végrehajtása gyorsabbá és szakszerűbbé vált /15/.

Az állategészségügy további fejlesztésére a kedvező alapot a felszabadulást követő új társadalmi rend tette lehetővé. A felszabadulás az állatorvosi kar felszabadulását is meghozta. Ezt a felszabadulást követő és felfelé ívelő állategészségügyi fejlődést már a jövő krónikása fogja értékelni.

F o r r á s o k :

- /1/ Szepes /Schütz/ Béla: A magyarországi állatjárványok és az ellenük tett hatósági intézkedések vázlatos története. Budapest, 1942. 111. old.
- /2/ Fejér megyei Levéltár /a továbbiakban: FmL/ Fejér vármegye főispánjának általános iratai /a továbbiakban: Főisp.ált.ir./ 1875: 8529
- /3/ FmL Fejér vármegye alispánjának jelentései /a továbbiakban Alisp. jelentés/ 1901.
- /4/ Uo. ua.
- /5/ Uo. Alisp. jelentés 1914.
- /6/ Uo. 1915.
- /7/ Uo. Fejér vármegye alispánjának általános iratai /a továbbiakban: Alisp. ált. ir./
- /8/ Uo. ua.
- /9/ Uo. Alisp. jelentés 1919.
- /10/ Uo. 1920.
- /11/ Uo. 1923.
- /12/ Uo. Főisp. ált. ir. 1873: 109.
- /13/ Uo. 1881.
- /14/ Uo. Alisp. jelentés 1938.
- /15/ 3970/1943. M.E. sz. rendelete.

II. VÁROS- ÉS IPARTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

T. MÉREY KLÁRA: AZ IPAROSODÁS HATÁSA DÉL-DUNÁNTÚL TELEPÜLESEIRE

Az előző településtörténeti konferencián azt a problémát vizsgáltam, hogy a hazai tőkés társadalmi viszonyok kialakulásának első időszakában, az 1870-es évektől az első világháborúig miként hatott az ipari fejlődés Dél-Dunántul városaira, a terület településszerkezetére /1/. Az adatokból leolvasható tanulság szerint ekkor a tőkés rendszeren belül az iparosodás kettőssége volt megfigyelhető: éltek még a hajdani házi- illetve népi iparok központjai, és ezek - egy-egy táji munkamegosztás eredményeként specializálódtak ipari munkát végzők lakhelyei voltak. Másrészt: az iparosodás modern formája: a gyárak és az ún. nagyvállalatok /20 munkásnál többet foglalkoztató vállalkozások/ is egyre nagyobb tért nyertek, részint a nyersanyag-lelőhely közelében /a kő-, föld-, agyag- és faiparban elsősorban/, részint a nagyobb lélekszámú településekben /fogyasztópiac és munkaerő/. Ez utóbbi esetben ennek hatására és ennek nyomán modernizálódott és átalakult azok külső arculata is, mert anyagi lehetőség teremtődött az utcák kikövezésére, a vízvezeték-hálózat és egyéb, a modern települések külső ismertetőjegyeinek megteremtésére.

Jelen előadásomban ezt a problémakört szeretném időben továbbvinni, és azt megvizsgálni, hogy az első világháború utáni időszakban kialakult és átalakult gazdasági életben az ipar milyen hatást gyakorolt a városokra és a nagyobb településekre - volt-e és milyen mértékben szerepe Dél-Dunántul belső életének, társadalmának alakítására, volt-e befolyása a gazdasági viszonyokra?

1920-ban a háború és a forradalmak utáni első népszámlálás Dél-Dunántul területén - az ipari keresők számát tekintve - egyértelműen az ipar hanyatlását mutatja. De ugyanez a kép akkor is, ha az ipari nagyvállalatok és az azokban dolgozó munkások számát tesszük vizsgálatunk tárgyává.

Dél-Dunántul trianoni területén 1910-ben 150 nagyvállalatot, vagyis 20 munkásnál többet alkalmazó vállalkozást találunk 54 településben. 1920-ban pedig 38 településben 125 ún. nagyvállalatot jegyeztek fel. Az e vállalatokban dolgozó alkalmazottak száma 9812 főről 6783 főre csökkent /2/, vagyis 31 %-kal lett kevesebb a tíz év során.

Az előző előadásomban kimutattam, hogy Dél-Dunántul 1910.évi területén, amely 10,5 %-kal volt nagyobb, mint a trianoni béke u-

tán kialakított terület, - 160 iparosodó település volt, vagyis olyan település, ahol a helyhez kötött vállalatok száma meghaladta az ötvenet. Ugyanakkor ezekben a településekben az 1000 főre jutó ipari keresők száma 97 fő volt, jóval magasabb, mint a területen átlagosan kimutatott 60 fő. Országosan ez az arány ekkor 73 fő volt.

1920-ban - az előbbi kritériumok alapján - 133 volt az iparosodó települések száma, vagyis ezek számában nagyobb volt a csökkenés, mint ahogyan azt a területcsökkenés indokolta volna. Ha azonban meggondoljuk, hogy a Muratáj és a Baranyaháromszög területén, - amelyek az SHS királysághoz csatoltattak - milyen jelentős ipari üzemek voltak /baranyavári cukorgyár, csáktornyai gyárak stb./, akkor már az is érthetővé válik, hogy Dél-Dunántul területén az ipari keresők száma 1920-ban minden ezredik lakosból csak 96 fő volt, míg a terület többi településében maradt ez az arány 60 fő, Magyarországon pedig 85 főre emelkedett.

Ugyanakkor bizonyos, - igaz nagyon minimális - ipari tömörülés figyelhető meg. 1910-ben Dél-Dunántul összes lakosainak 41, ipari keresőinek 67 %-a élt un. iparosodó településben. 1920-ban ezek az arányok: 42, illetve 67 %. Ez pedig azt mutatja, hogy annak ellenére, hogy az ipari települések száma csökkent, /ami azt jelenti, hogy az ipari vállalatok száma csökkent!/- a jelentősebb helyi iparral rendelkező településekben az ipari keresők aránya nem változott.

Más oldalról közelítve meg ezt a problémát: a vállalatok szám-szerű megoszlását tekintve 1910-ben a települések 63 %-ában volt 50-100 között a vállalatok száma, 32 %-ban volt 101-500 vállalat, és csak 5 %-ban volt 500 fölött a vállalatok száma!

1920-ra ezek az arányok csak kevéssé módosultak, mindössze az alsó két kategóriában volt eltolódás, amennyiben az 50-100 vállalattal rendelkező települések aránya 61 %-ra csökkent, míg a 101-500 vállalattal rendelkezőké 34 %-ra nőtt.

Ez volt tehát az elindulás, s ezt követte egy nagyon nehéz évtized, amelynek során egy rövid fellendülés, majd megtorpanás következett a gazdasági életben és ezen belül az iparban is.

Az ipar fejlettségének egyik fontos mutatója a terület gyár-ipara, illetve a gépi erővel dolgozó üzemek vagy ipartelepként nyilvántartott, koncentrált munkaerővel dolgoztató vállalatok száma. 1925-ben a megyékben a községek jegyzőivel illetve körjegyzőivel közigazgatási tájékoztató lapokat töltettek ki, és ezeken külön választották a gyárak és az ipartelepek kimutatását a községekben élő iparosokétól /3/. Ez a felmérés tehát pontos kimutatást ad az egyes községekben vagy azok határaiban működő gyárakról és ipartelepekről, sőt, a legtöbb esetben azok termelőkapacitásáról is képet adnak /munkaerő száma, gépek teljesítménye/. Ezekből az adatokból kiderül, hogy 1925-ben Dél-Dunántul községei közül 286-nak határában összesen 541 ipartelep volt ekkor, s ezekben átlag 6455 munkás dolgozott /legnagyobb létszámban 6855 fő volt az azokban alkalmazott munkások száma/. - Ez pedig azt jelenti, hogy a városok nél-

kül számított Dél-Dunántulon a települések egyötödében /21,5 %/ működött gyár vagy ipartelep, és ezekben dolgozott ekkor a községek kimutatott ipari keresőinek 11 %-a /4/.

1930-ban az adatok már a gazdasági világválság hatását tükrözik vissza. Területünkön ez a hatás - éppen a kisipar tulsulya és az erős mezőgazdasági jellegű gazdálkodás miatt - viszonylag korán, az országos képet megelőzően jelentkezett. Az 50-nél több ipari vállalatot tömörítő települések száma Dél-Dunántul területén 1930-ban 121-re csökkent. A községösszevonások miatt reálisabb ez a szám, ha azt mondjuk, hogy 1920-ban a terület községeinek 11 %-a, 1930-ban pedig 10,6 %-a volt ún. iparosodó település /5/. Ugyanakkor a lakosságnak most is 42 %-a, az ipari keresőknek azonban csak 65 %-a élt ezekben a településekben.

A vállalatok száma szerinti arányokban alig találunk eltérést a két évtized adatai között, bár ekkor is a legalacsonyabb vállalati kategória csökkenése mutatható ki, ami a kisipar súlyosodó helyzetét és az ipari koncentráció előrehaladását sejteti.

Az ipari keresőknek a lakosság számához viszonyított aránya viszont erősen javult. 1930-ban 105-re nőtt az ezer lakosra eső ipari keresők száma, s a terület egészét tekintve is ez az arány emelkedett /67/. Ugyanakkor Magyarországon ez az arányszám 102 fő, vagyis a terület egészének iparosodása változatlanul elmaradt az országosé mögött.

A nagyvállalatok adatai azt mutatják, hogy 1930-ban a válság ezeket még nem érte el. Ebben az esztendőben Dél-Dunántul 41 településében 139 nagyvállalatban 9294 alkalmazott dolgozott, vagyis a nagyvállalati alkalmazottak száma az eltelt 10 év folyamán 37 %-kal nőtt!

Ha adatainkat kissé közelebről is megvizsgáljuk, akkor a következő konkrétumok állapíthatók meg:

1920-ban az ún. iparosodó településeknek 61 %-ában az 50-100 közötti vállalatok száma volt a legnagyobb, s mindössze 20 %-ában találunk 101-200 vállalatot. Ugyanakkor azonban ekkor is, mint az első világháború előtt, a legtöbb iparosodó településben /39 %/ a 101-200 fős ipari keresők száma dominált. Itt kell azonban azt is megjegyeznem, hogy a 133 teletülélsből 38-ban /28 %/ az iparosok száma nem érte el a 100 főt. A terület viszonylagos ipari gyengeségét mutatja, hogy ha az ipari keresők számát a lakosság számához viszonyítottan, településekre lebontva vizsgáljuk, a többi ipari vállalattal rendelkező, és ezért iparosodónak feltételezett települések 34 %-ában nem érte el az ezer lakosra eső ipari keresők száma az 50-et!

1930-ban alig valamit módosult ez a kép. A vállalatok számát tekintve a települések 60 %-a tartozott az 50-100 ipari vállalatot tömörítő települések közé, s a 101-200 fős kategória változatlanul 20 % maradt. Ugyanakkor az ipari keresők száma szerint a 101-200 fős kategória vezet, a települések 40 %-ában ez volt az ipari keresők száma. Az ezer lakosra eső ipari keresők számát tekintve az 50 főnél alacsonyabb kategóriába tartozó települések aránya 20 %-ra csökkent!

Ha az alábbiakban ezeket az adatokat területenként, megyénként próbáljuk vizsgálni, akkor ezek az adatok tovább differenciálódnak. 1920-ban az ún. iparosodó, tehát az 50-nél több ipari vállalatot tömörítő települések száma Somogy- és Tolna megyében volt a legtöbb /42 ill. 41/, Baranya- és Zala megye elmaradt ezek mögött /30 illetve 20 ún. iparosodó település volt ezekben a közismerten aprófalvas településű megyékben/. Az ezer lakosra eső ipari keresők száma azonban éppen fordítva: Baranya és Zala megyékben volt a legnagyobb /123, ill. 111 fős átlag/, míg Somogy és Tolna megyékben lényegesen alacsonyabb /93 ill. 68/.

1930-ban az iparosodó települések száma csökkent, de ez az arány most is változatlanul az előbbi sorrendet mutatja: Somogy megyében 38, Tolna megyében 36, Baranya megyében 26 és Zala megyében 21 településben haladta meg az ipari vállalatok száma az 50-et. Az ezer lakosra eső ipari keresők száma viszont ismét ennek fordítottja: Baranya megyében 124, Zala megyében 115, Somogy megyében 105, Tolna megyében 81 főnyi ipari kereső esett ezer lakosra ezekben a településekben.

Még mélyebbre hatolva és egyre kisebb köröket kutatva az alábbiakban a legmagasabb iparos-arányt vizsgáljuk, vagyis azokat a településeket tekintjük át, amelyekben az ezer lakosra eső ipari keresők száma a legnagyobb volt.

1920-ban ez az arány Dél-Dunántulon a legmagasabb Zalaszentgróton volt, egy olyan nagyközségben, ahol a népesség száma alig haladta meg ekkor a 2000 főt. Az ezer lakosra eső ipari keresők száma itt 191 fő volt. Figyelemreméltó tény az is, hogy az ipari vállalatok száma itt alig haladta meg a 250-et! Azonnal ezután következik az alig 3 ezer lakost számláló Baranya megyei Németboly, s csak ezután jön a 40 ezer lakost magába foglaló déldunántuli "főváros" Pécs. S ugyanebben a kategóriában találjuk az utóbbinál ötször kevesebb lakost számláló Szigetvárt, s a Zala megyei 2000 fős lakosságszámot el sem érő Bucsuszentlászlót. 1930-ban ez utóbbiakban az iparosok aránya már visszaesett /150 főre/, viszont a legmagasabb kategóriába zárkózott fel a Somogy megyei Nagyatád, és a Tolna megyei Simontornya, Tolna és Hőgyész. Az ezer lakosra eső iparosok száma mindegyikben elérte a 190 főt.

Vizsgáljuk meg azonban ennek "ellenpárját" is, a legkevesebb ipari vállalattal és ipari keresővel bíró településeket, mert ez más oldalról ad képet az ipar átalakulásáról, annak üteméről, illetve az ipar jellegéről.

Elsőként az tűnik fel, hogy az a kettősség, amely még az első világháború előtt készült összeírások adataiból kiviláglott, az ti., hogy az 50-nél több ipari vállalattal rendelkező településekben az ipari keresők száma nem érte el - nem egy esetben - még az 50 főt sem - megszűnt. Sem az 1920, sem az 1930. évi összeírásban nem találunk az 50 vállalatnál többel rendelkező települések egyikében sem 50-nél kevesebb ipari keresőt. Ebből tehát egyértelműen kiderül, hogy a házi-, vagy népipar most már teljesen különvált a tulajdonképpeni ipartól, a vállalatok szám és az ipari keresők száma közötti eltérés most már nem okoz problémát.

Az ezer lakosra eső ipari foglalkoztatottak legalacsonyabb /50-nél kevesebb/ kategóriája azonban - mint láttuk - mindkét évben nagyon sok települést foglal magába, de ezek nagy többsége 2 ezer lakosnál kevesebbet számláló község, falu volt.

A továbbiakban vizsgáljuk meg azoknak a településeknek iparát, amelyekben a legnagyobb volt az ezer lakosra eső ipari keresők száma. A közelebbi vizsgálatokból kiderül, hogy ezek nagy többségében nagyvállalatot illetve az utolsó évtizedben kifejldött, de régi hagyományokkal rendelkező gyárat találunk. /Nagyatádon a cérnagyárat, Simontornyán a börgyárat, Tolnán selyemgyárat stb./ Ebben az időszakban tehát már nem a nagyrészt a táji munkamegosztásból kinőtt házi- és népipar, vagy a helyi szükségletet közvetlenül ellátó kisipar domináns szerepe figyelhető meg az ipari népesség magasabb arányában, hanem emögött már a nagyvállalatok és a gyárok előretörését, az ipari munkásság számának növekedését kell sejtenuünk, megfigyelnuünk.

S, hogy ez mennyire így van, azt az 1925 körül készült adat-szolgáltatató lapokra feljegyzett gyárok és ipartelepek számának és adatainak összegezése igazolhatja legjobban. Dél-Dunántul területén az ipar vagy gyártelepek nagyrésze népesebb nagyközségekbe települt, vagyis a fogyasztópiac szerepe mellett az ipari munkásszótály és a tőkés osztály számbeli gyarapodása egyre inkább függetlenedik a nagybirtok befolyásától és igényeitől. A gyárban vagy ipartelepen dolgozó legnagyobb munkásszámot ekkor Nagyatádon és Simontornyán /301-400 fő között/ Bonyhádon és a kőbányával bíró Badacsonytomajban és Nemestördemicen /Zala megyében/ találunk /201-300 fő/.

Az 1925-ben feljegyzett élelmiszeripari gyárok és ipartelepek munkáslétszáma lényegesen alacsonyabb, a legtöbb munkást Ujdombóváron találjuk /101 fő/. Itt azonban meg kell említenünk, hogy a legnagyobb gépi teljesítményt mutató Baracson a munkások számát a jegyző elmulasztotta közölni.

Ha ezeket a legtöbb munkást foglalkoztató ipari üzemeket magában foglaló településeket külön-külön is megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ezekben nemcsak a legtöbb ipari munkást alkalmazó gyárok találtak otthont, hanem ezeket a közlekedési hálózat modern feltételei is alkalmasakká tették arra, hogy az ipar azokban jelentősebb szerephez jusson. - Ha pedig a nagyvállalatok helyeit ábrázoló térképekre tekintünk, azonnal megállapítható, hogy a 20 munkásnál többet foglalkoztató vállalatok egyre inkább a népesebb nagyközségekbe koncentrálódtak, és a térképeken mind világosabban kirajzolódnak azok az ipari centrumok, amelyek napjaink iparának is telephelyeivé váltak.

Az is kétségtelen azonban, hogy a hajdani jelentős iparral /ámde kisiparral/ rendelkező mezővárosok közül is több változatlanul megtartotta ezt a jellegét /Hőgyész!/, - vagyis a kisipar szerepe nem homályosult el teljesen, bár a számok változása az a r á n y o k módosulását jelzi!

Ezt az adatsort zárja le az 1941. évi népszámlálás /6/ és egy ránk-maradt 1942. évi gyáripari felmérés adatanyaga /7/. E források szerint 1941-ben területünkön 25 olyan település volt, amelyben 5 ezernél több lakos élt, és ezekben tömörült az ipari népesség 45 %-a.

A trianoni területű Dél-Dunántulon 1942-ben 413 gyár működött és ezek közül 222, vagyis a gyárak 54 %-a e 25 település valamelyikében dolgozott és ezekben találjuk ekkor a terület gyári munkásainak 72 %-át /8/.

Az ipari népesség, és ezen belül is a gyáripari munkásság egyre inkább a városokba és nagyobb településekre tömörült ezen az elsősorban mezőgazdasági területként nyilvántartott déldunántuli tájon is, és kezd elszakadni a nagybirtoküzemek jár-szalagáról. Az ipar munkásait egyre inkább a városok és a nagy-községek nincstelenjei adják. S bár az 1941. évi népszámlálás foglalkozási megoszlást mutató adatait nagy kritikával kell fogadnunk - hiszen azokban a háború okozta népességmozgás minden torzító hatása fokozott mértékben érvényesült, - a t e n d e n c i a , az hogy az ipar egyre nagyobb szerephez jut a városi társadalom alakításában, - világosan nyomkövethető, s az adatokból egyértelműen kiolvasható. S bár e területre elsősorban a "kis gyárak" és a 20-500 munkást alkalmazó ún. középvállalatok voltak a jellemzőek, ezekben is kialakult az a munkásosztály, amelyről József Attila olyan szépen írta:

"A való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntő formáiba lötytyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon."

TÁBLÁZAT

Dél-Dunántul iparosodó településeinek fő adatai

Év	száma	a lakosság	Az un. iparosodó települések az ipari keresők			
			s	z	á	m a
1920	133	532.907		51.182		23.412
1930	121	553.562		58.325		20.197

Év	50-100 vállalattal rendelkező	101-500	501-1000	1000-nél több	A települések A lakosság	
					s z á m a	s z á m a
1920	81	45	4	3	1.165	1.266.162
1930	73	41	4	3	1.137	1.331.755

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 71. köt.,
Magyar Statisztikai Közlemények 86. köt. adatai alapján

F o r r á s o k :

- /1/ Az iparosodás hatása Dél-Dunántul településszerkezetére /1876-1910/. Elhangzott Siófokon a Dunántul településtörténete IV. konferencián, 1980-ban. Kiadás alatt.
- /2/ Az 1910. évi statisztikai adatok forrása: Magyar Statisztikai Közlemények /továbbiakban: MSK/ 48. köt; az 1920. évi adatok forrása: MSK 71. köt. Részletes, táblázatos feldolgozás: T. Mérey Klára: Dél-Dunántul ipartörténete a kapitalizmus idején c. kéziratban.
- /3/ Községi tájékoztató lapok, 1925. Baranya megye /Baranya megyei Levéltárban/, Somogy megye /Somogy megyei Levéltárban/, Tolna megye /Néprajzi Adattárban, Budapest/, Zala megye /Zala megyei Levéltárban/
- /4/ Adatainkat az 1920. évi népszámlálás népességadataihoz viszonyítottuk, mivel az 1925. évi Közigazgatási tájékoztató lapokban néhány községben nem jegyezték fel pontosan az iparosok számát, a lakosság szám pedig rendszerint az 1920. évi adatokkal megegyezik.
- /5/ Az 1930. évi adatok forrása: MSK 86. köt.
- /6/ Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerk. és kiadja: Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1947. A foglalkozási megoszlásra: Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp., 1975.
- /7/ Gyáripari feldolgozás. 1941. A-5. Iparstatisztika. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.
- /8/ A kérdés mélyebb elemzését és térképes illusztrációját lásd a 2. jegyzetben idézett kéziratban.

A legnagyobb adót fizetők politikai befolyásának automatikus kifejezése a virilizmus intézménye. E rendszer vizsgálatát a "Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat multjából" c. kötet tanulmányai mellett a legrészletesebben Vörös Károly végezte el korábbi tanulmányaiban és az 1979-ben megjelent kötetében: a "Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917"-ben. Nyilvánvaló a különbség egy 20.000-es lélekszám körüli kisváros és a századforduló éveinek rohamosan fejlődő fővárosa között, de ennek ellenére e rövid korreferátum célját legjobban Vörös Károly fogalmazásában tudom visszacni: "e réteg kialakulása, fejlődése és összetételének változása igen jellemzően tükrözi a városfejlesztő tényezők befolyását a város társadalmi szerkezetére és viszont: új meg új elemek belépését a város profiljának alakításába, illetve kiesését, háttérbe szorulását e profil formálásából;.....e réteg vizsgálata támpontokat nyújt arra vonatkozóan is, hogy a tőke hogyan, milyen utakon át vándorolva halmozódik fel bizonyos személyek kezében, és utjának során milyen tényezők jutnak szerephez" /1/.

E vizsgált időszak öt évtizedet ölel fel, a virilizmus mint intézmény bemutatásában csak ott hivatkozom a virilizmust szabályozó törvényekre, ahol Vörös Károly könyvét időben túllépek.

Esztergom szabad királyi város a XIX. század második felében mind gazdasági, mind politikai jelentőségéből folyamatosan veszített. Az egyházi központ 1820-ban Esztergomba kerüléséből nem tudott annyit profitálni, mint amennyire számított - nem következett a városra új reneszansz. Két szomszédos mezővárosa: Érseki-Viziváros és Szenttamás fejlődése, gyarapodása nagyobb volt.

1848-as adókvetést vizsgálva, s évi 40 Ft-os adóösszeget mint határt meghuzva 38 esztergomi adózót találunk, akik ennél több adót fizettek. A majd 1900 adózó által fizetett adó 13,4 %-át fizették. 7 kereskedőt, 7 iparost, 3 árendabérlőt, 1 vendéglőst, 1 patikust, 2 fuvarost, 1 orvost, 1 földbirtokost találunk, míg a többiek /15-en/ földművesek voltak. A földművesek jómódu rétegének a helyi szóhasználat szerinti elnevezése "gazda" volt. Hogy mi jelentette ennél a rétegnél a legnagyobb adófizetők közé kerülést, azt mutathatja Horváth Mihály választott polgár esete: a Buda utcában, a fő utcán volt háztulajdonos, 73 1/2 pozsonyi mérős szántója volt, 14 kaszás rétje, 4 szőlője, 4 ökre, 3 tehenre, 10 borja, 3 sertése, 1 kataszteri hold szérűskertje, kender-

földje és 4000 m²l külkertje volt /2/. A polgári foglalkozásuk közül jelentős összegekkel adóztak foglalkozásuk után 27-en. Frey Vilmos vasáros 25 Ft, Kiczinger Mihály köfaragó 20 Ft, Bleszl Albert vendégfogadó után 15 Ft, kereskedés után 20 Ft, Lefter Mihály posztókereskedő 25 Ft, Bisitzki János vasáros 25 Ft, Weil Sámuel bőrkereskedő 20 Ft, mesterség után 6 Ft, Valfisch Jakab kereskedő 35 Ft - hogy néhány jellemző nevet említsek. A foglalkozásuk után 20 Ft-t vagy többet fizetők a teljes foglalkozási adóteher több mint 20 %-át fizették /3/.

A 40 Ft-nál többet fizetők közt hét iparos volt, de csak kettő volt, aki legalább a felét mestersége után fizette. Mint a gazdák, ők is elsősorban háztulajdonok, szőlők alapján adóztak. A több mint 20 Ft-ot fizető 17 kereskedő közül 10 nem került a 40 Ft-os határ fölé összadójában, nem volt házuk, földjük, szőlőjük. A 35 Ft-tal adózó Valfisch Jakab például ugyanugy csak lakó volt, mint az 1-2 Ft-ot fizető "kereskedők" többsége. A háztulajdonnal nem rendelkezők a legtöbb esetben nem kaphattak polgárjogot, a város ügyeibe beleszólásuk nem volt. Esztergom szabad királyi város 1835-ben engedélyezte az első zsidó kereskedő letelepedését, de számuk 1848-ra elérte a tucatot is, többségük még ekkor is a káptalani tulajdonu Szenttamáson lakott.

1861 elejéről rendelkezünk hasonló összeírással, az októberi diplomát követő időszakból. Az ismételten 40 Ft felett meghúzott adóhatár fölé csak 23-an kerültek, de ők fizették a város teljes adójának 11,7 %-át. 11 gazda vagy ezek özvegye, 4 kereskedő, 3 iparos, 2 árendabérlő, 2 földbirtokos, 1 hajós. 1848-hoz képest változott az adókulcs, nőtt a szántókra kivetett adó, de nőtt az iparosokra és kereskedőkre mesterségük után kivetett adó is /4/.

Az 1864-es állami egyenes-adó kivetésénél a több mint kétezer adózó 51,5 %-a 5 Ft-nál kisebb összeg után adózott, a 75 Ft-os adóhatárt 24 adózó és az 1845-ben alapított Esztergomi Takarékpénztár érte el. E 25 adózó a teljes adóösszeg 14 %-át fizette, ezen belül a házadó 17 %-át, a jövedelmi adó 25 %-át. Elég jelentős koncentrációról beszélhetünk tehát. 8 kereskedő, 7 magánzó és háztulajdonos, 2 ügyvéd, 2 bérlő, 2 földműves, 1 földbirtokos, 1 iparos és 1 kocsmáros található köztük /5/.

Amikor az 1871. évi XVIII. tc. alapján sor került Esztergomban a képviselőtestület megalakítására, a választott képviselőkkel azonos számú virilista került be a képviselőtestületbe. A legtöbb adót fizetők listáján kereskedőkkel, iparosokkal és ügyvédekkel találkoztunk túlnyomó részt. 1881-ben a listát egy vaskereskedő vezeti, az első iparossal a 24. helyen találkozunk, s 10 ügyvéd szerepel a 44 legtöbb adót fizetőnek a városi adóhivatal által összeállított listáján. A virilizmussal foglalkozó törvények a diplomával rendelkezők adóját duplán számították - korszakunk végére a dupla számítást szinte mindenkire kiterjesztették, duplán számították a kamarai tagok, tűzkeresztesek adóját is. Így a fizetett adók nem tényleges nagyságukban szerepelnek a listánkon. Viszont mivel a képviselőtestület munkájában a listák alapján vehettek részt az adózók; s a teljes vagyon sem került megadóztatásra /kézszékvagyon, részvények stb./ nem korrigáltam az adatokat. Csak a tendenciákat próbáltam vizsgálni - elfogadva Vörös Károly fenntartásait a tényleges vagyon és az adózás összefüggéseivel kapcsolatban /6/.

1895-ben a legtöbb adót fizetők listájára 3 jogi személy és 41 tényleges személy került fel. A legtöbb adót Krausz Izidor gyáros, nagybérlettel fizette Esztergom-Kenyérmezőn levő több mint 500 holdja, sertéshizlaldája, szeszgyára, szőlőtelepe után. Két kereskedő követte 1000 K feletti összeggel, majd az Esztergomi Takarékpénztár követte. A 41 tényleges személyből 3 ügyvéd, 2 tanár, 4 iparos, 1 gyógyszerész, 10 vármegyei és városi tisztviselő, 4 háztulajdonos - a többi 17/ kereskedő, az első tíz legtöbb adót fizető között öt 7/.

A fővárossal való összehasonlítás inkább csak kuriózum lehet. Az esztergomi legnagyobb adófizető 2101 K összegével szemben a fővárosban 20.000 K fölött van a legnagyobb adótétel, s Esztergomban a 44. adózó 179 K-ás összeggel került fel a listára, míg az 1200. budapesti adózó Esztergomban a 9. helyre került volna 8/.

1895. július 8-án került sor hosszú huza-vona után Esztergom szabad királyi város és a három szomszédos település: Érseki-Vízváros, Szenttamás és Szentgyörgymező egyesítésére. 79 főre emelték a választott és a virilista képviselők számát, ebből adójuk nagysága alapján 50 legtöbb adót fizető volt a régi királyi város lakója és 29 /köztük 6 egyházi személy/ a volt mezővárosok lakója.

A legtöbb adót fizető Vaszary Kolos hercegprímás, 5000 K feletti összeggel, az 5. helyre az Esztergomi Székesfőkáptalan került. De a legtöbb adót fizetők élmezőnye ezen túl nem sokat változott. A fentiekben túl a 17. helyen találunk /dr.Knauz Nándor kanonok-történész személyében/ mezővárosiakat, majd a 19., 21., 25., 29. stb. helyeken/ a 48. helyen dr.Palásthy Pál kanonok személyében újabb történész neve került elő - bár maga Vaszary is irt történelmi munkát - tény, hogy e nem túl előkelő adózói hely is elég jövedelmet nyújtott számára a család iratait tartalmazó három kötetes munka kiadásához./ Vizivárosból egyháziak, Szenttamásról zsidó kereskedők kerültek a legtöbb adót fizetők listájára 9/.

A város egyesítését követő évekre megváltozott a város legmódosabb rétegének összetétele a feudalizmus korához képest. Az egykori vármegyei, városi tisztviselői, nemesi, jómódu földműves, iparos elemmel szemben túlnyomó többségre a kereskedők tesznek szert, szinte teljesen lekerülnek a listáról a földművesek, de egy-két tagja kivételével az iparosság is.

Az első világháborúig lényegesebb változást nem találunk. 1912-ben is Vaszary Kolos a legnagyobb adófizető a duplán számított 10.300 K-ás összeggel, a Takarékpénztár 6.000 K /erre az időre épült meg a város egyik utcáját az egyik felén teljesen elfoglaló "bérpalotája"/, dr.Megyeri /Krausz/ Izidor 3.600 K, Kereskedelmi és Iparbank 2.750 K, Esztergomi Székesfőkáptalan 2.070 K, Brutsy János szeszgyáros 1.875 K, Pleva Ferenc magánzó /bordélyháztulajdonos/, Boronkay Ignácné háztulajdonos, Erőss Rezső ügyvéd és Matyasovszky Kálmán primási gazdatiszt az első tíz adófizető. Az adótételek jelentősen megnöttek, a 79. helyen álló adózónak adóterhe háromszoros, mint volt 1895-ben. A városban nem települt jelentős ipar, így változatlanul a kereskedő, majd most már háztulajdonnal is rendelkező réteg a legmódosabb 10/.

Az első világháború éveiben az adótételek tovább nőttek, s jól látható egy ügyvédcsoporthoz erőteljes anyagi megerősödése, az 1000 K-nál többet adózók 24-es csoportjában 6 ügyvéd, 2 bírószeres. Az egyháziak, nem számítva dr. Csernoch János hercegprímást, aki a legtöbb adót fizeti, hátrébb kerültek a listán: dr. Walter Gyula címzetes püspök az első 40.-ként 773 K adóval /11/.

Az 1918-as őszi forradalom következményeként a virilizmust is megszüntették - mint a vagyonos rétegek nyílt érdekképviseletének durva formáját, de a Tanácsköztársaság megdöntését követően újra találkozhatunk Esztergomban is a virilistákkal.

A korona értékének zuhanása az eddigi adótételeket illuzórikussá tette, a legtöbb adót fizetők listáján szemre is hátrébb kerülnek a kétszeresen számított adóval szereplők. 1917-ben még a 79 adózóból 44 volt ilyen, 1922-re a listán csak 28 szerepel, s jóval hátrébb. A legnagyobb adófizetők listájára és a póttagok listájára /94 hely/ ekkor 40 új személyt vettek fel. Kimaradt: Brutsy János szeszgyáros, a Főkapitány /a Duna tül parti birtokai után nem volt jövedelme/, Boronkay Ignácné - akik korábban rendszeresen a tíz legnagyobb adófizető között szerepeltek, de kikerülnek a listáról azok is, akik évtizedeken keresztül szerepeltek a listán: Heischmann Ferenc szappangyáros, Einczinger Sándor pékmester, dr. Frey Vilmos vármegyei tisztviselő - apja vaskereskedőként a legnagyobb adófizetők közé tartozott, dr. Krasznay Gábor közjegyző. Háztulajdonosok, orvosok, bírók kerülnek le a legtöbb adófizetők listájáról. A régi Esztergom, a hagyományos városi előkelőségek, a "jó családok" vesztették el anyagi biztonságukat, vagyonuk elismert és adóztatott nagyságát. Az újonnan felkerülők: az 5. helyre került Szántó Géza divatkereskedő, a 6. helyre Kemény Lajos kereskedő, a 9.-re Heiling Ferenc kereskedő, a 11. helyre Lővy Lajos kereskedő, s a sort tovább is lehet folytatni /12/.

A városi politikai életben a huszas évek közepén a virilista lista állandó vihart kavart. A képviselőtestület ülésén de a két ujságban is folyik a harc. Amikor elkészült az 1926. évi virilista jegyzék, az előző évekhez hasonlóan felszólalt egy liberális ügyvéd, választott képviselő, hogy a városi szervezési szabályrendeletnek megfelelően emeljék fel 79-re a virilisták számát - mert a listáról mindig csak annyi képviselőt hívtak be, mint ahány választott képviselő volt s a halálozással megüresedett választott képviselői helyeket nem pótolták. Esztergom az egyedüli város Magyarországon, ahol nem a szervezési szabályrendeletben megállapított számban állapítják meg és hívják be a viriliseket. Ez jogfosztás! És az összes csonka képviselőtestülettel hozott határozatok semmiek." Panaszát, amelyet évenként át beadott, elutasította az alispán és a közigazgatási bíróság is: "a jelenlegi különleges viszonyok között a fent hivatkozott törvénycikk rendelkezéseinek és szellemének megfelelő más megoldást mindaddig találni nem lehet, amíg az időközi képviselőtestületi választások a városoknál is megtarthatók nem lesznek..." /13/.

Az adóhivatal által elkészített listán 1926-ra 100 név szerepelt /számítva az esetleges olyan esetekre, ha választott képviselő nem él virilisi jogával/. 26 kereskedő, 15 háztulajdonos, 13 iparos, 4 gyáros és gyárigazgató, 9 vendéglős, kocsmáros, kávész, 7 ügyvéd, 4 pap, 6 orvos, 2 gyógyszerész, 2 nyomdatulajdonos

1 földbirtokos, 1 bankigazgató, 1 szállító, 1 bíró, 1 vármegyei tisztviselő, 1 temetkezési vállalkozó és 6 jogi személy. Az első tizben így következtek a hercegrímás, a Takarékpénztár és a Megyeri Mezőgazdasági Rt. után az adózók: rövidáru kereskedő, vaskereskedő, divatkereskedő, gyógyszerész, likörgyáros, lisztkereskedő, háztulajdonos. Ha megnézzük az adótételeket, kiderül, hogy a földadó volt a legtöbb adót fizetők esetében a legjelentéktelenebb tétel, a városban a harmadik legtöbb földadót fizető az adófizetők listáján csak a 45 /14/.

A pengőre való áttérés stabilizálta a viszonyokat, 1929-re 7 jogi személy, 11 pap, 18 kereskedő, 8 ügyvéd, 12 háztulajdonos, magánzó, 3 építési vállalkozó, 3 orvos, 2 gyógyszerész, 1 gazda, 1 fuvarozó, 2 tisztviselő, 2 gyáros, 2 bankigazgató, 1 nyugdíjas, 2 pék, 1 bádogos, 1 vendéglős és a dorogi kerület országgyűlési képviselője szerepel a listán /15/.

A városok rendezéséről szóló 1929. XXX. tc. alapján Esztergomban 30-ban állapították meg a képviselőtestület választott és virilis tagjainak számát, ugyanakkor a jogi személyek /bankok, káptalan, ferences rend/ nem kerültek fel a listára. Az ennek a törvénynek alapján összeállított jegyzékek szerint a legtöbb adót fizetők között dr. Serédi Jusztiniánnal együtt 7 papot, 5 kereskedőt, 5 ügyvédet, 2 gyógyszerészt, 1 orvost, 2 gyárost, 4 háztulajdonost, 1 péket, 1 henteset, 1 tisztviselőt /városi tanácsnok, bankigazgató fia/, 1 országgyűlési képviselőt találunk. Az adózók több mint felének /18 fő/ duplán számították az adóját. Így Serédi 25.455 P-vel vezeti a listát, s a 30. helyen 1.719 P-ös összeget találunk /16/.

1937-ben csökkennek az adótételek - 9 pap, 4 ügyvéd, 6 kereskedő, 1 gyáros, 2 gyógyszerész, 1 hentes, 1 temetkezési vállalkozó, 2 tisztviselő, 1 bíró és 3 háztulajdonos szerepel /17/.

A harmincas évek végén érezhetően nő az egyháziak anyagi sulya, a hercegrímáson kívül a 7. helytől a 13.-ig papok szerepelnek, majd a 18. és 19. ismét egyházi ember dr. Lepold Antal és dr. Meszlényi Zoltán - összesen 9 pap található a 30 legtöbb adót fizető között /18/.

A világháború éveiben jelentősen nő az adótételek nagysága /példaként a 10. legnagyobb adófizetői helyre 1931-ben 2.454 P, 1939-ben 2.587 P, 1942-ben 3.102 P, 1944-re pedig 4.576 P kellett.

1944. folyamán már nem készült el az adóhivatalban a legnagyobb adót fizetők jegyzéke. Az utolsó jegyzéken 2 papot, 5 ügyvédet, 1 gyógyszerészt, 4 gyárost, 11 kereskedőt, 1 péket, 1 építési vállalkozót, temetkezési vállalkozót, 1 vendéglőst és 3 háztulajdonost találunk. Az esztergomi kanonokok leszorultak a póttagok közé, már 1942-re is csak a 21-26. helyeken találjuk őket /19/.

Jellemző a háborús időszakra, hogy a hadi termelésben résztvevő két ipari üzem, az Aero-Ever Kft., amely repülőgépeket gyártott, s a Petz Iparművek Rt. tulajdonosait nem találjuk a legtöbb

adót fizetők között, pedig mindkét gyár 3-400 főt foglalkoztatott. A listán szereplő gyárosok üzemeiben viszont csak pár tucatnyi ember dolgozott. Ezek háztulajdonuk alapján kerültek fel elsősorban a listára.

Sokkal több adattal lehetne kiegészíteni a munkát. Pontosítani lehetne a magánzó - háztulajdonos kategóriát. Néhány évről megvannak levéltárunkban az adóhivatal által elkészített eredeti kimutatások - itt a hivatal vezetője által meghatározott összeg felett irták ki az adózók adatait, ez tehát eleve több adatot tartalmaz, mint a képviselőtestület elé került és a sajtóban nyilvánosságra hozott listák. 1926-ban például a listára került 94 névvel szemben több mint 300 személy adatait találjuk meg részletesen, adófajok szerinti bontásban. Rendelkezésünkre állnak, ugyan nem a teljes időszakra, de az ellenforradalmi rezsim bizonyos éveire a város adófkönyvei stb. Meg kellene rajzolni egyes jellemző életpályákat.

Az eddigi munka alapján is megállapítható volt, hogy a legtöbb adót fizetők listái alapján nagyjából megrajzolhatók a város társadalmának jellemzői. Megrajzolható, hogy milyen anyagi eszközökkel rendelkezett az egyházi vezetés, milyen változó tényleges anyagi ereje lehetett a kereskedő rétegnek. Mennyire vesztített súlyából a régi gazdaréteg, az iparosok, hogy szegényedtek el, s mennyire nem sikerült a városban a gyáriparnak gyökeret vernie.

Források

- 1/ Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Budapest, 1979. 7.1.
- 2/ Komárom megyei Levéltár /KML/ Esztergom város Adóhivatalának iratai, Adófelosztás 1849.
- 3/ Uo. Esztergom város Adóhivatalának iratai, "Minden kereskedő, czéhbéli és czéhen kívülieknek 1847/8-ik évre kivetett adójukat tárgyazó feljegyzés"
- 4/ Uo. Esztergom város Adóhivatalának iratai, Adófelosztás, 1860.
- 5/ Uo. Esztergom város cs.kir. Adóhivatalának iratai, Adófelosztás, 1864.
- 6/ Vörös Károly im. 9-11.1.
- 7/ KML. Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve 91/1894. közgyűlési szám.
- 8/ Vörös Károly im. 102. 1.
- 9/ KML Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve 1/1895. és 69/1895. közgyűlési szám.
- 10/ Uo. Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve 257/1912. közgyűlési szám.
- 11/ Uo. Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve 110/1916. közgyűlési szám

- /12/ Uo. Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve 447/1921. közgyűlési szám
- /13/ Uo. Esztergom város polgármesterének iratai, Legtöbb adót fizetőkre vonatkozó különössomó
- /14/ Uo. 1926. évi adóhivatali kimutatás. Földadóba a Megyeri Mezőgazdasági Rt. fizetett a legtöbbet: 1122 K-t /aranykorona/, házáadóba a Takarékpénztár 3315 K-t, általános kereseti adóba Marosi Ferenc vaskereskedő 1070 K-t.
- /15/ Uo.
- /16/ Uo.
- /17/ Uo. Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve. 292/1937. közgyűlési szám
- /18/ Uo. 281/1938. közgyűlési szám
- /19/ Uo. 376/1941..és 476/1943. közgyűlési szám

Az 1683-as török elleni felszabadító harcok után Esztergom szabad királyi városon kívül Szentgyörgymező, Szenttamás és az érseki Viziváros önálló településként jöttek létre.

1895-ben Esztergom szabad királyi város egyesült a vele szoros kapcsolatban lévő, de külön közigazgatással rendelkező három községgel /1/.

Az egyesítés előtt Szentgyörgymező 325, Szenttamás 278, Viziváros 115 házból állt.

A régóta óhajtott egyesülés már csak a közigazgatás egyszerűsítését szolgálta, hiszen a XIX. század folyamán a négy helység térbelileg teljesen összenőtt, s utcahálózata is szorosan egymásba kapcsolódott.

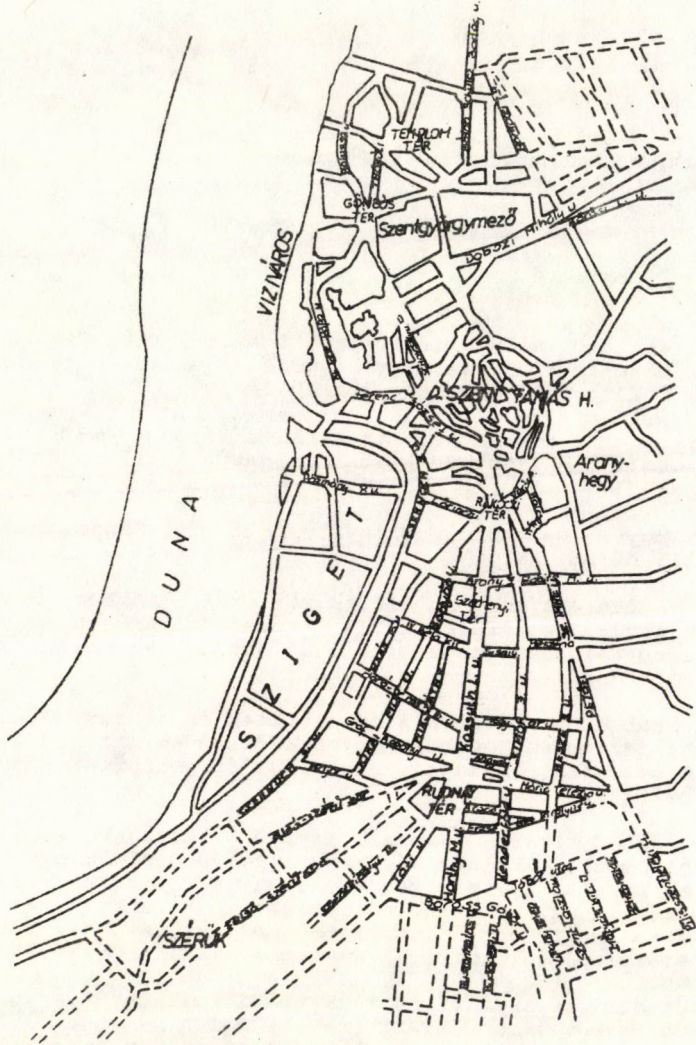
A századforduló után a területileg és népességében is megnövekedett Esztergom további terjeszkedését és utcahálózatának fejlődését természetföldrajzi, gazdasági és politikai tényezők egyaránt befolyásolták.

A szabad királyi várossal egyesült községek területe 1930-ig alig változott. A Szenttamás hegyre felfutó utcák nyomvonala változatlan maradt. A Viziváros egyetlen, s egyben főutcája is megőrizte régi alakját. Szentgyörgymező utcahálózata csak a felszabadulás után megindult intenzív magánházépítésekkel, valamint a KISZ lakótelep létrejöttével gyarapodott lényegesen.

A szabad királyi város 1895 utáni fejlődését a keleti oldalon futó dombok és az északi irányba folyó Duna befolyásolta. A mai Hősök-terétől kiindulva, legyező alakban szétterülve a déli irányba fekvő szántó- és kenderföldek, valamint szérűskertek népesültek be, új utcasorokat hozva létre /2/.

A királyi város terjeszkedésének gazdasági okai voltak. A város kézműves kisipara nagymértékben csökkent. Az 1842-ben alapított Oltósy Pál-féle szipka- és botgyáron kívül az 1930-as évekig tucatnyi tőkés kisüzem jött létre. Esztergom környékén nagy ipari üzemeket alapítottak. Ezekbe az ország különböző területeiről érkeztek a munkások, akiknek egy része városunkban telepedett le

Esztergom utcahálózata 1895-1944

--- 1920 után települt utcaák

/3/. Így már az 1920-as évek elejétől rendszeressé vált az ingázás, mely a negyvenes évekre tömegméretűvé vált. A Salgótarjáni Kőszénbánya RT., a brikett és a kőbányák, az erőmű, a mészmű, valamint a tokodi üvegyár gyakoroltak nagy vonzerőt, s váltak Esztergom betelepülésének gazdaságföldrajzi tényezőjévé /4/.

A népességfejlesztő tényezők közé tartozott a századfordulón a város délkeleti részén megépült vasutállomás, mely Esztergom - Almásfüzitő, majd Esztergom - Budapest vasutvonal kiindulópontja, s egyuttal végállomása lett.

A területi növekedés természetes velejárója az új utcák létrejötte, melyeket a jobb tájékozódás érdekében névvel kellett ellátni.

Érdeemes megvizsgálni az utcanévadás szokásait, mert a történelmi fordulatokkal, a nyelv egyéb rétegeivel együtt változtak a hivatalos utcanévek is. Keletkeztek, hosszabb rövidebb ideig éltek, majd újnak adták át helyüket, ahogy a történelem sodra kívánta, kívánja.

Az utcanévadás vizsgálatában legfontosabb forrásaink a levéltári jegyzőkönyvek, iratok, valamint fennmaradt térképeink. Mindezek együttes felhasználásával, s kiegészítve a lakosság visszaemlékezéseivel pontosan követhetjük Esztergom utcanéveinek változását.

A XIX. század folyamán a nép ajkán még éltek a közösségi utcanévek. Funkciójuk vagy egyéb /földrajzi, történelmi/ jellemzőjük alapján beszéltek Buda utcáról, mely Buda felé vezetett; Hosszu sorról, mely párhuzamosan futott a Buda utcával a város határáig; Temető utcáról, mely a városi temetőbe vitt; Duna utcáról, mely a Duna parttal volt párhuzamos; Árok utcáról, ahol hajdan a középkori városárok húzódtak. Szívesen neveztek el utcákat a növény és állatvilágról. Számos esztergomi polgár lakott a Liliom, a Rózsa vagy a Varju utcában még a századfordulón is. Egy-két szívesen neveztek el utcát nevezzenek el róla. /Szent Anna, Szent Lőrinc, Szent Vendel/. /5/.

1895 előtt mindössze három utca illetve tér kapta történelmi személy nevét. A Főpiacot, ahol a heti és országos vásárokat tartották 1860-ban Széchenyi halála után Széchenyi térre változtatták /6/.

Bottyán János kurucgenerálisról - aki a XVIII. században az említett Széchenyi téren építette fel palotáját - neveztek el 1878-ban a térről kiinduló utcát /7/.

1898-ban pedig a szabadságharc ötvenedik évfordulóján Hege-düs János és társainak indítványára a szentgyörgyemezei honvédtemetőhöz vezető névtelen utca Báthory Schulcz Bódog honvédtábornok nevét kapta /8/.

A XX. század fordulóján országszerte a Milleneum hatására - utcanévadási láz tört ki. Az eddig használt közösségi elnevezéseket mindenhol a mesterséges utcanévek váltották fel. A régieket sorra cserélték fel történelmi nagyjaink: írók, költők, tudósok, művészek nevével.

Esztergomban az országos hullámhoz kapcsolódva kétszeresen is indokolttá vált utcaneveink megváltoztatása. Ugyanis az 1895-ben egyesült 4 településen sok azonos elnevezésű utca volt, s ezek a közigazgatásban zavart okoztak. Például Uri utca volt Vizivárosban és Szentgyörgymezőn, Duna utca a szabad királyi városban és Vizivárosban, Városház utca pedig mind a két helyen /9/.

1904-ben Niedermann Pál és társainak indítványára a képviselőtestület az új utcanevekre tett javaslatot elfogadta, egyben elrendelte az újbóli, utcák szerinti házszámozást. A XVIII. századtól ugyanis a városi limitációkban szereplő számok alapján tartották nyilván a házakat /10/.

Az utcanevadás mértékét néhány számadattal érzékeltetem. Esztergom III. utcájából 1904-ben 53 utca kapott új nevet, melyből 25 napjainkban is használatos /11/.

Közel két évszázadon át őrzött utcanevek változtak meg. Kiemelem a legfontosabbakat. A főutcát, a Buda utcát Kossuth Lajosról nevezték el, aki 1848. októberében megfordult Esztergomban. Az Öreg utca Jókai Mór nevét kapta, aki megyénk szülőtte, s többször járt a városban. A Duna utcát Deák Ferencről nevezték el. Az egyesült Viziváros, Szenttamás és szabad királyi város közlekedési csomópontja, a hajdani Kis piac Rákóczi Ferenc nevét kapta. A Temető utca 1904-től Besze János nevét viselte. Besze az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején Esztergom város nemzetőr parancsnoka volt. Palkovics Károly a város 1849-es császári katonai megszállása idején haladó politikai magatartásával jelentős érdemeket szerzett. Neve szintén felkerült az utcanev-táblákra. Ekkor nevezték el utcát Balassa Bálintról, aki az 1594-es török elleni ostrom során halt hősi halált a vár alatt.

A helyi történelmi nagyságokon kívül Attila, Árpád, Hunyadi János, Bercsényi Miklós, Batthyány Lajos, irodalmunk nagyjai közül Arany János és Vörösmarty Mihály nevét olvashatjuk a névtáblákon /12/.

A századfordulón megépült vasutállomás, majd Államépítészeti Hivatal nagy vonzerőt jelentett, s köréje az 1920-as évek közepére új villasorok épültek. Ezeket a villákat részben a vasuti alkalmazottak, részben pedig a város központi részéből ideköltöző tanácsosok, jegyzők, adóhivatali alkalmazottak építették, kialakítva egy kertvárosi negyedet /13/.

Az új villasorok még fel sem épültek, amikor a város tanácsához fordul Homor Kálmán mérnök a következő javaslattal:

"A vasutállomás környékén kijelölt és részben beépíteni kezdett új utcák hivatalos elnevezése mindinkább szükségessé válik, mivel ha a szóban forgó utcák valamelyikéről szó esik, azok pontos meghatározása mindig igen körülményes, míg ha határozott nevük van a megjelölés és eligazodás rendkívül egyszerű és kényelmes" /14/.

Ezután az indoklás után javaslatot tett az új utcák elnevezésére, melyet a tanács elfogadott.

Igy a vasútállomáshoz vezető utcát Baross Gáborról nevezték el, aki Esztergomban végezte iskoláit. A Budapesti utcát a korabeli krónikás szerint a "magyar főváros iránti lojalitásból" kapta nevét, mert Budapest-nek Esztergomi utcája volt.

A Huszonhatos utca az I. Világháboruban részt vett esztergomi katonáknak állít emléket, akiknek legnagyobb része a 26-os ezredben szolgált.

A Mátyás király és a Szent László utcáról az volt a tanácsosok véleménye, hogy Esztergom, mint Magyarország hajdani fővárosa tartozik annyival, hogy utcát nevezzen el róluk /15/.

A harmincas évekre erősödő nacionalista tendenciák, az egyház befolyásának növekedése, majd a fasiszta ideológia terjedése az utcanévadásban is észrevehetően megmutatkozott.

Igy a Dorogi utat 1930. július 31-én, a kormányzó születésnapjára Horthy Miklós utra változtatták /16/. Ugyanebben az évben a Szent Imre jubilálási év alkalmából a Főszékesegyház teret Szent István térnek, a Német utcát - , mely a XIX. század elejétől őrizte ezt a nevet - Szent Imre utcának nevezték el. Hasonlóan a múlt századi Árok utca nevet gróf Apponyi Albertre cserélték fel /17/.

1933-ban a Prohászka emlékmű bizottság javaslatára a szeminárium előtti teret május 17-én Prohászka térre változtatták. Báthory István születésének 400. évfordulóján róla nevezték el a Csarnok utcát /18/.

1934-ben a városi építésügyi bizottság határozatot hozott, hogy a Petz-féle vasgyár és a Molnár sor Duna felé haladó ház-sora közötti térséget Scitovszky János esztergomi primás emlékére Scitovszky térnek nevezzék /19/.

1936-ban ismét két egyházi személy kapott utcát. Az Erzsébet park folytatásában futó utcát egy másik érsekről Serédi Sándornak nevezték. Az Uri utca pedig XI. Ince pápa nevét vette fel /20/.

1937-ben a Főszékesegyházi Könyvtár alatti névtelen térséget Mussilini térnek nevezik el. Majd a következő évben a ... szentgyörgymezei Major teret Gömbös Gyula nevére változtatták /21/.

A két világháború közötti időszakban, valamint a II. világháború alatt mindössze egyetlen utcanévadás történt, mely ezektől a nacionalista és egyházi hatásoktól mentes volt. 1924-től esztergomi, előhegyi villájában nyaralt a Nyugat nemzedékének kiemelkedő költője, Babits Mihály. 1941. augusztus 4-én Budapesten bekövetkezett halála után a városi közgyűlés úgy határozott, hogy emlékére a nyaralója felé vezető Bărăny utat Babits Mihály utra változtatja /22/.

Vizsgálódásunk során bebizonyosodott, hogy a város vezetői az országos utcanévadási tendenciáktól nem mentesen, de a város sajátos településszerkezeti változásaival összhangban változtatták Esztergom utcaneveit.

F o r r á s o k

- /1/ Komárom megyei Levéltár, Esztergom szabad királyi város közgyűlési jegyzőkönyve 1895. 1. sz.
- /2/ Lettrich Edit: Esztergom a dorogi iparvidék városa Budapest. 1964.
- /3/ Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyenlőre egyesített vármegyék multja és jelene. Főszerkesztő: Osváth Andor, Budapest, 1938.
- /4/ Lettrich Edit i.m.
- /5/ KmL. Esztergom szabad királyi város tanácsának iratai. 1820. 3. 127.
- /6/ KmL. Esztergom város tanácsülési jegyzőkönyve 1860. 530. sz.
- /7/ KmL. Esztergom szabad kir. város közgyűlési jegyzőkönyve. 1878. 1753. sz.
- /8/ KmL. Esztergom szabad kir. város közgyűlési jegyzőkönyve 1898. 73. sz.
- /9/ Esztergom szab.kir. rendezett tanácsu város régi utcaneveinek betűsoros mutatója az új utcanevek feltüntetésével, Esztergom, 1907.
- /10/ KmL. Esztergom szab kir. város közgyűlési jegyzőkönyve, 1904. 35. sz.
- /11/ Esztergom szabad kir. város betűsoros mutatója.
- /12/ Esztergom szabad kir. város betűsoros mutatója
- /13/ KmL. Esztergom szabad kir. város Adóhivatalának adófőkönyve, 1935.
- /14/ KmL. Esztergom szabad kir. város tanácsának iratai, 1926. 7582. sz.
- /15/ KmL. Esztergom szabad kir. város tanácsának iratai 1926. 9231. sz.
- /16/ KmL. Esztergom szabad kir. város közgyűlési jegyzőkönyve 1930. 156. sz.
- /17/ KmL. Esztergom szabad kir. város közgyűlési jegyzőkönyve 1930. 287. sz.
- /18/ KmL. Esztergom szabad királyi város közgyűlési jegyzőkönyve, 1933. 110, 286. sz.
- /19/ KmL. Esztergom szabad királyi város közgyűlési jegyzőkönyve, 1934. 144. sz.
- /20/ KmL. Esztergom szabad királyi város közgyűlési jegyzőkönyve, 1936. 216. sz.
- /21/ KmL. Esztergom szabad királyi város közgyűlési jegyzőkönyve, 1938. 1. sz.
- /22/ KmL. Esztergom szabad királyi város közgyűlési jegyzőkönyve, 1941. 226. sz.

Székesfehérvár várát a középkorban ingoványos, vizes, mocsaras terület vette körül. A sík vidékből kiemelkedő vár közelében, de már azon kívül, kisebb-nagyobb szigetek képződtek, melyeket szintén víz vett körül. Ezek alakultak ki a külvárosok, melyek különállásukat évszázadokon át megőrizték.

A 20. század elején a külvárosok egyike volt Palotaváros, pontosabban Palotai külváros, mivel a várhoz viszonyítva Várpalota felé esett. Területének egy részét az Árpád korban Szent István szigete és az Új város /Civitas nova/ foglalta el /1/.

A török hódoltságig a külvárosok közül Szigetnek volt kiemelkedő szerepe, melyen a Johannita lovagrend monostora, temploma, ispotálya állt. A fehérvári keresztetek konventje mint hiteles hely működött egészen a török hódoltságig /1543/, mely egyben valószínűleg az épületek pusztulását is eredményezte /2/.

A török uralom ideje alatt az általunk vizsgált területtel kapcsolatban Inselstadt-ról és Raitzenstadt-ról azaz Szigetvárosról, tehát Szigetről és Rácvárosról van tudomásunk. A rácok a defterek tanúsága szerint a hódoltság első éveiben jelentek meg, mint török szolgálatban álló martalócok. Valószínű, hogy a külvárosban letelepedő családok martalócok vetették meg az alapját annak a településnek, melyből később a jórészt délszlávok lakta Rácváros formálódott /3/.

A török idők alatt Székesfehérvár földműves, iparos magyarságra jobbra itt, a déli fekvésű Szigetben és a nyugati fekvésű Rácvárosban lakott. A török kiűzetését követően pedig, mivel a magyar telepések nem nagyon juthattak a belvárosba, így szintén ezt a területet ülték meg, melyet már egyre inkább Palotai városnak emlitettek. A patakokkal, árkokkal szabdaltnak terület egyébként is alkalmasabb volt a vizet igénylő iparosság /tobakos, csapó, tímár, stb./ megtelepedéséhez /4/. A 19. sz. folyamán az említett külvárosok /Rác és Sziget/ egymással illetve a belvárossal is lényegében összenőttek, s a századfordulón már általánossá vált e területre a Palotai városrész elnevezés /ma hibásan Palotavárosnak nevezik: Szerk./

A századfordulón e városrész társadalmi strukturáját vizsgálva szükséges néhány mondatot szentelni a magyarországi illetve székesfehérvári viszonyok jellemzésére. A századforduló magyar társadalma polgárinak nevezhető, melyet azonban feudális maradványok terheltek. A társadalmi osztályok és rétegek között a határvonalak jól felismerhetők, mégis az alapvető választfal a dolgozó osztályok és az uralkodó osztály közt van. Emellett a belső határvonalak is meghuzhatók. Mivel nálunk nem a klasszikus kapitalista fejlődés zajlott le, a feudális társadalomszerkezet lassabban bomlott, erős maradványokkal rendelkezett, amelyek beépültek a polgári strukturába. A régi társadalom elemei tehát együtt éltek az új, de kellően ki nem fejlődött rétegekkel, osztályokkal. Ugyanakkor jelentős társadalmi átrétegződés is lezajlott, a régi elemek süllyedésével, újak felemelkedésével. A városiasodás, iparosodás lassu ütemben zajlott, a kapitalizmus hazai fejlődésmenetében a földbirtokosság volt a vezető réteg, s a mezőgazdaság töltött be meghatározó szerepet /5/.

Fejér megyére is érvényesek voltak az országos jellemvonások. Számottevő ipar csak Székesfehérváron volt, de az is elsősorban kisipar, kézművesipar. Elsősorban a mezőgazdasági termelés folytatásához, a lakosság alapellátásához szükséges termékeket hozták létre illetve ilyen szinten végeztek szolgáltatást. Csak a város és a közvetlen környék igényét elégítették ki, országos viszonylatban vezető szerepet nem játszottak. A városban a modern gyáripar elsősorban a Déli Vasúti Műhely és Gépgyár képviselte, melyen kívül a kisipar háttérbe szorításával, annak alapjain éppen a Palotai városnegyedben fejlődött ki a Felmayer Kéékfestő valamint a Weiss és Tull Bőrgyár. A további gyáralapítási kísérletek meghiusultak a város vezető rétegének ellenállásán, akik az agrárarculat, valamint az olcsó munkaerő elvesztése miatt tartottak az ipari üzemektől. A lakosság számára viszonyítva kellő arányban kereskedelmi vállalatok és pénzütemezetek sem alakultak. A kereskedésben a döntő tényezőt az állandó üzlettel bíró kiskereskedők alkották. Mind az ipar, mind a kereskedelem vonatkozásában hátrányt jelentett Budapest közelsége is. A mezőgazdaság fejlődésének a város viszonylag kicsi határa emelt gátat /6/.

A vázolt körülmények alakították ki Székesfehérvár-Palotaváros társadalmát, melynek strukturáját az 1911. évi adófékönyv alapján vizsgáltam /7/. A vizsgálódás elsősorban a foglalkozási megoszlásra terjedt ki. A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely illetve a tulajdonviszonyokat tükröző foglalkozási megoszlás egy társadalom strukturájának vázát adja. Ezt árnyalja a gazdasági tényező, a vagyon, illetve a politikai tényező, a hatalom, melyek vizsgálatára csak csekély mértékben volt lehetőségem.

A Palotai városnegyed területe egykoru nevén a Tolnai, Jancsár, Sütő, Selyem, Horog, Halász, Szunyog, Rác, Szömörce, Sziget, Csapó, Simor, Szedér, Palotai, Tobak utcákat, a Cserepes és Korona-közt, a Temetősort, a Ráctemető és Bőrgyár dűlőt, a Varga csatornapartot, valamint a Hal-teret foglalta magában. A városrészben 502, jórészt lakott ingatlan állt. Az adófizető természetes személyek illetve családok száma 895-re rugott.

E városrész lakosságának meghatározó tényezője a kisbirtokos-kisbérlet illetve kistermelő-polgári közép réteg volt. Az itt élők által kialakított kép inkább falusias, mint városi jellegű települést idézett. Az uralkodó osztály képviselői nem itt, hanem a belvárosban éltek. Hiányzott egyrészt a földbirtokosság, s nem csak a 100 kh-val rendelkező, hanem az annál kisebb földterület tulajdonosai is, másrészt lényegében nem éltek a városrészben tőkés, tőkepénzesek. A közművesítést nélkülöző sáros utcájú, mélyebb fekvésű környezet nem felelt meg számukra. A városrészben lévő gyárak, üzemek tulajdonosai sem itt laktak.

Az egész magyar társadalom, s Palotai városrész társadalmának is széles, masszív alapját a parasztság adta. Az adófékönyv 104 birtokost említ, de rajtuk kívül figyelembe kell venni az 59 kishaszonbérlet, valamint a házbirtokosok egy részét is. Ugyanis 265 alkalommal a fékönyv foglalkozásként mindössze a házbirtokos megjelölést használta. /További 118 esetben a házbirtokos állapot mellett megadta a közelebbi iparos illetve kereskedői foglalkozást is./ Az inkább tulajdonosi, mint használati jogosultságra utaló megjelölés mögött az esetek jelentős részében mezőgazdasági foglalkozást kell keresnünk. A parasztság a városon belül, a felsővárosiakhoz illetve tővárosiakhoz viszonyítva a kevésbé módosabbak közé tartozott, s emellett is további rétegződött. A maga, illetve családja megművelte csekély birtok nagyságot bérlettel, napszámban illetve bandákban végzett munkákkal, valamint intenzívebb földműveléssel igyekeztek ellensúlyozni. Az utóbbi tekintetben a zöldségtermelő-kertészkedő tevékenységük a figyelemreméltó. A szántóföldi művelésben viszont náluk is a kukorica illetve a buza vezetett. A külvárosnak a Sárrét, illetve Várpalota felé eső részét lakták, ahol a házhoz és udvarhoz jelentős nagyságu, melléképületek elhelyezésére illetve földművelésre alkalmas területek csatlakoztak /Tolnai, Jancsár, Sziget, Selyem, Rác, Szeder u. stb./

Palotai városnegyed társadalmának számszerűleg is jelentékeny tömegét alkotta a kispolgárság. Gazdasági erőtlensége, megosztottsága, létének különböző irányú gyökerei miatt azonban itt sem képezhetette a magyar polgárosodás jelentős társadalmi erejét. Számukat tekintve a kisiparosok vezettek. 55 szakmában összesen 225-en tevékenykedtek. Jórészt a saját műhelyükben, de általában alkalmazottak nélkül. Az egykori utcanévek még jelölték, hogy az újkor hajnalán a mesterek a városrészben miként települtek meg, de a század elejére mindez már emlék maradt. A régi mesterségek /csapó, gombkötők, kapcacsinálók, posztósok, szürszabók, takácsok, tabakosok, vargák/ eltűntek vagy harmadlagossá váltak, a régi céhpolgárság háttérbe szorult. A városrészben jelentős szerepet betöltő bőrfeldolgozás is átalakult. A 18. sz.-tól méltán elismert tobak és timár mesterségnek már csak néhány képviselője maradt, ami utalt a szakma kihaló voltára. A nyersbőrfeldolgozás a kézművesipart kiszorító bőrgyárban folyt.

A 19. sz. második felében a város csizmadiái a helyi jelentősen lényegesen tulemelkedtek, a hadsereg részére készletre is dolgoztak, a vásárok alkalmával sátraik utcasorokat képeztek. A vizsgált időszakra a mesterek száma 28-ra csökkent. A csizmadiák városrészéből egyre inkább a suszterek városrésze alakult ki /34 mester/.

Azonban a szolgáltatások sem ezen, sem más ágaiban /23 szabó, 4 kovács, 4 mázoló, stb./ nem történt meg a tőkés kisüzemek kialakulása. A változó körülmények közt is tartották helyüket az élelmiszeripar /9 sütő, 12 hentes, 6 mészáros/ és az építőipar /10 kőműves, 6 ács/ képviselői, de alig érezhető a vas- és gépipari termelő, szolgáltató szakmák előretörése /5 lakatos, 5 bádogos/.

E városrészben jelentős árucere-forgalom is lebonyolódott. A Hal téren és a Simor utcában tartották a hetivásárokat, ahol mezőgazdasági termények és az iparosok portékái cseréltek gazdát. A kereskedők igyekeztek üzleteikkel a piac közelébe kerülni, s így nemcsak a a Palotai városrész, hanem a vásárosok szükségleteinek kielégítésében is részt vehettek. A városrészben összesen 110 adózó kereskedő élt. Jómódu középpolgári rétegüket nem tudjuk elkülöníteni az állandó üzlettel bíró kereskedőtől, de egyértelmű, hogy az utóbbi volt a döntő többségű. A mindent árusító szatócsok száma ezen belül 26 volt. A földönárusok, házalók, ügynökök szintén 26 főt tettek ki. Kiskereskedők egyrészt jobb anyagi körülmények közt, másrészt polgárosultabban éltek, mint a kisiparosok. A kapitalista fejlődés eredményezte átrétegeződést, azon belül is a felemelkedést, az asszimilációt ennél a rétegnél figyelhetjük meg. A jelentős részben zsidó származású kereskedők jól alkalmazkodtak ugyanis a tőkés feltételekhez.

A városrész lakóinak a vásárra, a piacra érkezők, a hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodók ellátással kapcsolatos igényeit 20 bormérő, vendéglős, kifőző elégítette ki. A kispolgárságot gyarapította az a néhány fő, akit magánzóként, tőkésként, utazóként jegyeztek be, továbbá a házbirtokosként említettek azon része is, akit nem sorolhattunk a földművelők közé.

A modern polgári fejlődés teremtette meg a társadalom azon rétegét, mely az egyik legösszetettebb és legmaradibb volt, az alkalmazottak és altisztek körét. A két világháború között a Palotai városnegyedben lakók által már hően áhitott, lényegében az uralkodó osztályokat kiszolgáló, bizalmi jellegű állások száma még elég csekély. Az ide tartozók száma mindössze 15. Az uralkodó osztály szilárd bázisát alkotó réteg egyrészt a közszolgálati, közlekedési intézmények, másrészt termelő egységek szolgálatában állt /portás, postás, kalauz illetve munkavezető, felügyelő, stb./.

Míg az arisztokrácia és a pénzmágnások távol tartották magukat a külvárostól, addig a középosztály egy része "kénytelen volt" itt élni, de a kispolgárságtól, az alkalmazottaktól történő elkülönülés végett önmagát "uri" jelzővel látta el /27 adózó/. A kétkezi munkától elzárkózó, sovíniszta, nemegyszer antiszemita rétegbe mindenekelőtt a katonatisztek és diplomások /ügyvédek, tanárok, orvosok, stb./ tartoztak, akiknek néhány képviselője volt megtalálható itt. Az uri középosztály alsó határán mozogtak az itt élő könyvelők, ügyvédjelöltek, táncmester. Képzettsége ellenére nem nyerhetett befogadást a görögkeleti lelkész és az izraelita főrabbi. Az uri életmódot folytató néhány képviselője volt a belvároshoz közelebb eső területen lakott, ezzel mintegy jelezni kívánva hovatartozását.

A társadalmi piramis legalján élő ipari és mezőgazdasági munkásságról nehéz pontos képet adni. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy családtagként hányan dolgoztak ebben a szférában. A nagyszámu munkaerőt foglalkoztató koncentrált bányászat, vas- és gépipar, élelmiszeripar hiányzott a városból. Az adófékönyv szerint munkásként foglalkoztatottak nem mezőgazdasági cselédek, kizárólag napszámos munkából élők, nem is a nagyüzemek munkaeszköz-től megfosztott dolgozói, hanem inkább kisiparosok, kézművesek segédei. A 60 munkásból 25-en dolgoztak a nagymultu bőripar területén, főleg cipészsegédként /14/. A nagyszámu szabó mellett 22-en voltak segédek.

Századunk elején a Palotai városnegyed magán viselte Székesfehérvár fejlődésének, elmaradásának főbb vonásait, ellentmondásait, mégis sajátos arculattal rendelkezett, melyet nem egy tekintetben napjainkig megőrzött. A nagymultu, jól elhatárolható területű, nem bővülő, lassan változó városrészben a kisiparos-kiskereskedő jelleg dominált, melynek fenntartásában a vázoltak mellett szerepet játszott a járás illetve a megye középső és déli részének mezőgazdasági jellege, az itt élő lakosság meghatározott irányu igénye. Nem szabad elfeledkezni /főleg egyes iparágaknál/ a hagyomány fontosságáról sem. A város egészén belül azonban az itteni kisipar arányaiban már csekélyebb súlyu volt, mint a korábbi két évszázadban. A városrész a kiségzisztenciáké, a középrétegeké, akik a század elején egyébként is megszaporodtak. Mellőlük épp ugy hiányoztak az uralkodó osztály képviselői, mint a nincstelenek, a nyomorban tengődők.

F o r r á s o k :

- /1/ Károly J.: Fejér vármegye története II. Szfvár, 1898. 40-43.p.
- /2/ Érszegi G.: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193-1542. Fejér megyei Szemle 5. Szfvár, 1971. 177-179 p.
- /3/ I. Jakšić: Srbi u Stolnom Beogradu. Novi Sad, 1962. 12. p.
- /4/ Ph: Városunk multjából - lakosság. Székesfehérvári Szemle, 1933. III/1. sz. 8-11 p.
- /5/ Magyarország története 1890-1918. Bp, 1978. 426-515 p.
- /6/ Farkas G.: A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében. Századok 1975/5-6. sz. 1033-1044 p.
- /7/ Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár adófékönyve, 1911. sz.nh

M e l l é k l e t

Székesfehérvár-Palotai városnegyed foglalkozási
struktúrája 1911-ben

K i s b i r t o k o s - k i s b é r l ő

Házbirtokos:	265
Birtokos:	104
Kishaszonbérlő:	59

K i s t e r m e l ő - p o l g á r i k ö z é p r é t e g

Kisiparos

Ablakos	1	Kékfestő	1
Asztalos	7	Kéményseprő	1
Ács	6	Késes	2
Bádogos	5	Koporsós	1
Beles	1	Kosárfonó	2
Bérkocsis	6	Kovács	4
Bognár	2	Kőműves	10
Cipész	34	Kőteles	4
Cserepes	5	Lakatos	5
Csizmadia	28	Mázoló	4
Drótos	1	Mészáros	6
Előnyomó	1	Műkertész	1
Esernyőjavító	1	Nyomdász	1
Esztergályos	4	Papucskészítő	2
Fésűs	1	Rézöntő	3
Fodrász	7	Reszelő-vágó	1
Foltozócipész	2	Selyemfonó	1
Foltozó csizmadia	1	Sütő	9
Gombkötő	1	Szabó	23
Halász	1	Szijjártó	4
Hentes	12	Szitakötő	1
Kalapos	4	Szobafestő	1
Kaptafakészítő	1	Szűcs	2
Kádár	5	Tarisznyás	1
Kályhás	1	Timár	1
Kárpitos	1	Üveges	1
Kefekötő	1	Varrónő	5
Kertész	2		

Kiskereskedő

Babos	1
Butorkereskedő	1
Cipőfelsőr.ker.	1
Cserépedényk.	1
Divatárus	3
Edényker.	1
Faárus	7
Földönárus	15
Fűszeres	3
Fűszerker.	2
Gépker.	1
Gépügynök	1
Gyümölcsker.	3

Vendéglátás

Bormérő	12
Italmérő	3
Kifőző	1
Kocsmáros	1
Vendéglős	3
Egyéb	
Ecetgyártó	1
Magánzó	5
Tőkés	1
Utazó	1

Házaló	8
Lisztker.	2
Mészker.	1
Ószeres	1
Papírkeresk.	1
Paprikaárus	3
Ruhaker.	1
Rőfősker.	1
Rövidárus	2
Sajtker.	1
Sertéshusár.	3
Sertésker.	7
Szatócs	26
Szesznagyk.	2
Tűzifaker.	1
Ügynök	2
Üzletvez.	6
Vadhusker.	1
Zödségárus	1

Munkásréteg	
Asztalossegéd	2
Cipészsegéd	14
Csizmadiasegéd	4
Fodrászsegéd	1
Kéményseprőseg.	1
Kocsis	1
Közművessegéd	2
Mázolósegéd	1
Mindenes	1
Nyomdászseg.	2
Postakocsis	1
Segédpincér	1
Szabósegéd	22
Tobaksegéd	2

Tisztviselő - értelmiségi

Ezredes	1
Ezredorvos	1
Főkönyvelő	1
Főorvos	1
Főrabbi	1
Főtanácsos	1
Görögkel. lelkész	1
Igazgató	1
Jószágig.	1
Könyvelő	4
Mezőgazdasági gazt.	1
Orvos	2
Őrnagy	1
Százados	3
Tanár	3
Táncmester	1
Ügyvéd	1
Ügyvédjelölt	2

Alkalmazott - altiszt

Alkalmazott	2
Felügyelő	1
Kalauz	2
Kántor	1
Metsző	1
Munkavezető	1
Portás	2
Postás	1
Szülésznő	3
Vámszedő	1

A Tanácsköztársaság megdöntése utáni napokban hatalmát, a társadalmi-politikai vezetőszeropét viaszszorzó földbirtokos, burzsoá osztály, kizsákmányoló rendszerét a proletáriátus elleni terrorhadjárattal vélte megszilárdítani. A fehérterrorista különítmények néhány hónap mulva, a reguláris nemzeti hadsereg egységei, s a gyilkosságokban résztvett tisztek pedig a város uri rétegének a bálványozott tagjai lettek. A katonai ranglépcső legfelsőbb rétegébe jutott negyedszázados ellenforradalmi korszakban a vármegye katonai parancsnoka Kovács Antal alezredes, aki 74 éves kora ellenére vezérőrnagyként szolgált 1944-ben Szálasi hadseregében. A Kaposváron letelepedett különítményesek közül, akik mögött anyagi egzisztencia nem volt, különféle állami, vagy burzsoá érdekvédelmi szervezet hivatalnokai lettek. Később vagyonnal is rendelkeztek. Jamrich János és Gödölle Béla, de Polgár Elek, vagy Pogány Vilmos különítményes tisztek is jövedelmező fizetésű tisztviselői állást kaptak Latinca-gyilkosság kompenzálásáért Kaposváron.

A különítményesek terrorja biztosította a burzsoázia politikai vezetőszeropét, hatalmának a restaurációját. Somogy felett a kormánybiztosok rövid lélegzetű teljhatalmát 1919 végétől felváltotta a nagybirtokosok közizagzatása. A huszas évek végén, a gazdasági világválság éveitől pedig egyre több un. középosztálybelit találunk a vármegye vezető posztjain. A második világháboru éveiben már néhány szélsőjobb oldali egyén is helyet kapott a megye vezetésében. A nyilas puccsig, azonban a földbirtokos Stegmaich Pál alispán a helyén volt és a horthysták angolszász orientációját biztosította.

A város vezetésében az un. nem árja finánciókések a huszas évek derekáig a felerősödött antiszemizmus miatt, mérsékeltén, vagy alig vettek részt. Mivel a pénzre, különösen a háboru utáni nehéz gazdasági helyzetben nagy szüksége volt a városnak, a jobb oldali hangadók mérsékelték tevékenységüket, kijelentéseiket. Az antiszemizmust csak a baloldali érzelmű nem árja munkásokra, a kiskereskedőkre szűkítették, ami a német megszállásig nagyjából érvényes volt. Kétszeresen megkülönböztették viszont azokat, akik a vallásuk, származásuk mellett a helyi munkásmozgalomban vettek részt, főleg azt, aki a tanácsköztársasági szerepléséért bör-

tönt vagy internálást szenvedett. A harmincas évek elejétől Kaposváron mintegy száz embert tartottak állandó rendőri megfigyelés alatt.

A huszas években a horthysta-rendszer demagóg politikájának szellemében a város választott testületében a legfőbb képviselő vagyonos iparos, illetve kereskedő volt. A legtöbb adófizetők között pedig az un. szabad foglalkozásúak; háztulajdonos ügyvédek, illetve orvosok és vállalkozók voltak.

Ahogy a második világháború közeledett a választók 35-40 %-a nem élt a jogával. A választott és a legtöbb adófizetés címén a város parlamentjébe bekerült városatyákat pedig 16 főben kijelölt személlyel, élén a polgármesterrel egészítették ki. A város főtitkárviselői az un. szakszerűség címén, a képviselőtestületi tagokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a választott képviselők egyharmada mindig a legvagyonosabb lakosokból kerültek ki. 1939-ben, a fasiszta faji megkülönböztető törvény /1939. IV. tc. és a 7790/1939. ME./ alapján 25 rendes virilista és 11 póttag, 1941-ben pedig a még meglévő husz képviselő helyére, jobboldali politikai beállítottságú pótképviselőt hívtak be.

A város igazgatását a ritkán üléselő képviselőtestület mellett a szakbizottságok segítették. A képviselőtestület tagjaiból kinevezett városi bizottságok száma 1921-ben 18 volt. 1932-ben 10-el megnövekedett a számuk. Ez a szám a háborús években a különböző hadviselést segítő bizottságokkal még tovább bővült. A szakbizottságok az ellenforradalmi korszak fontos kormányzási eszközei voltak és a hivatali apparátussal mindig a kormány befolyását segítették elő.

A város élén 1922 óta, a vagyonos iparoscsalád jogvégzett tagja, dr. Véték György /később Kaposváryra magyarosított/ állott a felszabadulásig. Véték polgármesteri idejére esett Kaposvár tisztviselővárossá való alakulása, a várospolitikai és a városfejlesztés koncepciótlan állóvízzé változtatása. A helyi kisgazdapárti vezér és képviselő apóssal a háta mögött, egy korrupciós városvezetési válság után került a polgármesteri székbe. Ezután mintegy negyedszázadig, a városi tőkés köröket készségesen kiszolgált. A polgármester kezdetben a kisgazdapárt, később pedig a nyilas puccsig, a mindenkori kormánypárt bizalmát élvezte, és 1923-tól két helyi takarékpénztár igazgatósági tagsági jutalékát is megkapta. A városi főjegyző, a főmérnök, a főorvos, de a többi vezetőtisztviselő is, egy-egy helybeli takarékbank, vagy bank igazgatósági tagja volt.

A leggazdagabb banktőkések, illetve a képviselők közül negyedszázadig Kaposváron mindig 5-6 főt találunk a városatyák között. A Dunántúli Bank igazgatója a várospolitikát befolyásoló dr. M a t o l c s y S á n d o r, a református egyház világi képviselője is volt. A polgármester vakbuzgó katolikus lévén, a városi életben tág teret biztosított egyházának. Az ő idejében nem véletlenül történt a cukorgyári munkáskerületben, a Hősök Templomának az építése. Éppen ezért a pápától a cukorgyár igazgatójával K l a d n i g g A l a j o s s a l együtt - 1926-ban

megkapta Szent Gergely-rend lovagkeresztjét. A katolikus egyház különösen erős befolyással rendelkezett a cukorgyárban, ahol a "lelki gondozáson" és a kulturális szórakozáson kívül, a lelkes beleszólt a munkásfelvételekbe és a munkás-elbocsátásokba is.

A várospolitika, és így a döntések is legtöbbször a Nemzeti Kaszinóban születtek. A megye első tisztviselői mellett a városi vezetők is itt szórakoztak, étkeztek. A polgármester közvetlen tanácsadói naponta a városházán, a hivatali szobájában találkoztak. A polgármester bizalmas tanácsadói dr. Hegyi Árpád bankügysz, a katolikus egyházköztség világi vezetője, Czanyó Sándor a városi közüzemek nagyhatalmu igazgatója és a plébános voltak. Bizalmas beszélgetéseik során, elsősorban a katolikus klérus és a vele összefonódó finánc-tőkés csoport helyi taktikázásáról és érdekvédelméről volt szó. A kereskedők egyesületében hiába tömörültek a vagyonosok, és hiába rendeztek magasszintű előadásokat, a város vezetésébe alig szólhattak be. Mivel jelentős számban izraelita vallásukat tömörített az egyesület és a kaszinó, a politikai és városi életben a faji megkülönböztetés miatt, egy rövid időszakot, a huszas éveket leszámítva, sulya kicsiny volt.

Ha a negyedszázad alatt, tisztelettel is fogadták a város pénzmágnásai esetleg a főgimnázium tanárait, mivel végzettségük nem volt arányban az anyagi bázisukkal, a város politikai életében az igazgató és egy-egy tanár kivételével alig vettek részt. Ugyanez mondható el a legtöbb kórházi és városi orvosról is. A harmincas évek végén, a jobboldali nyilas szervezkedésben a fiatal értelmiségiek közül csupán 1-2 főt találtunk. A város értelmiségéből a faszizmus embertelenségek a második világháború végén a legtöbben jól vizsgáltak. A baloldaliak és a zsidók üldözését a legtöbben elítélték. A város lakossága a maga módján a németeket és cinkosaikat kijátszva, mintegy száz főt elrejtve, segítette az üldözötteket.

Matolcsy és az angolszász orientációjú tőkésék, közöttük a nyilasok által hivatalától megfosztott alispán és a város polgármestere, a felszabadító csapatokat a város falai közt várta. A nyugatra menekült nyilas megyei és városi vezérkar, a közigazgatás szélsőjobboldali tisztviselői, a katona és rendőrtisztek, alig tették ki a lakosság 1 %-át.

A negyedszázados ellenforradalmi rendszer idején Kaposváron, ha számokkal akarjuk kifejezni a "város uralkodó elitjét", akkor ez a szám, a harmincezer fős városban 300 fő körül volt. A szűkebb, a politikai ügyek intézőinek a számát pedig ezen belül, mintegy 90-100 főre tehetjük. A régi Kaposvár "uralkodó elitje" felett a város felszabadulásával, 1944. december 2-án, lezárult egy történelmi korszak. Ami még számára visszamaradt a következő években, az a fokozatos politikai-gazdasági talajvesztés volt.

F o r r á s o k :

- /1/ Kanyar József: Somogy a felszabadulás hónapjaiban /1944-1945. Kaposvár, 1970. 10-31. old.
- /2/ Jászai Dezső: Megmérettünk. IM. Budapest kiadványa /Év nélk./ 1-199 old.
- /3/ Hoss József: A kaposvári plébánia története. Veszprém, 1948. 39-41. old.
- /4/ Bereczk Sándor: Kaposvár rendezett tanácsu város története és fejlődése. Bp. 1925. 83-191. old.
- /5/ Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai. /Szerk.: Andrassy Antal/. Kaposvár, 1975. 16-26. old.
- /6/ Andrassy Antal: Somogy a felszabadulás előestéjén. 7-32. old. /Megjelent: Sorsforduló, Kaposvár, 1970. kötetben./
- /7/ Andrassy Antal: A város az ellenforradalmi rendszer idején. 357-455 old. /Megjelent: Kaposvár várostörténeti tanulmányok c. kötetben. Kaposvár, 1975. Szerkesztette: Kanyar József/.
- /8/ Kanyar József: Kaposvár művelődésének kérdései a XVIII.-XX. században. 517-532 old. /Megjelent: Kaposvár várostörténeti tanulmányok c. kötetben./
- /9/ Borus József: Kaposvár felszabadulásának előzményei. Somogy, 1981. 2. szám 92-95. old.

TÖTTÖS GÁBOR: SZEKSZÁRD VÁROS FEJLŐDÉSE 1900-1944

Nem tagadom: szép és kedves feladat lehet számtalan látványos fejlődésű város történetének feltárása ugyanezen időszakban, sőt azt is elismerem, mindazok, akik ilyen történeti studiumok munkásai, bizonyonnyal feltárják fél évszázad magyarországi városfejlődésének lehetőségeit, végezvén ezzel nemcsak nagy, hanem egyszerűs mind látványos munkát is.

Számomra nem jutott, mert nem juthatott ilyen kellemes feladat, noha nekem is kedves szülővárosom, multjában, jelenében egyaránt. Pedig engem is csábítottak azok a források és feldolgozások, amelyek nagyra értékelik az e korszakbeli fejlődést s például 1930-ban olyan himnuszi magaslatookban szólnak, hogy "ha a most jubiláló Szekszárd a következő 25 esztendőben is olyan lépésekkel halad a fejlődés útján, mint eddig, akkor Tolna vármegy székhelye bizakodó reménységgel nézhet jövője elé" /1/. Mégis ezt az időszakot éreztem olyannak, amely képes bemutatni többet mint pusztán egyetlen városka életét, amely hivatott arra, hogy - legalábbis szándék szerint - kitekintést adjon a kelet-középeurópai városfejlődés bizonyos lényegi gondjaira, az elmaradás, stagnálás miéértjére és mikéntjére.

* * * * *

1905. június 17-én - a rossznyelvek szerint - a lemondani készülő Tisza István valami intim apróságot felejtett íróasztalán. Visszasietett, s ahogy keresgetett, tett-vett, néhány aláíratlan kérvény is keze ügyébe akadt. Ezeket - a jó hivatalnok automatikus mozdulatával - aláírta, majd másnap benyújtotta lemondását.

Igaz, vagy sem ez a történet, bizonyára hivatott érzékeltetni: a történeti tény, az aláírás dátuma megfelelő jelentéssel párosul, hiszen oly mindegy egy, a felszabadulás utánig 15 ezer lakost soha el nem érő magyar kisvárosnak, régi mezővárosnak, hogy rendezett tanácsúvá nyilvánítják-e, vagy nagyközség marad - amely utóbbi állapot, legyünk őszinték, a valóságnak még évtizedekig jobban megfelelt volna. Mert jellegzetes sors Szekszárdé, a magyar, sőt kelet-európai "városfejlődés"

vonásait viseli magán. Megkésettség, lemaradás, felemás haladás és helybenjárás. Hány és hány egykori mezőváros summázhatja így utját a 20. század közepéig.

A II. József-féle népszámlálási évek /1787/ a Dél-Dunántul negyedik legnagyobb helysége Baja, Zombor és Pécs után; közel hetven év múltán, 1851-ben ugyanez a helyzet, sőt még 1890-ben is az 5., megelőzve /majd kétezer lakossal/ Kaposvárt. Tíz év múlva már a filoxéra következtében fellépő népszámlálási nehézségeknek vagyunk tanui, majd ismét ennyi év múltán /a sikeres szőlő-rekonstrukció hatásaként is/ az 1950-es évekig legmagasabb népességszám mutatható ki. Mindez azonban nem jelent nagy változásokat: az 1890-ben összeírt 14.325 lakos számában jellegzetes maradt mintegy hatvan évig!/, mert 1900-ban 13.895, 1910-ben 14.947, 1920-ban 14.025, 1930-ban 14.279, 1941-ben 14.683, s végül 1949-ben 14.941 székszárdit mutatnak ki a statisztikák.

A foglalkozás szerinti megoszlás is igen jellegzetes. 1900-ban 52,7 % mezőgazdaságból él; ugyanakkor iparból mindössze ennek egyharmada: 17,2 %, /kevesebb mint a megye bármelyik nagyközségében!/, viszont 9,6 % közszolgálatu és szabadfoglalkozásu, messze meghaladva ezzel még Pécs számarányait is. Ez az arány, amely nagyjából ötven évig állandónak tekinthető, többé-kevésbé jelzi is, mi történt, mi történhetett Szekszárdon mintegy másfél évszázad alatt, mi az oka a fejlődésnek s később mi lesz az oka a stagnálásnak. Mert bármilyen furcsa is, mindkettő egy és ugyanazon okra vezethető vissza.

1779-ben lett Szekszárd Tolna negye székhelyévé; ezzel bizonyos fokig kiemelkedik a hasonló adottságú helységek közül. A döntően mezőgazdasági jellegű megyeszékhely fejlődésnek indul, amely 1890-ig töretlen: a városba egyre szivesebben költöző vármegyei tisztviselők szőlőt vesznek, csakugy, mint az iparosok, s a kereskedők zöme. A feudális reflexeket idéző tőkebefektetés és vagyonszerzés megtorpan a filoxéra pusztításakor, de még a hivatalszervezet néhány évig érezteti lassu, de fejlesztő hatását. Viszont a századfordulóra, mikorra a grüндlő Kaposvár sok más társával az ujfajta fejlődés lehetőségeit élvezi, Szekszárd kényszerűen lemarad, mert nem érdeke a megye és a város vezetésének, hogy a biztos és alacsony napszám bizonylanná és magassá váljék.

Az ipar feltételei - azzal, hogy városi rangot kapott Szekszárd - mitsem változtak. A kisipar, amely döntően a helyi igényeket elégíti ki, csak szabályerősítő kivételként kapitalizálódik. Ilyen volt a francia eredetű Debuly család esete. A múlt század végéig lakatosmesterként dolgoztak az ősök, majd cséplőgéppel próbálkoztak, később pedig - immár a huszas-harmincas években vagyunk - a szekszárdi Séd meginduló rendezéséhez szállítanak vasszerkezeteket és a jelentősen kibővülő megyei kórház összes lakatosmunkáit végzik.

A várost ellátó villanytelepen, hengermalmon, és a nagy gazdasági világválságot ugyancsak megszenvedő nyomdán kívül az ugynevezett nagyipar - amely korántsem volt az - még a téglagyárat jelenti. A lehetőségek azonban itt is parlagon maradtak. A Fusz család műhelyéből kikerülő kerámiák már a századeleji milánói világ-

kiállításán aranyérmeket nyertek, de tőkehiány miatt nem bővítették jelentősen a műhelyt, a lehetőség csak lehetőség maradt. A város és a megye vezetői általában nem ismerték föl, vagy csak úgy tettek, mintha nem ismernék föl az ipar jelentőségét, nem adtak ingyen, vagy olcsón területet, nem vették jónéven a próbálkozásokat, kéréseket. S tettek mindezt annak ellenére, hogy az ipar föltételei, tekintsük bár a nyersanyagbázist, a szabad-és szakmunkaerőt, a vizellátást, közlekedést, vagy jószerivel a kármí mást, igen-igen korlátozott mértékben álltak rendelkezésre, s csak ezért is örülni kellett volna a tőke esetlenül udvarló próbálkozásainak. Egy idő után azonban elmaradtak a telepítési tapogatózások, kísérletek is: a beruházás nehézsége, az adottságok hiánya és a bizonytalan, lassu megtérülés rémképe miatt. T. Mérey Klára, aki nagy gonddal és alapossággal tárta föl tanulmányaiban /2/ a korszak Tolna megyéjének gyárparát, Szekszárd tekintetében - amint hogy a megye tekintetében sem - tudja kimutatni a nagy és látványos fejlődést, de még olykor a számottevő bővülést sem.

A gyárpar fejlődésénél /stagnálásánál/ azonban jóval jellemzőbbnek érezhetjük a kisipar strukturáját és az e tekintetben fellelhető adatok mögül kisejltő valóságát.

Igen érdekes, de egyuttal igen nehéz az e téren végezhető vizsgálat. Nem rendelkezünk igazán jó adatokkal, de ha végig-gondoljuk, hogy azok mit mutatnak, elfogadhatjuk mérvadónak, jellemzőnek a képet. T. Mérey idézi például, hogy "1931. szeptemberében az asztalos mesterek tartottak egy elkeseredett hangu gyűlést Szekszárdon, az iparos székházban. Ekkor vették számba azt is, hogy a megyeszékhelyen 28 asztalosmester és hét segéd dolgozik, de tanuló nincsen" /3/. A néhány évvel később megjelenő Tolna vármegye adattára /4/, amely legfőljebb 1935-36-os adatokra támaszkodhatott nem mutatja ki - amint várhatnánk az inasok hiánya miatt - a csökkenést, sőt ellenkezőleg, név szerint kimutat kereken 50 asztalost! Mielőtt azonban e jelenség megmagyarázásába kezdenénk, lássuk mely szakmában és hányan rendelkeztek önálló iparüzési joggal és képesítéssel: /lásd táblázat 161. oldal/.

A táblázatból kiderül: mindössze 8 iparágban dolgozik, jobbanmondva iparüzési joggal rendelkezik az iparosok döntő többsége, 375 iparos /56,7 %/, vagy más csoportosításban: 16 iparágban, azaz az összes iparágak 20 %-ában dolgozik 469 fő /71 %/. De lássuk, valóban dolgozik-e!

Az említett adattár külön felsorolja Szekszárdi szaknévsor cím alatt azokat az iparosokat, akik hihetőleg iparukban működtek is, nem csak képesítéssel rendelkeztek. Így például itt csupán 25 asztalos van bejegyezve, a 83 cipészből és 11 csizmadiából 60, az 55 kőművesből 17, a 33 hentes és mészárosból 10, vagy a 70 szabó közül mindössze 29, nem számítva az utóbbinál a ronkiparosok nagy számát /kapcskötő, szűrszabó, varrónő, stb./ és a kontárokat, akik természetesen nem jegyeztethették be magukat még a címjegyzékbe sem iparosként.

Ebből két dolog következhet. Az egyik - kevésbé elképzelhető -, hogy ezek a be nem jegyzett mesterek valamennyien a bejegy-

Szekszárd város képesített iparosai
1935-1936-ban

asztalos	50	kályhás	3	szabó	70
ács	12	kárpitos	8	szappanos	1
bádogos	8	kefekötő	3	szereelő	9
betűszedő	1	kelemfestő-tisztító	3	szeszfőző	1
bognár	10	keramikus	1	szijgyártó	4
borbély	31	kéményseprő	2	szobafestő	17
cipész	83	késes-műköszörűs	3	szódás	2
csizmadia	11	kesztyűszabó	1	szücs	2
cserepes	2	kórházi gépész	1	szűrszabó	1
cukrász	4	kosárfonó	5	takács	3
drótos	1	kovács	30	telefonszerelő	1
elektrotechnikus	1	kőfaragó	1	tetőfedő	1
esernyőkészítő	1	kőműves	55	téglaégető	3
esztergályos	4	könyvkötő	7	téglagyáros	1
építőmester	2	kötélglyártó	4	üveges	2
fazekas	4	kutató	1	vajmester	1
festő	1	lakatos	23	varrónő	5
fényképész	2	manikűrös	1	vasesztergályos	2
fésűs	1	mázoló	1	villanyszerelő	3
fogtechnikus	1	mechanikus	6	<u>zongorahangoló</u>	<u>1</u>
gépész	1	mérlegkészítő	7	ÖSSZESEN:	661
gépkovács	1	mészégető	1	/80 féle iparágban/	
géplakatos	11	mészáros-hentes	33		
gépmeister	3	mézesbábos	2		
hajógépész	1	molnár	10		
hengergépész	1	műszerész	5		
írógép-műszerész	1	nyomdász	13		
kalapos	5	órá-ékszerész	7		
kapcakötő	1	pék	20		
kádár	7	rézmlves	3		

zettekél dolgoztak. Ha így lenne, mit kezdenénk a segédek, tanulóknak minden bizonnyal népes seregével: sok üzem kerülne a tiznél több munkást foglalkoztatók sorába, a fenti kimutatásba ugyanis nem vettük föl a segédeket! Néhány esetben föltehető, hogy főleg, ha testvérekről vagy rokonokról van szó/ csak egyikük "váltotta ki" az ipart, de valamennyi esetben, vagy akár az esetek többségében erre gondolnunk nem lehet. A másik - általunk ez a valószínűbbnek tartott feltételezés - esetben arról lehet szó, hogy a fenti iparosok egykoron kitanulták a mesterséget, azonban nem lévén megfelelő nagyságu vevőkörük, fokozatosan csökkentették ipari tevékenységüket, mignem az az alkalmi munkavállalás szintjére süllyedt, s ők pedig félig ebből, félig -sőt nagyrészt - pedig a mezőgazdaságból, szőlőművelésből tartották fenn magukat. Megtehették ezt öröklés vagy házasság, esetleg vétel útján szerzett birtokaikon, ugyanis a helyzethez járólt még évszázadok tudati beideződése is. E feltevésünket látszik igazolni az a körülmény is, hogy pl. a husznál több iparost számontartó szakmák egy része idényjellegűen vagy alkalmilag is üzhető. Ilyen a kőműves, a hentes és mészáros, de még a cipész és csizmadia szakma is. Az asztalos, kovács, lakatos, szabó szakmák viszont nagy indulóitökét igényelnek, amely megtérülését tekintve szembetalálja magát a bizonytalan kereslettel és a /többek között műhelyöröklés miatt/ új befektetésre nem kényszerülő, kialakult piaccal bíró elődökkel, fiaikkal, vejeikkel. Így azután abból kénytelen fenntartani magát ez a "másodvonal", amiből tudja: alkalmi javításokból ledolgozásra végzett aprómunkákból. Vagyis minden arra ösztönzi ezt a réteget, hogy - legalább részben - térjen vissza a mezőgazdasági termeléshez, azt tegye biztos létalapjává.

A mezőgazdaság, amely nagyrészt a mult századi fejlődést eredményezte és amely hagyományosan a szőlő- és borkulturán nyugodott, fokozottan érezte a trianoni béke utáni kedvezőtlen piaci viszonyokat: a Monarchia belső borpiaca megszűnt, a vámtarifák hatásával a kijózanító állomások évtizedes gondjai oldódtak meg egy csapásra. A csekély kereslet miatt a vörösbor helyett - amely pedig fő jellegzetessége volt a városnak - gyakran fehér, vagy silberbort mértek a gazdák, mert a vendéglőkben erre volt tömegigény. Nagy előrelépést jelentett a Szekszárd-borvidéki Bortermelők Állami Ellenőrzés Alatt Álló Pinceszövetkezet megszervezése. A részvénytársaság boltokat, poharazókat nyitott - így Budapesten, Győrött és másutt -, megszervezte a filléres vonatok utasainak vörösborral való ellátását. A szövetkezet az 1929-es megalakulás után szépen fejlődött, s amikor az állam - a más, általa alapított pinceszövetkezetekhez hasonlóan, beolvasztási céllal - felmondta az 50.000 pengő hitelt /azonnali fizetésre!/, az intézmény képes volt ennek törlesztésére, sőt nem érezte meg ezt az érvágást üzletmenete. Mindez azonban nem eredményezhette a szőlőkultúra új felfutását, legföljebb szintentartásához járulhatott hozzá.

A kereskedelem a huszadik század első felében, ha lehetséges, még inkább visszaszorult az előző időszakhoz képest. Már 1913-ban úgy látta az élesszemű kortárs, hogy a szekszárdi kereskedelem kedvezőtlen viszonyainak oka: "S z e k s z á r d n a k n i n c s v i d é k e és forgalmi viszonyai nemcsak rosszak, de javulásra is alig engednek kilátást" /6/. A nagykereskedelem szűkkörü volt,

legnevesebb kereskedő a Pirnitzer József és Fiai cég, amely ugy-
mond lépést tart a kor követelményeivel s például elsőként a
környéken készruháit is árusított emeletes üzletében; ez viszont
1926-ban még olyan hírnek számított, amelyet "Szenzációs ujtítás"
cím alatt közöl a helyi sajtó.../7/. A kiskereskedelem a kispar-
hoz hasonlóan a biztos megélhetésre törekszik szegényes eszközei-
vel; a hagyományosan drága szekszárdi piac inséges időkben pár-
ját ritkító érdekességekre is képes: 1918-ban hivatalosan en-
gedélyezve macskákat mérnek ki. A mezőgazdasági tulkinálat idején
is megmaradnak a magas árak a huszas-harmincas években, mert a
hivatalnokréteg biztos vevő és kényszerű vevő. Ehhez járul még
erősítő tényezőként, hogy a tejjgazdaságra áttérő sárközi község-
gek kofái is el-elmaradoznak a piacról.

Láthattuk eddig, amit fejlődésnek nevezhetnénk nem a gazda-
ság terén gyökerezik. A társadalom átrétegződése - jöellehet a
dzsentroid elemek hatalmi tulsulya megnövekszik- jelentőségében
nem számottevő, a fejlődést semmiképpen nem befolyásolja. A vá-
rosi vezetés, amely a megyeivel karöltve kitűnően működtette a sa-
vazógépezetét, - akárcsak a kor magyar kormányai -, jószemével
azt szavaztathatott meg, amit akart s azt tett, amit nem szé-
gyellt. Sok apró, jellemző esetet lehetne itt említeni. 1920-ban
Fehér Lőrinc maga és társai nevében azt találja mondani, a váro-
si gazda "könnyebbülést nem tapasztalhat, mert a városi tisztvis-
selők privát céljaikra használják a város fogatait, hogy azokon
a Leányvárba járjanak lumpolni és Domborba halpaprikásra" /8/.
1936-ban hírlapi botrányból és sajtóperből értesülünk arról, hogy
a polgármester a gazdasági ismétlőiskola tanulóival saját vetésé-
ben böködteti a takácsmácsonyát - ingyen, a megígért 50 filléres
napszám helyett. Hasonló, csak csöndesebb botrányra duzzadt a
Szekszárd monográfiája című könyv ügye is.

Mi mégis, amit fejlődésnek látunk, annak nevezhetünk? Rövi-
den szólva annyi, hogy némiképp városiasabbá formálják Szekszárd-
dot utcakövezéssel, belső térrendezéssel, a szekszárdi Séd sa-
bályozásával. Ezek a munkák egyuttal jó alkalmat adtak a fel-fel-
duzzadó és parlagon heverő szabad, de szakképzetlen munkaerő le-
kötésére. Így rendezik a Béla teret, amely azelőtt buckás-özötos,
hepehupás sárdagasztó volt - a vármegyénáza, a templom és a vá-
rosháza között. Így szabályozzák a Séd patakot, amelybe az idők
folyamán nemcsak a római kori és török kori vízvezeték, hanem a
fecskéfészek-szerű, partoldalba épített házak egyik-másika is
beleszakadt. 1905-ben veszi kezdetét, s a két világháború között na-
gyobb lendületét az u.n. tisztviselőtelep, villanegyed építése, a
mely terjeszkedésével - máig követett rossz példát mutatva - a vá-
ros legkitűnőbb szőlőtermő területét fogyasztja. Ekkor épül fel a
megyei kórház új része anya- és csecsemőotthonnal. A lakásvisco-
nyokra jellemző, hogy Ijász Olga kimutatása szerint az összes na-
gyar város közül itt a legjobb a helyzet: nem hat sem az iparosít-
ás, sem a mezőgazdaság zsúfoló ereje /9/. De jellemző az is, hogy
az 1927-ben idelátogató Bartók Béla felkeresi a külvárosi, lősa-
partha vájt barlanglakások szegényeit, akiknek száma az 1960-as é-
vekig csökönnyösen magas...

Mindezt joggal nevezhetjük kevésnek, de meg kell gondolnunk,
hogy itt és ekkor ütöttek vissza felemás utnak a mult század vé-
gén még csak tünetként felmerülő jellegzetességei: a hagyományos,

mezőgazdasági-hivatalnokai alapokon szerveződő városi fejlődés feudalizmusból utraivalóul kapott gondja és bajai. Az iparosítást akadályozó, visszamutató, munkaerőfelesleget igénylő törekvések végül oda vezettek, hogy kimerültek a fejlődés lehetőségei. S bárhová is tekintünk, mindenütt adatok, jelenségek sora azt sugallja, ez a 20. század első felében következik be.

Ezen a helyzeten nem tudtak változtatni 1945 előtt. Azonban a felszabadulás után is mintegy két évtizedig kellett arra várni, hogy ez a hagyományos szerkezet előnyére változzék. A mezőgazdaság munkaerőajándéka az iparosítás komatáljává lett: csak az 1960-as évektől lehettünk ennek s ezzel együtt Szekszárd új alapokra helyeződő fejlődésének tanúi, mert a hosszú évszázadokkal kialakult körülmények és okok nem szűntek, nem szűnhettek meg egy csapásra.

F o r r á s o k :

- /1/ Hírn László: Szekszárd város jubilál /1905-1930/ 24. p. In: Tolnavármegyei fejek /szerk.: Hírn L. / Bp., 1930.
- /2/ T.Mérey Klára: A gyárpar Tolna megyében a két világháboru között 1-2. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből . 6. és 8. kötet. Szekszárd, 1975. és 1978.
- /3/ T.Mérey: i.m. 2. rész 246.p.
- /4/ Tolna vármegye adattára. /szerk.: Zsadányi Oszkár/ Pécs, 1937.
- 5/ U.o. 56-81. p. A szaknévsor és a lakjegyzék egyezéseit és tévedéseit más kiegészítő adatokkal korrigáltam, illetve kiszűrtem. Csak a mestereket vettem föl, segédeket nem.
- /6/ A kereskedelmi kaszinó közgyűlése és bankettje. = Tolnavármegye és a Közérdek 1913. jan. 13. 5. p.
- /7/ Szenzációs ujtítás. = Tolnamegyei Ujság 1926. jul. 17. 5. p. A hír kész női ruhákra vonatkozik.
- /8/ Szekszárd város képviselőtestületi jegyzőkönyve 58. rkkgy /1920. /1920. márc. 17-i gyűlés/ Tolna megyei Levéltár.
- /9/ Ijász Olga: A magyar városok lakásviszonyai. = Városi Szemle. 26. évf. 1940. 439-454. p.

A nyomdaipar, mint annyi más ipar, a 19. század, a "találmányok százada" során ugrásszerű fejlődésen ment keresztül. A nyomtatásban a korábbi teljesítmény sokszorosát érték el, megoldódott a képek, sőt a színes képek nyomóformájának előállítására, és a század végére számtalan próbálkozás után sikerült használhatóan gépesíteni a betűszedés műveletét. Így a nyomdaipar egésze a századfordulóra már olyan technikai fejlettséget ért el /s nagy vonásokban elmondhatjuk ezt a magyar nyomdaiparra is értve/, - amely az újságok, könyvek és egyéb nyomtatványok nagy tömegét, rövid idő alatt, színvonalas kivitelben tudta előállítani. Országon belül azonban az egyes nyomdavárosokat vizsgálva meglehetősen eltérő fejlettségi szintekkel találkozhatunk.

Sokan és sokféle képpen vizsgálták már a nyomdaipar technikai fejlődését műszaki és gazdasági szempontból egyaránt, - de igazában még feltáratlan az a rendkívül érdekes kölcsönhatás, amely egy adott terület társadalmi fejlődése és nyomdaiparának fejlődése között, nagyon határozottan kimutatható. Meggyőződésem, hogy bármely terület szellemi infrastruktúrájának fejlődését megbízhatóan nem tanulmányozhatjuk, még kevésbé elemezhetjük és értékelhetjük, ha nem tárjuk fel a terület nyomdaiparának fejlődését és kihatásait a társadalmi-gazdasági életének egészére.

Jómagam immár több évtizede foglalkozom Pécs nyomdaiparának történetével, de mindenkor a tárgyalt kor társadalmi-gazdasági helyzetének koordinálásában.

Figyelemmel a szűkre szabott időre, minimális technikai adatközlés után kísérelem meg az imént mondottak szerinti elemzést Pécs viszonylatában.

A századfordulón Pécsen négy nyomdaüzem működött.

A legrégebbi a Lyceum nyomda volt, mely 1836-ban, Szepesy Ignác pécsi püspök alapítványa részeként jött létre. Kezdeti saját vezetés után bérlők kezére került, akik bizony nem tulságosan törődtek az üzem fejlesztésével, de még az állagmegőrzéssel sem. Így természetesen fokozatosan romlott az előállított nyomtatványok minősége is. Katolikus egyházi érdekeltiségű volt és ilyen szellemű, - de meglehetősen gyenge szerkesztésű - heti illetve később napi lapot állított elő.

A másik nagyobb üzem a Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, gyakran használt nevén: Részvénytársaság volt. E vállalat 1896-ban jött létre Pécs első napilapja, az 1892-ben megindult és igen népszerű Pécsi Napló kiadására illetve előállítására. A korszerűen és jóminőségű anyagokkal felszerelt nyomda vállalat tőkererőssége biztosítékot jelentett a további fejlődéshez.

A harmadik nyomda Taizs Józsefé volt, aki azt 1883-ban vásárolta meg ifj. Madarász Endre örököseitől. Korszerű, berendezése, tipográfiai modernsége, magas színvonalu nyomókészsége révén kiváló, ma is magasra értékelhető műveket állított elő.

A Wessely és Horváth néven ismert üzem 1896-ban kezdte el működését. A Lugosról ide származott Wessely Antal gondos tipográfiával jeleskedett és hamarosan kedvelt szállítója lett a város iparos és kereskedő társadalmának.

Ugyanez időben a négy nyomdában összesen 30 és 50 közötti létszámban dolgoztak, beleértve a segéd és kiegészítő személyzetet is.

A nyomtatási eljárásokat tekintve Pécsen csak magasnyomás és kisebb mértékben síknyomás, vagy másképpen könyomás, litográfia fordult elő.

Igy köszöntötte az évszázadot Pécs nyomdaipara.

Az ezt követő fél évszázad alatt számos kisebb-nagyobb nyomda létesült a városban /pl. 1939-ben egyidőben 16 működött!/ ám ezek jobbára épületek alagsorában vagy udvari, valamikor egészen más célu helyiségekben találtak helyet, kerestek boldogulást. Csupán egy olyan nyomda volt Pécsen, amely az üzem és a lap részére külön épületet emelt: a Pécsi Napló nyomdája, a Részvénytársaság.

Az első szedőgép Magyarországon 1897-ben a Pallas-nyomdában működött, a század első évében már egy tucat volt Budapesten és egy Győrben. Tárgyalt korszak elején tehát a technikai fejlődés elég magas fokán állónak kellett minősíteni azt a nyomdát, amely szedőgéppel rendelkezett. Ez egyuttal kifejezte a tőkeerősséget, de azt is, hogy az üzem az ún. "kompressz", tehát könyv, újság szedését is korszerűen, megbízhatóan tudja vállalni és teljesíteni. Pécsen különböző időpontokban összesen hat nyomda szerzett be Linotype - soröntő - szedőgépet és egy nyomda Monotype - egyes betűket öntő - szedőgépet.

Az egész kis nyomdákon kívül mindegyik rendelkezett nagyobb formátumu gyorssajtó nyomógéppel és viszonylag elég korán, a vidéken Debrecen, Szeged és Kolozsvár után negyedikként 1912-ben állítottak fel a Részvénytársaságban körforgó, újságnyomó rotációs gépet.

Szólnom kell még a meghajtó energiáról. A múlt századi gyorsajtókat áttételesen az ún. kerékajtók hozták működésbe. A motorikus meghajtás a Ganz-gyár által lifejlesztett benzin- és gázüzemű motorokkal a múlt század legvégén kezdett csak tért hódítani

a nagyobb nyomdákban. Villamos erejű meghajtást az 1910-es években kezdik alkalmazni. Ekkoriban - és még sokáig - az egy nagyobb motor által produkált energiát egy vagy több főtengelyről transzmisszióval továbbították az ennek megfelelően csoportosított nyomógépekhez.

Most, hogy áttekintettük a pécsi nyomdaipar technikai fejlődésének legfontosabb jellemzőit, vizsgáljuk meg azokat a társadalmi-gazdasági strukturális tényezőket, melyek e fejlődésnek belső vagy külső, vagy éppen háttéri mozgatói voltak.

Pécs városa egészen 1780-ig un. püspöki város, melynek birtokosa, földesura a mindenkori püspök volt. Mikor elnyerte a szabad királyi város rangját és státusát, ez inkább csak a városvezetés adminisztrációjában mutatkozott meg, Klimó püspök utódai azonban továbbra is igyekeztek a püspök tekintélyét, Pécs városának hangsúlyozottan katolikus jellegét megőrizni és fenntartani. Így ment ez évtizedekig s bár Scitovszky aulikus magatartása a szabadságharc idején a nimbuszt megtépázta, a dómot átépítő, gregorián énekiskolát alapító Dulánszky Nándor, majd utóda, Heteyey, de még inkább az iskolaalapító Zichy Gyula mindent elkövettek a város katolikus jellegének megőrzésére.

A múlt század második felében a város társadalmi szerkezete is jelentős változáson megy keresztül. Az addig jobbára kereskedő és kézműipari város lassan iparivá alakult. S bár a nyomdászok alapították az első munkás szakegyletet Pécsen, a város keleti részén nyitott szénbányák munkásai a szocialista eszmék fő hangadói lettek a városban. Ugyanez időben az erősen német lakosságú Fünfkirchen is átalakult. Az ide települt magyar lakosság módosította az arányokat és az alig 50 év alatt 15.000-ről 44.000-re gyarapodott lakosság már nem igényelte a Fünfkirchner Zeitungot, - de az egyház befolyása, hatása alól is, ahol csak lehetett, igyekezett kivonni magát. Ez utóbbi motivációban igen jellemző volt, ahogyan a kultúrharcnak a polgári házasságkötésben érvényesülő államhatalmi erősödését fogadták. A kor pécsi sajtója ismételten kidomborítja ennek jelentőségét. Jellemző, szinte kihívás-szerű, hogy az ekkor már ismert nevű publicista író, Surányi Miklós 1908. januárban csak polgári házasságot köt és - ma már nem tudni miért? csak négy év múlva, 1912-ben tartanak egyházi esküvőt az Ágoston-téri templomban. A püspöki jogakadémia párbaj-ügyei, blaszfémikus esetei, ugyanítt Loncsár pap-tanár trágársággal fűszerezett szocialistikus színezetű előadásai, melyek végül is kizárásához vezettek, a jogakadémia professzorainak "lázadása" a kötelező misehallgatás ellen - olyan tünetek voltak, amelyek vészesen jelezték az egyház hatalmi térvesztését a "katolikus"-nak deklarált városban.

Ebben a társadalmi-hangulati változásban igen jelentős szerepe volt a város első napilapjának, a Pécsi Naplónak. A kulturált Lenkei Lajos szerkesztésében erősen liberális hangvételű minden baloldali eseményre élénken és pozitíven reagáló lap közvélemény-formáló hatása vitathatatlan volt.

Az inkább csak adminisztráló, a nyugalmat, békességet kereső Heteyey Sámuel püspöknek talán fel sem tűnt ez a térvesztés, - anélkül inkább a kétéves interregnum után kinevezett Zichy Gyulának. Ez a Fejér megyei arisztokrata családból származó, Rómában ta-

nult, igen művelt pap, hamar felismerte az egyházát éppen Pécssett fenyegető változásokat és jó érzékkel fordult a sajtó és a nyomda felé.

Mint már említettem, a Lyceum nyomda katolikus egyházi érdekeltségű volt, ekkoriban, már ismételt hosszabbítással Madarász Béla bérelte. Az alapítvány Gazdasági Bizottsága a századforduló körül többször is foglalkozott a nyomdával. Voltak, akik az eladást, mások a korszerűsítést javasolták, sőt felvetették a városközpontozhoz közelebbi épület megszerzését is. A bérleti idő lejártával Madarász vételi ajánlatot tett, melyet először elfogadtak, aláírás előtt azonban Zichy püspök leállította az ügyletet. Utasította az ügyvivő kanonokot, hogy Madarász a bérlet lejártakor a nyomdát hagyja el. Ez meg is történt és ekkor Zichy a magán-pénztárából egy korábbi értékleltár alapján 6307 frt-ért megvásárolta az alapítványtól a nyomdát és a továbbiakban azt "Püspöki nyomda" néven üzemeltette. Megállapodást kötött Wessely Károly nyomdással /a már említett W. Antal öccsével/, hogy a nyomdát vezető bizonyos bérösszegért, e bérlet azonban bármikor, igen rövid hatállyal felmondható.

A püspök azonban nem állt meg. Látta a Pécsi Napló nagy népszerűségét, azt is, hogy a lap és nyomdája 1906 végén új, pompás épületbe költözött s ez bizony szinte legyőzhetetlen szellemi és gazdasági ellenfelet jelentett a püspök szemében. Mégis, megkísérelte a lehetetlent. 1911. márciusában - megfélelő háttéri előkészítés után - életre hívta a "Pécsi Katolikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság"-ot és ennek átadta a teljes Püspöki Nyomdát. Ugyanekkor megindították - "Dunántul" című napilapot, 1911. március 25-én, amelynek előállításához 2 db Linotype sorszedőgépet szereztek be, melyek Pécssett az első ilyen gépek voltak.

Ezt látva a Pécsi Napló üzeme, a Részvénytársaság sem maradt tétlen: Ők Monotype szedőgépeket szereztek be, 3 kopogtató és 2 öntő egységet és a lap 1911. december 24-i, 96 oldalas számában ujjongva adták hírül, hogy e lapot már teljesen szedőgépen állították elő.

A verseny most már élesedett. A Pécsi Kath. Hírlapkiadó és Nyomda Rt. 1912-ben az egyszerűbb Dunántuli Nyomda Rt. nevet vette fel. A lapot, a Dunántult, meg kell hagyni, elég jól szerkesztették és a megye számos fontosabb helységében tudósítói hálózatot építettek ki. Természetesen a lap megyszerte is egyre jobban terjedt, hisz a főpásztori ajánlás a plébánoson keresztül - nem maradt hatás nélkül.

A Részvénytársaság azonban nem hagyta magát. Alig nyolc hónappal a szedőgépek beszerzése után, hogy a lap előállítását frissebbé, gyorsabbá és olcsóbbá tegye, körforgó - rotációs - nyomógépet állított üzembe s a Pécsi Napló 1912. augusztus 1-i számát már ezen nyomták. A gyorsabb előállítás későbbi lapzártát tett lehetővé, így viszont számos esetben a késő éjszaka érkezett a hireivel frissebb tudott lenni, mint a Dunántul, amely a lassabb előállítás miatt korábban volt kénytelen lapzártát csinálni.

A Dunántul nyomdába csak tíz év múlva, 1922-ben került rotációs nyomógép.

A két világháboru közötti ún. "keresztény kurzus" időszakában a Dunántul nyomdatechnikai és gazdasági fölénybe is került a Részvénynyomdával vívott küzdelmében, amely, mint láttuk, nem csupán technikai és gazdasági, de ideológiai vonalon is folyt. A Pécsi Napló, bár igen jól és érdekesen szerkesztett, városszerte szívesen olvasott lap volt, - a nem is mindig nyílt, hanem háttéri ellenpropaganda hatására példányszáma fokozatosan csökkent, ugyanakkor a Dunántul émelkedett.

A Dunántul nyomda vezetősége egy ügyes megállapodással elérte, hogy nevébe felvehette az "Egyetemi" megjelölést, ami üzletszerzéseinél, főleg tudományos körökben bizonyos "rangot" jelentett. Így sikerült kapcsolatait kiépíteni országos érdekű tudományos intézmények felé. 1933-ban kirobbant sztrájk nyomán a nyomdát a szervezett munkások elhagyták, személyzete kicserélődött, mégis talpra állt úgy, hogy 1938-ban tényleg megvalósíthatták a század elején felvetett gondolatot: a város szívébe költözhetnek, - ám ismét csak átalakított épületbe. Ez az átköltözés azonban nem járt nagyobb regenerálással, csupán kisebbekre futotta. A szedőgépek száma itt ekkor öt volt, később néhány újabb nyomógép és egy modern vágógép jelentette a műszaki színvonal emelését.

A Részvénynyomdában csupán annyi történt, hogy 1936 körül vásároltak két Linotype szedőgépet, míg a Monotype gépeket a budapesti Globus nyomdának adták el.

A kisebb nyomdák közül a Taizs nyomda 1932-ben, a Haladás 1933-ban, a Kultura, illetve Rákóczi nyomdák pedig 1937-1938-ban szereztek be Linotype szedőgépét.

Érdekes, hogy kliséüzem felállítására - egy századeleji kísérletet nem számítva - Pécsen nem került sor. Igaz, hogy a lapoknak ilyen irányú igénye akkoriban még nem volt és ezért néhány nagyobb ünnep alkalmával a fővárosban rendeltek meg egy négyoldalas képes mellékletet s ezt adták olvasóiknak.

* * * * *

Mint láttuk, az ideológiai harc, amely a liberális-baloldali "Pécsi Napló" és a klerikális, jobboldali "Dunántul" között zajlott, mindkét lap nyomdáját technikai fejlesztésre sarkallta. Az egyre fasizálódó államvezetés adminisztratív módszerei is hozzásegítették a "Dunántul"-t, hogy a háboru végére egyedül maradjon a pordon.

E "győzelem"-nek azonban már nem soká örülhetett.

Amint a század elején a "Fünfkirchner Zeitung" megszűnt, mert nem volt rá többé igény, - úgy a felszabadulással talaját vesztette a "Dunántul" és az általa képviselt eszmevilág is.

* * * * *

**BENCZE GÉZA: OLAJIPARI LAKÓTELEPEK KIALAKÍTÁSA ZALA MEGYÉBEN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT**

Érdekes módon mind az ipar-, mind pedig az üzemtörténet - kevés kivételtől eltekintve - elhanyagolja, vagy tárgyalása esetén elnagyolja akár egy nagyobb üzem, akár egy iparág ipari építészetének történeti alakulását. A helytörténetírás is eléggé mostohán bánik vele, pedig ma még könnyen hozzáférhető, friss forrásokra támaszkodva tudná történetüket megőrizni, hiszen - ha jelenleg is állanak, de - átalakulnak, idővel megszűnnek.

Nyilvánvaló és tudott tény, hogy a kapitalista vállalatok - akár magán-, akár állami tulajdonban lévők - már a századforduló táján dolgozók részére többnyire munkahelyközeli lakóépületeket, gyakran egész lakótelepeket, kolóniákat építettek. Különösképpen jellemezte ez a nagy munkáslétszámot foglalkoztató bányászatot, kohászatot, gépgyártást, vagy pl. az egész országra kiterjedően a MÁV-ot. A hazai munkásmozgalom fellegváraivá váltak a kolóniák, de mindenképpen jellegzetes - esetenként meghatározó - elemei voltak, és azok sok helyütt ma is városainknak, ipartelepeinknek. Többnyire sajátos lépcsőzetes rend szerint követték egymást az ipari építmények ill. létesítménycsoportok; ipartelep - ipari kiszolgáló létesítmények - majd már nem mindenütt a lakótelepek.

A lakótelepszerű építkezések során egymástól jól megkülönböztethető épületegyüttesek születtek: a kis igénnyel épült, nagy tömeg helybenlakását biztosító munkáslakóházak, amelyek egyszerű, gyorsan elavuló építmények zömmel, - míg a kapitalista vállalat tisztviselőtelepei magasabb nivón álltak, tükrözték a kor technikai színvonalát, a benne lakók társadalmi hovatartozását, - de egyben ezek a telepek voltak azok, amelyek befolyásolták a hazai építési ízlést, de ezek emelték is az adott helyi lakásállomány komfortbeli szintjét is.

A kapitalista-kori gazdasági fejlődés az ország megyéi közül talán a legkevésbé alakította át Zala megye gazdasági szerkezetét. A lemaradás okainak részletesebb vizsgálata helyett elgondolható csupán arra utalnunk, hogy az olajkutatások első sikeréig - s ez már a kapitalista kor utolsó évtizedének kezdetére esik - a megye /beleszámítva a korábbi, ma Veszprém megyéhez tartozó területeit is/ semmiféle kiaknázható jelentős mennyiségű bányakincssel nem rendelkezett, s a kedvezőtlen vonalakkal kiépült ut- és főleg vasutálózat is csak erősítette a megye periférikus helyzetének meg-

szilárdulását. Iparterület nem alakult ki, s a legtöbb munkást foglalkoztató ágazatok - élelmiszeripar, téglagyártás - szezonális jellege sem segítette elő a munkáskolóniák kialakulását. A téglagyárak cselédházszerű munkáslakásait sem sorolhatjuk ide, mivel azokat zömmel vándor- vagy szezonmunkások lakták.

Az olajipar, mint a 20. század első fele legdinamikusabbnak tekinthető iparágának megjelenése és térhódítása a zalai gazdasági, de még inkább társadalmi és emberi elmaradottság felszámolását indította el. Az 1933-ban a magyar kormánnyal szerződő angol-amerikai gázkutató magánvállalkozásként indult European Gas and Electric Company /Eurogasco/ a korábban olajkutatósi szempontból reménytelennek tartott Dunántulon, Kerettye /ma Bázakerettye/ község határában 1937-ben olajat fedezett fel. A kutatások kiterjesztésével feltárás alá vett budafai olajmező termelésével Magyarország az olajtermelő országok sorába lépett. A termelés feljutásával a világ olajpolitikáját nagyban befolyásoló amerikai Standard Oil Co. of N.J. kezébe került a korábbi vállalkozás, s az 1938-ban megalakult Magyar Amerikai Olajipari Részvénytársaság /közismertebb nevén a MAORT/ termelte a hazai olaj 99 százalékát - s annak minden cseppjét Zala megyében.

Az 1937-ben kezdődött, 1940-től fellendült munkaerőkereslet jelentős változást okozott a környező falvakban. Százával indultak naponta az üzem irodájához a felvételen reménykedők, mivel az olajipar a próbaidő letelte után felemelkedést jelentett a korábban más, távoli megyékben alkalmi munkát vállaló summásoknak, a 30-as években tönkrement iparosoknak, a néhány holdjából megélni nem tudó kisparasztnak, - ugyanis a MAORT jól fizetett. Szakmunkásait megbecsülte a vállalat, s törzsgárdájának e tájon korábban nem ismert megbecsülést és fizetést adott, s ez utóbbi az országos átlagnál is magasabb volt.

Munkaerőhiánnyal nem számoltak az első időkben az alacsony munkáslétszám miatt, de jelentős ok volt az is, hogy az olajmezőket sűrű aprófalvas településhálózat vette körül. Gondok csak 1940-től jelentkeztek, akkorra már a közelfekvő falvakban nem lehetett lakást kapni, s az újonnan felvettek mind távolabbról kényeszerültek bejárni a gyakran változó munkahelyeikre.

A MAORT az első években nem kezdett bizonytalan és kockázatos szociális és kommunális befektetésekre. A vállalati szervezet kiépülésével létrehozott építési osztály munkáját amugy is kitöltötték az első időszakban a termeléshez kapcsolódó üzemi építkezések. Az olajtermelés lehetőségét és idejét a modern készletbecslésekkel és az ehhez igazodó tervszerű termelési eljárásokkal három évtizedben jelölték meg. Így már célszerűnek látszott különböző lakó- és közösségi épületek, lakótelepek létrehozásának kérdésével foglalkozniuk.

1938-ban indultak meg Kerettyén az első építkezések, igaz még mobil építményeket alkalmaztak, igazodva az olajipar vándorló jellegéhez. A saját építőbázis megszervezésével együtt kezdték meg a lényegében lakótelepi építkezéseket előbb az említett helységekben, majd a második feltárt olajmező központjában, Lovásziban. A második világháború idején - a Magyarország és a US közötti hadiál-

lapot létrejöttével - kincstári használatba vették a vállalatot, de az amerikai irányítóapparátus távozása után a vállalat tovább működött. A fokozódó olajtermelés során keletkezett vállalati nyereség az országban maradván - 1939 után a részvényekre nem fizettek osztalékot - a vállalkozás kiterjesztését szolgálta, s kiemelt szociális és kommunális lehetőségeket biztosított. Ezeket kihasználva épült meg a háború alatt a vállalat három lakótelepe, kettő falu mellé - Kerettye és Lovászi - telepítve, egy pedig Nagykanizsán.

A háborús kötöttségek miatt a nagyarányu munkát a vállalat kényszerből maga vállalta, de különben sem akadt a vidéki olajmezők környékén olyan tőkeerős építési vállalkozás, amely a mai szóhasználatnál élve, kulcsrakész állapotban tudta volna az épületeket átadni. A háborús gazdálkodás következtében keletkezett korlátozások és anyagbeszerzési nehézségek is éppen a nagyobbarányu építkezések megkezdésekor jelentkeztek. Az időszakos anyagzárolások, a nehézkes anyagkiutalási rendszer is csak nehezítette a helyzetet. Jellemző, hogy sok esetben már álltak az épületek, amikor az azokhoz való anyagkiutalás megérkezett, noha a vállalat az első kategóriába sorolt hadiüzemként kiemelt ellátásra volt jogosult.

A MAORT üzemek a munkásaikat zömmel a környező falvakból foglalkoztatták, mérnökeiket, tisztviselőiket viszont le kellett telepíteni a városoktól távoleső olajvidéken. Így az építkezések során mérnök- és tisztviselőházakból álló lakótelepet alakítottak ki, ugyanis ezen munkavállalóknak a vállalat amerikai szokás szerint természetbeni juttatásként berendezett, fűtéssel, világítással ellátott lakást biztosított.

Új építési stílust kerestek, eltérőt a hagyományos zalai faluképtől, de mégsem annyira városias, hogy az élesen elűssön környezetétől. A göcseji csonka-kontyos tetős, faragott oromzatos lakóházak által ihletett, általuk "göcseji stílus"-nak nevezett házakat terveztek mind Kerettyére, mind pedig Lovásziba. Ezen épületek mind küllemükben, mind pedig méreteiknél fogva élesen eltérő vonásokat mutattak környezetük hagyományos falusi lakóházaitól, s eltérésüket csak fokozta a falubelsőtől távolabbra történő építésük. Magára az építésre nem térek ki, megjegyzésként csupán annyit, hogy az épületek minőségére jellemző, hogy rajtuk lényegesen rontás csak a néhány évvel ezelőtt elkezdett felújítások során keletkeztek.

A lakótelepek helyének kijelölésénél háborús, pontosabban szólva légoltalmi szempontok is közrejátszottak, s ez főleg a később elkezdett lovászi lakótelep külső képében mutatkozott meg, ugyanis az üzemi épületek közelsége miatt nem utcás jellegű, szórt telepítést engedélyeztek. Ezt a sikeres tervezés előnyére fordította azzal, hogy az egész telepet erdő mellé, részben az erdőbe építették.

A tisztviselő- és mérnök lakóházak mellé - velük egyidőben többcélu munkásotthon, uszoda, üzletház, vágóhid, pékség, lakatnya, ill. iskola, munkásszálló és étterem épült Kerettyén, ill. Lovásziban, az olajmezőkön elmaradhatatlan víz- és földgázhálózással együtt. Egy olyan komfortfokozat jelent meg a megye éppen egyik legelmaradottabb területén, amely eddig ismeretlen volt még a falvak társadalmának csúcán állók előtt is.

A részvénytársaság székhelye Budapest volt, a dunántúli olajmezők központját Zalaegerszegre szándékozta a vállalat telepíteni. Igényeit a megyeszékhely nem, viszont Nagykanizsa kielégítette, s 1942-től tárgyalásokat folytattak az üzemi épületeken túl egy földszintes lakóházakból álló városszéli lakótelep építése ügyében.

A két korábbi - bár még ekkor is továbbépülő - lakóteleppel ellentétben a városi telepítés miatt stílusban jobban a meglévő városi épületállományhoz igazodó lakóépületeket terveztek - jóval a városi felett álló esztétikai, minőségi és komfortbeli különbséggel. A következő évben megindult építkezések - amelyek ugyan a felszabadulás után is folytatódtak az eredeti terveknek megfelelően - eredménye korszerű alaprajzu, teraszos, kertre néző lakóházak többutcsányi telepe lett. Tágas lakóterükekkel egy magasabb életnivóhoz próbáltak közelíteni - a lakások méreteivel /a kétszobás lakások alapterülete 110-130 m², a háromszobásaké 140-180, a négyszobásaké 210 m² és az egyetlen ötszobás igazgatói lakás alapterülete 260 m² volt/, a lakótelep udvar- és melléképület-nélküli, közösen kerített tömbjeivel, a megvalósulás után három és fél évtizeddel is korszerű/esztétikummal. A nagykanizsai MAORT lakótelep építkezési és - a vele összhangban végzett - kertrendezési munkái országosan is egyedülálló lakónegyedek eredményeztek. A telep minőségi fokát emelte a Kerettyéről bevezetett - a város vezetősége által a városnak ekkor még szükségtelennek ítélt - földgáz, a betonjárda, a burkolattal ellátott utak, a szennyvizcsatorna-rendszer.

Az építkezések nagyobbik hányada a második világháború végére elkészült, s a felszabadulás előtti Nagykanizsa elleni légitámadás nem túl jelentékeny kárt okozott benne. A károk helyreállítása után előbb a MAORT, majd a magyar állam részéről használatba vett vállalat az államosításokig végezte lakótelepi építkezéseit, akkor a decentralizálás során az önálló építési részleget meg is szüntették.

Végezetül megállapítható, hogy a mindenkori érdekeinek megfelelően a szociális és jóléti intézkedésekre sokat adó - azt azonban erősen ki is hangsúlyozó - vállalat juttatásaival kétféle utat járt. A sajátos kölajfurási- és termelési, ill. az ezeket kiszolgáló munkákra betanított munkásait jól megfizette. Helybentartásukra ez ekkor, az ipari megélhetést nélkülöző Dél-Zalában eleget volt, nem is szólva arról, hogy a speciális szakmát kitanult munkások azzal másutt nem tudtak volna elhelyezkedni. Másképpen kellett a nagyszámu - közel ezres - tisztviselő- és műszaki gárdájával szemben támasztott magas igényeket kompenzálni; számukra városi, vagy a városi komfortot biztosító lakótelepi lakást kellett biztosítani, hogy a vállalatához való kötődésüket biztosítsa, s egyben honorálja az arra legalkalmasabbakat.

A lakótelepek új szint, magasabb igény szintet - sok esetben máig sem meghaladottat - vittek, mind a két község, mind pedig Nagykanizsa települési képébe. A két vidéki olajközpont korábban sem teljesen egységes képe a későbbi építkezések során részben tovább oldódott, viszont a nagykanizsai MAORT telep megmaradt olyan, amilyenné tervezték és építették, előnyére válva a mai város arculatának is.

F o r r á s o k :

Bencze Géza: Az olajipari munkásság helyzete és szerepe Zala megyében. Felszabadult hazánk 30 éve. Budapest, 1976. 254-265. o.

Magyar Olajipari Muzeum Adattára, 254-77. A MAORT építési osztályának története. Kézirat.

Magyar Olajipari Muzeum Archivuma. Jelentések. MAORT tervezési és építési osztály 1941. évi jelentése.

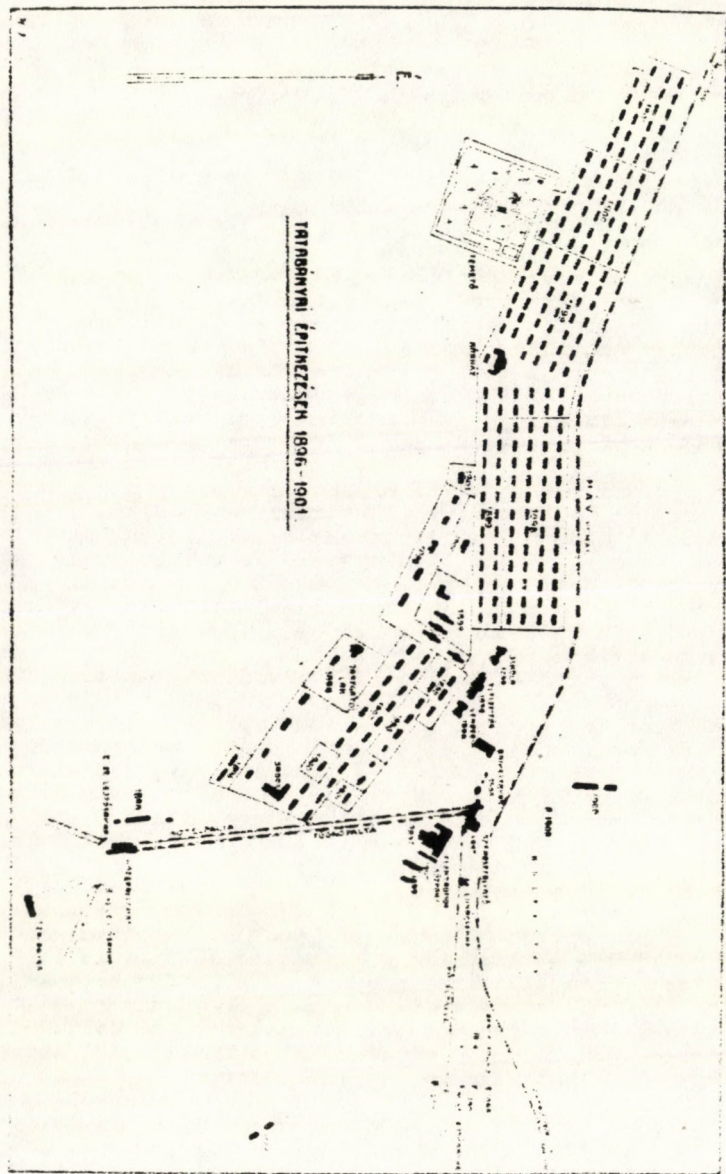
A tatai szénmedence széntermelésének fellendülését, a szénbányászati megindulásával párhuzamos iparfejlődést, a bányászkolóniák kialakítását, végsősoron egy hatalmas bánya- és ipartelep a kor jelzője szerint "amerikai tempóju" felépítését több gazdasági tényező egymást serkentő hatása indikálta. Ezek a tényezők a XIX. század végére éreztették kedvező hatásukat, segítették elő, hogy a több mint száz esztendeje ismert szénvagyon felkutattassék és megindulhasson a bányaművelés ezen a területen.

A széntelep létéről már a XVIII. sz. második felében tudomást szerzett a terület birtokosa, az Eszterházy család, sőt a XIX. században több alkalommal is folytattak bányaművelést Vértessomló környékén. Az itt kialakuló bányászkodás a hitbizomány anyagi lehetőségeinek függvénye volt, és végsősoron a bányaműveléshez szükséges tőkehiány, a szén tengelyen szállításának költségessége, valamint a szén eladásának problémái voltak az okok, amelyek megszüntették a vértessomló akna termelését, illetve megakadályozták a termelés kapitalista tempóju kibontakozását.

A kiegyezést követő kapitalista iparfejlődés, a nehézipar erőteljes növekedése, a vasuthálózat kiépítése - különösen az évszázad utolsó évtizedeiben - fokozott igényt támasztott az energia-termelés növelése érdekében. A század utolsó esztendeiben Magyarország a folyamatosan emelkedő széntermelés ellenére is behozatalra szorult. Ilymódon igen kedvező volt a magyar és a külföldi tőke számára egyaránt a szénbánya vállalatok beruházása, új bánya megnyitását célzó tőkebefektetés.

Az 1891-ben alapított Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság érdeklődése és figyelme a Vértessomlón fellelt és ismert széntelepek felkutatására irányult. A részvénytársaság 1894-ben az Eszterházy uradalomtól bérbevette a vértessomló bányaterület szénkutatói jogát. Ezt a jogot a kutatások előrehaladtával a járás területén több község - Felsőgalla, Alsógalla, Bánhida, Tarján, Környe, Szár - határára is kiterjesztették.

Két esztendei intenzív kutatómunka eredményeként, amely munkát a részvénytársaság a monarchia legkitünőbb, legismertebb geológiai-bányászati szaktekintélyeivel végeztetett el, illetve elemeltetett, feltérképezték a tatai szénmedencét, a szénelőfordulás minőségét, a széntelepek elhelyezkedését és a rétegek vastagságát.

ТАТАРСКИЙ ЭПИТАФЕЙ 1896-1901

Л. С. Козьм.

1896 nyarán számos kutatófurás eredményének elemzésével megállapítást nyert a terület teljes geológiai szerkezetének gazdagsága. Sikerült feltérképezni a területet, amelyek során megállapították, hogy az eocén széntelep kiterjedése 5,5 km hosszú és hozzávetőlegesen 5,5 km széles, tehát mintegy 25 km² a kitermelhető szénterületek nagysága. A szakvélemények szerint a tatabányaihoz hasonló szénelőfordulás Magyarországon egyedülálló, tekintve a széntelep kiterjedésének nagyságát, vastagságát és a kitermelhető szénvagyon jó minőségét, amelyekből azt a következtetést vonták le, hogy a széntermelés folyamatos növelésének igen tágak a lehetőségei.

A szakvélemények egybehangzóan javasolták a részvénytársaság számára, hogy a kutatási jog megváltása mellett a feltárás és a bányászat jogát is szerezzék meg a tata-tóvárosi hitbizománytól, mivel "a terület természetes előnyeinek fogva az itt létesítendő műnek /tudniillik bányamű/ igen nagy jövője van."

A szakvélemények a szénmedence természetes előnyeiről beszélve elsősorban a szénelőfordulás gazdaságát éreztették, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a bányászkodásra alkalmas terület előnyeikhez és ilymódon a művelés megindításához nagyban hozzájárult és feltétlen említésre méltó a vasutvonal közelsége.

Magyarország vasuthálózatának intenzív kiépítése eredményeképp 1894-re megépült a Budapest-Bécs vasutvonal Szöny-Budapesti szakasza, ezzel a két főváros vasuti összeköttetése megvalósult. Hallatlanul kedvező volt a vasuti fővonal jelenléte a bányászkodás megindítására, hiszen a vasuti fuvardíj olcsóbb volt mint a dorogi és a salgótarjáni szén Budapestre szállítása esetében. A szén jóminősége miatt a részvénytársaság vezetői nagyobb nyereségre számítottak, mint az említett bányák.

Néhány hónap alatt eldőlt az első akna lemélyítésének és megnyitásának helye. A XII. számú kutatófurás, amely a vasutvonaltól 460 méter távolságra, Alsógalla község határában volt, 1896. július 28-án 79 méter mélységben csaknem 8 méter vastag szénet talált. E ragyogó eredmény alapján a szakemberek ezt a területet jelölték ki az első akna lemélyítésére. A bányaműszaki szakemberek műszakilag és technikailag rendkívül körültekintően készítették elő, illetve alapozták meg elméletileg a bányaművelés megkezdését.

Ennek alapján az év őszén megtartott rendkívüli közgyűlésen a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság igazgatósága javaslatot tett a részvényesek képviselőinek a terület köszönkiaknázási jogainak megvásárlására, a beruházások megindítására.

A szakvélemények figyelembevételével a közgyűlés döntött arról, hogy a részvénytársaság új részvények kibocsátásával, alaptőke-emeléssel lehetővé teszi a beruházás anyagi alapjait, ilymódon a bányászkodás megindítását elfogadták.

"Egy lokomobil és két nagy sietséggel összerót deszkabarakk jelezte a tatabányai bányászat megnyitásának kezdetét" - írta egy korabeli krónikás az 1896-os esztendő állapotairól. Ebben az esztendőben tulajdonképpen még kevés jel mutatott arra, hogy né-

hány év múlva ipari tájja, iparvasutak és függő-sinpályák által felszabdalt, füstölgő meddőhányók és ingoványos homokgödrök által szennyezett területté változik e nyugalmas, erdőkkel és szántóföldekkel váltakozóan borított terület.

Az igazgatósági döntést követően igen gyors ütemben született a határozat és tervezet a bányüzemek telepítésére, illetve a munkáskolónia építésére vonatkozóan.

Az alapelv az volt, hogy egy 500 méter sugaru körön belül három, egyenként 60-70 millió mázsa szénterületet feltáró bányát telepítsenek, évi 2 millió mázsa termelési kapacitással. A terv arról is rendelkezett, hogy ezen a körön belül kell a bányavasut végpontjában a szénosztályozót telepíteni. Az osztályozó mellett kezdték építeni a bányüzemek kazán- és elektromos központját. Ez az új bányüzem volt az első olyan magyar bányamű, amely elektromos energiára alapította termelését. Végül is az elektromos központ felépítése a helyes üzemszervezést, a bányüzemek és szállítóműveinek szervezett és gazdaságos koncentrációját, végsősoron a helyi szén felhasználásának rendkívüli gazdaságosságát és nyereségességét jelentette.

Az igazgatóság határozata arról is rendelkezett, hogy a bányaműveléshez nagylétszámú szakember gárdára, tehát munkások letelepítésére lesz szükség, ezért az első munkáskolónia vagy ahogy az egyik igazgatósági jelentés írta "munkásgyarmat" telepítésére is szükség lesz. Ezt a munkáskolóniát is a már említett körön belül, tehát az ipari üzemek és bányák közvetlen szomszédságában telepítették.

A gyors ütemre tervezett bányaművelés biztonsága feltételezte a munkástömegek jelenlétét. A környező kis falvak a bányatelepesítésre lesz szükség, ezért az első munkáskolónia vagy ahogy az egyik igazgatósági jelentés írta "munkásgyarmat" telepítésére is szükség lesz. Ezt a munkáskolóniát is a már említett körön belül, tehát az ipari üzemek és bányák közvetlen szomszédságában telepítették.

A gyors ütemre tervezett bányaművelés biztonsága feltételezte a munkástömegek jelenlétét. A környező kis falvak a bányatelepesítésre lesz szükség, ezért az első munkáskolónia vagy ahogy az egyik igazgatósági jelentés írta "munkásgyarmat" telepítésére is szükség lesz. Ezt a munkáskolóniát is a már említett körön belül, tehát az ipari üzemek és bányák közvetlen szomszédságában telepítették.

Az anyakönyvek korabeli adatainak tanúsága szerint az erdélyi bányavidékekről, Szlovákiából, Ausztria és Németország területéről elsősorban a jólképzett és itt helyben a magyarországi viszonyokhoz képest jól fizetett szakmunkások jöttek.

Elmondhatjuk, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia egész területéről vándoroltak ide szakképzetlen és szakképzett munkások, bányászok, képviselvén a monarchia csaknem minden nemzetiségét. Az idevándorlást a bányai igazgatóság hivatalos munkástoborzók alkalmazásával szervezetteren segítette elő.

A nagyarányú építkezésekhez szükséges nagymennyiségű téglát és építőanyagot biztosítandó 1897. februárjában megkezdtek egy, a helyi nyersanyagokat felhasználó téglagyár építését és már júliusban megkezdődött az üzemi épületek építésével párhuzamosan az első kolónia, az ótelep építése.

Az év végén a kiírtott erdők és szántóföldek helyén már 35 épület állt, amelyből 24 lakóház volt, a többi üzemi épület: iroda, istálló, raktárak és bányüzemi létesítmények.

A munkáskolóniák háza, a munkáslakótelepek szerkezete, a házak elhelyezése tükrözte a társadalmi ranglista különböző fokán állók helyzetét, a bányász-társadalom hierarchiáját. A telep szélén, nagy kertektől övezve épültek a tisztai, altisztai, felvigyázói lakások, amelyek két-három szobásak, illetve egy-két szobásak és komfortosak voltak. A munkáslakások (szoba-konyha, kamra helyiségből álltak, amelyek alapterülete összesen 35 m² volt. Hat munkáslakásból állt egy lakóház, lakásonként tenyérnyi előkerttel és a ház mögött néhány négyzetméternyi udvarral. Három munkáslakásra jutott egy közös árnyékszék, a házak előtt fedetlen csatorna szolgált a szennyvíz elvezetésére. A vizet furt kerékeskutak szolgáltatták, egészen 1907-ig, amikor a bányászkolóniakon súlyos tifuszbajrány tört ki, a fertőzött víz miatt. Ekkor építették ki a bányákból kiemelt karsztvíz felhasználásával a telepek vízvezeték-hálózatát. Ez persze nem jelentette a lakóházak komfortosítását, hiszen a vizet a lakók utcai nyomókutakból hordták vödörrel.

A századforduló után bevezették a munkáslakásokba a villanyvilágítást is, amelyhez az energiát az 1898-ra megépített erőmű szolgáltatta.

A munkáslakások konyhájában téglából rakott tűzhely állt, ezt egészítette ki, mint berendezési tárgy, a társulattól kapott, általában deszkából készült asztal és pad és a villanyégő, amit szintén mint a lakás tartozékát adták. Fűtési célra a bányától igényelhető vasból készült dob-kályha szolgált. A többi berendezést a családok anyagi körülményeiktől függően alakították ki. A szoba padlózata hajópadló, a kamráé és a konyháé téglaboritású volt. Az ajtókat barnára vagy szürkére mázolták, a falakat mésszel festették, nem egy konyhában szürke lábazattal.

A bányatelep növekedésének élénk üteméről érzékletesen tanuskodik az itt munkát vállaló munkáslétszám emelkedése, illetve a községek lélekszámának gyarapodása, amelyet az alábbi táblázatokban foglaltunk össze:

Munkáslétszám alakulása

Év	létszám
1897	450
1898	817
1899	1.385
1900	2.117
1906	5.373
1912	5.971
1913	6.673

Népszámszám alakulása

Év	Alsógalla	Bánhida	Felsőgalla	Tatabánya	Összesen
1880	562	1.617	1.218	---	3.397
1890	614	1.872	1.299	---	3.785
1900	5.314	2.220	1.621	---	9.655
1910	1.622	3.638	9.563	8.104	22.927
1920	1.336	5.005	13.378	8.491	28.210

A népszámszám erőteljes növekedése nemcsak azt bizonyítja, hogy milyen vonzerőt gyakorolt a kínálkozó munkalehetőség, az ideáramló munkástömegek számára, amelynek hatására csaknem megtízszereződött az itt élők tömege, de arról is árulkodik, hogyan terjeszkedtek a kiindulási ponttól, Alsógalla község határától a szénbányák és egyéb ipari létesítmények építését követően a munkáskolóniák a másik két község területére is.

Az 1900-as népszámlálás adatai még csak Alsógalla község közigazgatási területén kialakult lakótelep, az ótelep létrehozását rögzítették népszámszám tekintetében. Az itt élő lakosság zöme, a bányászok és ipari munkások a bányatelepen laktak, ettől elkülönült a község belterülete, a falu maga.

1902-re lényegében befejeződött ennek a lakótelepnek az ótelepi kolóniának a kiépítése.

A kolónia összesen 229 lakóépületből állt, mégpedig 198 hat lakásból álló munkásházból, 16 altiszti, 8 tiszti lakóházból, 4 munkáskaszárnyából, amely a nőtlen munkások szállásául szolgált. Megépült még egy esendőrlaktanya is. A lakótelephez az alábbi középületek tartoztak: épült egy három kórtermes, 50 ágyas kórház, egy 6 tantermes és egy 4 tantermes iskola, 3 vendéglő, 1 élelemtár, 1 pékműhely, mindkettő a bányavállalat fenntartásában. Épült még 1 halottas kamra, 1 kápolna, 4 istálló, koosiszinek és egy jégverem.

Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy a szürke, egyhanguan unalmas, mértani sorban elhelyezkedő barakk-szerű téglapépületek mellett gombamód nőtt ki egy ideiglenes lakótelep, az ún. Suliótelep, Alsógalla község határában. Lakói kocsisok, kubikusok voltak, tehát nem bányamunkások, akik a századfordulón megnyitott külfejtési bányánál a széntelepeket fedő földréteget szállították el, vagy szenet fuvaroztak. Mivel ezek az emberek nem voltak a bányavállalat alkalmazottjai, csak bér munkát vállaltak, így szolgálati lakást sem kaphattak, tehát egész kis városrész, többszáz fából és egyéb hulladékból összeeszkábát kunyhó - a korabeli szóhasználat szerint guliba - jelezte a külszíni bányászat felvirágzását.

A bányatelep több ezer lakójának, mint idegen testnek elkülönülését Alsógalla község falusi népességétől 1902-ben legalizálta a közigazgatás, akkor, amikor Tatabánya néven megalakult a szénmedence negyedik községe. Ez új község adatait elsőként az 1910-es népszámlálás számai rögzítik, több mint 8 ezer lakóval.

A népszámszám alakulásának táblázata mutatja, hogy Alsógalla után Felsőgalla, illetve Bánhida községek területére is behatolt a bányászkodás. A nagyarányú iparfejlesztéshez, az új bányák

megnyitásához hiányzó anyagi fedezethez szükséges tőke megnyerését nagyban megkönnyítette a részvénytársaság számára a századfordulótól kibontakozó külszíni fejtés olcsó termelése, amely nagyban javította a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaságnak a fokozott beruházások következtében meggyengült gazdasági pozícióit.

Az új tőke felvétele és nagyszámu részvénykötvény kibocsátása eredményeként 1903-ban megnyílt a VI-os és a VII. sz. akna. Az új bányüzemek már jelentős távolságra voltak a munkáskolóniától, emiatt, valamint a hiányzó munkáslétszám letelepítése céljából szükség volt egy új munkáslakótelepre. 1902-ben megindult az Ujtelep építése, amely az eddigi munkástelepnél lényegesen nagyobb két összefüggő részből, a VI-os és a VII-es számú telepekből állt. A két hatalmas, több ezer lakásból álló kolónia építése csak a 20-as évek közepén fejeződött be, mikorra elkészült több középület is, többek között 2 római katolikus és 1 református templom, 1 kápolna, és 3 elemi iskola épülete is.

Újtelepen a 10-es évek végén a nagy munkáslétszám miatt új kórházépületet épített a bányagazgatóság és a bányatárspénztár, a kórház mellett egy gyógyszerár épülete kapott helyet. Felépült a bánya vezetői és a bányatisztek számára egy magyar stílusú kastélyszerű épületben a tisztii kaszinó, egy altiszti kaszinó és lakótelepenként a munkások szórakozását szolgáló munkáskaszinók, amelyekben munkásszállók is voltak. 1917-ben épült színházi és mozielőadások rendezésére alkalmas 500 férőhelyes Népház.

Az Ujtelep létrehozását követték a kisebb-nagyobb lakótelepek, amelyek az ujonnan nyíló és egyre távolabb kerülő bányüzemek és ipari létesítmények közelébe települtek. /Például: a VIII-as telep, Partizán-telep, 25 ház/. Ezek a külterületi helyeken lévő házcsoportok, a 30-50 házból álló településcsoportok azt a praktikus célt szolgálták, hogy a munkások letelepítésével a munkásközlekedés gondjait nem kellett megoldani.

1907-ben a mészakőbánya megnyitásával, a mészégető kemencék megépítésével új, viszonylag nagy munkástelep, a Mésztelep kialakítása kezdődött meg, amely a cementgyár megépítése után 1912-13-ban fejeződött be és elkészültével több mint kétezer embernek adott otthont.

A fent felsorolt településcsoportok Felsőgalla és Bányahida községek belterületein létesültek, gyakran olyan módon, hogy míg az utca egyik oldalán lévő házak Felsőgallához, a másikkak Bányahida közigazgatási területéhez tartoztak. Mindenképpen logikus lett volna - a közigazgatás, a járás, illetve a megyei vezetés is felvetette először a 20-as években, majd több alkalommal a felszabadulás előtt - a községek egyesítése, amelyet az itt élő munkástömegek nagy létszáma is indokolt volna. Ezt az egyesítést azonban csak a felszabadulást követően új szempontok alapján dolgozó új közigazgatás oldotta meg, 1947-ben a négy község státuszának politikai-közigazgatási rendezésével, várossá egyesítésükkel.

Annak ellenére, hogy a munkástelepek és falvak közigazgatási egyesítése már a hatalmas munkáskolóniák megépítésekor időszerű volt, a kérdés végrehajtását nem sikerült megoldani, hiszen a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság érdeke annyiban

kimerült, hogy a munkástömegek letelepítését oídja meg elemi fo-
kon, és nem nagyobb követelményeknek megfelelően, amelyek egy
városi egyesítésből adódtak volna. Ilymódon az egységes utihálózat
munkásközlekedés és számos más szociális kérdés megoldása a fel-
szabadulás utáni évek feladatává vált.

F o r r á s o k :

Bányászati és Kohászati Lapok, 1935.

Tiles János: A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság fej-
lődéstörténete.

Tatabánya története I-II., Tatabánya, 1972.

1 db melléklet: az Őtelep telepítési vázrajza.

ENEKES AMBRUS: A PÉTI GYÁRKÖRNYÉKI TELEPÜLÉS FEJLŐDÉSE
AZ 1930-AS ÉS 1940-ES ÉVEKBEN

A település előzményei: a különböző források a 18-19. században néhány vizimalmot és kallómalmot említenek. 1839-ben néhány házból álló tanyáról tudnak a korabeli források 32 lakossal. 1851-ben már látogatják kénes-magnéziás fürdőjét. /Ettől kapja később a Pétfürdő elnevezést./ A vasutvonal megépülésével megállót kap. 1913-ban említi először a helységnévtár Pétfürdő néven. Ekkor 207 lakója van. 1920-ban a lakosok száma 91-re csökken. A gyógyhatású vízhez kapcsolódott a Hollós-féle vendéglő, amely ellátást és szállást biztosított a fürdőt látogatóknak. A várpalotai jegyzőséghez tartozó külterület néhány házat, malmot, a Hollós-féle vendéglőt, a fürdőt, illetve egy tógazdaságot jelentett. A település fejlődése a Péti Nitrogén Műtrágyagyár megépülésével kezdődött el.

A péti gyárat egy hadseregfejlesztési és hadiipari beruházási terv keretében hozták létre. A gyár és a készenléti lakótelep felépítése 1932. szeptemberében fejeződik be. Ez a készenléti lakótelep 7 házból állott tisztviselő- és munkáslakásokkal. Miért volt rá szükség? A péti gyár folyamatos üzeme, zárt készülékei, a nagy nyomáson alapuló technológiája szükségessé tette azt, hogy a legfontosabb szakemberek a gyár közelében lakva bármikor elérhetők legyenek /1/. Három-négyszobás lakásokat építenek a vezető műszaki tisztviselőknek, kétszoba-összkomfortos lakásokat a mestereknek. Három épületben helyezték el a szakmunkások 1 szoba-konyhás lakásait.

Ezekért a lakásokért az alkalmazottak bért nem fizettek, sőt ingyenes áramszolgáltatásban és fűtőanyag-ellátásban részesültek. Ez volt az ugynevezett belső lakótelep, melynek tisztántartásáról, parkosításáról egy külön munkáscsoport gondoskodott. A parkban elhelyezett fákra, virágokra igen nagy gondot fordítottak /2/.

A vállalat a harmincas években jelentős fejlődésen ment át. Egyiptomi kölcsön segítségével jelentősen fejlesztik az üzemet. A kölcsön visszafizetése műtrágyával történt. / Uj termékek előállításával is kezdenek foglalkozni. Résztvesznek a papkeszi vegyi-üzem létrehozásában is. Mindezek a körülmények szükségessé tették a lakótelep bővítését.

1936-37 folyamán 20 ház készül el. 1937-ben a vezérigazgató utasítására a bővítéshez szükséges területet - 21 holdat - megvásárolják Stefanovits János földbirtokostól. A bővítés 70 házat jelentett. A telkek az építeni szándékozók alkalmazottaknak 600 pengőbe kerültek. A házak építési költsége 4000-6000-9000 pengő volt. Az építkezéshez az alkalmazottak un. FAKSZ kölcsönt vettek igénybe 20 évi törlesztéssel. A felvett kölcsönökért a munkaadó a Péti Nitrogén vállalt készfizető kezességét /3/. Az új lakótelepen templom, községháza számára is biztosítottak területet. A megvásárolt terület alkalmas volt normál szélességű utcák kialakítására /4/.

1939-re a veszprémi műútból betonut vezet a gyárhoz. Ekkor indul meg a gyártelepet a környező községekkel, valamint Papkeszivel, Füzfővel összekötő utak korszerűsítése, a győri program által biztosított összegekből. 1939-ben Pét lakosságát kb. 1000-re becsülték. Ekkorra már áll a posta. Fűszeres, hentes, pék, borbély költözött a gyártelepre. A gyár ekkorra átveszi a Hóllós-féle fürdőt és annak langyos vizét egy 50 méteres uszodában hasznosítja. A gyorsvonatok is megállnak Pétfürdőn /5/. Az új lakótelep energia-ellátásáról vezetékek, közvilágítás létesítéséről a gyár gondoskodott.

Ettől az időtől kezdve évente 10-12 házat adnak át. 1942 elejére 21 ház készül el. 1941. őszén adják át a gyártelep római katolikus templomát is. 1943-ra már 100 ház van készen a telep faluban, ahogy az új lakótelepet az egykori jelentések nevezik. 1943-ra 3 orvossal /sebész, belgyógyász, fogorvos/ működik a gyár orvosi rendelője is. A gyár röntgengépet is vásárol az orvosi rendelő számára /6/.

Munkásellátás

A veszprémi polgármesteri jelentések az ország legdrágább piacaként jellemzik Veszprém és Várpalota környékét. A zöldség-gyümölcs árak országszerte itt voltak a legmagasabbak. Ilyen körülmények között a gyár gazdasága a lakótelep ellátásában fokozatosan egyre fontosabb szerepet játszott.

A gyártelepi kertészetet 1936-ban létesítették az általuk gyártott műtrágya hatástani vizsgálatára 2400 n.öl területen. 1938-ra a kertészkedés a gyümölcsösökkel együtt 10 katasztrális holdon folyt. 1938-ban almáskertet illetve egy 1000 db-os őszibarackost telepítettek /7/.

A háború alatt kezdik meg a gyári gazdaság tehenészetének felállítását. Ez teszi lehetővé, hogy a gyári lakótelepen lakó elemi iskolás gyermekek naponta fél liter ingyen tej ellátásban részesüljenek. A Hangya Szövetkezettel kötött szerződés a lakótelep hús- és zsírellátását biztosította a háborús évek alatt, időnként békebeli szinten. A nehezedő életviszonyok miatt a gyár vezetése olcsó ruházati cikkek és lábbelik beszerzését tette lehetővé. Az olcsó egytál ebédes akció szintén a fokozatosan nehezedő életviszonyok enyhítését célozták. Szervezett burgonya és főzelékfélék beszerzését biztosító akciókkal is igyekeztek elősegíteni a lakótelep ellátását. /8/.

1941-42-43 folyamán a Gyermekvédő Liga közreműködésével a gyár anyagi támogatásával megszervezik a lakótelep gyermekeinek üdültetését a Liga balatonszabadi, illetve farkasgyepői gyermek-üdülőjében. Természetesen a mérnökök, műszaki, adminisztratív alkalmazottak gyermekei, valamint a munkások gyermekei külön üdültek. /Az üdültetés a szintézisüzem, a gázgyár, krakkótelep, klór-és szénkéngüzem, erőtelep, telepfenntartás dolgozóinak gyermekeit érintette./ A gyerekeket a gyár teherautója szállította az üdülőkhöz és vissza /9/. Az üdültetésért térítést is kellett fizetni, ezért csak a jobbkeresetű szakmunkások gyermekei juthattak el az üdülőbe.

A gyártelep iskolája - kulturélet - sport

A péti üzemet rendelet kötelezte iskola létesítésére. 1932-ben egy kisebb tanyai jellegű iskola működött Péten. A szervezettebb oktatás 1932-ben indult a Pét patak mellett egy malomépületben 28 tanulóval. 1939-ben már 45 fő lett a gyártelepi iskola létszáma. Ekkor még a tanítás osztatlanul folyt. 1942-ben épült fel a vasut melletti iskola - a tanulólétszám 150 fő. Ekkor már a tanítás osztottan folyt.

A továbbtanuló gyermekek bejárását a veszprémi, fehérvári gimnáziumba, illetve polgári iskolákba a gyár gépkocsijával is elősegítette. A gyermekek felügyeletére is gondoltak és így a Fehérvárra bejárók kíséretét is kaptak. A rendelkezésünkre álló adatok szerint évenként jelentős összegeket utaltak ki tanulmányi segélyekre /10/. A gyártelepen lakó gyerekek közül 25-en végeztek középiskolát, 53-an polgárit.

A vállalati tanoncképzés a vasipari szakmunkásutánpótlás céljait szolgálta. A tanoncképzés elméleti anyagát a helyi tanterület tagjai oktatták meghatározott óraszámban. Ez az oktatás a korabeli ipartörvényeknek felelt meg. A tanoncokat főleg az itt dolgozó munkások családtagjaiból válogatták ki. 1933-ban 10-en voltak, majd később létszámuk 20-25 főre emelkedett /11/.

1931-ben jött létre a gyár vezetésének kezdeményezésére, ösztönzésére a Péti Munkás Kultur- és Sportegyesület. Anyagi ellátásáról a vállalat gondoskodott, valamint minden dolgozótól kb. havi 1-1,5 órai munkabért vontak le.

A gyár munkásénekkara 1932-ben alakult. Az előbb említett malomépületben tartotta próbáit, kezdetben 10-12 munkással, 1 db hegedűvel, kézzel írott kottapapírokkal. Az énekkart Horváth István tanító vezette. 1941-ben egy országos dalosversenyen I. díjat nyertek.

A gyári kulturotthon 350 fős színháztermében hetente két alkalommal tartottak filmvetítést. A vetítések, illetve a későbbi színházi előadásokon külön helyeket tartottak fenn a mérnökök, adminisztratív tisztviselők, mesterek, művezetők, valamint az egyszerű munkások számára, valamint volt külön tisztviselői és mesterkaszinó.

A háboru alatt gyakran szerepelnek a kulturotthon színpadán a különböző színházak együttesei. 1943-ban 3 alkalommal szerepel a fővárosi Nemzeti Színház néhány tagból /8-10/ álló együttese a kulturotthon színpadán. Az előadásokhoz a gyárvezetés biztosítja az anyagi feltételeket, a mérsékelt áru belépőjegyek mellett /12/.

1939-től kezdve néhány alkalommal a Péti Kultur- és Sportegyesület kirándulásokat szervezett. Így autóbuzsos kirándulásokat Szegedre a szabadtéri játékokra, Tihanyba, illetve Visegrád-Esztergom utiránnyal. A kirándulásokon főleg a jobb keresettel rendelkező szakmunkások, művezetők tudtak csak természetesen résztvenni /13/.

A sportot kezdetben a labdarugás képviselte. Majd lövész-, tenisz-, ~~teke~~, atlétikai szakosztály alakul. 1936-ban az új uszoda felavatása után uszószakosztállyal bővül. A labdarugás első évtizede igen mostoha körülmények között zajlott. A játékosok csak azt a kedvezényt élvezték, hogy a végzendő munkájuk épületen belül zajlott, az éjszakai műszakra be kellett menni. A labdarugás vonzotta elsősorban a munkásokat, az uszó-, a tenisz-, az atlétikai szakosztályok felé a műszaki és adminisztratív tisztviselők vonzódtak /14/.

A munkásmozgalom szervezkedési lehetőségei

A hallgatóban felvetődhet az a kérdés, hogy miért volt szükség ilyen, a többi magyarországi üzemtől eltérő, szociálpolitikára?

A Péti Nitrogén Műtrágyagyár, a kezdeti néhány évtől eltekintve, állami tulajdonban lévő nagyüzem volt. Hadifontosságú vegyiüzem. Töménysavtermelése biztosította a fűzfői lőporgyár, a Peremartoni Ipari Robbanóanyag ellátását. Klórkészítményeit a papkeszi /a Merkur Műszaki Vegyipari RT kezelésében lévő/ üzem vette át, amelyet a magyar honvédezerkar ötlete alapján foszfén és mustárgáz előállítására hoztak létre. A két említett harcigáz kiindulási anyaga egyébként különböző festékeknek. A péti gyári erőtelep kooperációs kapcsolatban volt a fűzfői gyári erőművel, valamint a várapalotai bánya erőművével. A péti erőtelep látta el a peremarton és papkeszi vegyipari üzemeket energiával. A péti gyár ugynevezett nitrogén vonalát többször fejlesztették, részben a műtrágyaszükséglet, illetve a töménysalétromsav-szükséglet növekedése miatt. Mindezen termékekből a háboruban álló ország egyre többet igényelt. Résztvett a Magyar Viscosa alapításában a Kereskedelmi Bankkal és a Hungária Vegyiművekkel közösen. Érdekeltsége volt a Metallochémia RT-nél /szinesfémkohászat/ és a Magyar Vegyiművek néven mógumigyárt létesített. Az 1940-es évtől kezdve a péti gyártelepen megkezdte működését a Krakktelep, a lispei olajmező 15 %-os állami részesedésének feldolgozására. Megkezdődött a gyógyászati- és ipari vazelin-gyártás, elkezdődött a kenőolaj gyár létesítése is. Egyre inkább résztvett a Horthy hadsereg üzemanyag-ellátásában, sőt a légierő számára is gyártott repülőbenzint. 1943-tól kezdődően a német hadseregnek is szállított kenőolajtermékeket. 1939-ig a háboru kirobbanásáig az egyiptomi szállításokkal értékes nyugati fizetőeszközöket szerzett az ország gazdaságának. A háboru alatti svájci, svédországi szállításai a háboruban álló ország számára fontosak voltak. Ilyen üzemben tehát megengedhetetlen volt a legális munkásszervezetek megtűrése.

A gyár létrehozásakor a szakmunkásgárdát, a fővárosból letelepülő munkások alkotják. Szakitanak korábbi mozgalmi kapcsolataikkal. A szakszervezeti mozgalommal való kapcsolatuk ezeknek a munkásoknak esetlegessé válnak. A Székesfehérvárról bejáró munkások közül néhányan élénkebb kapcsolatot tartanak a Szociáldemokrata Párt fehérvári szervezetével /15/. A szociáldemokrata szervezkedésnek lökést annak a néhány fehérvári építőmunkásnak a megjelenése adott, akiket korábbi munkahelyükről elbocsátottak és Pétre jöttek dolgozni, ahol szervezkedést tovább folytatták. /Stéger Ferenc, Abt Károly, Skoda János és társaik/, akik Fejér megye munkásmozgalmi múltjában ismert személyek voltak /16/.

A szerző kutatásai közben talált bizonyos nyomokat a gyárban létrehozott ún. Nemzeti Munkavédelmi Szervezet létesítésére is. /A Nemzeti Munkavédelem felállítását 1921-ben a Minisztertanács rendelte el, megszervezése az 1921. /111.111/VI/a.- B.M. rendelet alapján történt. A hadsereggel szoros kapcsolatban álló szervezetet sztrájk törő, üzembiztosító feladatokra szervezték. Tagjai Péten is különböző beosztású alkalmazottakból kerültek ki. A szervezett munkásmozgalom létét ez a szervezet is nehezítette.

A szervezett munkásmozgalom kialakulását nehezítette az a tény is, hogy elég nagy volt a 30-as években a péti gyár után érdeklődő, munkát kereső emberek száma. A jelentkezők között sok az érettségizett, vagy pedig a jól képzett lakatos, esztergályos szakmunkás. A felvételi előjegyzések tanúságai szerint van a jelentkezők között kereskedősegéd, tönkrement cséplőgéptulajdonos. Van olyan aki a Frontharcos Szövetség, a fejérmegyei Vitézi Szék ajánlólevelével érkezik. Van olyan akit a fehérvári püspök irodáigazgatója ajánl be. Fel is vesznek közülük néhányat napszámossal. A fizetési igényeik alacsonyak néhányan megelégszenek a minimálisan előírt bérrel is. Állástalan vegyész mérnök kerül be a savüzembe segédmunkásnak, letagadva egyetemi végzettségét /17/. Ilyen emberek természetesen nem akartak semmilyen körülmények között szembehelyezkedni munkaadójukkal.

A péti gyár vezetése, 1938-tól kezdve törekedett arra, hogy a gyári lakótelepet, melynek lakossága a gyár fejlődésével gyorsan nőtt, az illetékes vármegyei hatóságokkal önálló községgé alakítsa át. A községesítési terv nem sikerült, annak ellenére hogy a "telepes falu" számbelileg is felülmúlt néhány környéki községet. Nem tudott elszakadni attól a Várpalotától, amelyhez tartozott, és amelynek a II. világháború után, annak várossá alakulásakor a III. kerülete lett.

F o r r á s o k :

- /1/ Magyar nitrogénipar 30 esztendeje. MÁFKI Veszprém, 1961. 18. oldal
- /2/ U.o. 139. oldal
- /3/ Veszprém megyei Levéltár, Péti Nitrogén 1937. augusztus
- /4/ Veszprém megyei Levéltár, Péti Nitrogén 1937. augusztus
- /5/ Révay Zoltán: Egy iparvállalat keletkezésének tájalakító hatása. Földrajzi Közlemények, 1939.
- /6/ OL. Pét. 52. csomó
- /7/ OL. Pét. Titkárság 25. csomó
- /8/ VemL. Pét. Gyárvezetőség jelentése a GYOSZ-nak, 1943. május 11.
- /9/ VemL. Pét. Telepgondnokság jelentései. - Gyárvezetőség belső körözüvényei.
- /10/ Magyar nitrogénipar 30 esztendeje 141. oldal
- /11/ Magyar nitrogénipar 30 esztendeje 141. oldal
- /12/ VemL. Telepgondnokság jelentései. 1943. augusztus
- /13/ VemL. Belső körözüvénye, 1939.
- /14/ Bakonyi Muzeum Archivuma 377. sz.
- /15/ A szerző a SZOT levéltárban végzett kutatásai alkalmával talált nyomokat arra, hogy a munkások közül néhányan 1945. előtti szociáldemokrata párttagsággal és szakszervezeti tagsággal rendelkeznek.
- /16/ Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében. 1939-1945. 208. oldal; Budapest, Akadémiai K. 1980.
- /17/ VemL Felvételi előjegyzések 1938-1941. - özv.Füzéri Béláné szives közlése.

Közismert, hogy az üzemtörténeti tanulmányokban - általában a történeti szakirodalomban - az értelmiség különböző rétegeinek munka- és életkörülményeivel ezideig csak periférikusan foglalkoztak, noha létszámuk, ha egy üzemben belül nem is volt számottevő, országosan azonban már jelentős tömeget alkottak. Azonban létszámuknál is fontosabb, hogy végül is ők szervezték és irányították a termelést, nélkülük a tőkés gazdaság mechanizmusát valószínűleg sem érthetjük.

Ez alkalommal kísérletet teszünk egy tőkés nagyüzemben dolgozó tisztviselői réteg életmódjának a bemutatására. Vizsgálódásunk időpontja a múlt század utolsó évtizedétől 1945-ig terjed.

Jóllehet, e réteg sem az iskolai végzettség, sem pedig a jövővedelem tekintetében, még kevésbé az üzemi hierarchiában nem volt egységes, mégis először néhány közös vonásukat szeretnénk megemlíteni. Rendelkezésünkre áll a MIR Igazgatósága által készített "Általános Szabályzat", amelyben a munkaadó, illetőleg a munkavállalók, - így a tisztviselők - jogi viszonyait is rögzítették. Számunkra meglepő, hogy a szabályzat szinte sugallja a kor szellemét, egyben tükrözi a tisztviselők alárendeltségét, amely a polgári korokban mindvégig érvényesült.

A részvénytársaság, a középosztályhoz tartozó tisztviselőinek meglehetősen szűkmarkúan mérte a demokratikus jogokat. A tőkés termelés gépezetében a tisztviselők is alárendelt, helyenként pedig kiszolgáltatott szerepet játszottak. Az anyagi, a jogi és a morális függőség lehetett a szervilizmusnak az a melegágya, amely e réteget is áthatotta, magatartását pedig mindenkor determinálta. E magatartást felfelé a megalázkodás, lefelé pedig a rideg parancsuralmi módszer jellemezte.

Ez utóbbi tünet ellenére mind pszichésen, mind pedig morálisan ugyanazok a teherterhelések nyomasztották őket is, mint a munkásokot, noha az anyagi juttatás tekintetében alapvetően különböztek egymástól. A kiszolgáltatottságnak a mértéke azonban relatíve a tisztviselőket sem érintette kevésbé, mint a munkásokat, a bizonytalanság és a félelem talán még nagyobb is volt náluk, mivel egzisztenciájuk elvesztésétől jobban tartottak, mint a munkások, akik e tekintetben edzettebbek voltak, de kevesebb is volt a veszteni valójuk.

A műszaki és az adminisztratív tisztviselők létszáma az 1930-as évek végéig megközelítően azonos, azt követően azonban az adminisztratív tisztviselők számbeli növekedése gyorsabb volt. Közismert, hogy a két világháború között, kiváltképpen a gazdasági világválság éveiben a diplomások és az érettségizettek tömege nem juthatott képzettségének megfelelő beosztáshoz. Azok a tisztviselők, akik - protekcióval - fiatalon mégis felvételt nyertek, évekig dolgozhattak a cukorgyárban, amíg az állandóan alkalmazottak státuszába bekerültek. Ezek a "próbaévek" formálták őket, akkor tanulták meg az alkalmazkodást és a lojalitást, valamint azt is, hogy a felülről jövő utasításokat maradéktalanul végre kell hajtaniok.

A tisztviselői réteg életszínvonalának legfontosabb mutatói a bérjegyzékek, amelyekből kitapinthatjuk a két csoport differenciált bérezését, valamint félévszázadon keresztül a fizetésben és a juttatásokban történt változásokat is. A cukorgyári tisztviselők jövedelme az alapfizetésből, valamint a különböző pénz és anyagi juttatásokból állott. Az utóbbi tetemes részét a renumeráció alkotta, amelyet minden évben a közgyűlés - mérlegzárás után - állapított meg. A karácsonyi segélyt a tisztviselők valójában a 13. havi fizetésüknek tekintették. A részvénytársaság a háborús években az inflációt különböző pótlékokkal és egyéb rendkívüli készpénz-juttatásokkal igyekezett ellensúlyozni.

A természetbeni járandóság értékét a lakások használata, a villany, a víz, a tüzelő, a cukor és a deputát föld értéke alapján számították ki. A tisztviselők egyéb kedvezményekben is részesülhettek, így gyermekeik iskoláztatására segélyt, házépítés esetén pedig nagyobb összegű kamatmentes előleget is kaphattak. Ha, a műszaki és az adminisztratív tisztviselők bérezését és jövedelemviszonyait összehasonlítjuk az alábbiakat tapasztaljuk. A műszakiak mind az alapfizetés, mind pedig a különböző pénzjuttatások tekintetében előnyösebb helyzetben voltak, amely a 30-as évektől még jobban érzékelhető. Ha a differenciált bérezés mértékét a két csoporton belül vizsgáljuk, akkor szembetűnő, hogy a gyárigazgató, a cégvezető és a főmérnök aránytalanul magasabb jövedelemben részesült, mint a tisztviselők bármelyik csoportban. Az igazgató évi jövedelme 15-20-szorosa is lehetett a legkevesebb jövedelemmel rendelkező tisztviselőének. A bérezés mértékét, a beosztás, illetve a szolgálatban eltöltött évek alapján állapították meg. A műszakiak nagyobb jövedelmét indokolta tette, magasabb iskolai végzettségük, mivel mindnyájan egyetemet, vagy ipari főiskolát végeztek, és a termelésben is jelentősebb szerepet tölthettek be. Az adminisztratív tisztviselőknek a munkája kényelmesebb volt, iskolai végzettségük alacsonyabb, de a gimnáziumi és a felsőkereskedelmi érettségi kötelező belépőjegynek számított ezekben a munkakörökben is. A tisztviselői munkakörben alkalmaztak még ideiglenes státuszban répaátvevőket, répa- és munkafelügyelőket is, ez a csoport azonban eléggé heterogénnek tűnt, mind az iskolai végzettség, mind pedig az eredeti szakmájukat illetően. Többségük a 30-as évek munkanélküli szellemi munkásai közé tartozott, akik megalázkodva és megaláztatva kilincseltek protekcióért egy-egy jobb állás reményében. Noha az adminisztratív tisztviselők bére és jövedelme kevesebb volt mint a műszakiaké, az életvitel és az életszínvonal tekintetében mégis azonos kategóriába tartoztak. Ki-

fejezetten hátrányos helyzetben csak a kistisztviselők voltak, de a munkásokhoz viszonyítva még ők is magasabb életszínvonalat tudtak biztosítani családjaik részére.

A részvénytársaság az adminisztratív tisztviselőinek a munkáját is megbecsülte. Amikor a központból az ellenőrök a cukorgyárba megérkeztek, első utjuk az irattárba vezetett, ahol könnyen meg tudták állapítani az irányító munkának és egyben a vezetésnek a színvonalát is. Az adminisztráció ekkor még nem devalválódott, a főkönyvek, a naplók, a különböző levelezések, valamint az évi átfogó jelentések a szakértelmet és e munka rangját tükrözték. A cukorgyárban az adminisztráció sohasem volt öncélú, mivel azt mindig az információszerzés legfontosabb forrásának tekintették. A gyakran évtizedes munkafolyamatokat tükröző adatsorokat a központban a termelés rentabilitása érdekében igyekeztek felhasználni.

Az életmód vizsgálatánál szükségesnek tartjuk a lakáskultúra elemzését is. A tisztviselők zömmel a Pécsi és a Hársfa utcai több szobás összkomfortos lakásokban laktak, elkülönítve a munkás kolóniától. A lakások mérete azonban különbözött, de még a legkisebb tisztviselői lakás is kényelmesebb volt, mint az egy-szobás félkomfortos munkáslakások. Ezeket a szolgálati lakásokat a beosztás, a gyári hierarchiában elfoglalt hely alapján, a differenciáltság elvét itt is hangsúlyozva utalták ki. A lakásokat mindennemű luxusigénytől mentesen, a polgári izlés alapján korabeli szokásoknak megfelelően rendezték be. A szobák falait középszerű, vagy éppen jellegtelen tájképek és csendéletek, valamint gobelinek díszítették, művészi értékük azonban csekély volt, többnyire a giccs szintjén állottak. A lakások elengedhetetlen tartozéka volt már a zongora, amely azonban funkcionálisan inkább a butorzat kiegészítő tartozékának számított, mivel komolyabb zenéi igényvel még nem rendelkeztek, noha kétségtelen, hogy gyermekeik zenét már tanulgattak. Kézikönyvtáraikban Herczeg Ferenc, Hársányi Zsolt, Gulácsi Irén, Erdős René művei mellett Jókai, Mikszáth és Móra regényei is megtalálhatók voltak, de nem volt ritka a Courte Mahler-i színvonalu könyvek olvasása sem.

A szabadidő felhasználásának a lehetőségeit is megvizsgáltuk, hogy pontosabb képet kapjunk e réteg műveltségi szintjéről. Kaposvár kisváros lévén, a művelődés tekintetében csak korlátozott lehetőségeket tudott biztosítani. A mozi kultusza ekkor élte virágkorát, a filmek megtekintése azonban csupán egyfajta kikapcsolódást jelenthetett, mivel azoknak a színvonala művészileg nem volt kielégítő. A színház látogatása is inkább egyfajta társadalmi eseménynek számított, az operettes, vidéki színtársulatok kulturteremtő tevékenysége még nagyon halványan pislogott.

Magánéletüket bizonyos bezárkózottság jellemezte, közösséget nem tudtak teremteni, noha erre történtek erőfeszítések. 1939-ben a gyár vezetőinek kezdeményezésére megalakult a Tisztviselők Társasága, amelyet kifejezetten azzal a szándékkal hoztak létre, hogy a tisztviselők és hozzátartozóik a kaszinó termeiben kulturált körülmények között szórakozhassanak. Ez a társaság azonban nem tudott közösségteremtő kohóvá válni, inkább csak a könnyű szórakozást biztosította, pedig abban többszáz kötetes könyvtárat is rendeztek, a látogatottsága mégis eléggé gyér volt. A tisztviselők

lők közül néhányan hetenként egy-két alkalommal látogatták e helyiséget, amelyben legfeljebb kártyacsatákat vtvak, römiztek; ultiztak és tarokkoztak, vagy pedig biliárdoztak, a nagyobb szellemi erőfeszítést igénylő sakkjátéknak nem voltak itt hódolói. Az épület másik szárnyában rendszeresen próbáló munkás színjátszó csoporttal semminemű kapcsolatuk nem volt, azok előadásait nem látogatták a háromlépés távolságot mindkét oldalról betartották. Külföldre legfeljebb csak akkor utaztak, ha a történelmi Magyarország elszakított területein élő rokonaikat látogatták meg, az idősebb nemzedék pedig a monarchia ismertebb gyógyfürdőit vette igénybe. Európa műemlékei, muzeumai és a népek szellemi alkotásai örök titok maradt számukra, önmagukat zárták ki annak élvezetéből a belső igény hiánya miatt.

Világnézeti és politikai magatartásukat a konzervativizmus és a vallásos szemlélet jellemezte, amelyeknek fundamentális alapjait a családi hagyományok és az iskolai neveletésük alapján alakították ki. Valláserkölcsai alapon - a politika iránt többnyire közönyösen viselkedve - a polgári társadalom statikus elvéhez rakaszkodtak, tartózkodva minden szélsőséges elméletől, a progresszívtól és a szélsőjobboldaltól egyaránt. Politikai látókörük szűk volt, az ország fasiszálódása és a második világháború azonban e tekintetében bizonyos változásokat idézett elő náluk. Ekkor már körükben is jelentkezett bizonyos aktivizálódás. A tisztviselők egy része osztrák és német származású volt, ennek ellenére az angol orientáció jellemezte őket. Az ellentmondás csupán látszólagos, mivel köztudott, hogy Kladrnigg Alajos igazgatót 1936-ban Novacsek János váltotta fel, aki az európai, de általában a politikai eseményekre sokkal érzékenyebben reagált, és közismerten az angolszász politika hívének vallotta magát. Ez a szellem jellemezte a Hitelbank és a MIR központját is a zsidó tőkével összefonódott részvénytársaság eleve elhatárolta magát a szélsőjobboldali mozgalmaktól és a németbarát politikától egyaránt. Az évtizedek óta Angliával kiépülő üzleti kapcsolatok is elősegítették e magatartást. Így nem véletlen, hogy a cukorgyárban a nyilaskeresztes pártnak nem volt és nem is lehetett bázisa, sem a tisztviselők, sem pedig a munkások körében.

A tisztviselő réteg - eltekintve néhány kivételtől - az értelmiséggel szemben támasztott kritériumoknak sem politikailag, sem pedig kulturális téren nem tudott eleget tenni. A tárgyilagosság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy ez korántsem volt tipikusan cukorgyári jelenség, mivel a magyar tisztviselői réteg döntő többségét is ez jellemezte. Politikai passzivitásuk és középszerű műveltségük folytán szellemi kisugárzásra alkalmatlanok voltak. A város szellemi életének formálásához nem tudtak hozzájárulni és annak kulturális vérkeringésébe sem kapcsolódtak be, nem is volt bennük ilyen törekvés. Ezzel szemben a cukorgyárban működő munkásszínjátszó-csoport - Szenté János vezetésével - a munkáskultúra egyik fellegvárát teremtette meg a cukorgyárban, amelynek kulturális kisugárzása a városon túl, a megyében is érvényesült.

A szakmai felkészültség tekintetében már kedvezőbb a kép, a gyár jól képzett mérnökökkel és tisztviselői-személyzettel rendelkezett. A műszakiak közül nem egy országos hírnevet is

szerzett. Kladnigg, majd azt követően Novacsek sokat tett annak érdekében, hogy a műszaki szakemberek korszerű elméleti és gyakorlati ismeretekkel rendelkezzenek. A cukorgyár mérnökei tanulmányutakon vehettek részt, meglátogathatták az ország legjobb felszerelt cukorgyárait, közülük többen pedig külföldön is szereztek tapasztalatokat.

Az iparban a szellemi termékek cseréje sokkal jobban érvényesült, mint a mezőgazdaságban, itt a tervszerűség és a szervezettség, amott pedig a rögtönzés és a spontaneitás jellemezte a vezetést. A nemzetközi cukorpiacon kiéleződő harcban csak így lehetett állva maradni, a részvénytársaság csak így tudott versenyképessé válni.

Végezetül számot kívánunk adni arról is, hogy milyen vezetési stílus érvényesült a cukorgyárban. E tekintetben könnyen elhatárolható korszakokat állapíthatunk meg, jelesül a Kladnigg korszakot, amely több mint négy évtizedig tartott 1936-ig, azt követően pedig Novacsek majd egy évtizedes igazgatóságát, mivel a háboru utáni időszak már nem tartozik vizsgáldásunk tárgyához.

Szükségesnek tartjuk Kladnigg személyiségének vizsgálatát is, mivel emberi és vezetői magatartásának indítékait nélkülül meg sem érthetnénk. Több mint egy évtizedig 1903-ig idegen állampolgárként élt Magyarországon, honosítását csak ekkor kérte, konzervatívizmusa olyan erős volt, hogy érzelmileg valójában sohasem tudott itt gyökeret verni. Pedig mind magánemberként, mind pedig igazgatóként görcsös erőfeszítéseket tett - felszínen sikerrel - annak érdekében, hogy társadalmilag is elfogadtassa magát. Rideg, szigorú mindenben és mindenki ellen kérelkedő alkatából adódóan a barátságra alkalmatlan volt. A népszerűsége sohasem tartott igényt, szinte tüntetően vállalta a vezetéssel járó népszerűtlen feladatok végrehajtását is. Közvetlen környezetét, beosztottjait és munkatársait szakmai tudásáért, átlagon felüli munkabírásaért tisztelték, de hozzá emberi közelségbe sohasem kerülhettek. Kladnigg személyében ötvöződött a jó szakember, a vállalkozó és a szervező, a hatalmat azonban, jelesül a gyár irányítását senkivel sem kívánta megosztani. Technokrata típusú vezető volt, egyéniségétől távol állt a demokratikus irányítás igénye, környezetétől feltétlen engedelmességet követelt. Vezetési stílus feltehetően országosan nem lehetett jellemző, mivel e magatartás mögött látnunk kell azt aényt is, hogy Kladnigg a részvénytársaságnak nem csupán első számú beosztottja volt a gyárban - mivel részvényei is voltak - inkább tulajdonosnak tekintette magát. Jelentős jövedelmét földbirtokba fektette, Szentgáloskőre 687 kat. hold tulajdonosa lett. Családi kapcsolatai révén is erősödött a földbirtokos osztályhoz való kötődése, leányát az ismert somogyi földbirtokos Stephaich Pál alispán vette feleségül.

A többnyire racionalisan gondolkodó Kladnigg személyiségében ellentmondásos jelenségek tűntek az a bigott vallásosság, amely őt és családját is jellemezte. A cukorgyárnak és személy szerint neki, jelentős érdemei voltak a Hősök templom megépítésében és a Jézus Szive plébánia anyagi és erkölcsi támogatásában. Noha a politikában tevékenyen sohasem vett részt, azzal szemben mindig avarziót érzett, annál aktívabb volt a közéleti tevékenysége. Tagja volt a Somogy megyei Takarékpénztár Rt. igazgatóságának, a Somogyvármegyei Törvényhatósági Bizottságnak,

Kaposvár r.t. város képviselőtestületének, elnöke volt a Magyar Mérnök és Építészegylet helyi osztályának, a kaposvári római katolikus Jézus Szíve egyházközösségnek. 1924-ben kormányfőtanácsosi kitüntetésben részesült, a pápa pedig a Nagy Szent Gergely Rend parancsnoki lovagkeresztjét adományozta neki.

Kladnigg nyugdíjaztatásával egy korszak lezárult, Novacsek nem tartott igényt a parancsuralmi vezetésre. A Nyugat-európai polgári demokrácia filozófiáján nevelkedve, egy demokratikusabb a kor igényeihez jobban igazodó vezetési stílust valósított meg. Tekintélyét szakmai tudása, európai műveltsége, valamint emberi tulajdonságai alapján vívta ki. A gyárban lévő értelmiségiek most már "oxigénhez" jutva szabadabb légkörben dolgozhattak. Novacsek nem kis szerepet játszott abban, hogy a háború végnapjaiban a németek sem a gyárat, sem pedig az alkalmazottakat nem tudták evakuálni. A cukorgyár volt az első üzem, melyben megindulhatott a termelés, mindig is ez a gyár adta a legtöbb lehetőséget a város munkanélküli tömegeinek. Novacsek, beosztottjai és munkatársai körében népszerű volt, az államosítás után azon kevés vezető közé tartozott a gyárban, aki továbbra is a vezetésben maradt, 1958-ig - nyugdíjaztatásáig - a gyár főmérnöke volt.

Sommásan összegezve, az értelmiségről a negatív és a pozitív paraméterek alapján kirajzolódott előttünk egy olyan kép, amely korántsem volt csupán kaposvári jelenség. A tőke a szellemi és a fizikai munkát egyaránt kizsákmányolta, termeléscentrikus irányba manipulálta az alkalmazottait. Mivel a termeléshez a gazdasági szakismeretek maximumát várta el tőlük, ez irányú továbbképzésüket még anyagi áldozatok árán is biztosította. A kulturális és a politikai tevékenységben való elmélyülést, azonban már nem tette lehetővé, így a tisztviselői réteg a beszűkült világnézeti horizontjával mindig megkésve az események után kulogott. Sem a helyi, sem pedig az országos társadalmi feszültségek megoldásához nem tudott alkotó módon hozzájárulni. A nemzetközi konfliktusokhoz pedig legfeljebb provinciális szinten tudott hozzászólni. A fenti jelenség nemcsak a tisztviselői réteg szempontjából volt tragikus, hanem ösztársadalmi szinten még inkább, ezzel magyarázhatjuk, hogy közülük az európai progressziótáborához csak kevesen és megkésve tudtak csatlakozni és amíg más közép-európai népek értelmiségei a lehetőségek maximumát használták ki, addig mi elvesztettük azt is ami korántsem volt törvénytörő.

Források:

- /1/ Stud. 1936-1942 évf.
- /2/ Somogy megyei Levéltár, Kaposvári cukorgyár iratai 1894-1945.
- /3/ Szili Ferenc: A MIR Béruradalom gazdálkodása 1926-1936. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv, 1980. 357-392 l.
- /4/ A MIR kaposvári cukorgyára és finomítója 1894-1934. Összeállította: a gyár műszaki vezetése. Kézirat. 1934.
- /5/ Bereczk Sándor: Kaposvár város története és fejlődése. Bp. 1925.
- /6/ Hanák Péter: Magyarország a monarchiában. Tanulmányok Bp. 1975.
- /7/ Mucsi Ferenc: A Kristóffy-Garami paktum. Bp. 1970.
- /8/ Király István: Megbőszülták-e a Kaposvári Cukorgyár ürai 1919-et? Somogy. 1977. 1. sz.
- /9/ Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914. Bp. 1938.
- /10/ A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870-1918. Szerk.: Suri Károly.
- /11/ Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1967.
- /12/ Pintér István: Munkásors - munkás gond. 1919-1948. Bp. 1962.
- /13/ Szilágyi János: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919-1945. Bp. 1964.
- /14/ Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Bp. 1977.

A századforduló Sárvár ujkori történetében jelentős mérföldkőnek számít.

Lakossága a századfordulón 3165 fő volt, egy évtized alatt megduplázódott, 1920-ra pedig megközelítette a tízezret. Ezzel Vas megye második legnépesebb településévé vált /1/.

Ennek a növekedésnek nemcsak a természetes szaporodás volt az oka, hanem az is, hogy a környező falvak népességének egy része beköltözött a fejlődő községbe.

A Sárvárra település okai a XIX. század utolsó harmadáig nyulnak vissza. Ott találjuk azokat a változásokat, amelyek előbb lehetővé tették, azután pedig létükkel serkentették a további fejlődést.

Az 1871. évi községrendezési törvény nyomán Sárvár járási székhellyé vált, főszolgabírói hivatalt kapott. A következő évben az igazságügyi szervek területi rendezése során a községbe járásbírószékhelyet, telekkönyvi- és állami közjegyzői hivatalt telepítettek. Már régebben működött itt adó- és póstahivatal. Ebben az évben megépült a jelentős lehetőségeket rejtő vasutvonal és a vasutállomás, a táviróhivatalok.

A Rába völgye híres gabonatermesztése, a Sárvár központú közel 20 ezer kat. holdas uradalom, a közeli nyugati határ adta határkereskedelmi lehetőség jelentős kereskedő réteg kialakulását eredményezte. Már 1869-ben a Cégbírószéki iratok névmutatója közel száz kereskedő nevét őrizte meg számunkra /2/.

Az élénk kereskedelmi tevékenység szükségszerűen megkövetelte a Sárvári Első Takarékpénztár megalakulását. Alaptőkéje jelentős, 60 ezer forint volt /3/. Ezt követte 1872-ben a Sárvárvidéki Takarékpénztár alakulása, 40 ezer forint alaptőkével. Sikeres működésüket bizonyítja, hogy 1917-ben az előbbinek a tőkéje másfél millió, az utóbbié félmillió koronára emelkedett.

Az első korszerű gyárvállalat 1894. április 30-án alakult meg Vas megyei Cukorgyár R.T. néven. Tulajdonosai a Hatvani-Deutsöh család tagjai voltak. A 3 milliós alapítási költség jelentőségét

növeli az a tény, hogy a megyében ez volt az egyetlen olyan gyár-alapítás, amelyben csak magyar tőke vett részt. A gyár 1895. szeptember 23-án kezdte meg az első kampányt /4/.

Ugyanebben az évben alakult meg a Vas megyei Elektromos Művek Rt. 2 millió korona főleg svájci alaptőkével. Mire az építkezést befejezték, 3,5 millió frankért egy belga pénzcsoport vette át az alapítótól a vállalatot. A 9 km hosszú műcsatorna Ikervártól Sárvárig húzódott. Segítségével 5 turbina 22 m³ másodpercenkénti vízmennyiséggel és 8 méteres eséssel 1500 lóerőt termelt. A lehetőségeket a megye mérnökei látták meg és az ő vezetésükkel épült meg ez a megyei ipar fejlődésére is komoly hatást gyakorló létesítmény /5/. Sárvár már 1897-ben villanyhálózatot kapott. A jelentkező energiaforrásra támaszkodva épült fel a sárvári vasútállomás közelében a napi 200 q gabona őrlésére alkalmas Ella Elektromos Múmalom. Ezt a malmot és a telephelyet vette meg 1904-ben a Magyar Chardonet R.T., amely 4 millió korona francia alaptőkével alakult, és 1905-ben már meg is kezdte a műselyem gyártását.

A több száz munkást foglalkoztató két nagy vállalat mellett a század elején az uradalom Ujmajorban évi másfél millió liter tej feldolgozására alkalmas vaj- és sajtgyárat létesített /6/. 1896-ban pedig megkezdte termelését az Uradalmi Gőztéglagyár. Ez utóbbi két gyár alapítása már a mezőgazdaság kapitalizálódásának, tőkekoncentrációjának eredményeként jött létre. Ezek mellett természetesen több kisebb, magát gyárnak tituláló, valóságban csak üzem jött létre. Ezek azonban jelentősen nem befolyásolták a város társadalmának arculatát.

A fenti, szinte vázaltszerű felsorolás bemutatja azt a viharos ipari fejlődést, ami gyors társadalmi változások forrása lett.

Ezt igazolják a népszámlálás adatai is.

Az idő rövidsége miatt a két "békeév", az 1910-es és az 1930-as adatokat elemezem kissé részletesebben.

1910-ben már működött az első nagyipari üzem, a Cukorgyár. 1902-ben közigazgatásilag egyesítették Sárvárt a vele már teljesen összeépült Várkerülettel /1652 lakos/ és a Tizenháromvárossal /475 lakos/. A két említett településnek sem iskolája, sem temploma nem volt, s már eddig is Sárvárra jártak hivatalokba is. Így az 1910-es állapot sokkal inkább tükrözi a valóságot, mintha előző adatokkal foglalkoznánk.

A település összlétszáma 7062 fő. A keresők száma és százaléka a következő: /zárójelben adom az eltartottak számát és százalékát/.

Östermelő	375 fő, 12,1 %	/1101 fő, 15,6 %/
Iparban dolgozott	1621 fő, 55,1 %	/3780 fő, 53,5 %/
Kereskedelemben dolgozó	201 fő, 6,8 %	/ 539 fő, 7,6 %/
Közleked. dolgozó	75 fő, 2,6 %	/ 190 fő, 2,7 %/
Egyéb dolgozó	687 fő, 23,4 %	/1452 fő, 20,6 %/
Összesen	2959 fő	7062 fő

A 7062 lakos közül 2959 fő volt az aktív dolgozó, 4103 fő az eltartott.

A mezőgazdaságból élők viszonylag kis száma, az összlakosság 27,7 %-a meglepő az első pillantásra.

Tudnunk kell azonban, hogy négyen gazdálkodtak 100 kat.holdon felül és ők négyen birták a város határának /6269 kat.hold/ az egyharmadát /2018 kat.holdat./ 10-50 kat.holdon gazdálkodtak 29-en, és 10 kat.holdon alul 56 gazda munkálkodott. Az uradalmat 7 tisztviselő vezette és 157 cseléd művelte /7/. 1890-től kezdve a földbirtok száma egyre csökken: A paraszti gazdaságok területi terjeszkedését megakadályozta a földhiánya, ugyanis a bajor királyi uradalom szinte harapófogóba szoritotta a kisparaszti birtokokat. A parasztgazdaságok száma ugyan nőtt, de ez csupán elaprózódásukat jelentette. Szerencsére Sárváron munkanélküliségről ekkor még nem beszélhetünk, mert a kiépülő nagyipar még a környező falvak munkaerő feleslegét is felszívta. A "magas" napszám miatt kesergő nagygazdákat a Sárvár és Vidéke c. lap is megleckéztette: "A munkásviszonyokban nem állt be éppen kedvezőtlen változás. Mert jóllehet a gyári üzem sok munkaerőt vont el a gazdáktól, s ez a munkabérek emelésére vezetett, de emellett emelkedett ám a földbirtok értéke is, s másrészt a munkásembernek tisztességes megélhetést biztosított."

Vissgáljuk meg, mennyi is volt az a kereset, amit a lap "tisztességes megélhetésnek" nevez!

A létfenntartási index /8/ egy hétre egy négytagú család megélhetéséhez 9,55 koronát tételezett fel. Sárváron a Cukorgyárban a napibérek 0,48 koronától 1,25 koronáig terjedtek. Egy hét alatt, napi 12 órás munkaidővel 2,88 koronától 7,50 koronáig kerestek a munkások. A kampány idején ez az összeg a tulajdonosokkal arányosan növekedett. A családosok még kaptak a gyártól lakbért, világítást és tüzelőt, évi 22 q szén, meg 200 m²-ől földet /9/. Ez volt az a "tisztességes" bér, ami miatt a földbirtokosok zugolódtak.

Az első világháború után rövid időre fellendült a műselyemgyártás. 1926. január 9-én azonban a Műselyemgyár munkásai közül számosat elbocsátott, majd áprilisban teljesen leállt. 1200 munkás maradt kereset nélkül. A francia-belga tulajdonosok felajánlották, hogy kinti gyáraikban elhelyezik őket. És megindult a népvándorlás. Ezekben az években 1503 fő hagyta el szülőföldjét. /10/ Colmarba, Grenobléba, Lyonba százával menekültek a sárvári munkások. És 1933. januárjában még mindig 682 munkanélküli családfőt tartottak nyilván a községben.

Az életük? Kónya Lajos sárvári költő írta:
"Kenyér és sózott retek volt vékony
vacsoránk gyakorta" /11/

Egy munkás írja a megyei lapban: "Ha volna csak kenyertünk is minden napra, ugysem kíváncoznánk el szülőföldünkről." /12/.

Aki tudott, visszamenekült a földhöz. 1930-ban:

Östermelő kereső	779 fő, 20,0 %	/1727 fő, 18,5 %/
Iparban dolgozott	1482 fő, 38,1 %	/3716 fő, 39,8 %/
Kereskedelemben dolgozott	289 fő, 7,4 %	/ 719 fő, 7,7 %/
Közlekedésben dolgozott	131 fő, 3,4 %	/ 449 fő, 4,8 %/
Egyéb dolg.	1210 fő, 31,1 %	/2723 fő, 29,2 %/
Összesen:	3891 fő	9334 fő

A 9334 fő lakosból 3891 fő volt az aktív dolgozó, 5443 fő pedig az eltartott.

Meg kell itt jegyezni, hogy 1912-ben Sárvárhoz csatolták Péntekfalut /1007 fő/ és Sár /983 fő/ falukat. Lakóik zömmel a földből éltek.

A munkanélküliek életét már jellemezték a fent idézett sorok. A parasztság számadatai csak annyiban változtak, hogy a cselédek száma közel kétszeresére nőtt. Az uradalom konvenciók cselédjeinek évenként 6 q búzát, 8 q rozsot, 4 q árpát, 5 ürméter ölfát, 4 szekér ágfát, 730 liter tejet, 1350 m²-ől földet, 2 db sertéslegelést és 28 pengő készpénzt adott /13/. És boldog volt, akinek munka jutott.

Igy várta Sárvár népe azokat a megálmodott éveket, amikor majd nem a tőke uralkodik rajtuk és kivirágzik az új rend, a szocializmus.

F o r r á s o k :

- /1/ Sárvár monográfiája. Szombathely, 1978. 462. old.
- /2/ VamL- Cégbirósági iratok.
- /3/ Sárvár monográfiája. Szombathely, 1978. 468. old.
- /4/ Naszádos István: A Sárvári Cukorgyár története. - Kézirat.
- /5/ Bodányi Ödön: Szombathely város fejlődése 1895-1910-ig és műszaki létesítményei. Bp. 1910. 95. old.
- /6/ Babos Lajos: A sárvárvidéki körjegyzőség története. Szombathely, 1943. 114. old.
- /7/ Vas megyei Honismereti Lexikon: Sárvár. Kézirat.
- /8/ Magyar Statisztikai Közl. 44. Árstatisztika. Bp. 1913. 225-247 old.
- /9/ Néhai Pintér Ferenc ny.cukorgyári munkás közlése. /Lakott Sárváron, Achim András utca 17. sz. alatt/
- /10/ Adatközlés. Központi Statisztikai Hivatal Megyei Igazgatósága, Szombathely, 1968. 2. old.
- /11/ Kónya Lajos: Hazai táj. Bp. 1961. 9. old.
- /12/ Vasvármegye: 1929. július 6-i szám, 3. old.
- /13/ Babos Lajos: Id. .mú. 111. old.

HONVÁRI JÁNOS: GYŐR GYÁRIPARA A KÉT VILÁGHÁBORU KÖZÖTT

Győr a két világháboru között - Budapest után - az ország második legjelentősebb ipari centruma. Az 1930-as népszámlálás Győrött 11.568 munkavállalót talált az iparban, melyhez hasonló tömegű munkássággal vidéken legfeljebb az ózdi, a salgótarjáni és a pécsi bánya- és iparvidéken lehetett találkozni. Amíg azonban ezeken az iparvidékeken dolgozók viszonylag sok községben és városban voltak szétszórva, addig Győrött ez a tömeg teljességgel a város területére és a várost közvetlenül környező falvakra koncentráldott. Az iparból élők aránya a vidéki törvényhatósági jogú városok között Győrött volt a legmagasabb, 1930-ban 45,8 % /1/. Ezzel az aránnyal Győr egyébként még Budapestet is megelőzte, ahol iparból a lakosság 40,8 %-a élt. A gyár- és iparipar jelentőségére utal az a tény, hogy az ipari foglalkoztatottakon belül a gyár- és ipariparban alkalmazott munkások aránya Győrött messze meghaladta az országos 50 %-os arányt, ami itt kb. 60 %-os volt /1932-ben pl. /63-64 % / 2/.

1932. október 1-én a statisztika Győrött 69 gyári jellegű ipartelepelt irt össze, ami azt jelentette, hogy a 10 vidéki törvényhatósági jogú város 413 gyári jellegű ipartelepének 16,7 %-a Győrött található. Bár a gyártelepek számát tekintve Szeged megelőzte Győrt, /75 gyár, 18,2 %/, a gyár- és ipariparban foglalkoztatott munkáslétszám tekintetében Győr első helye vitathatatlan Szegeddel szemben is. Ekkor ugyanis a vidéki törvényhatósági jogú városok gyár- és iparipari munkásságának több mint 1/4-e /pontosan 25,9 %-a/ Győrött dolgozik és itt állítják elő ennek a 10 város összes gyár- és ipari termelési értékének 22 %-át! /3/.

A kutatás mai állásánál arra vállalkozhattam, hogy - a rendelkezésre álló szűk terjedelmi keretek miatt - vázlatosan ismer-tessem a győri gyár- és iparipar - ellentmondásokról sem mentes és olykor visszaesésekkel tarkított - fejlődésének általam legfontosabbnak ítélt csomópontjait.

1./ Győr a XIX. század közepén tipikus kereskedő város, a város gazdasági életét alapvetően a gabona- és állatkereskedelem határozza meg. A gyár- és iparipart ekkor néhány - főként mezőgazdasági termékeket feldolgozó - malom, ecetgyár, olajgyár, tésztagyár reprezentálja, kiegészülve 2-3 kislétszámmal, lényegében manu-

fakturális keretek között működő mezőgazdasági gépgyárral. A nyugati piacokra irányuló gabonaszállítmányok Győrig vízi úton érkeztek, itt rakták át tengelyre majd később vasutra és szállították tovább, Bécs, Stájerország és Karintia piacaira. Mivel a Duna főágának partjai ekkor mocsarasak voltak és a hajóvontatás kezdetben lóval történt, a gabonaszállítás fő utvonala a győri Mosoni-Dunaág volt. Magyarországon Győr volt a nyugati piacokra irányuló gabonakereskedelem legfontosabb átrakó-továbbító központja.

A Pest-Bécs, majd a Pest-Fiume vasutvonal megépítésével a XIX. század 80-as éveire válságba jut a győri gabonakereskedelem, a gabona és lisztkereskedelem központja egyre inkább Pest lesz.

A gabonakereskedelem visszaesése a város gazdasági fejlődését új utak keresésére készteti. A vasuthálózat országos kiépítése nemcsak hátrányokkal járt a város számára, hanem egyúttal lehetővé is tette, hogy a regionális fogyasztópiacra és a helyi nyersanyagok feldolgozására épült élelmiszeripar mellett fokozatosan megjelenjen a kizárólag profitorientált, nyersanyagait az ország távolabbi régióiból beszerző és ipari termékeit az országhatárokon túl is értékesítő nehézipar /4/.

1880-1920-ig 10 évenként átlagosan 10-11 gyár alapítására kerül sor Győrött, amelynek eredményeképpen a város gazdasági élete teljesen átalakul és a korábban kereskedő város gyáripari várossá válik.

A XIX. század 80-as éveitől az I. világháborúig terjedő időszak a magyar gazdaság történetében az ipari forradalom kibontakozásának, a gyáripar állami támogatásának és fellendülésének a története. Ez az általánosan ható kedvező gazdasági körülmény Győrött is érezte hatását. A növekedés legfontosabb tényezői közül a rendelkezésre álló népesség tekintetében Győr nem tartozott ugyan az ország legnépesebb városai közé, de az 1869-ben öszeirt 26.225 főnyi polgári népesség biztosította az iparfejlődés megindulásához elengedhetetlenül szükséges munkaerőt és fogyasztópiacot. Másrészt éppen a gyáripar fejlődésének következményeképpen /elsősorban a bevándorlásnak köszönhetően/ 1920-ra közel megduplázódott Győr lakosságának látszáma /50.036 fő/ /5/.

A több évszázados tradíciókra visszatekintő céhes kézműipar jelentős mértékben járult hozzá a gyáripar szakmunkás-igényeinek ki-elégítéséhez, bár különösen a speciális szakképzettséget igénylő szakmákban külföldről /főleg Ausztriából és Csehországból/ telepítettek Győrbe szakmunkásokat.

Győr kedvező földrajzi fekvése, fejlett közlekedési hálózata, a modern infrastruktúra bizonyos elemeinek megléte szintén fontos ipartelepítési tényezők voltak. A városi közművek sorát az 1868-ban alapított gázgyár nyitotta meg. 1884-ben kezdte meg üzemét a vízmű, 1904-től termelt áramot a város erőműve /6/. Az igények növekedésének megfelelően folyamatosan bővítették őket, hogy lépést tudjanak tartani a város egyre növekvő szükségleteivel. Az infrastruktúrájának számos más, a gyáripar telepítésére áttételesebb hatást gyakorló elemei is vannak, mint pl. a város köz-
uti hálózata, hidjai, csatornái, lakóházai és egyéb építményei, az e-

gészségügyi, oktatási, szociális, igazgatási intézmények, a bankok és pénzintézetek hálózata stb. Mindezek - legalábbis bizonyos szinten - Győrött adottak voltak, amelyek elősegítették a gyáripár letelepedését. Ausztria és Csehország közelsége több szempontból is kedvező tényező volt. A mérnökök, szakmunkások, művezetők, előmunkások jelentős számú bevándorlása mellett a XIX. század 80-as éveitől a gyáralapításhoz szükséges tőke döntő többsége is ezekből az országokból származott, ellentétben a korábban alakult vállalatoktól, amelyek főként győri tőkés csoportok egyéni vagy családi vállalkozásaként jöttek létre.

Ez persze - mint az közismert - általában jellemző a magyar gyáripár kialakulására. De amíg az országban befektetett tőke egyre jelentősebb aránya származott a hazai tőkeakkumulációs forrásokból, addig a győri gyáripárban az osztrák és cseh-tőke dominanciája egészen a 30-as évek közepéig megmaradt. A vámunió megszüntetése körül folyó - olykor kiélezett viták is - elősegítették a külföldi tőke Győrbe települését. Attól való félelmükben, hogy az önálló vámterülettel a magyar fogyasztópiacot elvesztik, a külföldi vállalatok számos telepet helyeznek át Győrbe. Végezetül meg kell említeni a város akkori vezetőinek előre látó ipartámogató politikáját is, amely olcsó telekkel, városi adókedvezményekkel, kedvezményes közüzemi szolgáltatások nyújtásával és részvényjegyzésekkel járult hozzá a gyáripár Győrbe való telepítéséhez. A XIX. század utolsó két évtizedében kezdődő és az I. világháborút megelőző hadikonjunktúra körülményei között tovább fejlődő gyáripár alapjaiban változtatta meg a város gazdasági strukturáját, amelyen belül a gépyártásnak lett a legnagyobb jelentősége. Számos kisebb gépipari üzem mellett az 1896-ban alapított Vagongyár vált a győri gyáripár meghatározó jelentőségű nagyüzemévé. A gépyártás mellett az élelmiszeri iparnak /olajgyárak, gabonamalmok, szeszgyár, ecetgyár/ és a textiliparnak volt még számottevő súlya a győri gyáripár szerkezetében.

2./ A város dinamikusan növekvő gazdasági élete az I. világháború után kialakult új létfeltételek között tartós törést szenvedett. Az I. világháború után a város gyáripárban legjelentősebb szereplő iparágak lehetőségei szűkültek be leginkább. Az Ágyugyárat a várost megszálló román csapatok leszerelték és az ott talált gépeket, anyagokat teljes egészében elhurcolták, csak a csupasz falak maradtak meg. A Vagongyár elveszítette korábbi piacainak jó részét és krónikus kapacitáskihasználatlansággal küszködött a 20-as években. Általánosságban a győri vállalatoknak a békés termelésre való áttérés, a szénhiány, a nyersanyaghiány és a fokozatosan felgyorsuló infláció okozott szinte megoldhatatlannak tűnő problémát /7/. Az I. világháborút követő területi változásoknak azonban volt egy olyan következménye is, amely tovább növelte Győr városának és iparának jelentőségét az országban. A trianoni békeszerződés ugyanis számos olyan várost csatolt el a történeti Magyarországtól, amely a lakosság létszámát, ipari teljesítőképességét és gyáripárának jelentőségét tekintve vagy megelőzte, vagy legalábbis kb. azonos szinten volt Győrrel. Ekkor vált tehát Győr - éppen a területi változások hatására - az ország legjelentősebb vidéki ipari városává /8/.

Az I. világháború után kialakult kedvezőtlen gazdasági feltételek ellenére 1921-1930 között Győrött 12 gyár alapítására került sor. Ezek azonban kislétszámú, a gyáripari kereteket éppen csak elérő vállalkozások voltak. A 20-as évek győri iparfejlesztésének másik sajátossága a textilipar jelentős mértékű elöretörése és megerősödése volt.

3./ A válság hatása a győri gyáriparra.

Minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a gazdasági válság katasztrofális hatással volt a győri gyáriparra nézve is. A válság leginkább a termelési eszközöket előállító szektorban /vas- és fémipar, gépgyártás, építőanyag-ipar, faipar/ éreztette pusztító hatását. A termelés és munkáslétszám-csökkenés ezekben az iparágakban volt a legjelentősebb. Az élelmezési iparághoz tartozó gyárak szintén jelentős, bár az előbb említett iparágakhoz képest mérsékeltebb termelés visszaeséssel küszködtek a válság alatt. A Vagongyárban - amely a 20-as években 1500-1800 főt foglalkoztatott - ezekben az időkben kb. 300 főt találunk /9/. Egy kimutató szerint 1932. júniusától 1933. decemberéig a Vagongyár 23 műhelye a 19 hónap alatt átlagosan 15 hónapig állt, nem dolgozott semmit /10/. A többi győri vasipari üzem is általában felére redukálta létszámát a válság alatt /11/.

A győri faipar legjelentősebb gyára, a Győri Faipari és Faértékesítő RT. 1929-ben csődbe került és több mint egy évig beszüntette termelését /12/. 1929-ben leállt a Meller Ignác Olajgyár, majd 1932-ben csődbe került a város legnagyobb olajgyára, a Kohn Olajgyár is /13/. A Koestlin Keks és Ostyagyárat csak egy nagyarányú kölcsönfelvétel mentette meg a csődtől /14/. A válság legkevésbé a győri textilipart érintette, ugyanis az I. világháború utáni protekcionista külkereskedelmi politika a külföldi textilipari cikkeket szinte teljes egészében kiszorította Magyarországról, így a textilgyárak jelentősebb értékesítési problémával nem találták magukat szembe.

Számukra legfeljebb a textilipari eladási árak csökkenése és ennek következtében jövedelmezőségi mutatóinak a romlása, illetve az 1931 nyarán bevezetett kötött devizagazdálkodás okozott gondokat, ami átmenetileg megnehezítette a külföldi nyersanyagok beszerzését /15/.

A válság általános hatását az alábbi szám adatok tükrözik: A győri gyárak száma az 1928. évi 75-ről 1932-re 69-re, a gyáriparban foglalkoztatott munkások száma pedig 6220 főről 4786 főre csökkent. A gyárak száma tehát 8 %-kal, a foglalkoztatott gyáripari munkáslétszám pedig 23 %-kal csökkent.

Az 1932-ben Győrött található 69 gyár közül mindössze 5 dolgozott teljes üzemmel, 16 gyár tudta kihasználni a kapacitásának több mint a felét, a többi még 50 %-os kapacitáskihasználást sem ért el. /Az utóbbiak közül 23 még 30 %-ban sem használta ki a meglévő termelői potenciálját./ A kapacitások krónikus kihasználatlanságát jelzik a gyári üzemnapok számának csökkenése is.

Míg Győrött 1928-ban a gyárak 20.338 üzemnapot teljesítettek, addig 1932-ben már csak 17.414-et, vagyis 14,4 %-kal kevesebbet. A ledolgozott munkanapok csökkenése még ennél is jelentősebb, ami az üzemnapok csökkenésén túl a munkaslétszám csökkenését is mutatja. Győrött 1932-ben 0,5 millió nappal /27,8 %-kal/ kevesebb munkanapot teljesítettek, "ami a napi munkaidőnek egyidejűleg történő megrövidítése folytán 4,5 millió munkára veszteséget" jelentett /16/. Az állandó redukciónak, az iparcikkek ár-esései és az értékesítési nehézségek miatt a győri gyáripár termelési értéke az 1928. évi 76,4 millió pengőről 1932-ben 46,6 millióra zuhant, azaz a termelési érték 39 %-kal esett vissza /17/.

A válság jelentősen módosította a gyáripár strukturáját is, amelynek hatására a gépgyártás súlya jelentősen csökkent, a textilipár pedig nőtt. A textilipár jelentőségére utal az a tény is, hogy 1932-ben a győri gyáripár termelési értékének közel felét, 44,9 %-át /20,9 millió pengőt/ már a fonó- és szövőipari csoport-hoz tartozó 17 gyár adja.

4./ 1933-1937 között a győri gyáripárban - a textilipár kivételével - komolyabb fellendülés még nem tapasztalható, inkább csak arról van szó, hogy a válság mélypontjához képest nem romlik tovább a helyzet. A Cardó Butorgyár 1934-ben jelentősebb angliai butormegrendeléshez jut, ami lehetővé teszi a gyár termelésének és munkaslétszámának megnövelését.

1935-ben a Vagongyár részvénytöbbsége a Wiener Bankverein-től a Rimamurányi-Salgótarjáni RT. kezébe ment át. A RIMA egyidejűleg több más fémipari üzemet, illetve ezek egyes részlegeit is Győrbe telepítette. Az új tulajdonos alaposan átszervezte az üzemet, de ennek igazi termelésnövelő hatása csak a háborus konjunktúra alatt bontakozott ki, 1938 után /18/. 1936-ban újból megindul a Meller Ignác felé olajgyár üzeme, majd 1939-ben a Kohn Olajgyár is. A győri gyáripár igazi fellendülése 1938-ban kezdődik meg, amikor is Darányi éppen Győrött hirdeti meg az 1 milliárd pengős beruházási programját, amellyel kezdetét veszi a háborus konjunktúra, ami pezsditőleg hat a gazdasági életre.

1938-tól kezdve a győri gyárak szinte teljes kapacitásukkal hadimegrendeléseken dolgoznak. Ez a háborus konjunktúra módosítja a győri gyáripár strukturáját, bár 1938-ban még mindig a gyáripári munkások 42 %-a dolgozik a textilipárban, de a foglalkoztatottak arányát tekintve erre az időszakra már a gépipar kerül 33,4 %-kal a 2. helyre. A győri gyáripári munkásságon belül a férfiak javára tolódik el az arány, 1938-ban már az összes gyáripári alkalmazottak 62 %-a férfi. A konjunktúra hatását 1940-es /nyilván nem a legmegfelelőbb/ adatokkal tudjuk szemléltetni. Ekkor a győri gyáripár 56 üzemből 56 gyárában 6699 férfi és 3788 nő /összesen tehát 10487 fő/ dolgozott. Ez a válság mélypontjához képest 119,1 %-os növekedést mutat. Még nagyobb ugyanebben az időszakban a gyárak termelési értékének az emelkedése, amely majdnem háromszorosára ugrott 1932-höz képest. 1932-ben a termelési érték 46,6 millió pengő, 1940-ben már 131,7 millió pengő volt. Ez 182,6 %-os emelkedést jelent /19/.

A háboru végére vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, de nyilvánvaló, hogy ezek a tendenciák mutathatók ki, csak sokkal pregnánsabban. A Vagongyár termelése a háboru alatt több mint

husszorosára nőtt, munkáslétszáma a háboru végén meghaladta a 12.000 főt /20/. Hasonló módon, ha nem is ilyen arányban nőtt a többi győri gyár kapacitása és termelése is, ami persze nagyfokú beruházási tevékenység nélkül lehetetlen lett volna.

A hadikonjunktura hatására hatalmasra duzzadt ipari kapacitást a háboru utolsó éveiben a mind jobban akadozó nyersanyagellátási gondok, a szénhiány és a munkaerőhiány miatt egyre nehezebben lehetett kihasználni.

1944. április 13-tól Győr felszabadulásáig a várost 24 - közt 14 nagyerejű - bombatámadás érte, ami a háborus konjunktura hatására létrejött gyáripari kapacitás jórészt rombadöntötte /21/.

F o r r á s o k :

- /1/ Völgyi Ferenc: Győr gazdasági élete 1867-től napjainkig, Győr, 1940. 61. old.
- /2/ Vö: Honvári János: Győr gazdasági élete a gazdasági válság éve alatt /1929-1933/ Kézirat.
- /3/ Farkasfalvi Sándor dr.: Győr iparának jelentősége. Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 5. szám
- /4/ Lásd pl.: Vörös Károly: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában.
IN: Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr, 1971. 323-404. old.
és Sáros István: A kapitalizmus kori Győr. Arrabóna, 1964. 6. szám, valamint Bakos Mihály: Győr gyáripara, Győr, 1935.
- /5/ Magyar Statisztikai Évkönyv 1908. Új folyam XVI. Budapest, Athenaeum 1909. 13. old. és Kovács Alajos dr.: Győr város lakossága. Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 5. szám.
- /6/ Győri Vasárnapi Ujság, 1905. december 24. 1906. január 1., január 7, január 15. 1909. október 17.
- /7/ Geccényi Lajos - Honvári János: Győr és vidékének munkásmozgalma a gazdasági világválság idején 1929-1933, Győr, 1981.
- /8/ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1913. Budapest, Athenaeum, 1915. 28-29. old. és Magyar Statisztikai Évkönyv 1910. Budapest, Athenaeum 1911. 11-12. old.
- /9/ Tabiczky Zoltánné: A Magyar Vagon- és Gépgyár története I. 1896-1945. Győr, 1972. és ifj. Gárdonyi Géza - Kölkedi István - Kiss Rudolf - Iróffy Kázmér: A győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár története 1896-1956. Győr, 1956.
- /10/ Győr-Sopron megyei 1. számú Levéltár /a továbbiakban GYSML:1/ Győr Város Polgármesteri Hivatal Igazgatási Iratok 1932. VII. Szám nélkül.

- /11/ GYSML: 1 Győri Államrendőrség Iratai 2014-1938/27-1-1938. szám. és Dávid Lajos: Győr az ellenforradalmi rendszer idején IN: Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr, 1971.
- /12/ Honvári János: A Cardo Butorgyár Győrbe kerülésének története, Faipar, 1981. 2. szám.
- /13/ GYSML: 1 Cégbirósági Iratok. A Meller Ignác Olajgyár 1927. június 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve és Uo. Győr Város Polgármesteri Hivatal Igazgatási Iratok 1937-VII. 255. cs. Szám nélkül.
- /14/ Fazekas Ferenc: 75 éves a Győri Keksz- és Ostyagyár. Győr é.n. valamint: Dunántúli Hírlap, 1932. május 8.
- /15/ Domaniczky László: Győr mint textilipari központ. Győri Szemle, 1934. 4-5. szám
- /16/ Farkasfalvi Sándor: id. mű.
- /17/ Bedécs Gyula - Sály István: Helytörténeti szemelvények a XX. századi történelem tanításához. Győr, 1970. 68. old.
- /18/ Tabiczky Zoltánné: id. mű.
- /19/ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1942. Budapest, 1943. 148-149. old.
- /20/ GYSML: 1 Vagongyári Igazgatósági ülések jegyzőkönyvei. Az 1943. július 13-i és az 1943. október 18-i ülés jegyzőkönyvei
- /21/ Dávid Lajos: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében 1945-1948. Győr, 1975.

**HORVÁTH FERENC: AZ IPARI FEJLŐDÉS Néhány KÉRDÉSE VAS MEGYÉBEN
A SZÁZADFORDULÓN**

Az ország iparosodásának helyzetét vizsgálva a dualizmus korában megállapíthatjuk, hogy vidéki viszonylatban ez korábban vette kezdetét és gyorsabb ütemben fejlődött azokban a megyékben amelyek közel voltak a szomszédos országok piacaihoz. Ez jellemezte Nyugat-Dunántúlt és ezen belül Vas megyét is. Szombathelyen, Sárospatakon és Szentgotthárdon alakultak ki ipari központok. Hogy miért éppen ezen a három helyen, azt a következő okokra vezethető vissza.

1./ Az iparosításhoz mindenekelőtt szükség volt a vasutak kiépítésére, s ez Vas megyében 1864-ben a sopron-nagykanizsai vasút létesítésével, 1871-ben pedig a győr-grazi vasút létesítésével indult meg. Szombathely, Sárospatak és Szentgotthárd gyáriparának ez két szempontból volt alapvető fontossága, mert lehetővé tette a vasuton történő nyersanyag-behozatalt, és ugyanakkor lehetővé tette az ipar késztermékeinek nemcsak belföldi, hanem külföldi piacon való értékesítését is.

2./ A gyáripar fejlődésének másik fontos tényezője a villamosenergia megteremtése volt, amely 1895-ben az ikervári erőmű létesítésével Szombathely és Sárospatak energiaellátását biztosította, Szentgotthárdon pedig a Kaszagyár által létesített vízierőmű szolgáltatta a villanyáramot az odateleplő ipar számára. A szentgotthárdi villanyenergia megteremtése 1896-ban, Sárospatakon 1897-ben történt meg.

3./ Az iparfejlődés harmadik tényezője az volt, hogy a városok testületi felismerték-e az ipar jelentőségét foglalkoztatási szempontból, és adtak-e a századvég ipartörvényeinek figyelembe vételével megfelelő területet, a meglévő folyóvizeken vízhasználati jogot, és főleg az 1899. évi harmadik ipartámogatási törvény alapján adókedvezményt, illetve állami dotációt.

Ez a három feltétel Sárospatakon, Szombathelyen és Szentgotthárdon jött létre, és ennek megfelelően fejlődött iparuk is.

Ez a korszak az európai iparfejlődésben az a korszak volt, amely a szomszédos országok iparmágnásait arra készítette, hogy Magyarországon vagy önálló, vagy fiókküzemeket létesítsen. Minden iparmágnás részére három szempont volt üztönző.

1./ Legtöbbjük a külföldön már elhasznált és munkavédelem szempontjából nem megfelelő gépparkjukat hozták általában magyarországi üzemeikbe, mivel Magyarországon a munkavédelmi rendelkezések korántsem voltak olyan szigorúak, mint a fejlett tőkés országokban, ahol ezeknek az elavult gépeknek a használata már nem volt megengedett. Ez a körülmény okozta azt, hogy például a Vas megyében telepített üzemek munkavédelmi és szociális ellátottsága kimondottan rossz, sőt életveszélyes volt a munkás számára. Ezt a körülményt igazolják a sorozatos balesetek, amelyek előfordultak. Közülük is kiemelkedik a sárvári mészgyár felrobbanása, amely nemcsak a várost, hanem a megyei hatóságokat is gondolkodásra késztette, de mivel francia katolikus tőkésről volt szó a lakosság tiltakozása ellenére az elpusztult gyárépületeket újra felépítették, és benne tovább folyt a termelés a régi módon.

2./ Ami a külföldi tőkést elsősorban érdekelte az a profit, a nyereség volt. Ezt biztosította számára a nagy munkanélküliség folytán fellépő munkaerőkinálat, a gyakorlatilag korlátlan munkaidő, és az olcsó munkabér. Igaz ugyan, hogy a szakmunkásgárda kezdetben főleg külföldi volt, és ezt nagyon meg kellett fizetni, de ez a többletkiadás bőven megtérült a betanított és segédmunkás olcsó bérére. Jellemzősül a Vas megyei iparfejlődésre csak egy adatot közlök: 1869-ben az iparban foglalkoztatottak száma 13.440 fő volt, 1910-ben 32.104 fő. A statisztikák mellőzésével csak annyit szeretnék még megjegyezni, hogy a nagyipari munkásság létszáma a századforduló első évtizedében ezen belül megközelítőleg 60 %-ot tett ki.

3./ A harmadik szempont a gyártáshoz szükséges nyersanyagok minél olcsóbb beszerzése volt. Ezt azért hangsúlyozom, mert Vas megye mint az ország legnyugatibb megyéje a legközelebb fekvő nyersanyagban gazdag nyugati államokhoz, és így a szállítási költség /szén, acél, illetve vas beszerzése/ viszonylag olcsó volt.

Hadd hozzak fel erre egy konkrét példát. Az ország egyetlen kaszagyára Szentgotthárdon létesült. Tulajdonosa báró Wieser József volt, aki a felső-ausztriai Mondseeből telepítette át gyárának egy részét Szentgotthárdra. Aki ismeri Vas megyét, az tudja, hogy az Őrség határán rossz a termőföld, és a természetes népszaporodás következtében akkora volt a munkaerő-felesleg, hogy a gyár munkásait a földből megélni nem tudó agrár-proletáriátusból olyan könnyen szerezte be, ahogy akarta, és ha valaki egy szót is emelt munkaerőjének indokolatlan kihasználása miatt, azt rögtön elbocsájtották, mert helyette volt 10 más jelentkező.

Ilyen okok miatt fejlődött az iparvállalatok száma a korábbi 16-tal szemben 1910-ig 59-re, mely fejlődés vidéki viszonylatban országosan is jelentősnek mondható.

Éppen a már említett 1899. évi harmadik ipartámogatási törvény engedte meg azt is, hogy az állam az iparvállalatokat állami dotációban részesítse. Erre ugyancsak egy konkrét példát említek, ismét a szentgotthárdi kaszagyár esetében. Az üzem számadatai szerint az 1902-es alapítástól kezdve a vállalat több millió

kormánytámogatást kapott, amely a zárszámadásokból kimutathatóan inkább megint mondseei gyár veszteségeit pótolta. Ehhez nem volt más szükséges, mint egy ügyes könyvelési rendszer, és az a tény, hogy a gyár bankügyleteit nem Magyarországon bonyolította le, hanem bécsi bankházak útján, s ez az adócsalások lehetőségét növelte.

Természetesen ez csak egy példa a sok közül.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy mi volt az oka annak, hogy a Vas megyei iparvállalatok létrehozásában a belföldi tőke miért játszott elenyésző szerepet. Ehhez szükséges volt megvizsgálni Vas megye több mint 30 takarékpénztárának helyzetét. A századforduló körül ez a banktőke, mivel kis emberek részvényeiből gyűlt össze, és a magyar arisztokráciának sem volt igazán tőkéje, alig tette ki egy tized részét a vállalatok alapítási költségeinek, sőt még arra sem volt elég, hogy kölcsöneivel Szombathely város fejlődéséhez szükséges anyagiakat biztosítsa, amelyet Ehen Gyula budapesti bankok hosszú lejáratu kölcsöneivel oldott meg. Így történt, hogy Vas megye ipara szinte majdnem kizárólag a környező országok tőkéiből jött létre, és oda vándorolt profitjuk is.

Igy Szentgotthárdon az óragyár svájci tőkével, a selyemgyár olasz tőkével /Bujatti testvérek/ létesült, míg a kaszagyár osztrák tőkével, Szombathelyen a Pohl-féle gépgyár és a Mayer-féle motorgyár ugyancsak osztrák tőkével jött létre. Egyedül a szombathelyi MÁV-műhely alakult meg 1872-ben a magyar állam költségén. A textilipar sem nélkülözte a külföldi tőkét. A szombathelyi szövőgyár osztrák és cseh tőkével jött létre, a börgyárak ugyan részben magyar tőkével, de ezek hamar válságba is kerültek és állandóan gazdasági nehézségekkel küzdöttek.

A sárvári iparfejlődéssel szándékosan nem foglalkozunk, mivel arról az utánam következő előadó fog áttekintő képet adni.

Az iparfejlődéssel egyidőben alakult ki a munkásosztály, a szakszervezeti mozgalom, és vele kapcsolatosan a munkásmozgalom. Nem célozom ennek részletes ismertetése, de annyit meg szeretnék jegyezni, hogy ennek eredményes fejlődését, működését éppen a már említett óriási munkaerő-kinálat nagyon megnehezítette. Ennek ellenére a századfordulón számos megmozdulással találkozunk, amelyeknek csúcspontja egybeesett az általános magyarországi politikai helyzet krízisével, az 1905-ös esztendővel. Még munkáslap is létesült Testvériség címen, amely Vas, Zala és Veszprém megyék kerületi szervezetének lapja volt. Értek el helyi-közzel eredményeket is, elsősorban bérharcokkal és a szociális körülmények némi javításával, de a Szociáldemokrata Párton belüli oppor-tunizmus sok jó kezdeményezést akadályozott meg. Az 1906-ban hatalomra jutott darabont kormány politikája és a Vas megyében közismert egyházi nyomás és munkásellenesség 1906-tól szinte lehetlenné tette a szervezkedést, és a világháború kitöréséig a munkásmozgalom erősen visszaesett.

III. POLITIKA (nemzetiség) TÖRTENETI SZEKCIÓ

SZITA LÁSZLÓ: A NÉMET NEMZETISÉGI ISKOLAÜGY ÉS ISKOLAPOLITIKA
KÉRDÉSEHEZ MAGYARORSZÁGON 1938-1944

A magyarországi németiség nemzetiségi-politikai mozgalmában a Volksbund megalakulása előtti közvetlen időszakban ismét előtérbe került a kisebbségi iskolaügy.

Tilkovszky "Ez volt a Volksbund" című munkájában is utalt arra, hogy a németiség iskolaügyi panaszait a kormány legrövidebb időn belül orvosolni kívánja /1/. Nem találkoztam az irodalomban az-
zal, hogy mi készítette a kormányt arra, hogy az iskolaügyet, mint egyik legkritikusabb kisebbségi problémát vesse fel e tárgyalásokon résztvevő birodalmi vezetőknek. A magyar kormány ugyan kijelentette, hogy hálás lenne azért, ha a hazai német kisebbségre, különösen Basch vezette Volksdeutsche Kameradschaft-ra a német kormánykörök mérsékelő hatást gyakorolnának. Az iskolaügy a németiség egyik legkomolyabb követelése között szerepelt. Ugyancsak Tilkovszky utalt arra, hogy a magyarországi németek programjában /Volksprogram/ a hét pont között a második a németiség nevelésügye. Basch bátaszék és környéke szervezése idején 1935-ben, minden addigi szenvedélyes kitöréssel telt, amikor a németiség elnyomtatását ecsetelte - e beszédéért perbe fogták, perét a bécsi törvényszék tárgyalta /2/.

A per az iskolaügy kérdésében új tényezőkre és a jobboldali német egyesületi törekvések új szempontjaira is rávilágít. Basch már ekkor utalt arra, hogy az iskolapolitika tulajdonképpen egy lehetséges része, quasi jó eszköze annak, hogy "Grac és korábban Bleyer idealizmusát kiirtsák a németiség hazai gondolatából és új eszmékkel, a birodalom és a hazai németiség közötti kapcsolatot megerősítsék" /3/.

Teleki kormánya 1938. nyarán foglalkozott a német kisebbségi iskolaüggyel. Teleki a Basch-féle Kameradschaft törekvéseit negligálva, önállóan kívánt a kisebbségi iskolaügy kérdésében döntést és megoldást hozni. Vagyis, a népi német program 2. pontját a német jobboldali szervezkedés és ekkor már mindinkább a Volksbildungsfereinre főlé kerekedő Basch csoport közreműködése nélkül, ellenére, a Volksbildungsfereinre támaszkodva kívánta kezelni.

Parádya után az első bécsi döntésben foglaltak alapján elismerte és engedélyezte a Volksbund 1938. november 26-i megalakulását Budapesten, amely szervezetnek az a Basch lett a vezére, aki nemzetgyalázásért börtönből szabadult.

Imrédy bukását követően valamennyi kormánynak szembe kellett néznie a német nemzetiségek jobb oldalra történő radikalizálódásának folyamatával. Így a német párt, a kisebbségi nyelvkérdés, magyarosítás, disszimiliáció, stb. részproblémákkal, mindenek előtt az iskolaügyben jelentkező radikális követelésekkel.

Ilyen helyzetben a kormányzat a Vallás- és Köznevelési Minisztériumtól jogosan, alapos és minden részletre kiterjedő perfekt tájékoztatást várt nemzetiségi iskolaügyben. Természetesen elsősorban a német iskolaügyben.

A kultuskormányzat a legnagyobb óvatossággal és igen érdekesnek tűnő biztonsági intézkedésekkel 1938. októberében kezdte el megszervezni azt a tájékoztató és felmérő tényezőt, amely időben, megfelelő szinten, a szükséges részletességgel tájékoztatást adhatott, elsősorban a németiség népiskolái, majd a középiskolái /VDU. polgári iskolák/ ügyeinek fejlődéséről /4/. Ugyanezen tényezőket vizsgálták meg és adtak rendszeres félévenkénti tájékoztatást a német iskolaügyről akkor is, amikor már szinte teljes egészében a Volksbund hatolt be és hódította meg a német vidékek iskoláit.

1938. október 12-én Balázs Ferenc a pécsi belvárosi fiúiskola nagytanára, több nyelvet beszélő, a művészetekben ugyanúgy mint a filológiában jártas iskolaigazgató, a minisztériumi elnöki osztálytól behívót kapott. A minisztériumban dr. Moravicskó Antal főtanácsos, az elnöki iroda vezetője várta és a hazai német iskolák látogatásával, azok minden oldalú felmérésével bízták meg. Korábban a Hegyháti járás kisebbségi iskoláinak körzeti felügyelője volt. Feladatai között a következők szerepeltek: Baranya, Tolna, Somogy, Fejér, Veszprém, Pest-Pilis Solt Kiskun, Bács-Bodrog, Zala vármegyék német lakta községeinek vegyes tannyelvű, kisebbségi iskoláit, a korábban létrehozott "B" és esetleg létező "C" típusú iskolákat, valamint, s talán ez igen fontos, kisebbségi jellegű iskolával még nem rendelkező, de német népességű falvakat köteles meglátogatni, s ott az iskolaügyeket több szempont szerint megvizsgálni /5/. A szempontokat a következőkben foglalhatjuk össze: iskola lélekszáma, anyanyelvi-nemzetiségi megoszlása, nyelvtanítás és tanítási nyelv szerinti típusa, tanári kar nyelvtudása, politikai és vallási jellemzése, a vezetés politikai jellemzése, az iskola természetes állapota, metodikai színvonal, stb. A falura, annak politikai állapotára vonatkozó helyszíni benyomásairól, az egyház, pontosabban a helyi egyházi iskolaszék politikai orientációjára vonatkozóan is részletes feljegyzéseket és jelentéseket kellett elkészítenie.

Ma is megdöbbentő és kideríthetetlen okok miatt, Balázs Ferenc szinte konspirációs szabályokat alkalmazva működhetett. Moravicskó elrendelte, hogy bár kiszállásait a tankerületi főigazgatóságon fogják fizetni, azokról senkinek semmilyen tájékoztatást nem adhatott. Irodáját Pécsen, lakásán volt köteles vezetni. Jelentései nem kerülhettek a főigazgatóság postájába, hanem 1942-ig közvetlen a VKM elnöki osztályára, később a IX. majd VI. ügyosztály főnökével Kósa és Moravicskóval tartotta a kapcsolatot, akik a ME-nek jelentettek. 1942-től 1944. október közepéig működött, a VKM-nek félévenként terjedelmes jelentéseit készítve, valamint

példátlan pontossággal végezte egy fél országnál nagyobb területen kiszállásait /6/. Bácska és Dél-Baranya visszacsatolásától kezdve a két terület felmérése is hatáskörébe tartozott. 1940-től igazgatói állásától is felmentette a VKM. IX. osztálya és csak a német iskolák látogatása volt a feladata. Majd a Deutsche Jugend Schule, a leventék és a VDU szervezkedésének megfigyelése. Amikor a Deutsche Jugend Schule, mint a náci behatolás újabb súlyos sikere megakadályozhatatlan tényvé vált 1942-től, mint ezen iskolák "didaktikai és módszertani" szakfelügyelője ugyancsak megjelent a VKM küldöttként /7/.

Balázs, kitűnő, nagyműveltségű tanító volt. Ugyanakkor példátlan ügyességgel vonta el magáról a figyelmet. Egyetlen alkalmat sem ismerek, amelyben a Volksbund kerületi, vagy országos vezetője kifogásolta volna tevékenységét. Erre elhamarkodottan azt gondolhatnánk, akik a korszak hivatali adminisztrációjának németellenességét, továbbá nehézségeit nem ismerik, hogy tulongul konziderált személy volt. Kétség kívül kiváló alakításra volt szükség, hogy pl. a német birodalomból közvetlenül irányított baranyahidasi polgáriban ugyanúgy indifferens iskolai szakfelügyelőnek tekintsék, mint pl. a budakeszi német iskolában, vagy a puztavámi evangélikus német iskolában, hasonlóképpen pl. Szulokon, Somogy megyében. Az pedig ma megfelelő biztos adatok birtokában egyenesen mutatványnak számít, hogy 1943-ban hogyan juthatott a teljes magyarországi Volksbund iskola statisztikájához, továbbá a Deutsche Jugend Schule féltett és rejtett adatainak legjavához. Összefoglaló jelentései félévenként 50-70 iskola meglátogatásáról szólnak, amelyeknek keretében 100-180 órát látogatott. A fentebb felsorolt hatalmas terület valamennyi meglátogatott iskolájának elkészítette statisztikáját, amely iskolánként 30-40 kérdésre adott választ. Munkája a magyarországi német nemzetiségi iskolaügyről és helyi iskolapolitikáról, nemzeti-ségi politikáról olyan minőségű és mennyiségű adatokat hagyott hátra, amelyek megérdemelnék egy monográfikus feldolgozást, amelyet levéltári évkönyvünk következő számában készítek el /8/.

A források megmaradásának története sem kevésbé regényes mint Balázs Ferenc tanító élete. 1944 március 19 után Balázs tovább működött, bár mindössze pár tucat iskolát látogatott. Az 1944. évi szeptemberi tanévkezdés figyelmeztető incidenssel kezdődött, ami Balázs számára is veszélyes lehetett. A királyi tanfelügyelőt a VKM-be kísérve szemtanuja volt, hogy a Déli pályaudvaron "suhancok" inzultáltak, s mire felocsudott, táskájában vitt bizalmas adatoktól megszabadították. Levágták táskájának fülét és elillantak. Minden valószínűség szerint a Gestapo emberei voltak. Pestről küldött táviratára irattárát lakásáról a tankerület egyik megbízható tisztviselője vitte el és Baranya vármegye árvaszéki irattárába az 1938-1944 közötti iratokba sorolta be, ahonnan az elmúlt években végrehajtott selejtezések során kerültek elő /9/. Ma szinte hiány nélkül 1938-1944 közötti időszakra rendelkezésemre állnak és minden forrásnál pontosabban, hitelesebben mutatják be a német előretörtést a magyar kultúra olyan fontos területén, mint a népiskolai oktatás, a polgári iskolai tanítás. Emellett az iskolai tanszemélyzet tudatának alakulását, a németellenesség jelentkezésének árnyalható vonásait is láthatjuk. Melyik az a Volksbund és német-

ellenes vonal, amelyik az iredentizmusból, a nacionalizmusból táplálkozik, melyik az, amelyik az ország valóságos érdekeit felismerve, a német közeledéssel és mindenhatósággal számolva, felvetve a harcot a népiskolában a nemzet megmaradásáért. A német-ségünkről festett egyoldalú kép egzakt pontossággal bontakozik ki, amikor jelentéseiben hazai németység egyes csoportjainak mérsékletes józanságáról számol be. Balázs tevékenységét, mint sok ezer tisztességes ember cselekedetét az utókor nem honorálta. Talán a Gestapó csapásától kivonandó október 12-én a VKM nyugdíjazta. A háboru után tengődött. Az ötvenes években oly rosszul ment a sora, hogy mivel koldulni nem lehetett, valósággal éhen halt /10/.

Jelentései és a mellékük helyezett részletes táblázatai olyan kérdésekre adnak választ, amelyet egyetlen eddigi forrás sem tudott biztosítani kutatóink számára. Itt nem mutathatók be részleteiben. 12 félévről készített összefoglaló jelentése és statisztikai mellett közel 200 részletes tájékoztatója maradt fenn. Ezek áttekintése után egy-két problémát kívánnék itt csupán összefoglalni, ami ujnak tűnik a két háboru között, különösen a háborus időszakra vonatkoztathatóan a magyarországi németsegre, iskolaügyére.

- 1./ A németység döntő része a Volksbund fellépése előtt, a Volksbildungsvereinein követelése és működése ellenére Baranya, Tolna, Pest, Veszprém, Zala, Fejér adatai alapján, nem kívánt harcolni az un. "A" típusu iskolákért.
- 2./ A németység, ahol zárt tömbben élt, nyelvében nem hanyatlott, az iskolai német tanítás nivós volt és az asszimilációnak alig, vagy egyáltalán nem volt hatása.
- 3./ Az anyanyelv kontinuitása a német közösségekben erős.
- 4./ 1940-ig a Dunántul és a főváros környéki német struktúrájú területeken a látogatások alapján megállapította, hogy 25 %-a az iskoláknak nem a rendeletek alapján folytatta a kisebbségi iskolákban az oktatást, hanem "ugy, ahogy a szülők kívánták." A jelzett megyékben 1938-1941 között megvizsgált iskolák 76 %-ban az iskolaszékek vezetői, vagy a szülők a k é t n y e l v ü s é g mellett foglaltak állást.
- 5./ A Volksbund működése következtében a népnevelő munka felborult. Pl. 1939. második félévben Baranya, Fajér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala 65 iskolájának 123 osztályát látogatta meg. A "nép és a tanerők közötti összhang, belső kapcsolat megbomlott, a bizalmatlanság, a gyűlölet lép előtérbe. A falvak intellektuális rétege, amely pár foglalkozásra szorítkozik /tanító, pap, orvos, jegyző/, a Volksbund működése következtében egymással szembe kerültek. A nép között ezek agitációja elképesztő zürzavart okozott. A Volksbund agressziójára a magyar hivatalnoki és értelmiségi réteg szélsőséges nacionalizmussal válaszolt.

6./ A német nyomás és a megyei szintű hivatalok defenzív magatartása sok tanítót állása elhagyására kényszerített. Az országos politika, a német barátság minden mértéket meghaladó irányai szétverik a falun azokat a kapcsolatokat, amelyek évszázad óta megvoltak. A Volksbundista vezetés és a falvak tulzó magyar vezetése sodródik a politikai erővonalak mentén.

7./ Sok jogos kérelmet elutasítanak, vagy nem hajtanak végre, amely jogosan sérti a kisebbségeket. A 700/1941. ME. rendeletet nem hajtják a tanügyi szervek végre. A tanítók nyelvtudása alig emelkedett.

8./ A politikai légkör ma /1941/ olyan a falvakban, hogy a valódi nemzetiségi politikust már nem tudja és nem is akarja megkülönböztetni a pángermántól.

9./ Minden jelentésben kitért arra, hogy a Volksbund működésének kezdetétől, az un. egységes oktatási rendszer, nem alkalmas Magyarországon a kisebbségi iskolaügy rendezésére. Ennek okai: A némettség vezető rétegeinek a falun ez már túl kevés, a falu magyar vagy magyar érzelmű, vagy magyar orientációjú rétegeinek ez is túl sok. A némettség idősebb korosztálya óvatosan, tartózkodóan viselkedik. A fiatal korosztály, az ifjúság azonban teljesen a Volksbund irányítása és politikai befolyása alá került.

10./ Külön érdekesek és jellemzőek jelentésében azok a hangulatváltozások, amelyek kül- és belpolitikai eseményekkel voltak kapcsolatban. Pl. amikor 1940. elején az áttelepítés kérdése került felszínre, akkor Tolna, Veszprém, Pest és Fejér megyei látogatásai alkalmával: "...kisebbségi igényeikben halszavuk, az együttélésre készségük megnövekedő..." írta jelentésében a VKM-hez. Ugyanakkor rámutat a helyi politikai tényezők szűklátókörűségére, akik ilyenkor az újabb megszorítások taktikáját, s nem a valóban jogszerű nemzetiségi politika mértéktartását veszik elő..."

1939/40. év első felében Baranya, Pest, Pilis, Bácsbodrog /Bácska/, Fejér, Veszprém, Somogy, Tolna, Zala területén 167 osztályt látogatott meg 63 népiskolában járva. A nemzetiségi iskolák 90 %-a német, a többi horvát és szerb.

Az egységes oktatási rendszerre való áttérés döntő akadályát a bejárt terület községeinek vezetőiben, a tanítók vagy iskolaszéki vezetőség türelmetlen nacionalizmusában, politikai magatartásában látta. Továbbá a feltételek, a megfelelő nyelvtudásu pedagógusok tömeges hiányában, amelyet a behívások csak súlyosbítottak.

Általánossá vált, hogy a helyi hatóságok a kormány és az egyházi főhatósági rendeleteket kétszer-háromszor is letárgyalták és azzal ellentétes határozatokat hoztak.

Utalt e jelentésében arra is, hogy a pedagógusok tömegében tapasztalta, hogy átöröklött, idejét mult hangzatos szövegek fedezékében ellenállnak minden, a kisebbségi kérdésben korszerűnek mutató ujitásnak.

Már 1938. évi első jelentésétől egész 1944. januárjáig készített részjelentéseiben utalt arra is, hogy a magyarországi szórványmagyarok iskolaügyét is rendezni kell. Ez alatt a német vagy éppen délszláv lakosságú falvakban elszórtan élő 3-10-20 főt kitevő iskolaköteleseket értette. Javaslatára a VKM már a harmincas évek derekán tervezetet dolgozott ki. Amikor funkciójába került, tervezetét a VKM elfogadta és a pécsi gyárvárosi iskola kiemelkedő képességű tanítóját, majd a felszabadulás után főiskolai tanárt, dr. Muszti Lászlót bizta meg a kérdés rendezésével. Muszti László Balázssal együttműködve magyarországi német falvakban élő szórvány magyarok iskolaügyét kidolgozta. Kerületeket szervezett, iskola-kollégiumi és magánoktatási hálózatot épített ki. Balázs és Muszti irattára is fennmaradt a jelzett időben. A kisebbségi iskolaügy rendezésére való őszinte törekvésükre jellemző, hogy a szórvány német és délszláv iskolaügyet is szorgalmazták. Fejér megyében pl. megszervezték a balinkai, isztiméri, pusztavámi Tolnában bikácsi, györkönyi, Baranyában lipódi, Pest megyében a budakeszi, Bácskában Bulkesz község német szórvány iskoláját.

Balázs Ferenc központi szolgálatra rendelt állami iskolai néptanító. Ez volt a hivatalos címe. Mindazok, akik beavatottak voltak tevékenységébe, tudták, hogy milyen nehéz feladatot vállalt. A német megszállás alatt maga a VKM illetékesei és a tankerület főigazgatója, mint németbarát tisztviselőt propagálta. A tankerület ma is élő tisztviselői visszaemlékezése szerint erre azért volt szükség, mert Balázst ki kellett vonni a német biztonsági szolgálat figyelme alól. Nem mert német-ellenes volt, hanem mert mindenkinél többet tudott a Volksbund visszaéléseiről, agressziójáról és egyáltalán a német vezetésről.

Balázs valahol tisztábban látott kortársainál. Ahogy egykori kollegája Lajos Iván /11/, a német birodalomról irt csodálatos munkájában a birodalom vereségét jósolta meg, helyesebben bizonyította magas fokon. 1942. évi egyik jelentésében a visszacsatolt Baranya községeiben észleltekkal kapcsolatban a következőket írta:

"...német nyelvű községek csak veszítenek visszafoglalással, ha a Volksbund hatalma ilyen kérlelhetetlen módon növekszik. Kinderheim az egykori óvodák helyén, Deutsche Junge Schule a népiszkolákban, száműzve minden szervezet a faluból csak a Volksbund az ur. A jugoszláv időben éppen e községekben lévő rendszerint osztatlan magyar iskola, többnyire szegény cseléd és földmunkás gyermeke lélekben és anyagiakban elhanyagolva kerültek vissza, s mit sem lehetett tenni értük. Mire felocsudtak, már a Volksbund diktatúrája alá kerültek... ezek egy új konstellációban nem fognak, nem is tudhatnak sorsközösséget érezni, s hífbavalónak tűnt várakozásuk..." /12/.

F o r r á s o k :

- /1/ Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938-1945. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 26-29. p.
- /2/ Bm.L. Tvszk. ir. B. I. 2476/1934. fsz. 334.
- /3/ Uo.
- /4/ Bm.L. Balázs Ferenc VKM mellé rendelt központi szakfelügyelő ir.
- /5/ Uo.
- /6/ Bm.L. Balázs Ferenc ir. 62/1942.
- /7/ Bm.L. Balázs Ferenc ir. 78/1942.
- /8/ Baranyai Helytörténetírás, 1982. Kézirat Szita László: A német iskolaügy Baranyában 1938-1944. 130. p.
- /9/ Erre az incidensre vonatkozóan Balázs Ferenc ir. 84/1944. Az iratainak sorsáról pedig Orsós László volt tanfelügyelőségi dolgozó elbeszéléseiből szereztünk tudomást.
- /10/ Dr. Koltai Dénes főiskolai tanár szives közlése.
- /11/ Lajos Iván: Németország háborus esélyei a német szakirodalom tükrében. 2. kiad. Pécs, 1939. Dunántuli Ny. 99. p.
- /12/ Balázs Ferenc ir. 70/1944.

FEHÉR ISTVÁN: ADATOK A BONYHÁDI HÜSÉGMOZGALOM MEGALKULÁSÁHOZ

Hazai németiségünknek még a náciizmus kegyetlen uralma idején is volt egy egészséges, Magyarországhoz mindvégig hű magva, amely felvette a harcot a birodalmi tervekkel, a Volksbund politikájával szemben. S ha ez a mag nem is volt olyan jelentős, ha határában eltörpült a náciizmust kiszolgáló csoport mögött, élt és tevékenykedett. A szocializmust építő magyarországi német nemzetiség magáénak vallja ezt az ellenállást, büszke erre a tevékenységre, amelyet haladó hagyományai közé sorol. A magyar történetírásnak kötelessége ezzel foglalkozni, úgyelve arra, nehogy elmulassza a hazai németek ellenállásának jelentőségét s ezzel hamis képet fessen a valóságról.

Előadásom a magyarországi németek történetének 1942-1945 közötti korszakáról kíván képet adni, elsősorban a Bonyhádról elindult hűségmozgalom eszméi, politikai értékeléséhez akar adatokat, összefüggéseket feltárni.*

*A német nemzetiség mozgalmairól lásd az alábbi marxista munkákat, tanulmányokat. Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Akadémiai Kiadó, 1975. Tokody Gyula: Az Össznémet Szövetség /Alldeutscher Verband/ és közép-európai tervei 1890-1918. Akadémiai Kiadó, 1959. Tilkovszky Loránt: A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi német /Volksdeutsch/ mozgalom utja. Történelmi Szemle, 1970/3. Tilkovszky Loránt: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében. Történelmi Szemle, 1968/3. Tilkovszky Loránt: A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika. Századok, 1973/1. Arató Endre: A Volksbund és a Harmadik Birodalom. Valóság, 1961/1. Tilkovszky Loránt: Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik 1938-1941/ Acta Historica, 1966. Tilkovszky Loránt: SS-törzsvás Magyarországon. Kossut Kiadó, 1974. Tilkovszky Loránt: Nationalitätenpolitische Richtungen in Ungarn in der Gegenrevolutionären Epoche 1919-1945. Studia Historica. Akadémiai Kiadó, 1975. Fehér István: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántulon, 1944-1946 között. Akadémiai Kiadó, 1972.

A Volksbundon kívül álló németek sokáig túrték a Volksbund kegyetlenségait, üldözéseit. Bajaik orvoslásáért nem fordulhattak semmiféle németországi, de magyarországi felsőbb fórumhoz sem. E németek sem voltak mentesek a "német népközösség" Volksbund által propagált náci-pángermán eszméjének befolyásától. Esetenként panaszos leveleket küldtek Hitlerhez és Horthyhoz, de semmiféle eredményt nem értek el ezekkel a panaszokkal. Saját községük vezetőit, jegyzőit, tanítóit, papjait keresték fel, akik azonban vajmi keveset tehettek. Jelezték a panaszokat a járási, megyei hatóságokhoz. A főispánok azonban a mindenkori magyar kormány helyi képviselői voltak, akiket kötöttek a német-magyar államközi szerződések, közöttük az 1940. augusztus 30-i megállapodás, valamint az SS-toborzásra vonatkozó megállapodások.

A Volksbundon kívül álló németek szervezetekbe tömörítésének gondolata Magyarországon 1941. végén ismételten felmerült. Az 1940 őszéig fenálló magyarországi Németek Népművelődési Egylete e feladatot nem tudta eredményesen megoldani. Korábban a Szociáldemokrata Párt Országos Német Bizottságának, a Kisgazdapárt Klein Antal vezette csoportjának voltak elgondolásai, terveit, sőt Szálasi pártjának is voltak kísérletei a Volksbundon kívül álló németek tömörítésére. Jugoszláviában 1941. előtt megalkult néhány keresztény szervezet, amelyeknek az volt az alapvető politikai célja, hogy távol tartsa az ottani német nemzetiség egy részét a nemzeti-szocialista német szervezkedéstől. Ilyen céllal jött létre a Marienbund, a Katholischer Gesellenverein, a Frauenbund, a Bauernverein. E szervezetek német nyelvű ujságokat is kiadtak, amelyek közül a legjelentősebb a Der Familienfreund és a Jugendruf volt /1/. Lényegében ezek mintájára, ezekkel analóg jelent meg Apatinban a Die Donau című ujság is, amelyet Berencz Ádám, ottani plébános szerkesztett. A Die Donau - mint hetilap - már az 1930-as évek második felétől kezdve szervezte a németeket. A keresztény katolikus ideológia alapján álló ujság a magyarországi németek egy részének - a Volksbundon kívül állóknak - fontos olvasmánya lett, különösen a délvidék ideiglenes visszacsatolása után. A lap hasábjain bőven megtalálhatók voltak a sajátos magyar nacionalizmus ideológiai koncepciói is: az ezeréves határok gondolata, a szentistváni állameszme, a magyar szent korona tana, a Mária országa, a keresztényszocializmus eklektikus ideológiája, a magyar nacionalizmus, az irredentizmus. Ezért a Bárdossy, majd a Kállay kormány nem vette rossz néven a Die Donau folyamatos megjelentetését és terjesztését. Sőt, Berencz Ádám akcióinak támogatását is tervbe vette. A magyar miniszterelnökségen egy bizalmas megbeszélésen 1942. január 2-án az alábbi vélemény alakult ki: "Berencz Ádám római katolikus vikárius a Die Donau című lap hasábjain felvette a harcot a Kulturbund ellen, amelynek eredménye máris mutatkozik. Kívánatos lenne Berencz akcióinak legmesszebbmenő támogatása" /2/.

Berencz Ádám a Die Donau 1941. december 25-i, karácsonyi kiadójában nyílt levélben fordult Basch Ferenchez, amelyben a német nemzetiség vallásosságát és a nemzeti szocializmus ideológiáját vetette össze, valamint az államhűséget és a Hitler iránti hűséget állította egymással szembe. Berencz rámutatott, hogy a nemzetiségi kérdés Hitler oldalán nem oldódik meg /3/. A Die Donau lényegesen különbözött a Magyarországon kiadott, közel 30 németnyelvű laptól /4/. Hasábjain 1934-től folyamatosan elitelte

a szeparatista német nemzetiségi mozgalmat, - amely szeparatizmus a népiségi elkülönülésre törekedett, különálló német szervezete-
ket akart minden vonalon, nem feltétlenül területi elkülönülést,
bár Sopron és környéke elcsatolására, a Dunántul egyéb részein
pedig bizonyos területi autonómiára voltak elképzelések -, eli-
télte az 1938-ban megalakult Volksbundot is. A keresztény gondolat
alapján állva nemcsak nem dicsőítette Hitlert és a nácizmust,
hanem bátran támadta azokat. Amikor a birodalmi és a hazai német
sajtó 1940 tavaszán a németek győzelmi mámorát kürtölte világgá,
a Die Donau józanul kérdezett: Ki fog győzni /5/. S a nyugati
hatalmak erejét mérlegelte, kétségbe vonta a náci Németország
"Blitzkrieg"-jét. "Az Egyesült Államok elég erős ahhoz, hogy ne
veszítse el a háborút" /6/. A kommunista, a baloldali és az anti-
fasiszta sajtókon kívül 1940 folyamán kevesen tették fel így a
kérdést /7/.

A Die Donau a magyarországi németek legfontosabb, legégetőbb
kérdéseivel foglalkozott, s a cikkeiben válaszolt a Deutsche
Zeitung és a Deutscher Volksbote, azaz a Volksbund alapállásra.
"A német kérdés megoldása: hűség a német népiséghez és hűség a
magyar hazához" /8/ - hangoztatta 1941. végén az egykori bleyeri
konceptiót, amely már Bleyer idejében sem egyenarányosan érvénye-
sült a hűséggel a hazához rovására.

Ez az oka annak, hogy a Die Donau egyes számain 8-10 család
is rojtusra olvasta. Berencz Ádám lapja erősítette, bátorította
a Volksbund elleni küzdelmet, amely csak irányító, szervezőre
várt. A hazai németek Volksbund elleni akciói 1942-ig elsősorban
védekező lépések, egymástól teljesen elszigetelődtek, esetlegessé-
gek voltak, s az akciók lelkesítő híre sem jutott el messzire. Bár 1941. augusztusában,
Szent István napjára megjelent egy német nyelvű röplap,
amely a magyarok és a hazai németek évszázados közös küzdelmeit
elemezte, s az államhűségre hívta fel a német nemzetiséget /9/
- vitathatatlan Volksbund-ellenes célja -, ez azonban nagyon ke-
vés helyre jutott el.

A magyarországi németek Volksbund-ellenes mozgalma 1942 ja-
nuár elején Bonyhádon bontott zászlót, ahol Mühl Henrik helybeli
orvos a Volksbund vezetőségi tagja fejtett ki évek óta igen erős
náci-pángermán agitációt. Bonyhád annak a völgyeségi járásnak a
székhelye volt, amely lakosságának 75 %-a a német nemzetiséghez
tartozott, s a bonyhádi választókerület - ha nem is könnyen
1939-ben országgyűlési képviselővé választotta dr. Mühl. De Bony-
hádon soha nem alakult meg a Volksbund szervezet, amiért Basch is, Mühl is
többször kapott szemrehányást Stuttgartból és Münchenből. Mühl
nem egyszer próbálkozott a szervezet megalakításával, de vala-
hányszor kudarcot vallott. A bonyhádi magyarhű németek saját
harcuk tapasztalata alapján rájöttek arra, hogy a Volksbund el-
len eredményesen lehet harcolni.

A Volksbund-ellenes mozgalom szálai 1930-ig nyulnak vissza,
amikor a hatalomra aspiráló Hitler néhány megbízottja megjelent a
völgyeségi járásban és az MNNE keretein belül el akart indítani
egy sajátos német nemzetiségi mozgalmat Bonyhád központtal. Ezek
fiatal magyarországi német értelmiségiek voltak /orvosok, ügyvé-
dek stb./, akik titkos német ösztöndíjak felhasználásával rész-
ben Németországban végezték egyetemi, főiskolai tanulmányaikat,

ott - a náci pártszervekkel is többnyire érintkezésbe kerülve - kiképzést nyertek a német "népiségi munkára" s letelepedve Magyarország németlakta területein, megkezdték "népinémet" agitációjukat. Ekkor a bonyhádi magyarhü németek 300-an aláírtak egy nyilatkozatot, amelyben minden ilyen jellegű mozgalmat elítélték és hazatérésnek tartották /10/. A deklaráció aláírói közül 1938. után néhányan megtévedtek, de a többség öszinte, bátor hűve maradt a szeparatizmus elítélésének.

A Volksbund-ellenes mozgalom 1942 január elején a "Hűséggel a Hazához" elnevezéssel indult meg Bonyhádon. A mozgalmat héttagu bizottság hozta létre: Perczel Béla, Tolna megye nyugalmazott főispánja, Gömbös Miklós gimnáziumi tanár, Léhmann István orvos, Bauer József apátplébános, Kunszt Henrik gimnáziumi tanár, Thomka Gusztáv evangélikus hittanár és Krasznai István járási főszolgabíró /11/. A mozgalomnak egyelőre nem voltak írásban rögzített alapelvei. Programja a Volksbund elvetése, a szeparatizmus elítélése és a Magyarországhoz való hűség propagálása volt. Bonyhádon és a környező falvakban először néhányan, majd mind többen jelentek meg a korcsmákban tartott hűséggyűléseken /12/. A januárban megindult mozgalom februárban már jelvényeket és igazolványokat bocsátott ki, amely külsőleg szervezeti keretet adott a gyűléseknek. Az igazolványokat a bonyhádi Engel és a pécsi Taizs nyomdában, a jelvényeket a bonyhádi zománccgyárban készítették.

A mozgalom rendkívül gyorsan terjedt. Tolna megyében dr. Léhmann István és Gömbös Miklós eredményes munkát végzett, amelynek következtében a völgyeségi járásban január végén, február elején megalakultak az egyelőre néhány főből álló községi csoportok, s ezeket ellátták jelvénnel, igazolvánnyal. A paksi járásban március folyamán jöttek létre a községi csoportok /13/. Baranya megyében Fischer Béla nyugalmazott alispán és Nendtvich Andor Pécs város nyugalmazott polgármestere állt a mozgalom élén /14/. Baranyában februárban és márciusban alakultak meg a hűségmozgalmi csoportok a villányi, a mohácsi és a hegyháti járásban. Léhmann István és Gömbös Miklós március folyamán az egész Dunántultra kiterjesztette a szervező munkát. Márciusban Veszprém, Sopron és Fejér megyében jöttek létre a csoportok. Scherer János, a veszprémi járás főszolgabírója, Rencz István a zirci járási főszolgabíró, Weber Arnolf zirci apátsági jószágkormányzó, Wetzl Nándor zirci községi bíró a mozgalom aktív szervezői lettek. Majd április folyamán Bélafi László nemesvámosi körjegyző, Strenner Antal tót-vázsonyi és Pesovár János herendi körjegyző irányítása alatt jöttek létre hűségmozgalmi csoportok /15/.

A "Hűséggel a Hazához" Volksbund-ellenes magyarországi német mozgalom a második világháború döntő fordulója után, a sztálingrádi vereség után bontakozott ki. A nagy katonai kudarc bátrabbá tette a Volksbundon kívül álló hazai németeket a szervezkedésre, ugyanakkor visszafogta a Volksbund politikai hatását is, amely lemérhető volt a tömeges kilépésekben. A tömeges kilépések nem jelentették egyszerűsrimind a hűségmozgalom tömegméretében való kibontakozását, mert a Volksbundból kilépőknek csak egy kisebb része csatlakozott a hűségmozgalomhoz. A hűségmozgalom térhódításához hozzájárult a Kállay-féle hintapolitika is, amely

időnként még kormány szinten is, de különösen a vidéki közigazgatás szintjén kezdettől fogva nemcsak eltűrte, hanem támogatta is a mozgalmat, amelyben a Volksbund-ellenessége mellett a magyarosítás politikáját vélte felfedezni.

Mivel 1942. végén, 1943. elején Magyarország németlakta vidékeire fokozott érdeklődés indult meg a hűségmozgalom irányában, a bonyhádi héttagú bizottság 1943. március 15-én négy-oldalas, nyomdailag előállított felhívást készített, amelyet eljuttatott minden olyan helységbe, ahol németek éltek. Mivel a mozgalomnak a korábbi időszakból nem maradtak fenn dokumentumai - valószínűleg nem is voltak /16/ -, ezért az 1943. március 15-i felhívást programnak lehet tekinteni, amely meghatározza a mozgalom alapvető célját, módszerét, sőt szervezeti elveit is. "A mozgalom aulról indult el - olvasható a felhívásban. Azok a hazai népelemek termelték ki, amelyek az agitátorok erőszakos és magyargyűlöletet szító propagandája ellenére is hűek maradtak a haza és a nemzet fogalmához, s a magyarsággal való régi testvéri viszony fenntartásához. Minden községben maradtak kisebb-nagyobb népszíngetek, amelyek vállalták a kiközösítést, az üldözést, az anyagi kártevést, a fenyegetést, és mégsem lehetett beterenlni őket az agitátorok táborába. Ezek a csoportok Magyarországot akarják igazi és egyetlen hazájuknak, a történelmi magyar nemzet tagjai akarnak maradni. Mi csak akkor adtunk formát a mozgalomnak - írta Perczel Béláék -, amikor nyíltan is kiléptek a porondra az azal, hogy magyar nemzeti színekkel díszített terméikben ugynevezett rongyosbálokat tartottak, ahova minket is meghívtak, s ahol nyilvánosság előtt is vallomást tettek a magyar hazához és nemzetéhez való hűségéről. Eddigi tájékozódásunk szerint minden nem magyar nyelvű területen vannak ilyen érzelmi, nemzetéhez hű csoportok. A Tolna megyei Bonyhádról elindult Hűségmozgalom ezeket a hűséges csoportokat kívánja országosan egységbe fogni" /17/. A felhívás a továbbiakban a mozgalom céljával foglalkozik. "A mozgalom célja nem a magyarosítás, a magyarkodás. A magyar kormányzat másnyelvű polgárainak széleskörű engedményeket adott abban a reményben, hogy ezek az engedmények a másik oldon is meghozzák a megértést, a lojalitást, a nemzethűséget. Azonban a gyakorlati tapasztalat azt mutatja, hogy a külföldi pénzen dolgozó agitáció a nagyobb szabadságot szabadosságra használja fel, a nem magyar nyelvű lakosságot elidegeníti a magyar hazától, sőt egyenesen területi irredentába torkollik. Ezeknek a veszedelmes törekvéseknek az ellensúlyozására a társadalmi erőknél kell akcióra lépniük /18/.

Ebben a munkában nagy feladat várt a német nyelvű értelmiségre, közöttük a már asszimiláltakra is. A felhívás szerkesztői utaltak a magyar történelem tanulságaira, ahol a német nemzetiség legjobbjai a haladást szolgálták. "A kor divatos fajelmélete atomizálja Magyarországot. Nem mehetünk bele népcsaláddá váló degradálásunkba, a nyelvterület szerinti szétdarabolásunkba" /19/.

Amikor a Volksbund uton-utfélen azt hirdette, hogy a né családdhoz való tartozás a magyarországi németeket birodalmi rangra emeli, - azaz a német népközösség egyenrangú tagjává teszi -, amikor kimondotta, hogy a felsőbbrendű németeknek egységesen a német népcsoporthoz kell tartozniuk, a hűségmozgalom felhívása degradálásának tekintette a népcsoporthoz, azaz a Volksbundhoz való tartozást. A népcsaláddá váló degradálás utalás a nyilasok

1940. évi nemzetiségi törvényjavaslatára, amely - a német kívánásoknak gondolván elébe menni - Magyarországot nemzetiségi népcsoportok és a magyar népcsalád együttesévé kívánta formálni. A hűségmozgalom felhívása abban látja a degradációt, hogy a magyarságot mégcsak nem is népcsoportnak, hanem csupán népcsaládnak tekinti. Még 1943. márciusában is igen bátor cselekedet volt ezt papírra vetni és terjeszteni, hiszen a Birodalom, de a Volksbund is jelentős erővel rendelkezett még.

A Hűségmozgalom a nácizmus "népi" /völkisch/ - valójában faji - német nemzetfogalmával a hagyományos magyar politikai nemzetfogalmat szembesíti. Ez a nemzetfogalom persze ragaszkodik Nagy-Magyarország gondolatához, a magyar szupremáciához, de a magyarországi nemzetiségeket, mint magyar állampolgárokat, a politikai értelemben vett /tehát korántsem azonos származású és nyelvű/ magyar nemzet részének tekinti, és nem tűri, hogy a magyarországi németeket egy határoktól független "százmilliós német nemzet" magyarországi "népcsoportjának" tekintsék, s a német birodalomból irányítsák. A hagyományos magyar politikai nemzetfogalom nacionalista. A hűségmozgalom tehát nacionalizmussal harcolt a nacionalizmus ellen. Ebben mutatható ki a mozgalom retrográd ideológiai fogyatékossága.

A hűségmozgalom magyar nemzeti gondolatában volt haladó politikai vonás is. Ez pedig a német nemzetiszocializmus elvetése, a Volksbund megtagadása, a német fasizmus külföldi erőinek gyengítése. Ha a Volksbund a nácizmus ötödik hadoszlopához tartozott Magyarországon - ezt pedig Weidlein Jánoson kívül senki sem tagadja -, akkor a hűségmozgalom a Volksbundnak nagyobb ellensége volt, mint azok a magyar kormányok, amelyek legális lehetőséget, sőt anyagi támogatást adtak a náci mintára alakult szervezetek létrejöttéhez. A Volksbund a német fasizmus világhódító terveinek egy láncszemét képezte. Ezt a láncszemet gyengítette a hűségmozgalom, még akkor is ha a magyar nemzeti gondolat volt az ideológiája. A magyarországi volksbundista németek között a magyar nemzeti gondolat a gyakorlati politikában azt jelentette, hogy "a sarlót és kalapácsot, vörös csillagot, zsidóbérenc feliratot vagy éppen kapitalista jelzőt" festettek azoknak a házaknak a falára, amelyekben a nemzeti gondolat talaján álló hűségmozgalmis- ta harcolt a nácizmus ellen. A hűségmozgalomban a magyar nemzeti gondolat alapvetően a német nemzetiszocializmus elvetésének a megjelölését szolgálta. Ez pedig haladó politikai koncepció volt.

A második világháborúban az alapvető politikai frontok az agresszív fasiszta csoportok és az ezek ellen harcoló antifasiszta, haladó csoportok között voltak. S minden olyan erő, amely közvetve vagy közvetlenül csökkentette a fasiszta blokk ütőképességét, a haladást segítette, még akkor is, ha ideológiájában retrográd vonások voltak. A hűségmozgalmisták akkor határolták el magukat Volksbundtól, amikor 1942 elején még volt tekintélyük a Európa új térképét, amelyen az egész Dunántúl Südgau néven Németországhoz tartozott. Ezek a térképek persze nem politikai, hanem "néptalaj" /Volksboden/ térképe voltak, amelyek politikai törekvéseket tükröztek. Ez a hűségmozgalmisták magyar nemzeti gondolatának, magyar nacionalizmusának a másik iránya. Történelmietlen lenne úgy feltenni a kérdést, hogy a hűségmozgalom miért nem

keresett kapcsolatot a hazai baloldali mozgalmakkal, közöttük a kommunista mozgalommal. A hűségmozgalomtól távol állt a társadalmi átalakulás gondolata, de nem is ez volt a célkitűzése. A baloldali és a kommunista mozgalom kereste, kutatta azokat az erőket, amelyeket fel lehetett használni az antifasiszta küzdelemben. "Meg kell nyerni a nemzetiségeket a demokratikus táborral való együttműködés számára..., harcukat be kell állítani a demokratikus front harcának irányvonalába" - mondta ki a felhívást 1943 elején a Kommunisták Magyarországi Pártja. Ez a kapcsolat 1942. végén, 1943. elején kialakulóban volt. Perczel Béla, a hűségmozgalom egyik vezetője patrónusokat keresett, közismert német-náciellenes politikusokat levélben kért fel a mozgalom politikai támogatására. Szekfü Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre vállalta is a patrónusi feladatokat, /21/ bár ezek a gyakorlatban nem realizálódtak. A hűségmozgalom és a magyar antifasiszta erők kapcsolat 1944. folyamán jött létre.

A hűségmozgalom szervezeti keretei lazábbak voltak, mint a Volksbundé. A mozgalom központja a járás volt. A járási hűségbizottságok, amelyek egy intézőt választottak tagjaik sorából. A járási hűségbizottságok jelölték ki a községi, falusi hűségcsoportok intézőit, akik összeállították a névjegyzéket, összeköttetést tartottak fenn a járással, ellátták a tagokat jevényvel és igazolvánnyal. Az igazolványokat a hűségmozgalom legalább három ismert, köztisztviselőben álló vezetője írta alá. A jevényeket ünnepnapokon, összejöveteleken, utazások alkalmából minden tagnak viselni kellett.

A járási bizottságok szervezték a kulturális előadásokat, a műkedvelő gárdákat, az őszi, téli hónapokban a műsoros estéket. A járási bizottságok tagjai a kulturműsorok után elbeszélgettek a jelenlévőkkel a zajló politikai életről, s a helyi körülményektől függően szociális, népjóléti, segélyezési ügyek is szóba kerültek. A mozgalom időnként népünnepélyeket, felvonulásokat is szervezett.

Perczel Béláék ügyeltek a hűségcsoportok politikai tisztaságára. "Nagyon kell vigyázni arra - olvasható az említett felhívásban -, hogy a mozgalomba csak azokat vegyük fel, akik az elmúlt években hűségükről nyíltan tanuvallomást tettek, nehogy a mozgalom a mindenkor konjunkturásokkal teljék meg. Az ingadozókat és a máshonnan kilépőket csak hosszabb próbaidő után vegyük fel... A jevény és az igazolvány visszavonható."

Megyeszékhelyeken és törvényhatósági városokban ugyancsak hűségbizottságok jöttek létre, amelyek a helyi szervezetek felállításával mellett elintézték a járási csoportok helyi sérelmeit, panaszait, s a járási bizottságokat tanácsokkal látták el.

A bonyhádi hűségbizottság nem kívánt irányító, vezetői szerepet játszani, bár bizonyos funkciókat objektíve vállalnia kellett. A jevényeket és az igazolványokat Bonyhádon kellett igényelni, a járási és a megyei hűségbizottságok havonta jelentésben számoltak be munkájukról, s jelentéseiket Bonyhádra küldték. Nagy kár, hogy e jelentésekből egy sem maradt fenn, hazánk német megszállása után megsemmisítették azokat.

Tulzás lenne azt állítani, hogy a magyarországi németek és a magyarok Volksbund-ellenes akcióit, megmozdulásait kivétel nélkül a hűségmozgalom kezdeményezte és irányította. De a mozgalom már szervezeti kiépülése folytán igyekezett tömöríteni minden náci- és Volksbund-ellenes erőt, számontartotta ezeket. Gyorsan eljutott a hír Bonyhádra, amely szerint a pécsi Volksbund falára 1942. elején ismeretlen tettesek 30-40 cm-es betűkkel "Hazaárulók! Pécs magyar város marad! /22/ - feliratot festettek. Törökbalinton 1942. februárjában a Volksbund elleni agitáció következtében 300-an léptek ki a nemzetiszocialista német szervezetből /23/. A soproni magyarok és a magyarhű németek március 15-én több ezer résztvevővel impozáns Volksbund elleni tüntetést rendeztek, mert a Volksbund helyi vezetői kijelentették, hogy nem tartják ünnepüknek március 15-ét. A besorozott SS katonák nem tisztelegtek a Széchenyi téri országzászló előtt. A hazafias erők röplapokat, felhívásokat szórtak szét a városban, amelyekben elítélték a Volksbund politikáját /24/. Nagybudmér községben a február 25-én tartott Volksbund gyűlésen a központi szónok már kénytelen volt a Die Donau cikkei ellen felvenni a harcot, hosszan elemezte a lap Birodalom-ellenes, náciellenes szellemét /25/. A Die Donau az éppen zajló első SS toborzások idején felujtotta a hazai németek kitelepítésének gondolatát, azt hangoztatva, hogy a magyar állampolgárságukat elvesztett németek a kitelepülők egy csoportjának tekinthetők. Krämer Flórián május 10-i, Ujpetrén tartott beszédében válaszolt a Die Donau cikkeire. Ha a Führer akarja, kitelepülünk - mondotta. "Ha ki kell vándorolni az északi sarkra, majd cukrot öntünk a jégre, lehasalunk és fagyaltot nyalogatunk, mert a sváb még ott is megél... De először a zsidók, majd a románok, a szerbek, a tótok és a többi náció megy" /26/. A Die Donau és a Batschkaer Zeitung 1942. július 4-11 közötti számaiban élénk vita zajlott le a kitelepítésekről. Berencz Ádám leszögezte: "...előbb-utóbb sor kerül a dunai svábok hazatelepítésére... Az itteni némettség vezérei, feladatukat félreismerve és hamisan felfogva, a némettség viszonyát annyira elmérgesítették, hogy a békés együttéléshez szükséges gyógyulásra legalábbis az itteni némettség egy részénél alig lehet számítani... Én itt maradok, még pedig nem mint olyan, akit magyaroknak tekintenek, hanem mint értelmes, becsületes német, aki azonban lelke mélyéig hű a magyar állameszméhez. Nem vagyok egyedül, akinek ez az álláspontja" /27/.

A hűségmozgalom szervezetei Tolna megyében 1942. tavaszán és nyarán, Baranyában 1942. nyarán jöttek létre, s megalakulásuk idején tagjai szinte kivétel nélkül előfizették a Die Donau-t. A Baranya megyei főispán 1942. őszén arról számolt be, hogy a hűségmozgalom hatására mind többen jelentik be a Volksbundból való kilépésüket. "A Magyar Hűség Mozgalom a magyar érzésű svábok között igen népszerű. Előszeretettel viselik a jelvényeket. A Volksbund kifogásolja, hogy tagjai nem léphetnek be a mozgalomba, holott ők is hűségesnek mondják magukat" /28/. Nemesnádudvaron a hűségmozgalom politikájának hírére 1942. novemberében többen ki akartak lépni a Volksbundból, de ezt a vezetőik megakadályozták, sőt megfélemlítették a kilépni szándékozókat azzal, hogy összeírták, felbecsültették vagyonukat /29/. Ivándárdán a Volksbund

és a hűségmozgalom tagjai között 1942. október elején véres összeütközés keletkezett, melynek során a hűségmozgalmisták vasvillákkal szorították vissza a volksbundistákat /30/. A hűségmozgalom politikáját segítették azok a röpcédulák, amelyeket angol repülőgépekről szórtak le 1942. október végén, november elején Tolna, Baranya és Somogy megye határán. A német szövegű röpcédulák a hadihelyzetről, a birodalom várható katasztrófájáról tájékoztatták az olvasókat /31/.

Amíg a korábban alakult hűségcsoportok 8-10-es létszámmal jöttek létre, 1942. késő őszen az alakuló gyűléseken 80-90 fő vett részt. Bátaszéken november 28-án 81 fővel, Zombán november 29-én 90 fővel, Alsónánán 14 fővel /32/, a mohácsi, villányi és sádsi járásban 75-80 fővel /33/ alakultak meg a helyi csoportok. A Volksbund pécsi szervezete 1942. december 20-án alakult meg, ahol Krämer Flórián területi vezető mondott beszédet. "A vidéki szervezetek tömegesen kérik felosztatásukat azzal az indoklással, hogy ügyüket sem a központ, sem a Volksbund tagok nem pártolják...német vidékeken hűségmozgalom címen a népi németek szervezeteibe tömörítik és igyekeznek felvilágosítani őket... /34/ - mondta. Leányváron 1943 január elején tömegverekedés volt a mintegy 550 volksbundista és 900 Volksbundon kívül álló német között, mert a magyarhű németek számára fenntartott korcsmában egy Volksbund tagot szolgáltak ki /35/.

Baschék 1943. elején szinte tehetetlenek lettek szervezeteik rohamos visszafejlődésében. A sztálingrádi katasztrófa híre eljutott valamennyi Volksbund szervezetbe, ahol a tagok egy része gyászgyűléseket tartott. Bátaszéken a német győzelmi jelvényeket lekaparták a házak faláról, a Volksbund élete teljesen ellanyhult, ezzel szemben a hűségmozgalom erősödött. Kövesden és Lajvérpusztán 1943. február végén megalakult a hűségsszervezet /36/. Krämer Flórián rohant Bátaszékre, hogy lelket öntsön a csüggedő Volksbundistákban. Március 4-én tartott beszédében - amelyet 500-an hallgattak meg, ostorozta, okolta a hűségmozgalmat, amely elárulta a németek igazi ügyét /37/. A Tolna megyei központi járás, a simontornyai és a gyönki járás németjeinek egy része kilépett a Volksbundból.

De a megmaradt Volksbund tagok annál agresszivebbek és öszszetartóbbak lettek. A Tolna megyei hűségmozgalmisták SS ellenes verseket terjesztettek egymás között /38/. Basch és vezérkara 1943. márciusában országos propagandakörútra indult, hogy magyarázza az új helyzetet. A március 7-én Szulimánban tartott gyűlés szónoka Basch volt. Elsősorban az intelligenciát, a papokat, tanítókat, jegyzőket támadta, akik a hűségmozgalom élére álltak. Nyílt támadást intézett a szulimáni pap ellen, aki állítólag azt mondta: "Inkább Sztálin győzzön, mint Hitler" /39/. Basch Szulimánban is, majd később bizalmas körlevélben felhívta szervezetei vezetőinek figyelmét, hogy a Volksbund-ellenes, sőt az SS ellenes agitációval szemben határozottan, minden lehetőséget kihasználva kell felvenni a harcot.

Bátaapátiban, Szálkán, Mórágyn, Mucsiban, Hőgyészen, Szulokon, Mikén, Szentlászlón 1943. március elején lemondott a Volksbund vezetősége, a tagok 60 %-a kilépett a szervezetből /49/, bár a központ ezt nem vette tudomásul.

A továbbiakban a hűségmozgalom harcot folytatott a második SS toborzás ellen, majd az 1944 tavaszán megindult kényszer SS toborzás idején a mozgalom tagjai igen bátor magatartást tanúsítottak, sokan megszótktek.

A Sztójay kormány a hűségmozgalmat is illegalitásba kergette, vezetői, tagjai közül többet letartóztatott, akik koncentrációs táborba kerültek.

Az új magyar állam a felszabadulás után haladónak értékelte a hűségmozgalmat.

F o r r á s o k :

- /1/ Weitblick eines Donauschwaben. Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935-1944. Dieterkirch, 1968. 22. oldal.
- /2/ Országos Levéltár - továbbiakban OL-K 28. ME Nemzetiségi Osztály iratai. 1940-1944. 15514/1942. 207. tétel. 106. csomó. Feljegyzés a miniszterelnökségen. Budapest, 1942. január 2.
- /3/ Die Donau, 1941. december 25. Különkiadás. Offener Brief an dr. Franz Basch. A cikk előzményei megtalálhatók a Die Donau 1941. november 8-i különkiadásában. Die Lösung der deutschen Frage.
- /4/ Új Magyar Központi Levéltár - továbbiakban UMKL-Küm. B.O.13. d. II. 27. 374. oldal
 1. Deutsche Zeitung Budapest,
 2. Deutsches Volksblatt Ujvidék,
 3. Deutscher Volksbote Budapest,
 4. Deutsche Zeitung Kolozsvár,
 5. Sathmarer Deutsche Zeitung Nagykároly,
 6. Siebenbürgische Deutsche Zeitung Beszterce,
 7. Volkszeitung Bácsszentiván,
 8. Werbasser Zeitung Ujverbász,
 9. Lokalanzeiger Orszállás,
 10. Kleines Wochenblatt Bácsszentiván,
 11. Batschkaer Zeitung Ujvidék,
 12. Bilderwoche Ujvidék,
 13. Kleiner Anzeiger Apatin,
 14. Landpost Ujvidék,
 15. Deutsche Arbeit Ujvidék,
 16. Handels- und Gewerbe Zeitung Zombor,
 17. Jugend voran Budapest,
 18. Jugendruf Bécsszentiván,
 19. Deutsche Forschungen in Ungarn Budapest,
 20. Südostdeutsche Rundschau Budapest,
 21. Student in Einsat Budapest,
 22. Die Donau Apatin,
 23. Katholisches Kirchenblatt Budapest,
 24. Wehr und Waffe Győr,
 25. Oedenburger Zeitung Sopron,
 26. Deutsche Nachrichten Budapest,
 27. Die Donaubrücke Budapest,
 28. Pester Lloyd Budapest
 29. Das Schaffende Ungarn Budapest.

- /5/ Die Donau, 1940. 11. sz.
- /6/ Die Donau, 1940. 45. sz.
- /7/ Kun Andor: Berlinből jelentik. Budapest, 1945. A szerző 250 oldalon át idézi az 1939-1945 között megjelent magyar sajtót. A Die Donau cikkeit a korabeli cikkekkel kell összevetnünk, amely utóbbiak vakon, a valóságot meghamisítva szolgálták a fasizmust, a nácizmust, félrevezetve az olvasókat.
- /8/ Die Donau, 1941. 46. szám "Lösung der deutschen Frage: Treue zum deutschen Volkstum und Treue zum ungarischen Vaterland."
- /9/ Tolna megyei Levéltár - továbbiakban TmL - A Perczel család iratai. Hűségmozgalom fasciculus.
- /10/ U.ott. A négy-oldalas deklaráció Raubicsek Izor bonyhádi nyomdájában készült 1930-ban.
- /11/ U.ott.
- /12/ Kerényi /Kunszt/ Henrik Bonyhád, Kossuth Lajos u. 13. szám alatti lakos szóbeli visszaemlékezése.
- /13/ TmL. A Perczel család iratai. Hűségmozgalom fasciculus.
- /14/ Baranya megyei Levéltár - továbbiakban BmL - Főispáni bizalmas 933/1942.
- /15/ Az adatok dr.Scherer János veszprémi lakos tulajdonában lévő dokumentumokból és szóbeli visszaemlékezéséből valók.
- /16/ Kerényi /Kunszt/ Henrik és dr.Scherer János egybehangzó véleménye.
- /17/ TmL. A Perczel család iratai. Hűségmozgalom fasciculus.
- /18/ U.ott.
- /19/ U.ott.
- /20/ Párttörténeti Intézet Archivuma - továbbiakban PIA-KMP. Röp-iratgyűjtemény. D. 1935-1945. Kossuth, 1964. 433 oldal.
- /21/ TmL. A Perczel család iratai. Hűségmozgalom fasciculus
- /22/ OL.Bm. VII. res. K. 149. 1942-5-6897. 249 csomó. Csendőrségi jelentés a belügyminiszterhez. Budapest, 1942. február 23.
- /23/ U.ott. 1942-5-6008 249. csomó. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye főispánjának jelentése a belügyminiszterhez. Budapest, 1942. február 23.
- /24/ Hiller István: Haladó egyetemi diákmozgalmak Sopronban a felszabadulás előtt. /1933-1945/. Soproni Szemle, 1970. 4. szám 317-325. oldal.
Ugyanezt lásd: OL K. 28. ME Nemezetiségi Osztály iratai.1941-1944. III. rész. 193. tétel. 95. csomó. Gács János országgyűlési képviselő jelentése a miniszterelnökhöz. Sopron, 1942. március 17.
- /25/ Bm.L. Alispáni bizalmas. 67/1942. A villányi járási főszolgabíró jelentése a Baranya megyei alispánhoz. Villány, 1942. március 3.
- /26/ U.ott. Iktatlan. Csendőri jelentés Ujpetréről. 1942.május 10.

- 27/ A vitát lásd a Die Donau és a Batschkaer Zeitung 1942. június 4-11. közötti számaiban.
- 28/ OL K. 28. ME Nemzetiségi Osztály iratai 1941-1943. 27741/1942. 194. tétel II. rész 96. csomó. A Baranya megyei főispán jelentése a belügyminiszterhez. Pécs, 1942. október 16.
- 29/ OL Bm. VII. res. K. 149. 1942-5-6008. 249 csomó. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye főispánjának jelentése a belügyminiszterhez. Budapest, 1942. szeptember 30-i és november 27-i jelentés.
- 30/ U.ott. A Baranya megyei főispán jelentése a belügyminiszterhez. Pécs, 1942. október 16.
- 31/ Somogy megyei Levéltár - továbbiakban Sm.L.- Főispáni iratok. 1967/1942. november 14.
- 32/ OL K. 28. ME Nemzetiségi Osztály iratai. 1941-1943. 30647/1942. 119. csomó. Csendőri jelentések a hűségmozgalom alakuló gyűléseiről. Budapest, 1942. december.
- 33/ Sm.L. Főispáni iratok. 1942. Iktatlan. Csendőri jelentések a Baranya megyei főispánhoz, 1942. december. Lásd még SZÁL A Perczel család iratai. Hűségmozgalom fasciculus.
- 34/ OL K. 28. ME Nemzetiségi Osztály iratai 1941-1943. 15023/1943. 194. tétel. II. rész 96. csomó. A rendőrség pécsi kapitányságának jelentése a belügyminiszterhez. Pécs, 1943. január 5.
- 35/ U.ott. 1940-1944. 16483/1943. 197. tétel 97. csomó. A csendőrség központi nyomozó parancsnokságának jelentése a miniszterelnökhöz. Budapest, 1943. január 23.
- 36/ OL Bm. VII. res. K. 149. 1943-1007. 265. csomó. A bátaszéki főjegyző jelentése a belügyminiszterhez. Bátaszék, 1943. március 2.
- 37/ U.ott. 1943-5-1007. 265. csomó. A Tolna megyei főispán jelentése a belügyminiszterhez. Szekszárd, 1943. március 5.
- 38/ OL K. 28. ME Nemzetiségi Osztály iratai 1941-1943. 21221/1943. 194. tétel II. rész 96. csomó. A csendőrség központi nyomozó parancsnokságának heti összesítő jelentése, Budapest, 1943. március 9.
- 39/ U.ott. 27776/1943. Csendőrségi jelentés.
- 40/ U.ott 1941-1943. 15023/1943. A belügyminiszter körlevele a Tolna, Baranya, Somogy megyei főispánhoz, Budapest, 1943. március 20.

A hazai németiség mozgalmait a magyar közigazgatási hatóságok 1934-től kezdődően élénken figyelték és annak megnyilvánulásairól a kormányt, a körjegyzőségektől kiinduló jelentéshálózat útján rendszeresen, általában havonta, de minden jelentősebb eseményről külön is tájékoztatták. Lehetőségünk van így a mozgalom kibontakozását és fejlődésének irányát végigkísérni és azt elsősorban a helyi események oldaláról megítélni.

Nem lehet véletlen, hogy a gróf Festetich Sándor vezette Nemzeti Szocialista Párt szervezésére tett kísérlettel /1/ egyidőben tünt fel a megyében dr. Basch Ferenc, a magyarországi Német Népművelési Egyesület főtitkára, aki tárgyalt az egyesület helyi csoportjai vezetőivel, illetőleg csoportoknak előadást tartott /2/. A vele érkezett berlini ujságíró nyitotta meg a sorát azoknak a német állampolgárságu ujságíró diákoknak, propagandistáknak, informátoroknak, turistáknak, akik valamennyien magyarországi németiségnek a birodalmi célokra történő aktivizálására folytattak agitációt.

A fasiszta Németországból pénzelt Basch és követői egyre drasztikusabb hangú agitációja ellen a Gömbös kormány fellépett és őt csoportjával együtt a népművelési egyesületből kiszorította /3/. Térhódítását megakadályozni azonban nem tudta az inkább egyre fokozódott. Agitációja a helyi csoportok tagjainak megnyerésére, a tagságnak a mérsékeltebbnek mondott vezetőkkel történő szembeállítására vonatkozott. Lassan kibontakoztak az egyesületen kívüli erővonalak és az egyesület jelentőségét egyre inkább elvesztette. A hegyháti járás főszolgabirája 1935. év végén már azt jelentette, hogy a helyi csoportok tagjai a vezetőségtől elhidegültek. A helyi bizalmiakat gyakran keresték fel különböző kiküldöttek, akik személyazonosságát, azok konspirációs magatartásuk miatt, megállapítani többnyire nem lehetett. A "...külön vezetését támogatására biztatják a tagokat" /4/.

Ugy tűnik, hogy Basch a magyarországi németiség feletti vezető szerepet ekkor még a régi szervezet kereteiben, a mérsékelt elemek félreállításával képzelte el. Párhuzamos szervezetet kísérelt meg kiépíteni és tekintettel arra, hogy az új Németország támogatását is élvezte, elképzelhetőnek látszott, hogy az irányítást egyszerűen kezébe veszi. A szervezeten belüli harcot tükrözte az egyesület központja által 1937. január 20-án Mágocson tartott gyűlésen elhangzottak.

A központi kiküldöttek, Paul Farkas János és Léber Lajos, korábban a helyi csoportok megszervezésében jelentős eredményt értek el, de néhány évvel ezelőtt az egyesülettől kiváltak. Újabb aktivizálódásukra a Basch-csoport kizorolása után került sor. A gyűlés résztvevői, mintegy 200 mágocsi és környékbeli férfi, az előadókat hidegen és némán hallgatták. A központi előadót, az "öreg", a vezetőség köreiből bekövetkezett szakadás a fiatalság tulzói ambíciójának, az egyéni érdekek előtérbe helyezésének tulajdonították. A fiatalság színtűk elleneszenves irányba terelte az egyesület munkáját. Ők a végső felbomlást igyekeztek megakadályozni. A gyűlés díszelnöke ugyan elismerte az "öreg" érdemeit, de ugyanakkor kijelentette, hogy bizalmuk a félreállított Basch csoportban van. Üzeni a központnak, hogy vegyék őket vissza. Volt olyan felszólaló, aki ezt a kompromisszumot sem ismerte el, ő már az új vezetőket szándékozott követni /5/.

Az egyesület régi hagyományain nevelkedett és azt megőrizni kívánt aktivistái nem ismerték fel, hogy a Basch féle agitációk mögött nem generációs, hanem igen markáns politikai indítékek vannak. Nemcsak egyéni érdekek, hanem a német birodalom érdekei határozzák meg tevékenységüket. Az általuk elmondottakból nem tűnik ki, hogy a fasizmus térhódítását felismerték, de az sem, hogy attól elhatárolták volna magukat.

Az erőviszonyok csakhamar a nemzeti szocialista ideológia alapján működő, a fasiszta Németország által támogatott és az kiszolgáló Basch csoport javára tolódott át. Elég erőssé váltak ahhoz, hogy Népi-német Bajtársak /Volksdeutsche Kameradschaft/ elnevezéssel önállóan szervezkedjenek, majd 1938. őszétől legálisan, Magyarországi Németek Népi Szövetsége /~~Volksbund~~ der Deutschen in Ungarn/ néven működjenek /6/.

A Volksbund helyi csoportjainak megalakulására a hegyháti járásban azonban még mintegy másfél évig várni kellett. Ez az idő szívós agitációval, a lakosság, köztük nem utolsósorban a német nemzetiségiek bizonytalanság-érzetének kiváltásával telt el.

A jövő bizonytalanságát először talán Hitler beszédének sokszorosításban a járás területére több helyre megküldött példányai jelenthették /7/. Ebben a nemzetiségek áttelepítését vázolta Európa új határainak kialakítása érdekében. Természetesen mindezt a nemzetiségi elv és a fajelmélet alapján történe, a "nagyraihivatott" német nép asszimilációjának megakadályozása céljából. A kitelepítés kérdése ettől kezdődően mind gyakrabban merült fel, sokszor olyan formában, hogy nem a németiség valamilyen összeköltöztetésére került sor, akár az anyaországban, akár máshol, hanem a magyarság és a többi nem német nemzetiség kitelepítésére kerül sor Baranyában is.

A Volksbund helyi csoportjainak megalakítása a járás területén 1940. július hónapban kezdődött meg. A községekben: Egyházaskozáron, Hegyhátmarócon, Csikóstöttösön, Mágocson, Szászváron, Tófüv, Kisvasszaron, Kaposszekcsőn sorra alakultak a helyi csoportok illetőleg további szervezőmunka folyt Baranyajenőn, Gödrén, Baranyaszentgyörgyön, Hetvehelyen, Mecsekjánosiban, Baráturon és más helyeken. Csak a következő évben indult meg a szervezés Komlón, Mecsekpölkén, Ligeten /8/.

Az alakuló ülésen elhangzott beszédek a mozgalom célját meglehetősen változatos formában, minden elvi szilárdság nélkül mutatták be. Egyetlen célnak csak a németiségnek az új szervezetbe tömörítése olvasható ki a jelentésekből. A legtöbb helyen azzal érveltek, hogy hüek a német néphez, de ugyanakkor hazájukhoz is. Ezt tették a multban és ez a szándékuk a jövőben is. A népükhöz való hűséget a Volksbundba tömörüléssel igyekeztek kimutatni anélkül, hogy annak igazi szándékáról sokan megfelelően tájékoztak lettek volna. Sok helyen a kiküldöttek a mozgalom célját csak a nyelv megtartásában, a népi szokások, a népi kultúra továbbélésében jelölték meg. Sor került támadó szellemű megnyilatkozásokra is: "Vannak sovíniszták, akik bennünket pángermánoknak neveznek, ezekkel majd leszámolunk, de leszámolunk azokkal is, akik mozgalmukat bármi módon gátolni igyekeznek" /9/. A mozgalom pángermán jellegét szinte mindenhol tagadták. Ugy látszik a lakosságot ilyen programmal ekkor még nem lehetett mozgósítani. Szinte mindegyik megalakuló gyűlés témaként szerepel a távolmaradók elleni fellépés, fenyegetés, a jövőbeni hátrány kilátásba helyezése.

A mozgalom kibontakozása a járás területén nem volt egyenletes. Intenzív szervező munkára és megnyilatkozásra a Tolna megyéhez /Bonyhádra/ közelebb fekvő területeken került sor. Mérsékeltbb eredmény jelentkezett a Sásd körüli községekben, általában a Baranya csatornától keletre lévő községekben.

A német nemzetiségű lakosság félrevezetését és beszerzésének módját jól tükrözi néhány mérsékeltbbnek minősülő községben az alakuló gyűlés "menete". Oroslón az alakulógyűlést a csoport elnökének házában tartották, mintegy 150 fő, nagyrészt a környező falvából jött résztvevővel. A kiküldött szónokok a mozgalom mérsékeltbb irányzatát képviselték. Csak a kulturális követelményeket hangsúlyozták. Meltatták Bleyer Jakabot, aki a mozgalmat elindította és a népművelési egyesületet /tehát nem a Volksbundot! / létrehozta. Kiemelték, hogy mozgalmuk nem irányul senki ellen, magyar testvéreikkel együtt akarnak élni, barátságot akarnak velük tartani /10/. Ugyanilyen tartalma volt a meződi alakuló gyűlés is. A község vegyes lakosságára tekintettel céljaikat magyar nyelven is megismételték. A magyar nyelvű előadás kiemelte, hogy a mozgalom nem irányul a magyarság ellen. "Ama körülménnyel, hogy a német nép politikai vonatkozásban magát a német nemzeti szocializmussal azonosítja, nem akar semmi politikai működést kifejteni az egyesület, ellenkezőleg a magyar fajnak mint államvezetői hivatottságát elismeri és a német néppel csupán továbbra is fenn kívánja tartani a német birodalom és hazánk között létrejött és mintegy hidat képező azt a kapcsolatot, amely már eddig is meghozta a maga áldásos gyümölcsét..." /11/.

Nem szól a jelentés arról, hogy a jelenlevők felismerték-e, hogy a hangzatos politikamentességre történő hivatkozás tulajdonképpen az országnak a hitleri Németországhoz való láncolását tartalmazza, a Volksbund célja pedig ennek megvalósításában a kiszolgálás. A hivatalos Magyarország képviselői, ha észre is vették meg sem kísérelték azt megakadályozni. Az elhangzottakat tudomásulvették, a lakosságot hagyták a csapdába futni.

A meggyőzés módját vizuálisan is szemlélteti a paléi megalakuló gyűlés leírása. A gyűlésen, melyre 1941. június 2-án került sor, a járásban utolsóként, mintegy 500 fő vett részt, közülük 150 felnőtt férfi, 100 legény, 100 asszony, 50 leány és 100 kisebb gyermek, akiknek a fele a környező falvakból jött. A vidéki férfiak és asszonyok négyes sorokban az "Engeländ Lied"-et énekelve, német vezényszóra vonultak a községbe. A legények öltözete fekete nadrág, fehér ing, fekete nyakkendő, lányoké fekete alj, fehér bluz és fekete nyakkendő. Az udvarban, ahol a gyűlést tartották diadalkaput állítottak, rajta a magyar nemzeti színű és a Volksbund zászló. A gyűlés kezdetén a jágónaki zenekar a magyar himnuszt játszotta és a közönség énekelte, majd a Seid gegrüst című dalt zengték karlendítéssel. Utóbbinak harmadik versszakát nem tudta mindenki. A gyűlés helybeli elnöke megnyitó szavaiban összefoglalta a többség álláspontját: "Itt az idő, meg tudjuk, mik vagyunk, hazatérők-e, vagy pángermánok? Mi ezek nem vagyunk, mi németek vagyunk és hű magyar állampolgárok." A kiküldött előadók azonban messzebbre mentek mint a fentebb említett községekben. Nem a helyiek által jelzett problémával foglalkoztak. Felvetették jogos követeléseiket, hogy eddig csak jó adófizetőknek kellett lenniük, kulturálódásukkal azonban senki sem törődött. Ebből indítják feladatukat, "...a Súdostent az anyaországgal kell összekötnünk." Ennek a feladatnak eszköze a Volksbund. A magyarsággal történő együttélés lehetőségét nem látjuk garantálnak, mert az csak papíron van meg. Az ököl adja a jogot. Az együttélés harmóniája felborult, melynek okai a "harminc garasos" magyarok /12/. A záródalban már nem a Magyarország-hoz, hanem a német néphez, Hitlerhez és a Volksbundhoz való hűség került fel. A helybeliek kétségeit a jól szervezett erődemonstráció elnyomta, hatóságok pedig itt is "semlegesek" maradtak.

A mozgalom igazi célja a helyi szervek megalakulását követő különböző demonstrációkon, gyűléseken látott napvilágot. A tagságot ezeken ismertették meg a nemzeti szocializmus lényegével, amely meglehetősen vulgárisan Egyházasközpáron a következőképpen hangzott el: Az nem párt, hanem világnézeti egyesülés, mely a zsidókat és a liberalizmus híveit kizárja sorából, ugyanakkor minden öntudatos németnek tagjává kell lenni /13/. Az antiszemitizmus 1942. év végre a központi előadók előadásaiiban teljesen eluralkodott. A mágocsi körzeti nagygyűlésen hangzott el 1942. október 18-án: "aki ellensége a magyar-német fegyverbarátságoknak, az zsidó bérenc" /14/. A zsidó vallású lakosság kitelepítésével fenyegetőztek Egyházasközpáron. Általában minden problémát a zsidó kérdés felvetésével igyekeztek megmagyarázni.

A fasizálódás egyre mélyebb gyökeret vert, csakhamar sor került az SS-be történő toborzásra is, először önkéntes alapon, később kényszer sorozással. Azt, hogy milyen megdöbbenéssel léptek be önkéntesen Egyházasközpáron mondta el bucsuztatásában a bevonuló körzetvezető. Hitler fogja a törvényeket diktálni, ő a legerősebb, a háborút már meg is nyerte. Ilyen körülmények között a bevonuló vagyont nem fogja elveszíteni. Leszámolást hirdet hazatérésére azokkal, akik nem léptek be a Volksbundba /15/. Akadt természetesen ellenkező példa is. A Mágocsra 1941. áprilisban oda-csődített, mintegy 20 helybeli és vidéki legény amikor megtudta, hogy a sorozáson alkalmazott módszerrel vizsgálják őket, és hogy Németországba akarják valamennyiüket elszállítani, akkor a vidékiek közül többen megszöktek /16/.

A mozgalom 1942. év decemberére a járásban lanyhult. Bika-
lon, Csikóstöttösön, Kisvasszaron sokan kiléptek, a helyiségek
bérletét is megszüntették /17/. A fellegvárnak számító Mágocson
is lehangoltság volt érezhető 1943. februárjában, ami minden bi-
zonnyal a keleti front eseményeivel volt összefüggésben.

1943. márciusában ismét agitáltak az SS alakulatokba törté-
nő belépésre. Áprilistól a helyi csoportokat a bevonultak csa-
ládtagjainak segélyezése, a katonáknak történő gyűjtés kötötte
le /18/. Több helyen összeírták a 18-35 éves katonaköteleseket
/19/.

A helyi szervezeteket felhasználták adatok gyűjtésére. A ma-
gyar és német lakosság foglalkozási, kereseti viszonyait kutatták.
Figyelemmel kísérték a helyi csoportoknak a hatóságokhoz való vi-
szonyát. Oroszlón a Mauthner féle ingatlanra gyűjtöttek adatokat,
melynek távolabbi célja az ingatlan megszerzése volt.

Csakhamar napvilágra került a mozgalom igazi célja is, az á-
gyutóltételék szerep. A pécsi kerületi propaganda vezető 1942. má-
jus 14-én Oroszlón tartott gyűlésén jelentette ki, hogy a helyi
szervezetekbe mindenkit szívesen látnak, még a cigányokat is /20/.
Azokat a cigányokat, akiket a hitleristák korábban tüzzel-vassal irt-
ottak.

F o r r á s o k :

- /1/ Baranya megyei Levéltár /Bm.L/ Főispáni bizalmas iratok 207/
1934. Főisp. biz.
- /2/ Ugyanott 15/1934. Főisp. biz.
- /3/ Tilkovszky Lóránt: ez volt a Volksbund. Kossuth Könyvkiadó
1978. 13. oldal.
- /4/ Bm.L. Alispáni iratok 235/1935. Alisp.
- /5/ Bm.L. Főispáni bizalmas iratok 38/1937. Főisp.biz.
- /6/ Tilkovszky Lóránt: i.m. 35. oldal
- /7/ Bm.L Alispáni iratok 322/1939. Alisp.
- /8/ Ugyanott 176/1940. Alisp.: 179/1940. Alisp; 247/1940. Alisp.
- /9/ Ugyanott 179/1940. Alisp. A kaposzsekcsői alakuló gyűlésen a
központi kiküldött beszédéből idézve.
- /10/ Ugyanott 264/1940. Alisp. elnöki
- /11/ Ugyanott 81/1941. Alisp.
- /12/ Ugyanott 152/1941. Alisp. eln.
- /13/ Ugyanott 131/1941. Alisp. eln.
- /14/ Ugyanott 131/1941. Alisp. eln.
- /15/ Ugyanott 126/1942. Alisp. eln.
- /16/ Ugyanott 119/1941. Alisp. eln.
- /17/ Ugyanott 37/1943. Alisp. eln.
- /18/ Ugyanott 131/1943. Alisp. eln.
- /19/ Ugyanott 162/1942. Alisp. eln.
- /20/ Ugyanott 176/1942. Alisp. eln.

Előljáróban tekintsünk vissza az egyházmegye középkori és török utáni állapotára, hogy a XVIII. századi nagymérvű telepítés értetetőbbé váljék.

A Veszprémi Egyházmegye alapításától kezdve Veszprém, Székesfehérvár, Visegrád és Kolon várak megyéire terjedt, amely magában foglalta a későbbi Pilis, Fejér, Veszprém, Somogy és Zala vármegyéket. A XIV. századi pápai tizedjegyzék szerint volt 498 plébániája a veszprémi, budai, fehérvári, somogyi, zalai és sedesdi főesperességben. Az apátságok, prépostságok és egyéb férfi kolostorok száma 97, a női kolostoroké pedig 9 volt /1/.

A helységek statisztikája így alakult:

Veszprém vm-ben középkori falu	375	török után maradt	111
Fejér /és Pilis/ vm.	"	"	"
Somogy	"	"	"
Zala	"	"	"
<u>Összesen:</u>	<u>2881</u>	<u>"</u>	<u>"</u>

Elpusztult 2147 falu. Az összlakosság 900.000 volt, maradt 300.000. A templomokat és falvakat felégették, a köveket a várak építésére és javítására elhordták. A XVI. században a török félmilliónál több magyart hurcolt át a Dráván sanyaru rabságba /2/.

Az elárvult falvakat felverte a gyom.

A török kiűzése után nyomban megindult az üresen maradt falvak benépesítése. A magyar falvak lakossága a nagy számbeli veszteség miatt csak nagyon kevés új telepet tudott magából kibocsátani. Ezért megindult az idegen ajku telepesek - "hospes"-ek - németek, horvátok, szlovákok betelepítése. Volkra Ottó, Ker. János veszprémi püspök /1710-1720/ Liska nevű emberét küldte Morvaországba telepesek toborzására /3/. A telepítést folytatták utódai és a székeskáptalan is. Példájukat a bencések és ciszterciták és a világi nagybirtokosok is követték.

Veszprém megyében főleg bajor és frank eredetű német községek vannak. Kislőd és Városlőd felső része Würtzburg-tól nyugatra a sperráti erdő vidékéről: Heigenbrücken, Hörsbach, Tochstadt,

Somborn, Kleinostheim, Wistern, Neustadt am Main, Seligenstadt, Aschafenburg, származott /4/. Vöröstó és Németbarnag telepesei a Rajna mellékéről jöttek /5/. A többi község németajku lakosainak származási helyéről biztos adatunk nincs.

A veszprémi püspökség 1894-ben kimutatást készített az egyházmegye plébániáinak nyelvi hovatartozásáról. A gyűjtemény címe: "Veszprém egyházmegyei lelkészek, istentisztelet és anyakönyvek nyelve. 1894". Elhelyezést nyert a püspöki levéltárban.

Az anyakönyvek nyelve kezdettől /1700 körül/ 1833-ig latin, 1834-1851-ig magyar, 1852-1861-ig latin, 1862-től folytatódólagosan magyar. Nemzetiségi nyelven anyakönyvezés nem történt.

Az istentiszteleti nyelv a XVIII. sz.-tól a nemzetiségi nyelv volt. 1862. után lassanként megindult a nemzetiségi helyeken is a magyar nyelv használata, de közel 100 év telt el, hogy általános lett a magyar nyelv az istentiszteletek alatt. A temetéseken, a litániákon és magánajátosságokon még ma is gyakran felhangzik a hívő nép ajkán az ősi német ének.

1894-ben a veszprémi egyházmegyében 49 plébánián használtak nemzetiségi nyelvet. Ebből 48 német, 1 pedig /Murakeresztur/ horvát.

Ezek közül: Német /minden ténykedés/ 11 plébánián. /Veszprém m.: Aka, Jákó, Kislőd, Márkó, Nagyganna, Románd, Városlőd, Vöröstó /8/, Somogy m.: Bószénfa, Miklósi, Nagyhárságy/ 3/;

Magyar-német /egyik vasárnap magyar, a másikon német/: 20 plébánián. /Veszprém m.: Gyulafirátót, Lókut, Nagyesztergár, Nagyvázsony, Noszlop, Olaszfalu, Polány, Porva, Szentgál, Szücs, Vámos, Vanyola, Tóskoberénd, Zirc /14/. Somogy m.: Barcs, Köröshegy, Nágocs, Németujfalu, Szulok /5/. Zala m.: Aszófő /1/.

Német-magyar /kétszer német, egyszer magyar: 11 plébánián. /Veszprém m.: Ácsteszer, Bakonykoppány, Nána, Gyirót, Oszlop, Csót, Nagytevel, Nagyhidegkut, Tótvázson /9/, Somogy m.: Török-koppány /1/. Zala m.: Zalapetend /1/.

Magyar-német /kétszer magyar, egyszer német/: 5 plébánián. /Veszprém m.: Ajkarendek, Bakonyszombathely, Teszer /3/, Somogy m.: Szentbenedek /1/, Zala m.: Csicsó /1/.

Magyar-német /háromszor magyar, egyszer német/: 1 plébánia. Veszprém m.: Bakonyszentlászló /1/. /6/.

1909-ben: Német nyelvű	3 plébánia,
Magyar-német nyelvű	32 plébánia,
Német-magyar "	12 plébánia /7/
Magyar-horvát "	1 plébánia, tisztán magyar nyelvű 181.

1938-ban a plébániák nyelvi megoszlása a következőképpen alakult: Magyar-német nyelvű 42 plébánia. /Veszprém m.: Ajkarendek, Ácsteszer, Bakonygyirót, B.jákó, B.koppány, B.nána, B.oszlop, B.szentlászló, Gyulafirátót, Herend, Hidegkut, Lókut, Magyarpolány, Márkó, Nagyesztergár, N.ganna, N.tevel, N.vázsony, Nemesvámos,

Noszlop, Olaszfalu, Pápakovácsi, Pápateszér, Porva, Románd, Szentgál, Szűcs, Tótvázsony, Urkut, Vanyola, Városlőd, Vöröstó /32/. Zala m.: Balatoncsicsó, Zalapetend /2/, Somogy m.: Barcs, Bőszénfa, Miklósi, Németujfalu, Nágocs, Somogyhárság, Szulok, Tö-
rökkoppány /8/.

Német-magyar nyelvű 1 plébánia: Kislőd, Veszprém m.
Magyar nyelvű plébánia: 217 /8/

Ha összevetjük az 1909. évi és 1938. évi nyelvi megoszlást a plébániák között, megállapíthatjuk, hogy 10 magyar-német nyelvű plébánia és 1 magyar-horvát nyelvű plébánia tisztán magyarrá lett. Ezek a következők: Veszprém m.: Aka, Bakonyszombathely, Csót, Lajoskomárom, Tósokberénd, Zirc /6/, Zala m.: Aszófő /1/, Somogy m.: Kaposszentbenedek, Köröshegy, Szomajom /3/, a horvát-magyar nyelvű pedig Murakeresztur /1/. /9/ Három magyar nyelvű plébánia: Pápakovácsi, Németujfalu és Szulok magyar-német nyelvű lett /10/. A legutóbbi, 1975. évi Névtár adatai szerint az egyházmegye összes plébániáinak istentiszteleti nyelve a magyar /11/.

Az istentiszteleti nyelvhasználatban kapcsolatban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a magyar-német nyelvű plébániákon a három főünnep /karácsony, húsvét és pünkösd/ másnapján mindig németül, a német-magyar nyelvűeken pedig magyarul folyt az istentisztelet.

Az 1940-es években a német nyelvhasználat miatt Balatoncsicsón, Bőszénfán és Városlődön volt bizonyos mértékű zavargás melynek okozói a Volksbund agitátorok voltak /12/.

Német nemzetiségi iskolák Veszprém megyében

Az anyanyelv megőrzésének legfőbb támogatója a templom mellett az iskola. A magyar hazától elszakadt testvéreink is ott őrizték meg legtovább magyarságukat, ahol volt magyar templom és magyar iskola. Ennek tudatában a magyarság szabad teret engedett a nemzetiségi iskolák alapításának és működésének. Az viszont természetes, hogy minden polgárától megkívánta magyar haza szeretetét és törvényeinek megtartását.

Az alábbi kimutatásban szemléltetni akarjuk a német nemzetiségi iskolák koronkénti változását, amelyet az 1870/71., 1898/99., 1920/21. és 1942/43. évi iskolai jelentések alapján állítottunk össze. Sajnos az összes iskolák nem küldték be a központnak évi jelentésüket, azért hiányos a kimutatásunk.

A nemzetiségi iskolák tanítási nyelve:

	1870/71	1898/99	1920/21	1942/43.
Aka	német-magyar	magyar-német	magyar	magyar /ir.olv.n./
Ajkarendek	német	magyar	magyar	2 német, 1 magyar
Ácsbeszér	magyar-német	magyar	magyar	magyar-német
Bakonygyirót	német-magyar	magyar	magyar	magyar-német /13/
Bakonyjákó	magyar-német	magyar	magyar	magyar-német
Bakonygyepes	magyar-német	magyar	magyar	magyar
Bakonykoppány	német-magyar	magyar	magyar	magyar-német
Bakonynána	német	magyar-német	magyar	magyar-német /14/

	1870/71	1898/99	1920/21	
Bakonyoszló	magyar-német	—	magyar	német
Bakonypéterd	—	—	magyar	magyar-német
Bakonypölsöske	magyar-német	magyar	magyar	magyar-német
Bakonyszent- király	magyar-német	magyar	magyar	magyar
Bakonyszent- lászló	magyar /ir.olv.német/	magyar	magyar	magyar-német
Bakonyszent- iván	német-magyar	magyar	magyar	magyar
Bánd	német	magyar	magyar	magyar-német
Béb	—	magyar-német	magyar	magyar
Csehbánya	német	magyar-német	magyar	—
Döbrönte	—	magyar-német	magyar	magyar-német
Eplénypuszta	—	magyar-német	—	— /17/
Farkasgyepű	—	német-magyar	magyar	m. és n. tagozat
Fenyőfő	német	német-magyar	magyar	magyar
Ganna	német	magyar-német	magyar	magyar-német
Gyulafirátót	magyar-német	magyar	magyar	magyar
Herend	német	állami	—	— /18/
Hidegkut	német-magyar	magyar-német	magyar	magyar-német
Kislőd I. német, II. német-magyar	német-magyar	magyar-német	magyar	magyar-német
Lajoskomárom	—	magyar-német	magyar	magyar
Lókut	magyar-német	magyar-német	magyar	magyar-német
Gyertyánkút	—	magyar-német	magyar	magyar-német
Németbarnag	—	magyar-német	magyar	magyar
Magyarpolány	magyar-német	magyar-német	magyar	magyar-német
Nagyestergár	német	magyar-német	magyar	magyar-német
Nagyvázsony	magyar-német	magyar	magyar	magyar
Nagytevel	német	magyar-német	magyar	magyar-német
Németbánya	—	magyar-német	magyar	magyar-német
Németszoubathely	német	magyar-német	magyar	magyar
Márkó	német	magyar	magyar	I-IV. német V-VI. magyar-német
Ólaszfalu	magyar-német	magyar-német	magyar	magyar /ir.olv.n./
Pápanyögér	—	magyar-német	magyar	magyar
Porva	—	magyar-német	magyar	magyar-német
Románd	német	magyar /ir.olv.n./	magyar	magyar-német
Szics	német	—	magyar	magyar /ir.olv.n./
Tótvázsony	magyar-német	magyar	magyar	magyar-német
Úrkút	német	magyar-német	magyar	—
Városlőd	német	magyar	magyar	4 német, 1 magyar tagozat
Veszprémfajsz	magyar-német	magyar	magyar	magyar /ir.olv.n./
Vöröstó	magyar-német	magyar	magyar	magyar
Zirc	magyar-német	magyar	magyar	magyar /19/
Összesen:	német 16 német-magyar 5 magyar-német 15 magyar 1	— 2 21 18	— — 46	5 — 23 /20/

F o r r á s o k :

- /1/ A veszprémi egyházmegye papságának névtára. 1975. 14. old.
- /2/ U.o. 15. old.
- /3/ O.L. Cancellaria: Conceptus Expeditionum 1720. jun. No. 76.
- /4/ Személyes kutatásai alapján közölte dr. Michael Roth Diplom-Chemiker Orff-Strasse 11. 8263 Burghausen /Obb/.
- /5/ Veszprémi Püspöki Levéltár: Veszprém egyházmegyei lelkészek, istentisztelet és anyakönyvek. nyelve. 1894. - Kézirat. ABC. rendben hozza a plébániák adatait. Lapszámozás nincs.
- /6/ U.o.
- /7/ Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Wesprimiensis. Ad Annum Domini MCMIX. Wesprimii 1909. Ex Typographaeo Dioecetano. p. 157.
- /8/ Schematismus..Wesprimiensis ad annum jubilaei 1938. Wesprimii. 1938. Ex Typographia Dioecetana. pag. 2-133. 240-243.
- /9/ U.o.
- /10/ Schematismus 1909. p. 86, 120, 122 és Schematismus 1938. p. 96, 132, 133.
- /11/ Lásd az 1975. évi névtárt. V.ö. 1. jgyz.
- /12/ Vp. lt. 340/1940., 2003/1941. sz.
- /13/ Vp. lt. T. 7661/1943. sz.
- /14/ Vp. lt. T. 8109/1942. sz.
- /15/ Vp. lt. T. 7854/1942. sz.
- /16/ Vp. lt. T. 7726/1942. sz.
- /17/ Vp. lt. 6280/1942. sz.
- /18/ Vp. lt. 8262/1942. sz.
- /19/ Lásd még Vp. lt. 76633/1943., 7761/1943., 8044/1943. sz.
- /20/ Az összesítés végösszegei /az összes iskolák száma/ azért nem egyező, mivel az iskolai jelentések hiányosak. Azoknál az iskoláknál pedig ahol külön német és magyar tagozat volt, mind-egyiket külön-külön felvettem a magyar, illetve német nyelvű iskolák közé.

1921. augusztusában a mai Baranya megye területéről kivonultak az antant hatalmakat képviselő szerb megszálló csapatok. A következő évek során a miniszterelnökség délszláv szakreferense végig látogatta a megyének minden olyan községét, melyben délszlávok éltek. Látogatásainak hármasként célja volt: először felmérni azt a hatást, melyet a megszállók azáltal okoztak, hogy az itt élő szerbek, horvátok nemzeti öntudatát mesterségesen felszították. Másodszor feladata volt ezeket meggyőzni arról, hogy tévedés áldozatai, és nekik úgy jó, ahogy a megszállás előtti időben volt. Harmadszor pedig olyan javaslatok kidolgozása volt a feladata, melynek alapján a kormány meggyorsíthatná a nemzetiségek asszimilációs folyamatát, anélkül, hogy durva módszereket vennének igénybe, és természetesen lecsillapítaná a "felizgatott" kedélyeket. A referens három utjáról készített jelentéseinek másolatai állnak rendelkezésünkre: 1922, 1923 és 1925 évben tett jelentéseket a miniszterelnöknek, aki ezekről másolatot küldött Baranya megye főispánjának és alispánjának. Ezek alapján próbálunk bepillantást nyújtani abba a korántsem egyértelmű képbe, amit mindig tapasztalunk ott, ahol több nemzetiség él együtt /1/.

A jelentésekből információt nyerünk a nemzetiségek megszállás alatti magatartására /természetesen nem teljesen/ a nemzetiségi ellentétek éleződésére, mely még a megszállás megszűnte után is hatott, fordított előjellel.

Megtudhatjuk, hogy a megszálló hatóságok milyen módszerekkel igyekeztek rábírní a szerbeket, horvátokat az optáló nyilatkozatok aláírására, illetve hogy ennek értelmében el is hagyják szülőföldjüket.

Képet kapunk arról, hogy a még átmenetinek tűnő határrendezés milyen gazdasági, megélhetési problémákat okozott néhány község lakosságának.

A nemzetiségek számára igen fontos területről is beszámolnak a jelentések: például a vallásgyakorlás módjáról, és az anyanyelvi oktatásról. Szó esik a jelentésekben a nemzetiségek részvételéből a község politikai életében.

Találkozunk azokkal a javaslatokkal, melyek megvalósítása esetén a nemzetiségeket újból meg lehetne nyerni az ország számára, illetve szembetalálkozunk azokkal a nehézségekkel, akadályokkal, amelyek akadályozzák a megnyugvást.

A megszállás alatt /mely 1918. novemberétől 1921. augusztusáig tartott/ a horvátok, illetve a sokacok /ez a két fogalom általában keveredik a jelentésben/ többségében a szerbekkel ellenséges érzülettel viselkedtek. Ezt tapasztalta a referens Alsó-szentmártonban, ahol elmondták neki, hogy ők "megtagadták az adófizetést. Egy gazda sem akadt, aki fizetett volna adót a szerbeknek. Nem optáltak, s ki sem költözködött közülük senki sem." /2/. Szalántán "mikor a szerb agitátorok gyűlésre hívták őket össze, hogy Jugoszláviába való kiköltözésre csábítsák őket, a helybeli sokác ajku nép visszautasította az aláírási ívet, sőt fenyegetően lépett fel a csábítók ellen. Sok sokac gazdának emiatt a szerb csendőrök elől menekülnie és bujkálnia kellett." Büszkén mesélték a referensnek, hogy amikor "1919. március és április havában megtagadták az elcsatolást kérő irat aláírását, és a szerb hatóságok megbizottainak ebbeli kívánságának ellenszegültek, a csendőrök megkötözték és tetteleg bántalmazták őket. Töltött puskát szegeztek mellüknek és agyonlövészel fenyegetőztek, de ők mégsem irták alá az elcsatolási nyilatkozatot" /3/. Ugyszintén Szökéden sem sikerült a szerb agitáció. Itt a tanító világozította fel a szakreferenst, hogy "a falu népe általában hazafiasan viselkedett. A faluban jártak jugoszláv izgatók, még pedig egy eszéki reáliskolai tanár, egy szerb tanító és egy eszéki tanfelügyelő. A nép eleinte velük tartott, de mikor kiismerte őket, elfordult az izgatóktól és sem optáló, sem Baranyának Magyarországtól való elszakítását kérő nyilatkozatot nem irtak alá" /4/.

Azonban nem mindenhol volt a sokac lakosság magatartása ilyen. Birjában a szerb közigazgatás tisztviselői és a katonák mindenben a sokac lakosságnak adtak igazat, a magyarok üldözésének sok esetben a sokacok voltak az okai /5/. Általában azonban a megszállás alatt a német-szerb ellentét volt nagyobb. Annyira, hogy Villányban a megszálló csapatok kivonulása után sok szerb félelemből ment velük, mert a megszállás alatt "a német lakossággal szemben rosszul viselkedtek," akik közül akárhányat meg is börtöztak a szerb lakosság miatt. A jegyző szerint a "multban jóra való csendes emberek voltak; de a szerb megszállás óta fejüket vesztették. Ők akartak a faluban uralkodni a nem szerb ajku lakosság fölött, holott jelentékeny kisebbségben vannak" /6/. Sáros községben a szerb pap a németeket összedoboltatta, aki nem ment, azt csendőrrel vezettette elő. "Az összesereglett német gazdákat a szerb gazdák körül fogták és a pap, valamint a többi szerb kiküldött csendőrök segítségével kényszerítették őket a falunak Jugoszláviához való tartozását kérő nyilatkozat aláírására" /7/. Liptódon a németeket feladogatták és elverették a szerbek /8/. Kivétel persze akadt. Rácgörcsönyben a németek és a szerbek békességben éltek egymással /9/.

A megszállás megszűnte után azonban a kialakult nemzetiségi ellentétek tovább éltek, most már ellenkező előjellel. Az eddigi üldözöket, szerbek, horvátok váltak az áldozatokká. Ezek az ellentétek is eléggé elmérgesedtek, s ugyancsak nagy feladata volt a referensnek ezek megszüntetése. A már említett Birjában tapasztal-

takról így szól a jelentés: "Most, hogy a szerbek kivonultak, a koc-
ka megfordult. A magyarok a sokacoknak visszaadják a kölcsönt, s
ahol lehet, bosszantják őket. Ebből származnak a surlódások /10/.
Lippón a szerb pópa szerint a magyarok ellen nincs kifogásuk, an-
nál inkább a svábok ellen, mert azok önzők, s türelmetlenek a
szerbekkel szemben /11/. Vagy nézzük Lothárd községet: 1922-ben
még ez volt a helyzet: "A sokac gazdák elöadták, hogy mióta a
szerbek kivonultak, a magyarok részéről állandó üldöztetésnek
vannak kitéve. Egy sokac legényt a magyarok agyon is ütöttek. A
község képviselőtestületéből kibuktatták őket. Az iskolaszékben
csak egy sokacot hagytak meg. Az üldöztetés miatt 30 gazda már
kivándorolt. Ha nem lesz békességük, ők is Jugoszláviába mennek"
/12/. 1923-ra a kedélyek lecsillapodtak /13/.

A megszállás utáni nemzetiségi ellentét képének bonyolult-
sághoz két esetet említenék, amikor az ellentét nem a megszállás
idejében gyökerезik, sőt! Ráctöttösön a megszállás alatt a szerb la-
kosság "jól viselte magát", ennek ellenére 1921. augusztus után
a falu német lakossága üldözni kezdte őket: "fenyegetőztek, hogy-
ha a határkiigazítás megtörténik, s falujukat nem csatolják át
Jugoszláviához, majd meglássák, hogy mi lesz!?" /14/. Véménden a
németek a görög keleti lelkésznek sokat köszönhettek, mert az vé-
delmezte őket a megszállók bántalmazásai ellen. A szerb gazdák
elmondása szerint ők több botot kaptak a megszállóktól, mind a
németek. Mindezek ellenére a németek most különböző atrocitáso-
kat követnek el ellenük: ablakaikat betörik, cégtáblájukat leve-
rik, összetörik /15/. A referens véleménye szerint a németek a-
zért bosszantják a szerbeket, mert a földjeikre számítanak /16/.

A következőkben arra térnek ki, hogy a megszálló hatóságok
milyen módszerekkel igyekeztek elérni, hogy minél többen írják
alá az optáló nyilatkozatokat. Kátolyban /17/ elmondták a köz-
ség lakói, hogy Ilics alezredes embereinek biztatására, kik fé-
nyes ígéretek büvkörében megszedültek: Illocskáról szóló jelen-
tés szerint: "1920 óta a szegényebb családok átmentek Jugoszlá-
viába. Itt maradt 25 vagyonos család" /19/. Lippón a szerb pópa
ezt mondta a referensnek: "Buta parasztok! Ne higgyen nekik. E-
gyik sem megy el közülük. Aki legutoljára beszélt az a legmódo-
sabb gazda. Nem fogja itthagyni 30 hold földjét és szép házát.
Aki már elmentek, azokért nem kár. Jött-ment emberek, munkake-
rülők" /20/. Bezedeki helyzet a következő: "A szerbek közül 36
személy ment át Jugoszláviába, valamennyien szegények, úgy, hogy
az eltávozottaknak összesen nem volt 8 hold földjük" /21/. Sár-
rok: "Azoka szerbek, akik átköltöztek, szegények, kiknek együtt-
véve nincs 10 hold földjük" /22/. Különben az egész falu optált
Jugoszlávia javára /23/. Persze az igazsághoz tartozik, hogy
nemcsak a legszegényebb réteg távozott új hazába. Ezt a vagyono-
sabbaknál is tapasztaltuk, de ők nem légvárukba igyekeztek: Nagy-
budmérón tapasztalta 1925-ben a referens a következőt: "Ebben a köz-
ségben is fogy a szerbek száma. Eddig elment 22 család, maradt
még 22 család, ezek most vannak elmenőben. Ottlétemkor az utcán
megrakodott szekeret és bucsupoharat ivó emberek találtam. Egy
jó modu gazda távozott Verőcemegyébe. Itt hagyta szép házát s
jó földjeit. Egy dolnimiholjáci magyar gazdával cserélt" /24/.
Sombereken 1925-ben azt tapasztalta a szakreferens, hogy szinte

nincs olyan szerb család, amelyik maradni akarna. Ők az elcsatolt Baranyába és a volt Szerém megyei magyar gazdákkal cseréltek /25/.

A határmenti községek lakóinak megélhetési körülményeit nagyon megnehezíti ebben az időszakban a határnak oly módon történt megállapítása, hogy vagy a földjeiket vágta ketté, mint Beremenden /26/, Kássádon /27/, Oldon /28/ vagy az a terület került határon tulra, ahonnan munkájukért természetbeni juttatásként fát kaptak fűtőanyagként. Sajátos helyzetet tapasztalt a referens Illocskán, ami szintén a határhoz közel fekszik. Itt a szerb lakosság csak 8 km-re szülő eltávozási igazolványt kap, s így sem Pécsre, sem Siklóásra nem tud eljárni piacozni, illetve bevásárolni /29/. Ez a probléma valószínűleg rendeződött 1925-re, mert ekkor már nem említi jelentésében /30/.

Most az anyanyelvi oktatás kérdéséről szólnék; Átán az iskola tanítási nyelve magyar, de a 3. osztálytól kezdve az olvasást, írást és az imádkozást külön anyanyelvükön is tanítják úgy a sokac, mint a német gyermekeknek heti 2 órában, még pedig úgy, hogy ebből az egyik órán a sokacok horvátul olvasnak, a németek németül irnak, a következő órán megfordul a sorrend. A sokac gyerekek a zágrábi olvasókönyvet használják /31/. Beremenden jobb a helyzet, mert heti 2-2 órában tanulnak írni, olvasni anyanyelvükön a német és sokac gyerekek /32/. Rosszabb volt a helyzet Birjánban, ahol a sokac gyerekek számára nem volt anyanyelvi oktatás /33/.

Három példát mutattam be, amely teljes egészében magába foglalja a nemzetiségi nyelven történő oktatás formáit Baranyában ebben az időben. Amikor a referens az iskoláztatással kapcsolatos igényeikről kérdezte a horvátokat, azok csak azt kérték, hogy az olvasást, írást és az imádkozást tanítsák gyermekeiknek az iskolában. Ahol pedig ez már megtörtént, ott a referens megelégedett nyilatkozatokat hallott. Azonban volt olyan falu, ahol nagyobb igénnyel léptek fel: Lothárdon azt kérték a sokacok, hogy gyerekeiket csak horvát nyelven oktassák /34/. A referensnek nagy erőfeszítésébe került, hogy erről őket lebeszélje: "Magyaráztam nekik, hogy az meggondolatlan és teljesíthetetlen kívánság, hogy gyermekeik csak horvát nyelven tanuljanak. Gyermekeik vallanak elsősorban kárát annak, ha nem tudnának magyarul. Az az óhajuk azonban méltányolandó, hogy sokac anyanyelvükön is tudjanak olvasni, írni, imádkozni, de nem horvát nyelven, mert erre nincs szükség" /35/. De nemcsak ilyen jellegű rábeszéléssel igyekezett a horvát irodalmi nyelvet kiküszöbölni a tanításból. Ott, ahol az előbb említett zágrábi olvasókönyvet használták, megtiltotta és az 1922-ben újból kiadott sokac-bunyevác nyelvjárásban írt tankönyv használatát írta elő.

Az asszimilációs törekvések megvalósításában a referensnek kezére játszott az a tény, hogy a megszállók kivonulása után több helyről /Illocska, Liptód, Rácgöröcsöny, Villány/ a szerb tanító elmenekült, így gyermekeiket nem volt aki tanítsa. Ezt felhasználva sikeres rábeszélést folytatott mindenhol, hogy amíg a szerb püspök nem küld nekik tanítót, addig is járassák gyermekeiket magyar iskolába. Ilyen esetben a szomszédos falvak tanítói oktatták őket a hét meghatározott napjain a cirill betűkre.

A vallásra áttérve, előljáróban megállapítható, hogy az anyanyelv használatának ez a területe elég tarka képet mutat a módszert illetően, azonban abban egységes a kép, hogy minden nemzetiség saját anyanyelvét használhatta a vallás gyakorlása során. Magyarsarlóson "a nép a mise első felében horvátul, a második felében németül énekel. Mivel a plébánia távol fekszik, a káplán jár vasár- és ünnepnapokon misézni" /36/. Mohácson "a sokac hívőkre való tekintettel a belvárosi katolikus templomban minden vasárnap és ünnepnapon reggel 7 órakor misét és hitszónoklatot tartanak. Evégből egy külön, sokacul is tudó káptalani állás is van szervezve, de az apátplébános is megtanult sokacul. A zárdatemplomban 7 és 10 óraker van a sokac nyelvű mise, a sokac nyelvű prédikáció pedig a 10 órai misén. A külvárosi plébánia-templomban a vasárnapi litánia sokac nyelvű. Ezenkívül temetés-kor az imák és bucsuztatók sokac nyelvűek, ha sokac ajku hal el" /37/. Németiben "a templom nyelve sokac, mert a hívők az egész plébániában sokac anyanyelvűek. Mégis az evangéliumot magyarul is felolvassa a plébános, a tanító pedig offertóriumkor egy magyar éneket énekel" /38/. Pogány "község távol fekszik a plébániától, ezért a vasárnapi istentiszteletet az iskolában tartja a tanító a horvát nép nyelvén" /39/. Szemelyről a nép a szomszédos Eger-ágra jár misére, a sokac ajkuakra való tekintettel itt a mise második felében "áldozás" után egy éneket horvátul is énekelnek. Körmenetek alkalmával felváltva magyarul és horvátul énekelnek. Kettős ünnepeken egyik nap magyar, másik nap horvát a litánia nyelve. Minden második vasárnap horvátul is prédikál a káplán /40/. Szökéden a tanító vasár- és ünnepnapokon felváltva magyar, sokac és német nyelven tart litániát az iskolában /41/.

A község politikai életében való részvételük is tarkább képet mutat. Van ahol benne vannak a község ügyeit intéző, eldöntő testületben, mint például Átán /42/, Bezedeken /43/ és Sárokon /44/. Több helyen az ellenkezője fordult elő; kibuktatták vagy be sem választották a délszláv nemzetiségieket az előljáróságba, mint például Lothárd /45/, Magyarbóly /46/, Sombefek /47/ esetében.

Magyarbólyban /48/ még felpanaszolták a szerbek, hogy a dobszóval történő hirdetés a német nyelv mellett szerbül is megtörténjék, mert nem értenek németül.

Szinte nem is fordult elő olyan község, ahol ne kérték volna a horvátok, hogy egy saját nyelvükön szerkesztett lap jelenjen meg, ugyanugy, ahogy az a megszállás éveiben volt. Ezt a referens készségesen megígérte, mivel azt tartotta, hogy ezen keresztül jobban meg lehet nyerni a nemzetiségeket a magyar haza számára, mert amit leírva lát, azt jobban elhiszi.

A felizgatott kedélyek lecsillapódását jó néhány körülmény hátráltatta: ezek egyike volt az a gunyolódás, amit Pécsudvard sokac lakóinak kellett elszenvedniük a városi hajduktól, amikor piacozni Pécsre járnak. Ezek őket "vadrácoknak" csufolják, de ugyanígy bánnak velük a csendőrök és a vasúti kalauzok is, ha nem szállnak elég gyorsan fel a vonatra, miközben lökdösik őket /49/.

A másik probléma volt, hogy a Jugoszláviába átköltözöttek éjszakánként átjártak baranyai területre izgatni. /Illocska /50/, Lothárd /51/, Sároka /52/. Sárokon tapasztalta /a referens 1922-ben azt a problémát is, hogy a saját pap híján levő községbe a szomszédos Lippóóról kellett volna a görög keleti lelkésznek eljönni. Azonban, mivel a sárokiak nem voltak hajlandók elfogadot biztosítani számára, ezt a kötelezettségét nem teljesítette, annak ellenére, hogy 40 hold első minőségű szántóföld használata biztosította megélhetését. A referensnek a pápa megígérte, hogy át fog járni Sárokra, de még 1925-ben, ottjártakor is az 1922. évi helyzetet tapasztalta /53/.

A nem magyar ajkú gyermekek magyar nyelven való jártasságát is feltérképezte. Általában azt tapasztalta, hogy ki tudja fejteni magukat magyar nyelven. A legnagyobb meglepés hangját Szökédén tapasztaltam nála, amikor leírta, hogy "két egymással veszekedő sokác gyermek magyarul szidta egymást" /54/.

Amit most bemutatam, az csak egyfajta forrás. A valós helyzetről csak akkor kapunk teljes képet, ha más forrásokat is bevonunk vizsgálódásaink körébe. Most csak az volt a célunk, hogy a történetírásunk által eddig még nem használt forrásra irányítsuk a figyelmet.

F o r r á s o k :

- /1/ A jelentéseket a Baranya megyei Levéltár évkönyvében található meg az érdeklődő: Tegzes Ferenc: A miniszterelnökség délszláv szakreferensének jelentései a baranyai délszlávoktól az 1920-as évek első felében. = Baranyai Helytörténetírás 1978. Szerk.: Szita László, Pécs, 1979. 457-509. p. A hivatkozások oldalszámait erre a dolgozatra utalnak.
- /2/ 459. p.
- /3/ 497. p.
- /4/ 499. p.
- /5/ 464. p.
- /6/ 502. p.
- /7/ 492-493. p.
- /8/ 476. p.
- /9/ 490. p.
- /10/ 464. p.
- /11/ 474. p.
- /12/ 476. p.
- /13/ 477. p.
- /14/ 491. p.
- /15/ 501. p.

/16/ 502. p.
/17/ 471. p.
/18/ 495. p.
/19/ 469. p.
/20/ 475. p.
/21/ 463. p.
/22/ 492. p.
/23/ Uo.
/24/ 485. p.
/25/ 496. p.
/26/ 462. p.
/27/ 470. p.
/28/ 462. p.
/29/ 469. p.
/30/ 469-470. p.
/31/ 459. p.
/32/ 462. p.
/33/ 465. p.
/34/ 476. p.
/35/ 477. p.
/36/ 480. p.
/37/ 483. p.
/38/ 485. p.
/39/ 489. p.
/40/ 498. p.
/41/ 499. p.
/42/ 459. p.
/43/ 463. p.
/44/ 492. p.
/45/ 476. p.
/46/ 478. p.
/47/ 495. p.
/48/ 479. p.
/49/ 487. p.
/50/ 469. p.
/51/ 477. p.
/52/ 493. p.
/53/ Uo.
/54/ 499. p.

A szerb nemzetiség visszavándorlását Baranya megyébe a szatmári béke utáni években a Baranyai Helytörténetírás 1978. című kötetében egy értékes tanulmány már ismertette, elemezte. A szerző egy igen fontos megállapítása volt, hogy a szerbek a letelepülési kedvezmény lejártával más baranyai falvakba, sőt Tolna megyébe vándoroltak /1/.

Hozzászólásunknak nem feladata, hogy ismertesse a szerb nemzetiség utjának alakulását, sorsát és a magyarsághoz való viszonyát 1945-ig. Mégis mai témánk fontos korszakhatárának tekintjük a kiegyezést és annak következményeit a magyar és szerb állam viszonyában. Világos, hogy sok szerb érzelmileg erősen kötődik Szerbiához. A dualista módon berendezkedett Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségek elleni politikája, a nagyszerb törekvések felerősödése sulyos ellentétbe csapott át. A köztörténeti adatokon keresztül érkezünk el a belgrádi fegyverszüneti egyezményhez, amely a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megszállása alá helyezte Dél-Dunántul területben és népességben jelentékeny részét. A megszállás alatt történtek, majd a Horthy-rendszer nacionalista, sovíniszta politikája már nemcsak hangulati tényezőként léteztek. Az utóbbi egy utána következő hozzászólás részleteiben fogja bizonyítani a magyarországi délszláv szakreferens látogatásainak kapcsán /2/.

Szándékosan, az időrendet megbontva, hagytuk utoljára Triantont, amely a dél-dunántuli szerb nemzetiség számának csökkenésében döntő szerepet játszott.

Ha a Dél-Dunántulon élő szerb nemzetiség számát 1881-ben a népszámlálás alapján 100 %-nak tekintjük, akkor kiderül, hogy 1930-ban ez mindössze 9 %. A számok 91 %-os csökkenést mutatnak /3/.

Baranya lakosságának létszáma 1881-től 1910-ig egyenletesen emelkedett, majd 1920-ra, mintegy 7.000 fővel csökkent, a következő tíz évben ismét emelkedett. A szerb nemzetiség száma 1881 és 1910 között csekély mértékben emelkedett, 1920-ra viszont 65 %-kal csökkent. A tendencia következő tíz évben sem változott, hisz az 1920-as lélekszámhoz viszonyítva 1930-ra 84 %-os csökkenés figyelhető meg.

Somogy lélekszáma tárgyalt időszakunkban lassu emelkedést mutat, a szerb nemzetiség száma 1881-1910 között lényegében stagnál, sőt Trianon után sem csökken. Viszont 1920. és 1930 között 60 %-kal csökken.

Tolna megye lakossága 1930-ig alig emelkedik, a szerb nemzetiség száma 1910-ig szinte változatlan, Trianon idején 29 %-kal csökken, majd ehhez viszonyítva 1930-ra 74 %-os apadás mutatkozik.

Zala megye lakosságának száma 1881-1900 között, mintegy 7.000 fővel nő, a következő évtizedben lassu növekedés következett, 1920-ban 12.000 fős csökkenés figyelhető meg, majd lassu emelkedés. A szerb nemzetiség száma a megyében nem jelentős, mégis megállapíthatjuk, hogy az előzőekben látható tendencia érvényesült itt is, mert 1920-1930 között felére csökkent számuk.

Ha járásokként vizsgáljuk ezt a folyamatot, először Baranyában, akkor ellentmondásos képet kapunk. A legdélibb járásban, a baranyaváriban, ez az elcsatolt terület, a békeszerződés idején 85 %-os a szerbek számának csökkenése, majd ehhez viszonyítva tovább folytatódott a jelenség 74 %-kal. A siklósi járás is déli terület. A szerbek számában 1920-ban 34 %-os csökkenés figyelhető meg, majd 1930-ra zuhan számuk tizedrészté. A mohácsi is déli járás. 1920-ban a felére, majd 1930-ra a hatodára csökken a szerbek száma. A pécsi járásban 1900-1920 között 40-40 fővel csökken számuk, aztán 1930-ig 195 főből 11 fő maradt. A pécsváradiban lassu csökkenés látható, majd 1930-ra tizedrészté apadt a szerbek száma. A szentlőrinci járásban viszonylag stagnálás mutatkozik, viszont érdekes a helyhatóság esete. 1900-ban a szerbek száma itt 62, 1910-ban csak 9, 1920-ban 3, 1930-ra mindenki eltűnt. A következtetés ebből az, hogy a hegyháti járásban, a többivel ellentétben, már a századforduló után közvetlenül megkezdődött a szerbek a déli járások felé való húzódása. A többi járásban a szentlőrincit kivéve, a békeszerződés is csökkentő hatással volt a szerbekre, de ez folytatódott 1930-ig. Tehát ez esetben nemcsak az elcsatolt területeken élőkkel kell számolnunk, hiszen a békeszerződés megkötése után gyors elvándorlási folyamat indult meg körükben Jugoszlávia felé, ez nagyobb lélekszám csökkenéssel járt e nemzetiség szempontjából, mint a területek elvesztése.

Tolna megye járásaiban is hasonló a helyzet. A központi járásban, a völgysegíben, a simontornyaiban a szerbek száma 1920-ig lassan csökkent, majd 1930-ra robbanásszerű elvándorlás mutatkozik. Ugyanez érvényes a dombóvári és a völgysegí területre is, azzal a különbséggel, hogy 1910. és 1920. között itt nőtt a szerbek száma. A tamási járásban minimális a szerbek száma, így szempontukból el is hanyagolható. Tolna megyét a békeszerződés területileg nem érintette, a hatalmas lélekszám csökkenés a szerbség körében az 1920-as években következett be. Ekkor zajlott le a Jugoszláviába való áttelepülés döntő mértékben.

Somogy megye járásaiban közvetlenül a békeszerződés idején szinte érintetlen maradt a szerb lakosság. Ugyanezt állapítottuk meg 1930-ig a tabi, a nagyatádi, a marcali járásokra, sőt

a csurgói területen emelkedett is számuk. Nagyobb csökkenés látható a barcsi, az igali és a lengyeltóti járásokban, de ez belső átrendeződés is lehetett.

Zala megye járásaiban 1910 és 1920 között nőtt a szerb nemzetiség száma. Ennek az az oka, hogy az elcsatolt csáktornyai és perlaki járásokban kevesebben maradtak. Inkább, más Zala megyei járásokba települtek át, és nem választották az új államalakulatot. Ezután, mintegy felére csökkent számuk 1930-ra, ez már a Jugoszláviába való elvándorlás számlára írható.

A négy megye községei közül kiválogattuk azokat, ahol a szerbek száma 1900-ban megközelítette a százat, vagy meghaladta azt. Zalában és Somogyban ilyen nem találtunk. Baranya és Tolna viszonylatában viszont megdöbbentő kép tárult elénk, mihelyt megvizsgáltuk a szerbek számát ugyenezekben a településekben 1920-ban, majd 1930-ban. A helyzet érzékletessé tételére tulajdonképpen minden fajta statisztikai ábrázolás, táblázat felesleges, elég csak a pusztá számokra tekinteni.

Baranyában 28 ilyen falu létezett. Nézzük falvanként az előállt csökkenést.

Község	1900 /fő/	1910 /fő/	1920 /fő/	1930 /fő/
Albertfalva	93	67	elcsatolták	
Bán	658	568	elcsatolták	
Bezedeck	132	139	21	11
Bolmány	163	1.057	elcsatolták	
Dárda	782	822	elcsatolták	
Hercegszöllős	749	811	elcsatolták	
Illocska	241	251	186	48
Ivándárda	223	336	4	-
Mohács	791	809	499	135
Pócsa	119	113	109	11
Ráczgörcsöny	123	152	83	-
Rácztöttös	271	275	218	10
Somberek	515	493	378	79
Nagybudmér	222	206	184	8
Beremend	449	509	391	31
Siklós	99	170	85	14

Tolna megye

Község	1900 /fő/	1910 /fő/	1920 /fő/	1930 /fő/
Alsónána	139	150	115	7
Bátaszék	205	226	151	16
Medina	284	275	247	137
Szálka	152	142	131	11

Először is le kell szögeznünk, hogy a felsorolt települések többsége Baranyában a legdélibb falvak voltak. Így ésszerűnek látszik; hogy az 1900 és 1910 közötti szerb létszámmövekedés az északi területekről való lehuzódást takarja. Annál is inkább, mert Tolnában ugyanez a jelenség nem tapasztalható. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megszállásától Baranya többet szenvedett, mint a más megyék. A békeszerződés Baranyától sok települést elcsatolt. Így érthető a létszámcsökkenése a szerbeknek. Mivel Tolna nem volt megszállt terület ez a csökkenés a felsorolt falvakban közel akkora, mint Baranyában. A megszállás végrehajtói a lakossággal igyekeztek aláíratni az optálási nyilatkozatot, azt 1930-ig kellett lebonyolítaniuk. Emellett a későbbi propaganda is hatással volt az elvándorlókra. Sok esetben még az erőszaktól sem riadtak vissza.

Tény az, hogy ha számszerűleg nem is, de arányaiban a békeszerződés után 1930-ig többen vándoroltak a szerbek közül, mint Trianon idején. A Horthy-rendszer külön délszláv szakreferenset tartott. Az idevonatkozó dokumentumok a baranyai községekben tett látogatásairól szóló jelentések. Ezeket Tegzes Ferenc már a Baranyai Helytörténetírás 1978. című kötetében ismertette. A kormányznak délszláv szakreferense volt. A magyarosító törekvések felerősödése ismert. A referensnek azonban ellensúlyoznia kellett a délről érkező propagandát is. Jelentéseiből kitűnik az is, hogy az elvándorlók többsége nyomorban élt. A megalakult jugoszláv állam földet ígért nekik. Végezetül a teljességhez tartozik, hogy 1930. és 1940. között, bár csekély mértékű, visszavándorlás figyelhető meg.

F o r r á s o k :

- /1/ Szita László: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a Szatmári béke utáni években. Baranyai Helytörténetírás 1978. Szerkesztette: Szita László. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve, Pécs, 1979. 87-150. p.
- /2/ Tegzes Ferenc: A délszlávok helyzete Délkelet-Dunántulon 1919-1939. V.ö.: Tegzes Ferenc: A miniszterelnökség délszlávokról az 1920-as évek első felében. Baranyai Helytörténetírás 1978 Szerkesztette: Szita László. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve, Pécs, 1979. 457-510. p.
- /3/ Az 1881-es adatok a tanulmányban szereplő összes táblázatban csak megközelítőleg helyesek, mivel a népszámlálás bontás nélkül horvát-szerb adatokat ismertet. A szerbek száma vallási alapon és a következő népszámlálások alapján lett kiszámítva. V.ö.: A magyar korona országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei II. kötet. Bp. 1882. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása első rész. Bp. 1902. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása első rész. Bp. 1912. Az 1920. évi népszámlálás első rész. Bp. 1923. Az 1930. évi népszámlálás első rész. Bp. 1932.

A polgári népesség és a szerb nemzetiség számának alakulása
Dél-Dunántúlon 1881-1930

Év	1881	1900	1910	1920	1930					
Megye	Lakosság Szerb	Lakosság Szerb	Lakosság Szerb	Lakosság Szerb	Lakosság Szerb					
Baranya	293.414	12.549	332.771	12.856	350.267	13.048	287.559	4.686	311.660	774
Somogy	307.448	46	344.194	28	364.799	44	368.468	50	385.635	20
Tolna	234.643	1.156	252.566	1.011	266.598	1.102	263.112	784	269.194	214
Zala	359.984	42	435.253	13	464.346	56	346.965	63	365.266	32
Összesen:	1.195.489	13.793	1.364.478	13.808	1.446.010	14.250	1.266.123	5.583	1.331.955	1.340

Baranya megye járásainak polgári népessége és a szerbek számának alakulása járásokként 1881-1930.

Járások	1881.		1900.		1910.		1920.		1930.	
	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek
Pécsi	33.818	2.934	38.892	278	39.781	236	38.849	195	38.613	11
Baranyavári	47.537	13.143	46.418	7.089	49.087	7.226	8.919	1.151	16.733	292
Siklósi	34.359	3.459	35.958	615	37.651	756	33.540	501	34.390	51
Hegyháti	41.640	10.533	44.928	62	46.837	9	46.292	3	44.385	-
Pécsváradi	31.663	1.537	33.342	450	34.976	365	33.734	314	34.056	40
Szentlőrinci	34.836	131	37.328	3	37.239	9	33.860	3	32.893	3
Pécs város	28.702	348	42.252	113	47.844	125	47.556	45	61.663	21
Mohácsi	41.640	10.533	53.653	4.246	56.852	4.312	44.842	2.474	48.927	456

Toina megye járásainak népessége és a szerbek számának alakulása
1881-1930.

Járások	1881.	1900.	1910.	1920.	1930.					
összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek					
Központi	44.115	330	52.125	501	59.411	521	57.146	315	62.424	188
Völgyeségi	36.227	425	35.631	213	37.677	281	37.007	184	39.230	19
Dunaföldvári	52.583	16	55.965	10	55.553	10	54.485	26	54.164	3
Símontornyai	41.282	290	39.873	287	40.775	288	39.070	254	36.615	2
Dombóvári	60.436	11	28.299	-	31.142	1	32.803	5	34.372	2
Tamási	-	-	41.289	-	42.667	1	42.601	-	42.389	-

Somogy megye járásainak népessége és a szerbek számának alakulása
1881-1930.

Járások	1881.		1900.		1910.		1920.		1930.	
	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek	összlak.	szerbek
Barcsi	33.896	1	31.913	2	33.878	13	32.945	9	33.896	1
Csurgói	31.470	757	36.275	1	38.417	2	38.696	2	39.689	4
Igali	32.821	10	33.786	-	33.864	-	33.521	7	30.414	2
Kaposvári	51.307	72	63.823	17	72.187	19	77.197	22	85.797	26
Lengyeltóti	29.394	12	30.780	-	31.114	-	31.867	5	34.171	1
Narcali	37.632	25	44.382	1	48.629	-	48.406	1	50.122	2
Nagyatádi	44.136	5.295	35.318	4	36.221	4	36.363	2	37.789	1
Szigetvári	45.987	4.993	33.030	1	33.220	3	31.437	-	32.867	-
Tabi	34.701	3	34.887	2	23.528	3	38.054	2	40.890	3

Zala megye járásainak népessége és a szerbek számának alakulása
1881-1930.

Járások	1881.	1900.	1910.	1920.	1930.					
	összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek	összlak. szerbek					
Ajsólendvai	40.161	264	48.929	1	50.680	-	13.676	2	19.209	1
Csáktornyai	34.799	31.070	42.411	2	46.126	35	-	-	-	-
Kanizsai	50.558	4.626	59.301	7	62.510	19	63.684	16	65.086	8
Keszthelyi	25.614	13	29.156	2	30.520	1	31.400	3	33.228	1
Letenyei	22.213	1.718	27.972	-	30.997	-	30.529	2	32.592	2
Novai	15.143	545	21.092	-	24.957	-	27.112	2	21.173	1
Pacsai	27.606	7	29.255	-	28.832	-	29.984	1	32.129	-
Perlaki	32.902	30.304	38.267	-	43.886	-	-	-	-	-
Sümegi	35.486	8	26.920	-	28.253	-	27.751	2	28.469	1
Tapolcai	41.705	12	46.389	-	37.317	-	37.550	3	39.939	1
Zalaegerszegi	33.804	37	42.514	1	43.754	1	47.879	25	54.177	10
Balatonfüredi	-	-	-	-	12.305	-	12.714	6	13.813	3
Zalaszentgróti	-	-	23.047	-	24.229	-	24.686	1	25.451	2

ZELENI FERENC: KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM BARANYÁBAN

Egy olyan országos mozgalmat szeretnék röviden bemutatni, melynek baranyai vonatkozása kevésbé ismert. Hogy jelentős tömegbázisra épülő mozgalom, vagy szűk elszigetelt jelenség volt-e a kutatásaim ezen szakaszában még nem nyert teljes bizonyítást.

1912. szeptember 7-én alakult meg Budapesten a Köztársasági Párt /1/, vezér egyénisége dr. Nagy György pesti ügyvéd, majd később dr. Veér Imre ugyancsak pesti ügyvéd. A párt programja között szerepelt az iskolák államosítása, kötött birtokok felszabadítása, a hitbizományok eltörlése, progresszív adó, általános és titkos választójog, Ausztriától való független köztársaság /2/. A párt főleg a Viharsarokban talált követőkre, de megtalálható volt asztaltársaságai Budapesten, Debrecenben, Kolozsvárott, Beregszászon és Pécsen is /3/. A mozgalom hamarosan nagy tömegbázisra tett szert, főleg a polgárság és a kisgazdák között volt jelentős eszmei hatása. 1913-ban már választási hadjáratot szerveztek. Tömeggyűléseken éles hangon bírálták az akkori állapotokat és hirdették Kossuth eszméit. Vezetőiket több ízben letartóztatták és kiadványaik miatt sajtópereket indítottak ellenük. 1912. év végén adták ki folyóiratukat Magyar Köztársaság néven, melynek főszerkesztője dr. Nagy György volt. A lap megindítása élénk visszhangra talált nemcsak a politikusok között, hanem az irodalom körében is. "Szabolcska Mihály nemegyszer küldött verset a Magyar Köztársaságnak, de a legnagyobb sikert ezzel a megjegyzéssel éri el: "A lelke mélyén 1000 magyar közül 999 republikánus" - Ábrányi Emil egy régebbi költeményét juttatja el a laphoz "Kossuth nyomorban" címmel. Endrődi Sándor levél kíséretében adja oda ugyancsak régi, "Brazília" c. köztársasági versét. Rákosi Viktor nyílt levélre méltatja a lapindulást, de Nagy Györgyék vállalkozását "az illúzió virágának" találja, amelyből sohasem lesz gyümölcs. Valamennyiük közül kimagaslik és a mozgalmat irodalmi téren egy időre fémjelzi Ady Endre, a költőfejedelem /4/. 1913. februárjában a belügyminiszter BM. 740. res. táviratában a köztársasági eszmék terjedésének megakadályozására hívja fel a figyelmet: "a köztársasági eszmék az egész országban való terjesztésére mozgalom indulván meg, felkérem, hogy saját hatáskörében tegye meg a szükséges intézkedéseket arra, hogy e címen való akár nyílt, akár pedig titkos szervezkedés minden áron megakadályoztassék. Eljárás közben nyert értesüléseiről jelentést kérek. Belügyminiszter" /5/. A jelentés Baranya megyéből nemleges volt.

A párt és a mozgalom mint az ország egész politikai életében egyaránt döntő változást hozott az első világháború kitörése. Szinte megbénult a politikai szervezőmunka, és minden figyelem a frontokra irányult. Az 1918-as év hoz újra változást a köztársasági eszmék terjedésében, hogy milyen módon azt úgy érzem nem kell ecsetelni. Köztudott, hogy az öszirózsás forradalom meghozza a párt számára a teljes sikert, hisz kikiáltják a köztársaságot, és Károlyi Mihály személyében a hatalom a köztársasági eszme diadalát jelentette.

Baranyában is meggyorsult a haladó eszmék teljedése. A Nemzeti Tanács megalakulásával a városban egy demokratikus vezetőség veszi át a hatalmat. A baranyai mozgalom vezéralakjai közé tartozott Linder Béla, a volt köztársasági kormány külügyminisztere és dr. Hoffman Ottó, a baranyai kiscgazdák vezetője. 1919-ben a Tanácsköztársaság elbukott vezetői emigrációba kényszerültek. 1921. augusztusában pedig megszűnik Baranya szerb megszállása. Az akkori vezetők egy utolsó kétségbeesett erőfeszítés árán kikiáltják Baranyai-Bajai Szerb-Magyar Köztársaságot, mely azonban nem mutatkozott életképesnek. Vezetői külföldre menekültek, tevékenységük azonban itt is folytatódott. És itt kapcsolódik Bagoly János és társainak személye a baranyai köztársasági mozgalomhoz.

A pécsi ügyészség 1926. február 20-án elrendelte Bagoly János kispeterdi lakos és társai letartóztatását, és vádindítványt terjesztett a pécsi törvényszék elé /6/. A vádindítvány alapján Bagoly János, Fuchs János, Nyilasi Ignác, Bödő József, Keserű Sándor, Dézsi Gyula, Fuchs Teréz előzetes letartóztatásban lévők, valamint Linder Béla, dr. Hoffman Ottó, Vörös László és Minker Ádám emigrációban lévő személyek, a BTK 70. §. szerinti tetteik ellen az 1921. évi III. Tc. 2. §. /1/ bekezdésében és /2/ pontjában meghatározott, az állami és társadalmi rend felforgatására és megsemmisítésére irányuló büntett miatt eljárás indult. A per zárt ajtók mögött, a hallgatóság kizárásával folyt le az ügyész indítványára, aki kiemelte, hogy a tárgyalás nyilvánossága a közrendet veszélyeztetné. A per folyamán az ügyészi vádindítvány, a tanúk kihallgatása egyértelműen bizonyították, hogy a köztársasági mozgalom főszereplője Bagoly János volt. Szerepét és személyét jelenleg egyértelműen meghatározni nem lehet. Csúppán egy-két tényre hagyatkozhatunk. Bagoly János 1885. március 29-án született Kispeterden, református gazdálkodó volt. 1918-ban a Nagyatádi Szabó István vezérlete alatt álló Kiscgazda párt szervezője Baranyában. Ő indította meg a kiscgazdák lapját. 1919-ben Pécsen gyűlést szervezett, ahol 4-500 főnyi kiscgazda jelent meg. Itt szólalt fel dr. Hoffman Ottó is. A gyűlés után a párt titkárává választották dr. Hoffman Ottót, míg Bagoly János pártjegyző lett, és a kiscgazdák lapja szerkesztője. 1920-ban Patacs Dénes ellenfeleként a választásokon elbukott, utána politikával keveset foglalkozott /7/, legalábbis nyilvánosan nem. Ennek ellenére egyéni érületét az eszme iránt tanusítja, hogy letartóztatása előtt történt házkutatás során verseket találnak elrejtve, melyeket ő irt. Had idézzek ezekből:

Szól a kakas virradóra című verséből:

"...Szól a kakas virradóra
Proletárok indulóra
Tépjük széjjel a rabláncot
Verjük szét a zszarnokságot..."

Ne vegyéték tőlem zokon című verséből:

"...De ígérem, ha tudom
Hogy segíthetek másokon
S ártok vele a papoknak
Nem bánom ha felakasztanak..." /8/

A per során Bagoly János elismerte, hogy 1925. február hónapban levelet kapott dr.Hoffman Ottótól, melyben Hoffman arra kérte, utazzon le Jugoszláviába borüzlet tárgyában, de mint vallotta, nem utazott el, mert politikai ügynek vélte a levelet. Ezután mint a kispeterdi szeszfőzde üzletvezetője Pestre utazott ügyeinek intézésére, ekkor kapja kézhez az értesítést 1.500.000 koronáról, melyet Belgrádban adtak fel. Az esetet jelenti a Belügyminisztériumba, ahol arra kéri, hogy vállalja el "Hoffman borüzletét". Bagoly János vállalja a megbízást, és több ízben járt Jugoszláviában, ahol találkozott Hoffmanékkal, röplapokat hoz Magyarországra, és azt terjeszti. Ugyanakkor megküld egy-egy példányt a siklósi főszolgabíróknak, a főispánnak és a Belügyminisztériumnak is. Időközben feljelentés érkezett ellene a Pécsi Rendőrfőkapitányságra, és Kepes Tibor nyomozni kezd a feltételezett szervezet után. Maga a detektívjelentés is hasonló színtben tünteti fel Bagoly János tevékenységét. Valódi szerepe így nem világos. A per során bizonyítást nyert, hogy Fusch János beremendi lakos volt az emigráns és a magyarországi szervezet között az összekötő, valamint közreműködött a röpiratok átcsempészésében. A tárgyalás befejezéseként hozott ítélet az akkori időszakra vonatkoztatva elég súlyos volt, Bagoly János és Fuchs János kettes évi fogházbüntetést kaptak, valamint 3 évre eltiltották a közügyek intézésétől őket, míg a többi váldottat felmentették bizonyítékok hiányában. Az egész per anyaga ellentmondásos és az ítélet sem volt teljesen megalapozott. Ha ugyanis a Belügyminisztérium és a rendőrség tudott arról, hogy milyen feladattal bízták meg Bagoly Jánost, akkor miért ítélték el mégis /9/. Az egész tárgyalás során nem merült fel mégcsak kérdésként sem, hogy hogyan került Bagoly Jánoshoz dr.Nagy György özvegyének levelezése, Tóth Lajos szentesi cipészmasterhez írott levelei, az országos Köztársasági Párt pártjegyzőjének, dr.Lánczi Simon Pál levelezése, és dr.Nagy György! egyéb levelezése /10/. Nem világos az sem, hogy egy ilyen politikai multtal rendelkező egyén, mint Bagoly János, miért jelenti az egész tevékenységét. Legnagyobb valószínűsége annak van, hogy ily módon akarta palástolni tevékenységét. Hogy mégis mozgalom volt-e és nem elszigetelt jelenség, jelenleg még megállapítani nem lehet, valószínűleg a további kutatás tudja csak bizonyítani ezt.

J e g y z e t e k

- /1/ Bónis György: Nagy György és az 1914 előtti Magyar Köztársasági Mozgalom 47. p.
- /2/ U.O. 41. p.
- /3/ U.O. 55. p.
- /4/ U.O. 50. p.
- /5/ Főispáni bizalmas iratok 28/1913. II. 25.
- /6/ Pécsi Törvényszék B. I. 5574/1925.
- /7/ A tárgyalási jegyzőkönyv 5. oldalán Bagoly János ezt nyilatkozta: "...A vádat megértettem, bűnösségemet nem ismerem el. A Pécsi Királyi Törvényszék 1923-ban elítélt engem izgatásért Junius 8-án töltöttem ki büntetésemet, ezen idő után politikával egyáltalán nem foglalkoztam, otthon tartózkodtam"... A letartóztatás előtt tartott házkutatás során több tucát 1923. III. 23-án kelt gyászjelentést/dr.Nagy György haláláról/ találunk holmija között, valamint több tucát Veér Imre aláírású választási rópiratot 1922-ből.
- /8/ 16.018/1926. Kü. ügyészi vádindítvány 21. p.
- /9/ Pécsi Törvényszék B. I. 5574/1925. tárgyalási jegyzőkönyv 38-39.p.
Diószeghy János ny. belügyminiszter-helyettes tanuvallomása: "...A Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának voltam a vezetője. 1925. január hónapban egyik vasárnap felkeresett a hivatalomban Bagoly János. Elmondta, hogy régebben államellenes bűncselekményért már büntetve volt, igaz, hogy azért már megbűnhődött, de ő ezen ballépését még más módon is jóvá akarja tenni. Felmutatott egy 1.500.000 koronáról szóló utalványszelvényt, azt mondta ezt az összeget Hoffman Ottótól, az emigránsok egyik vezérértől kapta. Le akar menni Jugoszláviába, hogy dr. Hoffmannak és társainak terveit a magyar kormány javára, régi bűneinek mintegy jóvátétele képpen leleplezze. Utasítottam ekkor Bagolyt, hogy menjen Hetényi főkapitányhelyetteshez, majd őtöle kap utasításokat, és egy levelet is irtam, melyben kértem Hetényit, hogy hallgassa meg Bagolyt, s mint utólag hallottam Bagoly tényleg járt is Hetényinél. Ezen eset után mintegy három hónappal újra felkeresett Bagoly, elmondta, hogy járt lenn Jugoszláviában, beszélt Hoffman Ottóval és Linder Bélával, be akar számolni utjának eredményéről. Ismét Hetényihez utasítottam, s Hetényi később szóbelileg közölte velem, hogy beszélt Bagollyal.
- /10/ A per bűnjelét között 17 darab Nagy György-féle levél, 1 darab Láncki Simon Pál-féle levél, 6 darab dr.Veér Imre-féle levél, 1 darab ifj. Nagy György-féle levél, 2 darab özv. Nagy Györgyné-féle levél, valamint más levelezés található.

ERDŐS FERENC: AZ I. VILÁGHÁBORÚ MENEKÜLTJEI FEJÉR MEGYÉBEN

Az I. világháború mérhetetlen szenvedést okozott a frontokon harcolóknak, a háttérországban élő lakosságnak és a hadi események következtében lakóhelyüket elhagyni kényszerülő menekülteknek. Már 1914 őszén-telén és az északi és északkeleti határmenti hadműveletek során megkezdődött a polgári lakosság evakuálása. A vagyonos családok, kik létfenntartásukról gondoskodni tudtak, utazásukat szabadon, minden korlátozás nélkül folytathatták, de a nincsteleket, a szegényebb rétegeket csakis a befogadásukra kijelölt törvényhatóságok területén helyezhették el.

1914 decemberében történt meg a menekültek elhelyezésével kapcsolatos felmérés. A közigazgatási gyakorlatban eddig ismeretlen probléma megoldása vonatottan valósult meg; előbb érkeztek meg az evakuáltak, sokszor még az alispáni hivatal sem értesítették Fejér megyébe történt irányításukról, így fogadásukra sem tudtak kellően felkészülni. A menekültek elhelyezésével kapcsolatos tájékoztódás vegyes eredménnyel zárult. Az adonyi járás főszolgabírája arról tájékoztatta az alispánt, hogy a községekben a menekültek elhelyezésére szolgáló férőhelyeket a kitelepitendő vasuti alkalmazottak elhelyezésére vette igénybe a Magyar Államvasutak zágrábi üzletvezetősege. Kedvezőbb volt a helyzet a váli járásban, ahol 420, a sárbogárdi járásban 120, a móri járásban 140, a székesfehérvári járásban pedig 1177 férőhelyet regisztráltak. Általában napi 70 fillér katonai átvonulási illeték ellenében, de a váli járásban 1 korona 20 fillér és 2 korona 40 fillér közti értékben vállalták az élelmezést és elszállásolást.

A háború második évében, Olaszország hadbalépését követően, 1915. májusától folyamatosan és tömegesen érkeztek a pólai illetőségű szlovén és kisebb részben olasz nemzetiségű menekültek. A móri járásba 403-an, a székesfehérváriba 678-an, az adonyiba 502-en, a váliba 625-en, a sárbogárdiba 653-an érkeztek. Az összes menekültek száma: 2861 fő volt.

Elhelyezésük, ellátásuk kezdetben a községeket terhelte, és a belügyminisztérium rendelkezése értelmében napi 1 korona 5 fillér térítési díj ellenében. Fokozódott az elégedetlenség, mert a menekülteket befogadó lakosok hónapokig nem kapták meg az ellátásért járó összeget. Csupán szeptember végén érkezett a bel-

ügyminisztériumból 90 ezer korona, s csak ezt követően kezdte meg a Székesfehérvári Adóhivatal az ellátási díjak utalványozását.

Aggasztónak bizonyult a menekültek szociális helyzete. Munkát nem tudtak vállalni, mert főként asszonyok, a gyermekek és az 55 éven felüli férfiak kényszerültek elhagyni otthonukat. Nyelvi nehézségek is akadályozták a kapcsolatok felvételét, de sok helyütt a község lakói tudatosan elkülönültek az evakuáltaktól. Állandó megfigyelés alatt tartották őket, postai küldeményeiket csak abban az esetben továbbították, ha német nyelven írták Pólában maradt hozzátartozóiknak. Érdemes idézni a hatóságok által lefoglalt levelekből; egy Pátkán elhelyezett menekült írja férjének: A község /előjárósága/ egy összedölt szobába zsúfolta őket, ahol a puszta földön kell hálniok, mert a szalmát már a nép el sem adja nekik. Igérik azonban, hogy télre ágyat is meg takarót is fognak kapni. Ugyancsak Pátkán kelt az alábbi elkeseredett hangú levél is: "Tégy valamit, hogy innen eljuthassunk, ha a telet itt kell töltenünk, meg fognak fagyni. Napról napra rosszabb a sorunk. Olyan kimerültek vagyunk, hogy jobb lenne a háboruban lenni, mint itt." Hasonló tartalmú tudósításokat ismertünk Pékozdról, Gántról is.

Ellátásukra biztosított összegek nem követték az élelmszerárak növekedését. Így a községek jelentős anyagi hátrányt szenvedtek. Adonyban uradalmi épületben helyezték el a 104 szlovén menekültet, s a tömegétkeztetés ellenére sem tudták az 1 korona 5 fillérből ellátásukat biztosítani. Hétköznapiakon 1 korona 55 fillér fedezte a kiadásokat. Elégedetlenek voltak a menekültek, de elégedetlenek voltak a községek is. Ebben a feszült szituációban lett ismertté az osztrák belügyminisztérium döntése, hogy a Magyarországon provizórikusan elhelyezett szlovén és olasz nemzetiségű osztrák honos lakosokat Ausztriába, nevezetesen: a Gmündben felállított menekülttáborba helyezze el. 1915 szeptember végén, október elején a menekültek teher szállító vonatokban elhagyták a megyét. Egy kisebb csoportjuk november közepén távozott.

Az újabb menekültek Galiciából és Bukovinából érkeztek: az adonyi járás területén 882, a székesfehérvári járásban 809, a móri járásban 397, a sárbogárdi járásban 564, a váli járásban 691 főt helyeztek el. Galiciából érkezettek 80-85 %-a izraelita volt, életkorukat tekintve idős férfiak, asszonyok és gyermekek. Újból feléledtek az ellentétek, mert a napi 1 koronából a községek a lakást és a tüzelőt sem tudták biztosítani.

A rohamosan romló közellátás is hozzájárult a konfliktusok elmélyüléséhez, ugyanis több község előjárósága el akarta tiltani a menekülteket a vásárlástól. Ezen intézkedések mögött elsősorban nem a zsidó-ellenséget kell látnunk, hanem a só, a cukor, gyufa és egyéb közszükségleti cikk gyakori hiányát. Találónan jellemezte helyzetüket a móri járás főszolgabirája: "Tény azonban, hogy az itteni lakosság irányokban ellenszenvvel viselkedik, és kívánatos volna, ha őket Ausztriába visszatelepíteni lehetne annyival is inkább, mert legnagyobb részük maga kéri a Morvaországba és Csehországba való átköltözést, hol igen soknak rokoni összeköttetése van." Fehérvárcsurgón elhelyezett bü-

kovinai zsidók a móri izraelita hitközséghez fordultak segélyért. A székesfehérvári járásban levő galíciaiakat 1916. novemberében Morvaországba szállították. Ezt követően valamennyi közszeg azt remélte, de még a megye vezetői is, hogy az osztrák menekültek elhagyják Fejér megyét. Nem ez történt, az osztrák belügyminisztérium szállítási nehézségekre hivatkozva elhalasztotta ausztriai elhelyezésüket. 1917. január elején 1816 bukovinai és 845 galíciai menekült tartózkodott a megyében. Helyzetük a háború elhuzódásával egyre romlott. "Már 6 hónapja, hogy 34-en menekültek Tabajdra osztattunk be - írta egy menekült a főispánnak. Akkor sem volt különösen jó dolgunk, most azonban nagyon rossz sorunk van. Éhezünk, fázunk, pusztá földön alszunk, nincs fűtőanyagunk, sem világításunk, sem takarónk, sem kenyérünk. Lisztet hetenként egyszer kapunk, személyenként 2 kilót. A jegyző összeírta mire van szükségünk, de semmit sem kaptunk meg belőle. Most az a kérdés, mit tegyünk, hogy életünket fenntartsuk."

Lényeges változás nem következett be a galíciaiak, bukovinaiak helyzetében, mert a törvényhatóságok erejét és figyelmét az erdélyi menekültek sorsa, ellátása kötötte le. Románia hadbalépésével /augusztus 27./ kezdődött meg a lakosság evakuálása a hadszínterekről. Székesfehérvárra augusztus 31-én érkezett meg a menekültek első 81 fős csoportja. Október 6-án azonban már közel 3000-en tartózkodtak a városban. Provizórikus elhelyezésükre a 10. huszárezred, az állami méntelep lovardájában, valamint az elemi iskolákban került sor. Élelmezésüket a városi aggintézetben és a vasútállomáson levő katonai konyhán oldották meg. Közülük két héttig tartott a rendkívüli állapot, a helyben maradt 1000 erdélyi menekültet magánháznaknál helyezték el. Közellátásuk is nagy részben megszűnt, mert naponta a felnőttek 2 korona, a 10 éven aluli családtagok 1 korona élelmezési segélyben részesültek. 1916. októberében Székesfehérvárott 994, a megye falvaiban 3362 erdélyi tartózkodott. Szeben, Udvarhely, Maros-Torda, Csik, Krassó-Szörény, Hunyad, Háromszék, Fogaras, Nagy-Küküllő, Brassó, Kis-Küküllő és Alsó-Fehér megyék területéről érkeztek. A lakosság mély együttérzéssel fogadta őket, ellenszenvről, a menekülteket megbélyegző véleményekről nincs tudomásunk. Lelkesedéssel vették tudomásul az erdélyi hadszínterekről érkező híreket, a Mackensen tábornok vezette Duna-hadsereg gyors előnyomulását Bukarest felé. Már 1916. decemberében a hatóságok megtették az előkészületeket a menekültek visszatelepítésére, s 1917. februárjában megkezdődött hazaszállításuk. A székesfehérvári járásból 90 erdélyi menekült tért vissza Hunyad, Brassó, Szeben és Háromszék vármegyébe, az adonyiból 274-en Kis-Küküllő vármegye területére. Május elején a móri és az adonyi járást elhagyták, csupán 7 személy maradt vissza a váli és 75 fő a sárbogárdi járás területén.

A Tanácsköztársaság leverését követően fokozódott a menekültek beözönlése Magyarország területére. Elsősorban Erdélyből, Felvidékről és Délvidékről érkeztek azok a tisztviselők, akik a hivatali eskü letételét megtagadták és állásaikból elmozdították őket. 1919. október elején Budapesten 1013 menekült tisztviselő tartózkodott: 612 közszegi, 165 városi és 236 vármegyei alkalmazott. Gyors intézkedést igényelt ideiglenes elhelyezésük, az intézkedéseket a belügyminisztérium koordinálta eredménnyel, a me-

nekült tisztviselők közel 60 %-a jutott álláshoz. Beniczky Ödön belügyminiszter a kiutasítottak elhelyezése érdekében a törvényhatóságokhoz fordult. Felhívásában arra kérte a megyék és városok vezetőit, hogy a közigazgatás területén üresedésben lévő állások betöltésénél ideiglenesen a menekült közigazgatási alkalmazottakat is vegyék figyelembe.

Pallavichini György Dunántuli központi Kormánybiztos már a megye konkrét teendőit közölte október 18-i rendeletében. Nevezetesen: Székesfehérváron és a jelentékenyebb községekben /a járáások székhelyén/ a menekültek elhelyezése, foglalkoztatása és segélyezése érdekében 3-5 tagú bizottságok alakuljanak. Az ellenforradalmi kormányzat elsődlegesen az erdélyi menekülteket karolta fel, hiszen ezen volt országrészből érkeztek tömegesen a menekültek. Budapesten létre is hívták az Erdélyi Menekülteket Segítő Bizottságot. Egyre jelentősebb számban érkezők elhelyezése csak fokozta a gondokat: az Erdélyi Menekülteket Segítő Bizottság mellett valamennyi menekült ellátására biztosítására kormánybiztost neveztek ki /Menekültek ügyeinek ellátására kirendelt kormánybiztos/ Liner Endre személyében. Törekvése arra irányult, hogy a vasuti kocsikban, teherszállító vagonokban, barakképületekben lakó menekültek még a tél beállta előtt megfelelő lakáshoz jussanak. 1919. október végén közel 600 vagonban 400-nál is több család élt. Budapesten a feszült lakáshelyzet miatt elhelyezésük megoldhatatlannak bizonyult. Nehezítette helyzetüket a katasztrófális közellátás is.

Lényegében hasonló viszonyok uralkodtak Székesfehérváron is: a város lakossága a háború előtti 35 ezer főről az itt állomásozó nagyszámú katonaság miatt 49 ezerre emelkedett. A háború éveiben minimálisra csökkent a lakóházak építése, főképp az anyagihiány és az építőanyagok magas ára miatt. "Az elmenekült tisztviselőknek Székesfehérvárott leendő elhelyezése majdnem teljesen lehetetlen" állapította meg Zavaros Aladár polgármester. Mindinkább az a törekvés vált uralkodóvá, hogy a megye falvaiban helyezték el a menekülteket. Ott a lakásvizonyok is jobbak, élelmezésük sem okozhat jelentősebb konfliktust. Érvelésüket a Dunántuli központi Kormánybiztos felhívása is erősítette. Pallavichini a parasztság megnyerését szorgalmazta: "Nag kell tehát értetnünk a legszegényebb emberral is, különösen a most pénzben lévőkkel a falusi földműveléssel szemben..." Összehangolt intézkedésekre azonban a megyében sem került sor. A járáásokban ugyan megalakultak a menekültek elhelyezésével megbízott bizottságok, de 1919. december közepéig csupán a székesfehérvári járásból érkezett érdemi jelentés. Nevezetesen: Tácon 5, Sárszentmihályon 2 család elhelyezése biztosított. Havranek József alispán borulatosan ítélte meg a kialakult helyzetet: "intézkedéseink a közönség részvétlenségén meg fognak törni, s ezen az úton a cél el nem érhető."

Székesfehérvár vezetői több szempontból sem térhettek ki a menekültügyi problémák elől. Nem hagyhatták figyelmen kívül, hogy a város a megyei adminisztráció székhelye és fontos közlekedési, elsősorban vasuti csomópont. Gróf Károlyi József főispán-kormánybiztos határozott utasítására december 20-án megkezdődtek a konkrét tárgyalások. A hónap elején megalakult Székesfehérváron az

Erdélyi Menekültügyi Kirendeltség Szabó Imre pénzügyi tanácsos vezetésével. A kirendeltség felállítását az is indokolta, hogy 239 erdélyi menekült már a városban tartózkodott. Budapesten és a főváros környékén vagonokban elhelyezett családok helyzete katasztrofális volt, ezért az Öreghegyen levő villákat akarták elfoglalni, de a terv a városi hatalmasságok ellenállásán megbukott. Végül a hadügyminisztérium sietett a város és a megye megsegítésére: a vasutállomástól délre levő repülőtelepet engedte át a menekültek elhelyezésére. Egyelőre 33 szobát adtak át. Étterem, munkaterem és iskola kialakítására is sor került. Étkezésüket biztosították, gondot fordítottak a menekültek foglalkoztatására is: papírzacskókat, gyógyszerári dobozokat készítettek. A dolgozók napibére elérte a 25-30 koronát. Nehézségekbe ütközött orvosi ellátásuk. Jóllehet a betegszoza kijelölése megborított, de felszerelése, kézi gyógyszerárral történő ellátása elmaradt. A betegeket Dabasievics Jenő menekült orvos látta el. 1920 februárjában javult a helyzet, amikor három hatósági orvos is bekapcsolódott az egészségügyi munkába, a helyi vöröskereszt egyesület pedig felszerelte a 4 ágyas betegszobát.

Alapvetően nem változott a városban levő menekültek szociális helyzete az 1919. decemberében meghirdetett segélyakcióval sem. Negyedév alatt 10.900 koronával gyarapodott a kirendeltség segélypénztára, az 1916-ban kiutalt állami támogatásból csupán 12.900 korona maradvány jelentkezett. Ezen összegből 123.800 korona/ nem tudták megoldani a gyermekek ruhaellátását, akadályokban ütközött a tej- és husellátás is.

A külügyminisztérium békeelőkészítő osztálya illetve az erdélyi menekülteket segítő ügyosztály utasítása alapján a székesfehérvári kirendeltség hatáskörébe 17 erdélyi vármegye menekültjei tartoztak. Helytelen lenne az intézkedést úgy értelmeznünk, hogy a más vidékekről folyamatosan érkezők ügyeivel nem foglalkoztak. Sőt ezen menekülteket is törzskönyvezték és a lehetőségek szerint élelmeztek.

Székesfehérvárott 631, a megyében 135 menekültet tartottak nyilván: a Román Királyság területéről 406, Csehszlovákiából 227, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területéről 133 főt. A 15 éven aluli gyermekek száma 246 volt. A menekültek zömében a középrétegek köréből kerültek ki: hivatalnokok, kiskereskedők, értelmiségiek /tanárok, tanítók/. Érthető okok miatt kevés földműves, iparos, munkás hagyta el lakóhelyét. Számukra nem a magyar állam biztosított egzisztenciát, hanem a föld, a termelő tevékenység.

Nyomasztóak voltak az életkörülmények, a menekült családok /Székesfehérváron 135, vidéken 30/ jelentős részének egy szobát juttattak. Helyzetükön "segíteni felette nehéz - állapotot meg a fehérvári kirendeltség vezetője - mert a megoldás a helybeli lakosság jó részének rideg magatartásán megtörik." Nehezítette a lakáshelyzetet az is, hogy a városban nagyszámú katonaság állomásozott és a polgári lakosság több esetben nem hajtott végre a lakáshivatal rendelkezéseit. Előfordult olyan szélsőséges eset is, hogy a menekültek részére kijelölt szobában állatokat helyeztek el. Így a menekült családok közel 70 %-a a repülőtelepen élt, és a székesfehérvári vasutállomásra érkezők hosszabb ideig kénytelenek voltak vagonokban élni.

Lassan, a kirendeltség anyagi helyzetének javulásával oldódott a feszült légkör. Élelmezésüket a Jaranek-vendéglőben is lehetővé tették; 15 koronáért ebédet és vacsorát kaphattak. Heti husadagjuk 20 dekagramm, kenyéradagjuk napi 25 dekagramm volt. Az az 50 ezer korona gyorssegély tette lehetővé a menekültek élelmezésének javítását, melyet a külügyminisztérium békeelőkészítő osztályának un. "B" csoportja folyósított. A kirendeltség pedig élt azzal a lehetőséggel, hogy a helyi piaci áraknál 50 %-kal olcsóbban jutott hozzá az alapvető élelmiszerekhez /pl.: 1 kg gyümölcsíz 30 korona, 1 kg bab 8 korona, 1 kg hagyma 8 korona, 1 kg só 12 korona, 1 kg zsír 90 korona, 1 kg mosószappan 40 korona, 1 db mosószappan 7 korona/. Jelentősebb fennakadás a Élesztélés-ben sem volt tapasztalható, 1920. januárjában 27,5 q, márciusában pedig a gabonagyűjtés országos kormánybiztosa 30 q rozslisztet és 12 q főzlisztet utalt ki. Tűzelőellátásukat a Veszprémi Faipari RT 78 m³ fával támogatta.

A menekültek ügyének egyéséges kezelése érdekében a kormányzat felállította az Országos Menekültügyi Hivatalt, amely tevékenységét 1920. április 24-én kezdte meg. Ezt követte július 5-én az Országos Menekültügyi Hivatal vidéki kirendeltségeinek felállítása. A budapesti kirendeltség működési területe kiterjedt Budapest Székesfehérvárra, Kecskemét városára, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Hont és Nógrád vármegyék meg nem szállt területeire. A Szombathelyi kirendeltség tevékenysége Vas, Zala, Sopron és Moson vármegyékre terjedt ki. A Debreceni kirendeltség Debrecen városára, Hajdu, Szabolcs és Bihar, Bereg és Szatmár vármegye meg nem szállt területeit foglalta magába. A miskolci kirendeltség hatáskörébe Miskolc város, Borsod, Heves vármegye, valamint Gömör-Kiskant, Abauj-Torna és Zemplén vármegye meg nem szállt területei tartoznak. A megyei kirendeltség működési területéhez Szeged és Hódmezővásárhely város, Csongrád, Békés vármegye, valamint Arad, Csanád, Torontál és Bács-Bodrog megyék meg nem szállt részei tartoztak. A székesfehérvári menekültügyi kirendeltség joghatóság Székesfehérvár, Győr városok, Fejér és Veszprém, valamint Győr, Komárom és Esztergom megyék meg nem szállt területeire terjedt ki. A szervezés időpontjában Székesfehérváron 1056, a megyében 261 menekült tartózkodott: 56 %-uk Erdélyből, 31 %-uk Felvidékről, 13 %-uk Délvidékről érkezett.

1920. május 31-én az Országos Menekültügyi Hivatal Szegedi Kirendeltsége Székesfehérvárra irányította Ujvidék, Szabadka és Nagyikinda városokból érkezett menekülteket. Összesen 16 családot. Felvetődött a menekült egyetemi és főiskolai hallgatók nyári szünidei elhelyezésének megszervezése is. Horváth Emil államtitkár, az Országos Menekültügyi Hivatal vezetője a megye földbirtokosaihoz fordult. Törekvése - kevés kivételtől eltekintve - nem talált támogatásra. Hadd idézzem gróf Esterházy Miklós Móric több szempontból is figyelemre méltó levelét. A csákvári uradalom birtokosa nem lelkesedett az egyetemi, főiskolai hallgatók nyári elhelyezéséért, mert a kezdeményezés a Tanácsköztársaság idején megvalósult üdültetési akciót idézte fel az arisztokratá-ban: " E tekintetben gyászos tapasztalataim vannak, példának o-
kárta tavaly Pestről nyaraltató leánykákat kaptam, akik közül többen visszavagyódtak, mert itt Csákváron nem találtak elég alkalmat arra, hogy a Pesten megszokott zsurokat látogassák. Igen jól emlékszem a kommun idejére, midőn igen magas állásu miniszteri tisztségű családtagjai kiküldettek, hogy az akkor közva-

gyont képező birtokomon napszámban dolgozzanak, hogy mondom ezen tiszteletreméltó kortársaim még azon időben sem; amidőn a szent munka dicsőítése állítólag alapját képezte az emberiségnek, mondom, hogy ezen tiszteletreméltó kortársaim jelentésükkel a tényleg munkálkodó volt alkalmazottaimat minden tekintetben megakadályozták. Az az illető főiskolai hallgató, aki esetleg ide fog jönni, ... legalább igérje meg, hogy a többieket jelenlétével nem fogja zsenirozni."

A menekültek helyzete, a disszonáns vélemények ellenére, fokozatosan javult. Ennek alapvető kritériuma az volt, hogy státuszhoz jutva az új környezetbe beilleszkedjenek. Soraikból többben érthető okok miatt, az irredenta mozgalom helyi szócsovei voltak, többségük azonban a szűkebb határok közé szorított országban ismét magára talált, folytatva hivatalnok, gazdatiszti, tanári, tanítói tevékenységet.

Összefoglalva: az első világháboru éveiben a menekültügyi probléma a frontok mozgását követte. Ennek volt következménye: a szlovén, bukovinai, galíciai osztrák honos menekültek elhelyezése Fejér megyében.

Zömében magyar nemzetiségű és magyar állampolgárságu lakosság csak rövid ideig, mintegy 9 hónapig tartózkodott a megye területén. Mind a magyar, mind az osztrák állampolgárok provizórikusnak ítélték meg helyzetüket, itt új egzisztenciát nem teremtettek. Az első világháboru után a román, a cseh, a délszláv megszállás a menekültek újabb, társadalmi és szociális helyzetüket tekintve az első hullámtól eltérő lakosságot kényszerített a biztosan magyar földnek tudott vidékre. Ezen rétegek a trianoni határokon belül voltak kénytelenek egzisztenciát teremteni.

Források:

- /1/ Galántai József: Az első világháboru. Budapest, 1980. 213-216. és 363-365. o.
- /2/ Fejér megyei Levéltár /a továbbiakban: FmL/ Fejér vármegye főispánjának általános iratai. I. Az első világháboru menekültjeire vonatkozó iratok. 1914-1919.
- /3/ FmL. Fejér vármegye alispánjának iratai. XII. Erdélyi menekültek. 1916-1917.

Gömbös Gyula csoportja 1932. és 1936. között a totális fasiszta diktatura kialakítását kísérelte meg. Ezt Gömbös miniszterelnökké történt kinevezése tette lehetővé. A hatalomból azonban csak azért részesülhettek, mert a hagyományos uralkodó körök a bethleni kormányzati módszerekkel képtelenek voltak megoldani az 1929-ben kezdődött válság okozta gazdasági és társadalmi problémákat. Ezért Bethlenék a tömegmozgalmak visszaszorítása érdekében elfogadták sőt igényelték a katonatiszti-államhivatalnoki réteg erőszakosabb eszközöket alkalmazó szélsőjobboldali csoportjának hatalomra jutását. Ugyanakkor biztosítani kívánták, hogy az új miniszterelnök az ő érdekeiket szolgáló politikát folytassa, nem módosítja a bethleni korszak hatalmi strukturáját, kormányzati rendszerét. Ehhez megfelelő biztosítékokkal rendelkeztek Bár Gömbös került a kormány élére, s fontos pozíciókba juttatta néhány hívét, a kormánypárt parlamenti csoportjában, a közhivatalok és a közigazgatás vezető posztjain jórészt Bethlen politikájának támogatói maradtak többségben. A kezdeti időszakban a párton belül is elsősorban Bethlen szavától függött Gömbös terveinek sorsa. Mindezek birtokában bármikor megakadályozhatták az új kormányfő, szándékaiktól tulságosan eltérő, lépéseit /1/.

Gömböséknek tehát céljaik realizálásához nem volt elég felszámolni a munkásság és parasztság fokozódó elégedetlenségét, mozgalmait. Ahhoz meg kellett szüntetniük a konzervatív erők többségét is mind a parlamentben, mind a közigazgatásban mind a kormánypárt vezetésében. Nem rendelkeztek azonban olyan erős tömegbázissal /fasiszta tömegmozgalom/ sem fegyveres erővel, amelyek segítségével ezeket az akadályokat gyorsan eltávolíthatták volna. Ilyen viszonyok között nem láthattak hozzá azonnal diktatórikus terveik megvalósításához. Az erőviszonyok lassu megváltoztatására kényszerültek. Ebben kulcsszerepet szántak egy általuk szervezett fasiszta tömegpártnak.

A kialakult helyzetben új párt szervezésére nem gondolhattak, ezért a kormánypártot alakították át saját igényeik szerint. E munkát legsürgősebb feladataik közé sorolták. 1932. október 27-én még csak a párt nevét változtatták meg: Nemzeti Egység Pártja /NEP/. Ugyanez év decemberének első felében viszont - értekezleten és levelezés útján - a főispánok bevonásával megkezdték

a vidéki szervezetek kialakításának előkészítését /2/. 1933. januárjában elkészültek az új párt "Szervezési szabályai" és a szervezést szolgáló részletes utmutatók /3/.

E dokumentumok a párt más 1933-34. évi kiadványaival együtt meggyőzően bizonyítják, hogy Gömbösék kezdettől az egész társadalmat átfogó fasiszta jellegű tömegpártot akartak szervezni. Alapdokumentumaik ideológikus részletei hiánytalanul tartalmazták a fasiszta mozgalmak ideológiájának minden jellemző elemét. A válságért a marxizmust, a liberalizmust, a polgári demokráciát tették felelőssé, ezért szükségesnek tartották a többpártrendszer, a parlamentarizmus felszámolását. A megoldást egy "nemzeti kollektivitáson" alapuló "vezéri államban" látták, amelynek elsőrendű feladata a területi revízió megvalósítása /4/.

Ennek megfelelően a NEP valamennyi szervezetének feladatává tették, hogy a helyi lakosság összes választójoggal rendelkező tagját beszervezzék, működésük járjon együtt minden más párt és szervezet megszűnésével. Ennek érdekében a falu vagy város életének minden fontos területén /gazdasági, társadalmi, kulturális, sport, jótékonyági stb./ kötelesek voltak kezdeményező, meghatározó szerepet betölteni. Rendszeres gyűléseik, politikai vitaestéik révén el kellett érniük, hogy tagjaik a párt, ezen túl kifejezetten Gömbös, a "Vezér" céljainak feltétlen támogatóivá váljanak /5/.

Ilymódon akarták a pártot alkalmassá tenni arra, hogy befolyását az ellenzéki pártok tagságára is kiterjesztve készítse elő azok felszámolását. Ugyanakkor a lakosság nagy tömegeinek támogatását biztosítva kellett segítenie a miniszterelnököt abban, hogy megszabaduljon a Bethlen-vezette konzervatív körök terhes "gyámkodásától". Az erőviszonyok arra is kényszerítették Gömbösöket, hogy a pártszervezést a vidéki szervezetek kiépítésével kezdjék. Törekvésük tehát az volt, hogy mind a kormánypárton belüli többség megszerzését, mind a többi párt bomlasztását a községekben, városokban kezdve alakítsanak ki maguknak széles, őket feltétlenül támogató tömegbázist, s arra támaszkodva hajtsanak végre változtatásokat a csucson.

Mindez történetírásunk fontos feladatává teszi, hogy alaposabban megvizsgáljuk a NEP vidéki megszervezésének eredményeit. A számszerű adatokon túl ismernünk kell a párt tagságának társadalmi összetételét, Gömbös politikájával kapcsolatos állásfoglalásait. Így ítélni tudjuk meg valójában, hogy a párt tevékenysége mennyiben befolyásolta a Gömbös kormány illetve a fasiszta tervek sorsának alakulását - kudarcát.

E rövid írás keretei között csak arra tehetünk kísérletet, hogy vázlatosan tekintsük át a NEP négy éves Baranya megyei történetének legfőbb tanulságait.

A decemberi első lépéseket hosszabb ideig tartó központi előkészületek követték. A vidéki szervezőmunka csak 1933. májusában pezsdült fel ismét. Baranyában június 3-án alakult meg a vármegyei /6/, június 8-án a 8 választókerületi választmány /7/. A Pártközpont előírásai szerint június 18-ig valamennyi telepü-

lésen meg kellett volna tartani az ünnepélyes alakuló zászlóbon-
tó gyűléseket. Ez azonban már súlyos nehézségekbe ütközött. A
kitűzött határidőre a megye 311 helysége közül csak 153-ban a-
lakult meg a pártszervezet, összesen 8.321 taggal. Azaz csak a
választók 8,55 %-a lépett be a NEP-be Gömbösék első felhívására
/8/. Ezek a számok különösen akkor tűnnek nagyon alacsonynak, ha
figyelembe vesszük, hogy a korabeli becslések szerint 1933. ju-
niusában országos viszonylatban a megyékben a NEP-tagok aránya
már 30-40 % volt /9/.

Az országos központ türelmetlen sürgetései hatására tovább
folyó szervezés csak lassu növekedést eredményezett. 1934. feb-
ruárjáig csupán 24.533-ra emelkedett a taglétszám /a választók
25,2 %-a/. 6 községben még ekkor sem alakult meg a NEP helyi
csoportja /10/. Eddig ismert adataink szerint a szervezés Bara-
nyában 1935. január-februárjában ért a csúcspontra. Akkor a
választói névjegyzékben szereplők 40,6 %-a /39.748 fő/ volt a
NEP tagja /11/. Ebben a megyében tehát csak jó másfél éves ké-
séssel érték el az 1933 júniusi becsült országos átlag felső ha-
tárát.

A NEP Baranya megyei taglétszáma önmagában is csökkentette
Gömbösék esélyeit távolabbi terveik megvalósítására. Lehetőségei-
ket tovább rontotta, hogy elvárásaiktól eltérően alakult a
pártszervezetek és különösen a vezetők társadalmi összetétele. A
beszervezett tagok nagy része sem jelentett számukra biztos po-
litikai bázist.

A NEP tagjainak zöme - a megye társadalmi strukturáját is
tükrözve - a paraszti társadalom különböző rétegeiből verbuváló-
dott. Viszonyuk a párthoz azonban igen ellentmondásos volt. Ez
mutakozott meg az egyes falvak NEP-taglétszámainak szélsőséges
eltéréseiben. Másrészt abban, hogy lényegében a Gömbös-kormányal
szemben megfogalmazott azonos elvárások, követelések alapján egyes
helységek földművesei vállalták a belépést, mások viszont elu-
tasították. Nem emelhető ki egyetlen olyan paraszti réteg sem,
amely tulnyomó többségében azonos módon reagált a pártszervezés-
re. A belépők és távolmaradók közt egyaránt voltak 1-5. holdas
parcellák tulajdonosai és 50-100 holdas nagygazdák.

A párthoz fűződő viszonyuk tartalmát mindenekelőtt a vál-
ság okozta súlyos gazdasági helyzetük illetve a kormány ezzel
kapcsolatos politikája határozta meg. Ez pedig - különösen a kez-
deti időszakban - inkább szembefordította őket Gömbösékkel,
mint közelítette. Sok helyen utasították el a belépést a megye-
fiakhoz hasonló indoklással: "Majd ha a kormány intézkedéseiből
kifolyólag részükre is javulást látnak, úgy kivétel nélkül be-
lépnek a pártba, amíg azonban annak súlyát tapasztalják és érzik,
addig nem szervezkednek" /12/. Akik beléptek, jórészt nehéz
helyzetük miatt és a Gömbös-féle propaganda hatására tették, ab-
ban bizva, hogy a parasztság csatlakozása valóban őket segítő in-
tézkedésekre készíti a miniszterelnököt. Az ujmindszentiek ala-
kulógyűlésükön kereken ki is mondták: "... a ma megszavazott bi-
zalom addig szól, amíg az egység, az egyenlőség reménye" /13/.

A zömmel módos gazdákból kiválasztott helyi vezetők állásfoglalásai is hasonlóak. Az országos központ elvárásaival szemben nem a parasztság gazdasági, társadalmi érdekeit rendelték alá a "Nemzeti Egység" megteremtésének. Ellenkezőleg: a Nemzeti Egység Pártját kívánták felhasználni válságos helyzetük javítására. 1933. augusztus 13-án a mohácsi választókerület NEP-vezetőinek mintegy 80-100 fős értekezlete /14/, két nap mulva a nagyharsányi választmány /15/ küldött memorandumot Gömbösnek. Ezekben felsorolták a parasztság összes gondját, követelték olyan rendeletek kibocsájtását, amelyek a parasztság helyzetét enyhítenek, s amelyeket Gömbös kinevezésekor megígért. A mohácsi vezetők különösen hangsúlyozták: "... azoknak tartoznak felelősséggel, akik személyükön keresztül csatlakoztak a párthoz /16/.

Ezt a hangulatot nem oldották fel teljesen a gazdavédelmet szolgáló intézkedések sem. Hatásukra például a siklói választókerületben: "a párttal szemben lelkesedés ugyan nem keletkezett, azonban a hangos kritika... megszűnt" /17/.

Annál nagyobb tiltakozást váltott ki az adók emelése és könyörtelen behajtása a NEP tagjai között is. 1933. nyarától az adóügy lett a párttal szembeni agitáció legfőbb és hatásos érve. Miatta többen - köztük vezetők - ki is léptek a NEP-ből /18/.

A nagy- és középbirtokok alkalmazottai /gazdatisztek, a birtokon élő, vagy ahhoz állandóan kötődő cselédek, mezőgazdasági munkások/ ritkán dönthettek önállóan csatlakozásukról. Politikai állásfoglalásukat rendre meghatározta a birtok ura. Így az utóbbiak létszamarányukat messze meghaladó mértékben befolyásolták a pártszervezés alakulását.

Különösen azáltal, hogy nemcsak cselédeiket, munkásaikat be-folyásolták, hanem a birtokaik által uralt falvak szegényparasztságát is. A megyében élő arisztokraták többsége korábbi politikájuk mellett kitartva ellenszenvvel, gyanakvással fogadta az új-típusú pártszervezést. A pártban vezető szerepet - azt is csak főispánként - egyedül vállaló gróf Benyovszky Móric a Biedermann bárók és Majláth grófok nevében is állást foglalt a politikai ke-retek tágitása, a radikális változások ellen - "konzervatív ha-ladást" követelve /19/. A megye legnagyobb birtokosai közé tar-tozó püspök és környezete, a legitimista sellyei földbirtokos gróf Draskovics Iván végig szembenálltak a Nemzeti Egység Pártjá-val. Mások, mint pl. Frigyes főherceg uradalmának vezetése vagy gróf Jeszenszky Imre Gödrén, csak átmeneti bizonytalanokodás után csatlakoztak az új párthoz. Így az az ellentmondásos helyzet a-lakult ki, hogy a falu legkiszolgáltatottabb rétegeit csak azok segítségével nyerhették meg, akik ellen a párt tömegtámogatását felhasználni kívánták.

Ugyanakkor a középbirtokosok néhány képviselője Gömbös párt-jának legaktívabb szervezői, legodaadóbb hívei közé tartozott. Vi-téz Kovách Antal, nyugalmazott tábornok szóban és írásban harco-san védelmezte Marton Bélát, a párt országos főtitkárát a megye arisztokratáinak támadásaival szemben /20/. Teleki Sándor sző-lőbirtokos, a villányi választókerület NEP elnöke még akkor is határozott fellépéssel akarta menteni a "Nemzeti Egység" ügyét, a-mikor a bomlás már országszerte megindult /21/.

A legnehezebben és legkevésbé sikeresen a munkásság körében tudták szervezőmunkájukat kifejteni a NEP vezetői. Esetükben nemcsak a gazdasági helyzet, a társadalmi viszonyok kedvezőtlen hatásaival kellett számolniuk, hanem - főként a bányászok körében - a szakszervezetek és az MSZDP több évtizedes befolyásával is. A tulajdonos Dunagőzhajózási Társaság vezetői csak 1934 áprilisában tudták fenyegetésekkel arra kényszeríteni a vasasi bányászokat, hogy a megyében utolsónak megalakítsák a helyi szervezetet /22/. A többi pécsi bányásztelepülésen is kimerőszakolt sikerek időleglesnek bizonyultak. A huszas évek végén kezdődött visszaesés után 1934. júniusától ismét megnőtt a szakszervezet és az MSZDP befolyása. 1934. október 12-én Vasason földalatti éhségstrájkot kezdett 332 bányász, amely az egész szénmedencére kiterjedt és országos jelentőségűvé nőtt /23/. A kezdeményező többsége a 613 fős vasasi NEP-szervezet tagja volt. A kormánypárt állásai itt, a bányászok körében bizonyultak a leggyengébbeknek. Az erőviszonyok változásával itt indult meg leggyorsabban és vált legteljesebbé a kormánypárt bomlása. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy - ha fenyegetésekkel, fondolattal is - 1935-ben átmenetileg mintegy 1200 bányászt sikerült bevonni a Nemzeti Egység Pártjába, vagyis a bányamunkások mintegy harmad részét.

A kisiparosok küldöttsége az Iparosok Országos Központjának határozata értelmében 1933. november 15-én az egész iparos társadalom csatlakozásáról biztosította a NEP országos elnökét /24/. "Nincs jele annak, hogy a baranyai kispolgárság másként foglalt volna állást. De határozottan fogalmazták meg azt is "... az iparosság a Nemzeti Egység pártjának keretén belül is minden rendelkezésre álló eszközzel a jogos iparoskivánságok érvényrejuttatását igyekszik megvalósítani" /25/. Ez az állásfoglalás a válság idején kialakult súlyos gazdasági helyzetükre is utalt. Nem lehet kétségünk affelől: feltételek nélkül ők sem támogatták Gömbös politikáját és pártját.

Gömbösék különösen fontos politikai szövetségeket láttak az értelmiségben. Elsősorban rájuk számítottak a helyi szervezetek kialakításában és vezetésében. Baranyában e téren is csatlódnok kellett. A megye apró falvainak többségében /a felekezeti megoszlásnak megfelelően/ a katolikus pap és tanító jelentette az intelligenciát. Ők pedig politikai megnyilatkozásaikat általában egyházi feletteseikéhez igazították. Az egyházmegye befolyásos vezetői, élükön Virág Ferenc püspökkel, a politikai katolicizmus konzervatív irányzatának hívei, helyi vezetői voltak. Többnyire legitimista alapon is szembefordultak Gömbös törekvéseivel. A Nemzeti Egység Pártjának szervezését Komócsy István kanonok, egyházmegyei főtanfelügyelő irányításával erőteljesen akadályozták. Komócsy már 1933. június első felében megfogalmazta: "a Nemzeti Egység Pártjának szervezkedésében való részvételt a papi felsőbbség nem nézi jó szemmel, mert a jelenlegi kormány politikájával nem ért egyet" /26/. A hatás nem maradt el. A katolikus papok sok helyen nyíltan elleneztek a pártszervezést, és a tanítókat is visszatartották a belépéstől. Így a falusi értelmiség legbefolyásosabb és legnagyobb rétege többnyire már kezdetben elzárkózott az elnöki vagy titkári tisztség vállalásától. Sokan később mondtak le megbízatásukról /27/.

A többi értelmiségi csoportba tartozók állásfoglalása is ellentmondásos volt. Csekély számuk, koncentrációjuk a járási székhelyeken és a nagyobb községekben eleve korlátozta hatáskukat.

Hasonló kudarc érte Martonékat a vitézek esetében. Tőlük elvárták a feltételek nélküli csatlakozást, az agitativ erejű kiállást a NEP ügye mellett /28/. A válság által sújtott és a kormány agrárpolitikájával elégedetlen vitézek azonban általában a birtokos parasztokhoz hasonlóan reagáltak a felhívásra. Nemcsak a vezetésben vettek részt kevesen, hanem több helyen egyetemlegesen a pártba sem léptek be /29/.

Egyszerű és hatásos megoldást találtak az állami alkalmazásban álló vasutasok és postások esetében. 1934-ben központilag adminisztratív uton valamennyiüket a párt tagjai közé sorolták /30/. Ez a mód önmagában is bizonyítja, hogy nem politikai meggyőződésből csatlakoztak a Nemzeti Egység Pártjához.

A magyar falvaknál, a megyei átlagnál is jóval kisebb befolyásra tettek szert a NEP szervezetei a többségében nemzetiségi-ek lakta községekben. 1934. februárjában a német falvakban a 25,2 %-os megyei aránnyal szemben csak a választók 16,7 %-a volt a párt tagja. A délszlávok által is lakott 18 településen pedig mindössze 9,8 % /31/. Mindez igen erősen befolyásolta a párt-szervezést, hisz a megye lakosságának mintegy 2/5 része volt nemzetiségi. A 34,7 %-nyi német lakosság pedig lényegében összefüggő, zárt területen élt /32/.

A magyaránny eltérés okait elsősorban a kormány nemzetiségi politikájában kell keresnünk. Ez utóbbinak eredménye a délszláv népelemek passzív elzárkózása. A németek azonban ezentúl külső impulzusok hatására és németországi segítségre támaszkodva már a "népi-német" ideológia hatására, a "német népközösség" szellemében aktívan fordultak szembe a kormánypárttal /33/. A kezdeti tartózkodás után különösen 1934. elejétől fokozatosan nőtt a Volksbildungsverein helyi szervezeteinek taglétszáma. Mindinkább politikai fórumokká is váltak. Egyre erősítették kapcsolataikat a Független Kisgazdapárt /FKGP/ községi csoportjaival. Gyakran azonos személy vezette a kulturkőr és az ellenzéki párt községi szervezetét /34/. A német szavazók a választások során országos vezetőik felhívására 1934-1935-ben a kisgazdapárti jelöltekre adták voksukat /35/.

A jelzett gazdasági, társadalmi és politikai okok nemcsak a tagság, hanem az alsó szintek vezetésének társadalmi összetételét is meghatározzák. Martonék hiába ragaszkodtak makacsul ahhoz, hogy a szervezetek irányítói tulnyomó többségükben a nyugalmazott tisztok, értelmiségiek illetve vitézek maradéktalanul elfogadják a Gómbös-csoport politikai koncepcióját, korlátlanul alárendelik magukat a központi akaratnak és könyörtelen következetességgel érvényesítik azt az irányításuk alatt állók körében. E törekvésüket csak a 2 központi vármegyei titkár és a 16 választókerületi elnök és titkár esetében tudták maradéktalanul realizálni. A községi szervezetek vezetőinek többsége végig a parasztság soraiból került ki. Ők pedig, mint láttuk, vezető po-

ziciójukat inkább a falu érdekeinek védelmére használták fel, kevésbé a "Nemzeti Egység" saját törekvéseit háttérbe szorító megvalósítására. Iskolázottságuk, politikai és vezetési ismeretük alacsony szintje következtében politikai agitációjuk rendszerint hiányos és hatástalan maradt. Szervezőmunkájukat igen sokan rendszertelenül, sok hibával végezték. Mindezeket a gondokat tetézték a gyakori lemondások. Az apró falvakban pedig a megyei vezetés számára sokszor megoldhatatlan feladatnak bizonyult az alkalmatlan vagy lemondott elnökök és titkárok pótlása.

A szilárd és hatékony bázis kiépítésének akadálya volt maga a párt jellege. A központi akarat érvényesítését szolgáló szélsőségesen centralizált szervezeti felépítés, a hatalmas mennyiségű adminisztráció állandó zavarokat okozott a megyében. A választói pártok gyakorlatához szokott tömegek idegenkedve fogadták a rendszeres politikai tevékenységet folytató párt velük szemben támasztott ujszerű követelményeit.

A NEP-tagok nagy részének következetes politikai kiállását eleve kérdésessé tették a pártszervezés módszerei is. Aligha lehetett a párt melletti megingathatatlan állásfoglalást várni azoktól, akik szorult helyzetükben, soha be nem váltott ígéretek, hatósági vagy munkáltatói presszió hatására lettek tagjai /36/.

Ilyen feltételek mellett a Nemzeti Egység Pártja nem felelt meg az eredeti elvárásoknak. Mindenekelőtt nem volt elég ereje a többi párt és szervezet visszaszorításához.

Sőt mindazok az okok, amelyek együttesen eredményezték, hogy Baranya megye lakosságának nagy része nem csatlakozott a "Nemzeti Egység" eszméjéhez, lehetővé tették az ellenzéki pártok befolyásának kiterjesztését is. A NEP kiépítése időszakában alakította meg helyi csoportjait falvak százaiban a Független Kisgazdapárt, s vált a kormánypárt legerősebb ellenzékévé /37/. A Szociáldemokrata Párt nemcsak a bányavidéken erősödött meg ismételten. Tovább folytatta falusi szervezeteinek kiépítését is /38/. A meg erősödő ellenzék kiépített szervezetei, tömegagitációja pedig a NEP tömegpárttá történő átalakításának további igen nagy akadályát képezték. Megalakulásuk gyakran a kormánypárt községi szervezeteinek bomlását is megindította.

A különböző pártok erőviszonyainak változásain túl a NEP-szervezetek gyengesége is tükröződött az 1935. évi parlamenti választások eredményeiben. Az előző parlament valamennyi baranyai képviselője kormánypárti volt. 1935-ben 2 kerületben kisgazdapárti, egyben pártonkívüli jelölt szerezte meg a mandátumot, a kormánypárt pedig ötben /39/. A választások részletes adatai meggyőzően bizonyítják, hogy a NEP szervezetei nem tudták befolyásolni a pártonkívüliek és más párthoz tartozók állásfoglalását. A NEP-tagok és vezetők jelentős része nemcsak gyengének, hanem fegyelmezetlennek is bizonyult. Közülük sokan családtagjaikkal együtt tartózkodtak a szavazástól vagy az ellenzéki jelöltre adták voksukat /40/.

A NEP Baranya megyei szervezetei és vezetői tehát nem jelentettek megfelelő támaszt Gömböséknek politikai törekvéseik megvalósításában. Abban sem, hogy visszaverjék a konzervatív ve-

zető politikusok támadását, melyet Marton Béla, a párt országos főtitkára és az általa képviselt szervezési módszerek ellen indítottak /41/. Pedig ez a támadás áttételesen a NEP helyi szervezeteit is érintette. Másrészt közvetve Gömböséknek a fasiszta diktatura megteremtését szolgáló törekvései ellen irányult. A baranyai szervezetek e küzdelembe semmilyen formában sem kapcsolódtak be. A párt iratanyagában és a megyei lapokban egyaránt nem találni tiltakozásukat vagy támogatásukat bizonyító megnyilatkozásokat. Annál több irat jelzi, hogy éppen ebben az időszakban, 1935-1936 fordulóján gyengültek meg és kezdtek feloszlani a Nemzeti Egység Pártjának szervezetei Baranya megyei falvaiban /42/. A Gömbösök által igen fontosnak tekintett eszköz hatástalannak bizonyult.

Más megyékben folyó hasonló kutatások illetve részletes országos eredmények hiányában csak bizonytalan feltevéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy a fenti kép mennyiben általános vagy sajátosan baranyai. Bizonyos azonban, hogy olyan jelenségek, mint pl. a német nemzetiség magas aránya, a Független Kisgazdapárt igen nagy befolyása vagy a megyeszékhely NEP-szervezetének különállása a vidékiektől csak kevés helyen volt még jellemző. De ugyanígy biztosak lehetünk abban is, hogy az egyes társadalmi rétegek - kisebb módosulásoktól eltekintve - hasonlóan reagáltak a párt szervezésre.

A baranyai viszonyok áttekintése azt bizonyítja, hogy a Gömbös-kormány időszakának jobb megértése érdekében érdemes és szükséges további erőfeszítéseket tenni a NEP vidéki szervezetek történetének megismerésére más megyékben.

F o r r á s o k :

- /1/ Kónya Sándor: Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatura megteremtésére, Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 7-47. l.
- /2/ Baranya megyei Levéltár NEP iratok /a továbbiakban BmL NEP/ I.cs. NEP adm. 1932-33. Sztranyavszky Sándor és Marton Béla levelei gróf Szapáry Lajos főispánnak /1932. dec. 12., 14., 19., 20., 23., és 26., valamint 1933. jan. 5. és 21./
- /3/ Nemzeti Egység Pártja Szervezési Szabályok, Stádium Rt., Bp. 1933. január, Részletes szervezési utmutatás a vármegyei titkárok részére, Stádium Rt. Bp. 1933. január, Részletes szervezési utmutatás a választókerületek és községek elnökök/elnökei, valamint titkárai részére, Stádium Rt. Bp. 1933. január.
- /4/ Uo. továbbá A zászlóbontó gyűlések elnöki beszéde, Stádium Rt. Bp. 1933. Vita- és szónoki tárgyak, Stádium Rt. Bp., 1934
- /5/ Uo.
- /6/ BmL NEP I.cs. NEP adm 1932-33. - Jegyzőkönyv a NEP Baranya-vármegyei választmányának alakuló üléséről /1933. jun. 3./

- /7/ Uo.
- /8/ BmL NEP I.cs. Az alakuló zászlóbontó gyűlések jegyzőkönyvei /a továbbiakban: azgy jkv/
- /9/ Kónya: im. 92-93 l.
- /10/ BmL NEP I. cs. NEP adm II. 1934. - Jegyzőkönyv a NEP Baranya-vármegyei választmányának üléséről /1934. febr. 26./
- /11/ BmL NEP II. cs. NEP havi jelentések - A választókerületi párttitkárok havi jelentései
- /12/ BmL NEP I.cs. azgy jkv - Megye fa /1933. jun. 18./
- /13/ Uo. - Ujmindszent /1933. jun. 25./
- /14/ Mohácsi Hirlap 1933. augusztus 20.
- /15/ BmL NEP I.cs. NEP adm II. 1934. - A NEP nagyharsányi választmányának határozati javaslata /1933. aug. 15./
- /16/ Mohácsi Hirlap 1933. augusztus 20.
- /17/ BmL NEP II. cs. NEP havi jelentések - a Siklói választókerületi párttitkár jelentése /1934. február/
- /18/ BmL NEP Személyi ügyek 1933-34. - Mézes János megbízólevele és lemondása /1934. november 30./
- /19/ BmL Baranya vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve 44. kgy /1935/.
- /20/ BmL NEP II. cs. NEP havi jelentések - A pécsváradi választókerületi párttitkár jelentése /1933. okt. 15./
- /21/ BmL NEP II. cs. NEP 1934-35. - Jegyzőkönyv a villányi választókerület elnöke által egybehívott értekezletről /1935.dec.15./
- /22/ BmL NEP II. cs. NEP Kf. - Jegyzőkönyv a vasasi NEP-szervezet alakuló gyűléséről /1934. ápr. 15./
- /23/ Babics András: A pécsvidéki kőszénbányászat története, Közoktatási Kiadóvállalat Bp. 1952. 223-225. l. illetve Szekeres József: A magyar bányamunkásság harcai 1934-1944. Akadémiai K. Bp. 1970. 51-64. l.
- /24/ Pécsi Napló 1933. november 16.
- /25/ BmL főispáni res. 54/1933.
- /26/ Katholikus Iskola 1933. június 1. továbbá BmL NEP I.cs. NEP Személyi ügyek 1933-34. - A pécsváradi járás főszolgabírójának bizalmas jelentése /1933. jun. 28./
- /27/ Uo. továbbá BmL NEP I. cs. NEP adm. 1932-33. - Lieber Ferenc levele a főispánnak /1933. jun. 9./
- /28/ Melléklet a NEP Országos Központja 43/1934. sz. Körleveléhez, Stádium RT. Bp. 1934.
- /29/ BmL NEP II.cs. Központi vármegyei titkárok jelentései Baranya Kelet 1934/2. és 1934/7.
- /30/ Az Országos Központ 28/1934. sz. Körlevele Stádium RT. Bp.
- /31/ BmL NEP I.cs. NEP adm II. 1934. - a községi NEP elnökök jelentései.

- /32/ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 83. kötet 23-24 l.
- /33/ Tilkovszky Lóránt: A német irredenta és Magyarország, Történelmi Szemle 1970. 3. sz. 369-396. l., Uő.: Ez volt a Volksbund, Kossuth, Bp. 1978. 5-16. l.
- /34/ BmL NEP II. cs. Központi vármegyei titkárok jelentései Baranya Kelet 1935. dec. 9. és 1936. márc. 9.
- /35/ BmL Választási iratok IV. 405/II. 18-22 cs.
- /36/ Vonyó József: A Nemzeti Egység Pártja Baranya megyei vezetőinek politikai mentalitásáról /1932-1936/, Baranyai Művelődés 1981. 2. sz. 76-81. l.
- /37/ BmL főispáni res. 1931. és 1933. június közötti iratai, továbbá BmL NEP II. cs. NEP havi jelentések és a központi vármegyei titkárok összesített heti jelentései.
- /38/ Szekeres: im. 42-73. l. továbbá Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez III. Szerk.: Babics András és Szita László, Pécs, 1972. 15. l. Illetve a 34., 36., 45-47., 49., 51-53., 57., 59., 63., 79. sz. dokumentumok.
- /39/ BmL választási iratok IV. 405/I.37. cs.
- /40/ BmL NEP II.cs. NEP 1934-1935.-a Hegyháti járás főszolgabírójának jelentése /16. eln. 1935./ és a villányi választókerület elnökének jelentése Marton Bélának /1935. máj. 7./
- /41/ Kónya: im: 171-176. l. és 185-192. l. illetve Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez /1935-1936/ Századok 1971. 3-4. sz. 696-708. l.
- /42/ Dunavidék 1936. január 5., BmL főispáni res. 152/1936. továbbá BmL NEP III. cs. NEP 1936. - A siklósi főszolgabíró levele a főispánnak /1936.ápr. 19./

VARGHA DEZSŐ: A VÁROSI KÖZIGAZGATÁS ÉS A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT
TÖREKVÉSE PÉCSÉT AZ 1929-1933-AS VÁLSÁG LEKÜZDÉSÉRE

Az I. világháború utáni évek gazdasági rekonstrukciójának két pillére volt Közép- és Kelet-Európa országaiban: A viszonylag kedvező világpiaci agrárárak és a nagyarányú tőkeimport. Az 1929-33 közötti világgazdasági válság ezt tette rövid idő alatt semmivé /1/. A híres marxista közgazdász, Varga Jenő a válság mélypontját 1932. derekára helyezi /2/. E földindulás legjobban a gazdasági függőségben lévő fejletlen országokat, különösen Közép- és Kelet-Európa államait érintette /3/. Hazánkban is súlyos, a gazdasági élet minden ágára kiterjedő visszaesést okozott. Az ország gazdasági életében elsődrendű szerepet játszó külföldi kölcsönök megtagadása vezetett a Bethlen-kormány bukásához 1931. augusztus 19-én /4/, és a rövid életű Károlyi-kormány lemondása után Gömbös Gyula 1932. október 1-i kormányalakítása azt jelezte, hogy az ország vezetése a kivezető utat a fokozatos jobbratulódásban vélte megtalálni. A termelés visszaesése, a tömeges csődbejutás, a munkanélküliség elsősorban a társadalom szegényebb rétegeit érintette, addig sohanem látott nyomort hozva magával. Egy átlagos öttagú család megélhetését a keresetek 1929-ben 90 %-ban, 1933-ban azonban már csupán 60 %-ban fedezték! A kisiparosok 46 %-ának jövedelme nem haladta meg az adómentes létminimumot ebben az időben /5/!

Pécs törvényhatóságára ezekben a válságos időkben nagy felelősség nehezedett. Ezek az évek az aggasztó méreteket öltő, állandóan fokozódó tömegigények, a testület kebelén belül is jelentkező viták, a kormányzat költségcsökkentő intézkedései elleni szakadatlan küzdelem jegyében teltek el.

Az 1929. április 22-i közgyűlésen még az iskolaorvosi hálózat bevezetéséről fogadtak el határozatot. Ekkor határozták el, hogy a belvárosban lévő két egészségügyi kerület mellé egy újabbat állítanak föl, a külterületi hálózatot a meglévő pécsbányatelepi mellett a gyárvárosival bővítik, ugyanis eddig az itt élők ötezer ember orvosi ellátásáról nem gondoskodtak! Egy hatósági szülész női állást is szerveztek itt /6/. A következő év elején, 1930. február 26-án Nendtvich Andor polgármester azonban már arról számolt be, hogy a város erre az évre gyógyszerellátásra csak 24.000 pengőt kapott, holott erre 1928-ban 28.571.33 P-t, 1929-ben - az inzulín és a gyógyászati segédeszközök költségeivel együtt - 35-36.000 P-t költött. A betegellátásban nagy szerepet vállaló Irgalmas Rend

az 1929-es 101.595 P helyett csak 36.000 P-t fordíthat erre a célra /7/. Csatlakozva Hódmezővásárhely, valamint Szabolcs és Ung megyék átiratához, felirattal fordult a város a népjóléti és munkügyi miniszteri tisztet akkor betöltő Vass Józsefhez /8/ a rendelkezés megmásításáért. S hogy ezek a gondok továbbra is jelentkeztek, azt bizonyítja az a tény, miszerint 1932-ben ismét a minisztériumhoz fordult a törvényhatóság, hogy a szegénysorsu betegek részére hatósági uton rendelt gyógyszerek, fertőtlenítőszer, segédeszközök költségét a nyilvános betegápolási és gyermekgondozási pótdadó terhére engedélyezett hozzájárulással térítse meg /9/. A város - pénzügyi egyensulya megőrzésére - a nehéz körülmények között addig nem gyakorolt intézkedéseket volt kénytelen tenni. 1930. évi városi zárszámadás elfogadásakor jelentkező 617.218 P hiányt a földadókulcs 25 %-ról 20 %-ra való leszállításából adódó 1.295.258 P adóalap utáni 50 %-os pótdadó kivetésével, a kereseti adókulcs 6 %-ban való megállapításával kívánták pótolni /10/.

Az 1933. évi költségvetés jóváhagyásánál már ugyanezt az eljárást voltak kénytelenek követni ismét /11/. A város budapesti és pécsi bankoknál több, nagyszegű kölcsönt volt kénytelen fölvenni. Az 1933. november 8-i közgyűlésen a függőkölcsönök 7,5-8 %-os kamatainak leszállítását kérte a város, mivel ez évi 460.256 P-t jelent /12/. A kölcsönök lejártával kénytelenek voltak újabb és újabb halasztást kérni, újabb kölcsönökből törleszteni az előzőt, hogy a fizetőképességet megőrizzék.

A közegészségügy terén nagy erőfeszítéseket tettek. A terv az volt, hogy Pécsen "Egészségügyi Mintaváros"-sá fejlesszék. A tervek szerint az intézményhálózatot minden téren bővítik, a gyakorlati utmutatással szolgálva az országnak, hogy minden város a pécsi példa nyomán szervezze meg egészségügyi intézményeit. Ennek érdekében külföldi kölcsönt vettek igénybe. Még 1930-ban megállapodott a város a Rockefeller Alapítvánnyal, hogy öt évig élvezi a város támogatását. Az első évben 5.100 dollárt kap Pécs, minden további évben 1/5-del kevesebbet. Ugyanakkor vállalja, hogy ilyen célokra a költségvetéséből minden évben 1/5-del megnöveli a kiadásait az 1929-es szinthez viszonyítva. Előzetesként megküldték a Budai Külváros egészségügyi helyzetéről szóló beszámolót, így a terv 1931. augusztus 1-vel elkezdődhetett. Megérkezett az alapítvány fél évre szóló támogatása, ezenkívül az Országos Közegészségügyi Intézet 8.000 pengő hozzájárulást adott a Stefánia Anya- és Csecsemővédő Intézet építéséhez; amiért az alapítvány ügyeinek intézésére öt helyiséget átengedtek az emeleten /13/. Az intézetet 1933. május 20-án avatták föl a Kilián György utcában /14/. A súlyos gazdasági helyzet minden feleslegesnek ítélt kiadást lehetetlenné tett. A városi erdőgazdaság előbb 434.000, majd 265.000 pengős átszervezését elnapolták az 1930. szeptember 30-i közgyűlésen /15/.

A részvénytársaságok, üzemek, vállalatok gazdaságosabb működésének elősegítésére a kormány nagy gondot fordított. A 4600/1933. M.E. sz. és az 1155/1933 P.M. sz. rendelet végrehajtásáról az 1930. július 15-i közgyűlés tárgyalt. Az összefoglaló kimutató összeállításához, a javaslatok, vélemények kidolgozásához szeptember 30-ig kértek határidő hosszabbítást. Ugyanezen az ülés-

sen Perr Viktor törvényhatósági bizottsági tag indítványának lényegét elfogadva kéréssel fordultak a pénzügyi tárcához, hogy

- 1./ Magánjogi terheket csökkentsek az árveréseknél a fizetékép-
telen, jöhiszemű adósoknál, de a hitelezők nagyobb sérelme
nélkül.
- 2./ A gazdaadósságokra hozott kormányrendelet hatályát terjesz-
szék ki az ipari, a kereskedelmi, a városi lakosságot terhe-
lő adósságokra.
- 3./ A kamatot is hasonlóképpen állapítsák meg /16/.

Dr. Kelemen Andor az 5000/1933. M.E. sz. rendelet ellen e-
melte föl a szavát. A közgyűlés kérte a minisztériumot, hogy Pécs
ne legyen zárt terület, és a környékről a kistermelők behozhas-
sák tejtermékeiket eladni. Ez a kereskedelmet is elősegíté, és
a kiskereskedelmi árakat is a jelenlegi szinten tartaná /17/. A
köz- és magángazdaságok fellendítése, a munkanélküliség enyhíté-
se érdekében az 1933. március 28-i közgyűlésen beszámolt a pol-
gármester a gyümölcsstermelés és értékesítés hatósági megszervezé-
se terén elért eredményekről, tervekről. A városi törzsgyümölcsös
mintaszőlőtelep, faiskola, szőlőoltványtelep létesítéséről, a
terület kisajátításáról hoztak határozatot. Itt őszi- és kajszi
barack, mandula, dió, cseresznye termelése, értékesítése folyt.
Először pontos kataszter, 1:5000 léptékű térkép készítése, majd
fővárosi és helyi szakértők bevonásával szakelőadások tartása,
ezt követően időszakos kertmunkásképző tanfolyam indítása, elmé-
leti és gyakorlati oktatás és vizsga következett. Az elsőre 1933.
február 15. és május 31. között került sor. A 600 jelentkezőből
csak 20+60 főt tudtak fölvenni, de még több tanfolyam indítását
tervezték. A hegy- és mezőéri tanfolyam, a kártevők elleni véde-
kezés megszervezése, az értékesítés biztosítása, ennek érdekében
öt bizottság alakítása szintén napirendre került /18/.

A városi költségvetés és gazdálkodás megóvása a nagy vál-
ság közepette a vázolt erőfeszítések mellett még egy nagy felad-
datot rótt a város vezetésére: a kereset nélküliekről, a csök-
kent munkaképességűekről való gondoskodást. A gazdasági élet
pangásával ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliek száma. A tör-
vényhatóság középítkezések növelésével próbálta minél nagyobb
számban munkalehetőséghez juttatni őket. Egy indítványra vála-
szolva Nendtvich Andor már 1929. április 22-én kifejtette, hogy
11 helyen folyik középítkezés, 3,8 millió pengő értékben, ezer
munkásnak adva munkát. Egy 12 fős bizottság kiküldését javasolt-
ta a helyzet kivizsgálására, a maga részéről újabb 500 munkást
is alkalmazhatónak tartott /19/. Június 18-án közölte az új ép-
ítkezések terveit. A Szent Mór Kollégium, az egyetemi tanári
lakóház, az Iparostanonc Iskola, a Vegyikísérleti Állomás, a Köz-
vágóhid, a Stefánia, valamint több iskola és óvoda építése ill.
bővítése szerepelt a programban, 9 millió pengő költséggel. Az
1930-ban záruló terv után, 1931-től kezdődően vásárcsarnok, kis-
lakások építését tervezték, az építkezésre kamatsegély adását, a
szállodahálózat bővítését, az állami beruházások sürgetését, a
városi vállalatok, gyárak részvételét állították be a közszállí-
tásban, a helyi erőforrások kiaknázását, a Mohács-Pécs Vasut ál-
lami kézbe vételét, és a magas viteldíjak mérséklését /20/.

1930. szeptember 30-án a külterületi csatornahálózat fejlesztéséről határoztak. A 610.000 pengő költségű beruházás 4-5 hónapra 4-500 munkásnak adott munkát /21/. A repülőtér kialakítására újabb 35.000 pengő hitelt vettek föl az 1930. február 26-i határozat szerint /22/. Az 1931. évi közmunkára 4.370.600 pengőt irányoztak elő /23/. Erre az évre tervezték a gyárvárosi Bontod utcával párhuzamosan 50 db egyszobás szükséglakás építését, 75.000 pengő költséggel /24/. 1932-re tovább rosszabbodott a helyzet. Az 1933. február 26-i polgármesteri jelentés a munkanélküliek 100 %-os emelkedését rögzíti 1931-hez képest. Decemberben pl. 18.000, önmaga eltartására képtelen embert vettek számba. A Littke-kaszárnyában lévő munkaközvetítő 1000-1500 fővel foglalkoztat naponta, a városi hét körzet is ilyen gondokkal küszködött. A vitában Kelemen Andor arról szólt, hogy kb. kétezer ifjumunkás van kenyér nélkül. A helyzet megoldására - német mintára - önkéntes munkaszervezetek alakítását javasolta, ahol a továbbképzés mellett közhasznú munkákat /pl. lecsapolást/ végeznének az ifjak. Borsy Jenő szerint a városi lakosságnak majdnem 1/3-a állástalan /25/.

Az 1933/34. évre szóló terv szerint ut- és csatornaépítésre, területrendezésre 231.000 pengőt irányoztak elő. 1933. november 1. és 1934. április 30. között 800 fő dolgozott átlag naponta, 1,6 pengő napi bérért /26/. A város önerejéből nem tudott segíteni a rászorulókon. Az 1930. november 26-i közgyűlésen a város vezetője ismertette a gyűjtés eredményét. Készpénzben 47.721, terményben 4.786 pengő gyűlt össze, az inségadó pedig 33.661,58 pengő volt /27/. A korlátozottan munkaképeseknek háziipari foglalkoztatót alapítottak. A tanfolyamokon elsősorban nők vettek részt. Akkord-rendszerben dolgoztak, alapul véve az erősen közepes munkás teljesítményét. Naponta átlag 2,4 pengőt kaptak készpénzben ill. természetben /28/. Szövőde, Háncs-, Játék-, Cipő üzem, Asztalos-, Lakatos-, Szabó-, Seprűkötő műhely, Varroda működött itt. 1932-ben 3.821 fő 299 munkanapot dolgozott, 112.450 pengőt keresett. Anyagbeszerzésre 22.000 pengőt fordítottak /29/. A 186.753/1933. XII. B.M. sz. körrendelet értelmében a város külön insségnyhitési alapot létesített, külön elszámolást készített minden év október 1-től a következő év szeptember 30-ig. Az 1933. júliusi szociálpolitikai jelentés központi elveit kellett alapul venni. Külön tartották nyilván az egészséges, a csökkent munkaképességű munkásokat, a szellemi szükségmunkásokat, az ideiglenesen munkaképteleneket, az átmenetileg itt tartózkodó munkásokat, ill. az anyag- és fuvar költségét /30/.

A városra nagy terheket rótt a nagycsaládos szegények ellátása. Gyermekeiket ingyen reggelihez, ebédhez juttatták, részükre napközi otthonokat tartottak fenn. 1931-ben átlag 1.500, 1932-ben 1.700 gyereket segítettek így, ezen fölül ruházati cikkekkel látták el őket. Ily módon 1932-ben 600 pár cipőt 280-300 ruhát, 160 felsőkabátot osztottak ki, 190 gyerek kapott cipőjavítási segílyt. Külön érdemeket szereztek a kiosztásban a tantestületek tanítói, tanárai.

A város központi konyhájában 1932-ben átlag 2.500 inséges étkezett naponta. A Népjóléti Minisztériumtól 46.000 pengőt és 25 vagon búzát utaltak ki segílyezésre, de a polgármester szerint újabb 25

vagont, és összesen évi 100.000 pengőre kiegészített segélyösszeget vártak. A társadalmi és jótékonycélu egyesületek, legynázi szervezetek is kivették a részüket az adakozásból. A Stefánia Egyesület a Rákóczi ut 78. sz. alatt éttermet nyitott, ahol a rászorulókat kedvezményes áron, 20 fillérért kaptak két-fogasos, husos ebédet. A polgármester a jelentésében külön köszönetet mondott a Szociális Misszió Társulatnak, a Jótékony Nőegyletnek, az Evangélikus Diakóniának, a Református Bethánia Egyesületnek, az Izraelita Jótékony Nőegyletnek, a Keresztény Egyleti Ligának, az Emberbarátok Jótékony Egyesületének, a 48-as Jótékony Egyesületnek a támogatásért.

1932-ben a segélyre szorulóknak 732 engedélyt adtak ki a városi erdőkhöz való rőzse- és gallyszedésre /31/.

A város Fonyódon gyermeküdülőt tartott fön. 1932-ben a nyaralási idény június 15-én kezdődött. A 160 fiú és a 155 lány 4 csoportban, 3-3 hétig üdült a Balatonon.

Ebben az évben szeptember 4-e és 8-a között városunkban zajlott le az Országos Szociálpolitikai Szakértekezlet. A minden oldalról megnyilvánuló figyelem mellett lezajló összejövétel nagy teret szentelt a munkanélküliség okai megvilágításának, a városi közmunkák útemezésének, a szegénység megszüntetésének, a gyermek- és ifjúságvédelemnek, a szellemi szükségmunkások foglalkoztatásának. Élénk érdeklődést keltett Pécs város szociálpolitikai gyakorlata, mely nagy elismerést vívott ki a küldöttek körében /32/. Erről a kérdéstről dr. Esztergár Lajos városi tanácsnok, a téma országos szaktekintélye tartott előadást /33/.

Az 1929-es törvényhatósági választások eredményeként a pécsi SZDP pártszervezet 4-rendes és 2 póttagsági helyet szerzett /34/. Ezzel az országos szervezethez hasonló választat elé került /35/. Kettős törekvés nyilvánult meg Esztergályos János országgyűlési képviselő első felszólalásában, az 1929. november 18-i alakuló közgyűlésen. Egyfelelől megpróbálta lojalitástról biztosítani a helyi törvényhatóságot, másfelelő a dolgozók és a szegényebb néprétegek érdekeinek következetes védelmét ígérte /36/. Ő és Dick György pártvezető számtalan indítvánnyal fordultak a közgyűléshez, amellyel ezt a célt kívánták szolgálni. Dick György az 1930. április 9-i, a november 26-i, az 1932. június 6-i, az 1933. március 28-i interpellációjában /37/ a városi szegénység és munkanélküliség súlyosságára hívta fel a figyelmet.

Ehhez csatlakozott Esztergályos János az 1933. május 10-i közgyűlésen /38/. A városi pártszervezet vezetője az 1932. október 19-i közgyűlésen a polgármester időszaki jelentéséhez hozzátartva javasolta, hogy a törvényhatóság forduljon az országos kormányzati szervekhez a kisipar súlyos válságának enyhítéséért /39/.

Számos interpellációt intéztek a város munkásainak érdekében az alacsony munkabérek felemeléséért, a rászorulókat készpénz és természetbeni segéllyel való ellátásáért.

Az interpellációk egyik része könnyen támadható volt a városi törvényhatóság részéről, mivel olyan kérdések megoldását tűzte napirendre, amelyet a közgyűlés évekkal ezelőtt már tárgyalta, illetve folyamatosan figyelemmel kísért. Ez a tény a helyi párt-szervezet városi közügyekben való járatlanságát bizonyította. A szegényügy rendezésére, a munkanélküliek sorsának javítására, a munkanélküli segély bevezetésére vonatkozó indítványait a törvényhatósági többség mindig azzal a magyarázattal utasította el, hogy a város és az egyesületek mindent megtettek a súlyos kérdések leküzdéséért. A polgármester ilyenkor mindig tételesen felsorolta a tett intézkedéseket, a ráfordított összegeket, és a várost példaként állította az ország többi városa elé. Szavazásnál a törvényhatósági bizottsági tagok a polgármester mellé álltak, és számbeli fölényüket érvényesítve leszavaztak minden indítványt. A külterületek aggasztó viszonyainak megszüntetésére, az itt élő emberek életkörülményeinek megjavítására tett indítványait a szűkös költségvetési keretre való hivatkozással mellőzték, illetve csak annyit valósítottak meg, amennyi nem hátráltatta a központi céljaik megvalósítását.

Egyfelől látható, hogy a város törvényhatóságába való bekerüléssel a szociáldemokrata vezetés nem érthette el célját, határozatosan nem tudott beavatkozni a város kormányzásába. Másfelől azonban nyilvánvaló, hogy nem volt haszon nélkül való a munkásság és a szegényebb néprétegek megdöbbenő helyzetének feltárása. A város vezetősége a valóságnál rózsaszínűbb helyzetképet festett az itteni viszonyokról, a tett intézkedések tulzott fel-nagyításával abban a hitben ringatta magát, hogy a tőle telhető legtöbbet megtette a kérdés megoldásáért és az erők összefogásáért.

Tárgyalt korszakunkra a gazdasági élet és az életszínvonal erőteljes csökkenése jellemző egyfelől, másfelől a közigazgatási feladatok növekedése, a tisztviselői létszám emelkedése /40/. A gazdasági világválság legsúlyosabb éveinek multával sem szűntek meg azok az alapvető bajok, amelyek a rendszer lényegéből következtek és a következő évek is hasonló nehézségeket hoztak.

F o r r á s o k :

- /1/ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon /1848-1944/. Kossuth Kiadó, Közgazd. és Jogi Kiadó, Bp. 1973. 228. p.
- /2/ Varga Jenő: A nagy válság /válogatott írások, 1924-1943/ Kossuth Kiadó, Bp. 1978. 277. p.
- /3/ Berend T. Iván, Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Közgazd. és Jogi Kiadó, Bp. 1976. 343. p.
- /4/ Bethlen István titkos iratai Kossuth Kiadó, Bp. 1972.
- /5/ Magyarország története, 1918-1945. Főszerk.: Ránki György, Akadémiai Kiadó Bp. 1976. 607-608. p.

- /6/ Bm.L. /Baranya megyei Levéltár/ Pécs Thj. város közgy. jkv. 87/1929. sz.
- /7/ Bm.L. Pécs Thj. v. közgy. jkv. 28/1930. sz.
- /8/ Bölöny József: Magyarország kormányai /1848-1975/ Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 66. p.
- /9/ Bm.L. Pécs Thj. v. Közgy. jkv. 33/1932. sz.
- /10/ Uo. 74/1930. sz.
- /11/ Uo. 13/1933. sz.
- /12/ Uo. 114/1933. sz.
- /13/ Uo. 162/1932. sz.
- /14/ Uo. 94/1933. sz.
- /15/ Uo. 158/1930. sz.
- /16/ Uo. 79/1933. sz.
- /17/ Uo. 80/1933. sz.
- /18/ Uo. 33/1933. sz.
- /19/ Uo. 92/1929. sz.
- /20/ Uo. 157/1929. sz.
- /21/ Uo. 177/1930. sz.
- /22/ Uo. 19/1930. sz.
- /23/ Uo. 173./1930. sz.
- /24/ Dunántul, 1931. IX. 4.
- /25/ Bm.L. Pécs Thj. v. Közgy. jkv. 38/1933.
- /26/ Uo. 127/1933. sz.
- /27/ Uo. 219/1930. sz.
- /28/ Uo. 47/1932. sz.
- /29/ Uo. 127 b/1933. sz.
- /30/ Uo. 127 a/1933. sz.
- /31/ Uo. 47/1932. sz.
- /32/ Dunántul, 1932. IX. 8. 1. p.
- /33/ Életére vonatkozó adatok megtalálhatók:
- A M. kir. Erzsébet Tudomány Egyetem és társadalmi munkássága Szerk.: dr.Szabó Pál, Pécs, 1940. 210-211. p.
- Fejezetek a Pécsi Egyetem történetéből. Szerk.: dr.Csizmadia Andor. Pécs, 1980. 154. p.
- /34/ Vál. Dokumentumok III. köt. 14. p.
- /35/ Pintér István: Az SZDP története Bp. Kossuth Kiadó. 1980. 7. o.
- /36/ Bm.L. Pécs Thj. V. Közgy. jkv. 329/1929. sz.
- /37/ Uo. 56/1930. sz.; 222/1930. sz.; 80/1932. sz.; 147/1932.sz.; 55/1933. sz.

/38/ Uo. 60/1933. sz.

/39/ Uo. 147/1932. sz.

/40/ Dr. Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémiai Kiadó Bp. 1976. 453. p. Táblázatai összehasonlító kimutatást közölnek a városi tisztviselők létszámának alakulásáról.

